

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Andrej Komac, Vzpon Turjaških v srednjem veku (2. del) 151–178
The Rise of the Turjak (Auersperg) Lords in the Middle Ages (Part II)
- Janez Cvirn, Nacionalne in politične razmere v Kanalski dolini pred prvo svetovno vojno. Primer Ukev 179–195
National and Political Circumstances in Val Canale (Kanalska dolina) in Italy before and during WWI; the Case of Ugovizza (Ukve)
- Ivan Vogrič, Slovenski književniki in 1. svetovna vojna 197–232
Slovene writers and WW I.
- Božo Repe, Slovenci v 80. letih (prvi del) 233–262
Slovenes in 1980s (Part I)

ZAPISI – NOTES

- Marijan Gerdej, Pričevanje dveh pisem o Antonu Aškercu (1856–1912) 263–264
Two Letters on Anton Aškerc (1856–1912)
- Nadja Maganja, Lavo Čermelj in njegova knjiga o škofu Santinu 265–272
Lavo Čermelj and His Book on Bishop Santin

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

- Matjaž Klemenčič, Ob pomislekih glede teze o starejšem slovenskem izseljenstvu 273–276
On Second Thoughts Regarding the Thesis on Older Slovene Immigration

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

- Milica Kacin Wohinz ob njeni sedemdesetletnici (Nevenka Troha) 277–284
Milica Kacin Wohinz – Septuagenarian

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE –
CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

- 350-letnica praznovanja Vestfalskega miru (Majda Oražem) 285–288
350th Anniversary of the Westphalia Peace Treaty
- Vzroki in posledice izseljevanja iz slovenske Istre po drugi svetovni vojni (Egon Pelikan) 289–294
Reasons for and Consequences of Immigration from Slovene Istria
- Umetniška upodobitev podložniških dajatev in razstava v nekdanjem samostanu Seon na Bavarskem (Jože Maček) 294–295
Artistic Depiction of Serf Taxes and an Exhibit at the Former Seon Monastery in Bavaria

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Peter Štih, "Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza". Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johanna in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412) (Ignacij Voje)	297–299
Srđan Purivatrić, Samuilova država, obim i karakter (Andrej Novak)	299–301
Urban Bassi – Margit Kamptner, Studien zur Geschichtsschreibung Johans von Viktring (Janez Mlinar)	301–303
Robert O. Donia, Islam pod Dvoglavim Orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878–1914 (Milan Likič Guček)	303–305
Stari krajepisi Istre (Olga Janša Zorn)	305–307
Zora Torkar, "Beži Ljubljana, Gradec se skrivaj, Dunaj tud' Kamnik gliha nič ni" Najpremožnejši meščani Kamnika v drugi polovici 19. stoletja. Marija Klobčar, Kamničani. Med izročilom in sodobnostjo. Življenje kamniških meščanov od leta 1880 do druge svetovne vojne (Ignacij Voje)	307–310
Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsko povijest. Vol. 25–26 (Jože Maček)	311–312

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 54, 2000, 1 (118), 2 (119).....	I–IV
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 54, 2000, 1 (118), 2 (119)	

Andrej Komac

Vzpon Turjaških v srednjem veku (drugi del)

Posest Turjačanov

Ugled plemiške rodbine je bil v srednjem veku ponavadi tesno povezan z obsegom družinske posesti. Ker je temu običajno bilo tako, sledi logična predpostavka, da je dinamika kopičenja posesti v znatni meri tudi kazalec postopnega naraščanja moči in ugleda rodbine. Seveda pa sta kvaliteta in transparentnost takšne raziskave vedno odvisni zlasti od količine in vrste ohranjenih virov. Poleg čim večjega števila listin, ki sankcionirajo najrazličnejše transakcije s posestmi, mora imeti zgodovinar na razpolago vsaj en bolj ali manj točen popis rodbinske posesti. Najbolj primerni so seveda urbarji. Glede na relativno slabo ohranjenost virov je potrebno poudariti, da je tovrstno analizo mogoče izvesti le za zelo redke rodbine. Ob ohranjenem rodbinskem arhivu je med take rodbine mogoče šteti tudi Turjačane.

Kot smo že nakazali, je osnovni namen raziskave pokazati razvoj turjaških posesti v časovnem razponu med približno sredino 13. stoletja in letom 1467, ko so si bratrance razdelili rodbinsko posest. Delilna listina iz 1467 vsebuje natančen popis rodbinskih posesti in drugih pravic, zato kot vir predstavlja osnovo za pričujočo raziskavo. V skladu z geografsko lego bomo v nadaljevanju ločeno obravnavali razvoj posameznih sklopov rodbinske posesti. Zavaljo večje preglednosti dodajam k analizi posameznega posestnega kompleksa tudi pregledno karto. Po opravljeni analitični raziskavi posameznih kompleksov bom v zaključku strnil ugotovitve, ki bodo osvetlile najstarejšo zgodovino turjaške posesti iz treh temeljnih perspektiv. Kolikor je zaradi pomanjkljivosti virov le mogoče, bom skušal okvirno prikazati tempo naraščanja posesti v dvestoletnem obdobju, kakor ga zajema raziskava. Sledile bodo ugotovitve, ki zadevajo vprašanje obstoja posebne rodbinske posestne politike, katere glavni cilj je bilo kopičenje novih ter ohranjanje in zaokroževanje starih ozemelj. Tretjo perspektivo prinaša diskurz, ki nam bo pomagal, da si bomo zmogli – na podlagi primerjav s posestjo drugih gospodov – ustvariti realno sliko o absolutnem obsegu turjaške posesti.

Preden preidemo h konkretni analizi, naj omenim še nekaj stvari pomembnih za njeno razumevanje. Analiza razvoja posesti ni zamišljena tako, da bi nujno posegala v vse najmanjše detajle, saj bi kaj takega presegalo okvire te raziskave. Za kaj takega tu ni niti prostora, po drugi strani pa je lovljenje detajlov ob razpoložljivih virih pogosto tudi nemogoče. Že na prvi pogled je iz listinskih virov mogoče dobiti občutek, ki v tem primeru zagotovo ne vara, da je bila frekvenca prehajanja posesti iz rok v roke precej visoka. To pa pomeni, da se že ob minimalni izgubi listin oziroma ob najrazličnejših problemih, ki se porajajo pri interpretaciji različnih toponimov, jasna slika o prehajanju posesti iz rok v roke zelo hitro zamegli, ali pa povsem izgubi. Zaradi navedenih objektivnih okoliščin in pa logične omejitve sem se osredotočil le na podatke o kmetijah (hubah). Poleg tega je nadvse pomembno, da se zavedamo realnih omejitev raziskave, ki jih pogojuje narava in ohranjenost virov. Rezultate,

zlasti kadar gre za ugotavljanje števila hub, je potrebno večinoma razumeti kot približke, saj se je do povsem točnih dognanj često povsem nemogoče dokopati.

Na podlagi analize delilne listine je razvidno, da so Turjačani leta 1467 razpolagali s 764 hubami.¹ Posest se je raztezala od Ižanskega pri Ljubljani, preko Suhe Krajine in je segala vse tja do Kolpe v Beli Krajini. Organizirana je bila v posamezne urade, ki so se imenovali po Robu pri Turjaku, Želimpljah, Blokah, Mokronogu in Metliki.² Ob delitvi posesti so vsi uradi ostali v rokah veje s Turjaka. Bolj ali manj neodvisno od posameznih uradov in kmetij se v delilni listini omenja veliko število desetih, ki so našteje na podlagi pripadnosti kmetij določeni fari. Tako se omenjajo desetine v sledečih dolenjskih farah: Šentrupert, Trebnje, Otok (Gutenwerd), Mokronog, Dobrnič, Krka in Mirna Peč. V omenjenih farah so Turjačanom pripadale desetinske pravice od skoraj sedemsto kmetij, kar je zagotovo predstavljalo zajeten delež med celotnimi dohodki od posesti.

Posest v Beli Krajini

Izmed vseh rodbinskih posesti je ta v Beli Krajini najmlajša glede na čas pridobitve. Toda, že kar na začetku je potrebno ugotoviti, da je prav njihova posest v teh krajih – v primerjavi z ostalimi kompleksi turjaške posesti – še najbolj podrobno raziskana. Prisotnosti Turjačanov v tem delu današnje Slovenije je precej pozornosti namenil Dušan Kos v svojem diplomskem delu ter v izdaji urbarjev, ki se nanašajo na omenjeno ozemlje.³ Zato se predstavitev razvoja tukajšnje turjaške posesti opira na Kosove izsledke, ki jih zmoremo tu še nekoliko izostriti. Posest Turjačanov v 26 belokranjskih vaseh je spadala pod metliški urad in je znašala ob delitvi leta 1467 121 hub, kar predstavlja – na podlagi izračuna dobljenega iz delilne listine – 16 % vseh turjaških hub.⁴ Za lego teh posesti je značilno, da niso bile strnjene okoli določenega jedra, temveč so bile razpotegnjene praktično vzdolž cele Bele Krajine; od Mehovega na severu pa skoraj do Vinice na jugu. Razdrobljenost gre pripisati zlasti heterogenosti glede na izvor, saj so turjaške hube tod prvotno pripadale – najverjetneje – petim različnim zemljiškim gospodom. Kar zadeva čas pridobitve je potrebno poudariti, da nam že ob bežnem pregledu listin postane jasno, da je večina kmetij, ki so jih Turjačani sploh uspeli pridobiti v Beli Krajini, prišla v njihove roke okoli srede 15. stoletja.

Neposredne podatke o pridobitvi posesti prinašajo listine iz 1462 in 1458. Leta 1462 proda *Ewsebius Dyepran*⁵ Od tega jih je 32 ½ ležalo v Beli Krajini – in sicer točneje – okoli Semiča in severno od Metlike.⁶ Štiri leta pred tem pa so Turjačani zamenjali s pleterskim samostanom razno rodbinsko posest v okolici Bele Cerkve za 20 samostanskih hub pri Dragatušu.⁷ S to zamenjavo so Turjačani pridobili 10 hub v Obrhu, 5 v Nerajcu in 5 v Blečjem vrhu. Vse hube, ki so jih Turjačani pridobili v letih 1458 in 1462 se omenjajo tudi v delilni listini. Le v Blečjem vrhu se namesto prvotnih 5 leta 1467 omenjajo samo še 3 hube. Verjetno gre manjkajoči hubi iskati v zaselku Drežnik, saj se prav tam omenjata v delilni listini iz 1467. Čisto mogoče bi bilo, da je pisar listine iz leta 1458 hubi, ki sta sicer

¹ C 1910, str. 123-135, št. 488.

² Glej karto št. 1.

³ D. KOS, *Bela Krajina v poznem srednjem veku*; D. KOS, *Urbarji za Belo Krajino in Žumberk (15.-18. stoletje)*, *Viri za zgodovino Slovencev (13. knjiga)*, Ljubljana 1991.

⁴ C 1910, str. 132, št. 488; D. KOS, *Bela Krajina*, 28; D. KOS, *Urbarji za Belo Krajino*, str. 56-57.

⁵ C 1910, str. 32-33, št. 471; D. KOS, *Bela Krajina*, 27; D. KOS, *Urbarji za Belo Krajino*, str. 55.

⁶ *Ibid.* (4 hube v Mihelji vasi; 1 v Petrovi vasi; 3 na Planini; 1 ½ v semiški fari; 1 v Zadržah; 3 ½ v Brezovici; 2 na Hribu pri Čehovcu; 5 v Kočevju pri Črnomlju; 1 v Semiču; 2 v Hrastu pri Jugorju; 2 v Dolu pri Jugorju; 2 v Jugorju; 5 v Koroški vasi; 1 v Tuševem dolu; 2 *Worche*).

⁷ C 1910, str. 26, št. 452.

ležali v Drežniku, enostavno priključil hubam ležečim v sosednjem Blečjem vrhu. Poleg argumenta bližine nas k tej domnevi napeljuje tudi dejstvo, da se kmetije v vasi Drežnik ne omenjajo v dokumentih, ki bi sankcionirali neposredne turjaške pridobitve, niti tod ne najdemo hub, ki bi pripadale kakšni rodbini, po kateri so Turjačani dedovali.

Med tem ko imamo za zgoraj opisane pridobitve neposredne podatke, pa za posesti, ki so jih Turjačani pridobili od nekaterih drugih rodbin, razpolagamo le s posrednimi informacijami. Tik pred delitvijo rodbinskih posesti je Turjačanom uspelo pridobiti belokranjsko posest Jurija iz Vrhkrke. K temu je pripomoglo izumrtje Celjanov, saj se je Jurij še leta 1454 odločil, da naj v primeru svoje smrti brez dedičev njegove posesti dobi Friderik Celjski.⁸ Kot že povedano, pa iz tega ni bilo nič, saj je Friderik umrl še istega leta. Dediščino po Juriju si je uspel pridobiti Volkart Turjaški *mit kaufe und brieflicher kuntschaft* pokojnika iz Vrhkrke.⁹ Glede dediščine se je Volkart nato pogodil tudi z Jurijevo sestro, Dorotejo, ki se je bratovi dediščini tudi javno odpovedala.¹⁰ Vse dvome o prihodnosti dediščine pa je končno razrešila poravnava med Engelhartom Turjaškim in Andrejem Hohenwarterjem, ki brez denarnega povračila ni hotel prepustiti Jurijevih posesti Turjačanu.¹¹ Ker je do poravnave prišlo v letu 1466, je jasno, da je posest plemičev iz Vrhkrke prišla dokončno v roke Turjačanov šele tik pred delitvijo rodbinske posesti. Neposrednih podatkov o številu in legi kmetij listine ne prinašajo. K lokalizaciji pridobitev lahko pristopimo drugače. Na podlagi ohranjenih listin najprej ugotovimo, v katerih belokranjskih vaseh je mogoče zaslediti posest plemičev iz Vrhkrke. Za posesti v vaseh, kjer so se v prvi polovici 15. stoletja nahajale hube te rodbine in nato leta 1467 tudi hube Turjačanov, lahko z določeno previdnostjo sklepamo, da so sodile k dediščini Jurija iz Vrhkrke. Iz listin izstavljenih v letih 1434 in 1441 je razvidno, da je Jurij razpolagal s 14½ hubami v Tuševem Dolu, Rožičevem Vrhu, Bušinji vasi, Kotu pri Semiču in v Ručetni vasi. Tukajšnje kmetije je pridobil od plemičev iz dolenjske Soteske.¹² 11 hub od omenjenih 14½ v naštetih vaseh je bilo leta 1467 zanesljivo v rokah Turjačanov.¹³ Zanimivo je, da so si tod Turjačani razdelili celo nekaj več kot le omenjenih 11 kmetij. Zelo verjetno lahko tudi dodatni 2½ v Bušinji vasi pripišemo Jurijevi dediščini. Te so plemiči iz Vrhkrke zelo verjetno pridobili neodvisno od soteških hub. Za kaj takega so imeli veliko priložnosti tako kot fevdniki Goriških grofov kakor tudi kot sorodniki ministerialov Goriških.¹⁴ Prav mogoče je tudi, da je bilo turjaških hub Jurijeve prove-

⁸ ARS Celjske listine II, št. 265, 1454, maj 30.: *Ich Jörg Glaner ... vergich ... vnd tun kund ... das ich ... dem hochgebornen fürsten vnd herrn graf Fridreichen grauen ze Cili ... ain redlichs aufrichtigs vnd volkomens gemecht getan habe vnd tun auch wissentlich ... das alles mein erb vnd gutt ... nichts ausgenommen ... auf ... herrn graf Fridreichen von Cili ... komen vnd gefallen sullen...*

⁹ C 1910, str. 120, št. 480.

¹⁰ Ibid.: *Also das ich [Doroteja, op. A.K.] mich meins tails fur mich und all mein erben solhs obemelten erbs und guts mit allen den briefen, so daruber lauten, auch aller vordrung erbspruch und gerechtikeit wie oder in welhermasse auch in welhem lande und gebiet, die der berurt Jorg Glaner mein bruder seliger hinder sein gelassen, gen den bemelten Engelhart und auch dem strengen und vesten herrn Hannsen von Awersperg ... und iren erben entschlagen und verzeigen und darüber kundschaft geben hab.*

¹¹ D. KOS, Bela Krajina, str. 27; ARS, 1466, januar 6., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU).

¹² ARS, 1441, januar 11., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU); Erazem iz Soteske proda Katarini, ženi Jurija iz Vrhkrke 3 hube v Tuševem Dolu, 1 v vasi Rožičev Vrh in 2 v Ručetni vasi; ARS, 1434, oktober 28., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU); Erazem iz Soteske zastavi Juriju iz Vrhkrke 5 ½ hube v Bušinji vasi ter 3 hube v Kotu pri Semiču. Erazem teh hub ni nikoli odkupil. Primerjaj D. KOS, Bela Krajina, str. 27; isti, Urbarji za Belo Krajino, str. 55.

¹³ C 1910, št. 488, str. 128, 129, 132.

¹⁴ ARS, 1350, maj 16., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU): fevdni odnos do Goriških grofov; ARS, 1372, november 19., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU): izpričano sorodstvo med plemiči iz Vrhkrke in Černomaljskimi; ARS, 1382, maj 25., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU): Lencij iz Vrhkrke ima za ženo Dorotejo iz Soteske, njegov stric pa je Rudlib iz Kozjaka.

nience še nekaj več, saj se je, kot že omenjeno, veliko listin porazgubilo in tako zbrisalo natančno sled o prehajanju posesti iz rok v roke.

Leto 1443 predstavlja čas *ante quem non* za hube, ki so jih Turjačani podedovali po izumrlih Šumberških.¹⁵ Posest Šumberških v Beli Krajini je bila izrazito razpršena, saj so se njihove kmetije – tako kot kasneje turjaške – nahajale v vaseh od Metlike na severu, pa do Vinice na jugu.¹⁶ V izdaji urbarjev za Belo Krajino je Dušan Kos prišel do zaključka, da se je ob delitvi turjaških posesti leta 1467 vsa rodbinska posest delila glede na provenienčno načelo.¹⁷ Tako naj bi pripadala turjaški veji rodbine vsa nekdanja posest Eusebija Dipranda in polovica kmetij iz dediščine Jurija iz Vrhkrke, nekdanje kmetije Šumberških ter preostala polovica po Juriju pa Turjačanom iz Šumberka. Podrobna analiza provenience posesti in pa delilne listine vsaj delno potrjuje Kosove domneve. Zlasti se zdi pravilna ugotovitev, da so kmetije, ki so nekoč bile v lasti Šumberških, prišle z delitvijo v roke šumberške linije Turjačanov.¹⁸ Podprimo hipotezo s konkretnim primerom. V listini iz leta 1342, ki je regulirala poravnavo spora med Čreteškimi in plemiči iz štajerskih Pišec, izvemo nekaj več o posesti Šumberških v Beli Krajini. Njihove kmetije, 21 po številu, so ležale v vaseh Lahinja, Hrast pri Vinici, Lokvice pri Metliki, v Zastavi in v Rožancu.¹⁹ Polovico teh kmetij pridobijo Turjačani najkasneje do leta 1443, ko je umrl Hans II., zadnji izmed Šumberških. Od teh 11 kmetij, ki so se nahajale v Lahinji, Hrastu pri Vinici in Lokvicah pri Metliki, so vse – v skladu z delilno listino – pripadle šumberški veji Turjačanov.²⁰ Po tem takem metodološko ne bi bilo neupravičeno sklepati, da se v deležu, ki ga je dobila šumberška veja, skriva še večje število kmetij, ki so bile nekoč v rokah Šumberških. S šumberško provenienco je tako smotno povezovati predvsem hube, ki so bile dodeljene šumberški liniji in za katere hkrati ni na voljo nikakršnega podatka, da bi pripadale kateremu drugemu gospodu, ki bi kasneje prepustil svojo posest Turjačanom. Poglejmo, katerim izmed posesti, naštetih v delilni listini, bi ob upoštevanju omenjenih pogojev, lahko pripisali šumberški izvor. Zelo verjetno pridejo v poštev 3 dodatne kmetije v vasi Lahinja, ki se navezujejo na tiste tri kmetije v tej vasi, za katere imamo trdne podatke, da so bile nekoč v lasti Šumberških.²¹ Prav tako je morda tudi 5 kmetij v vasi Brdarci nekoč pripadalo omenjeni rodbini. V prid temu bi lahko govorila bližina drugih šumberških posesti in pa dejstvo, da se je vseh teh pet kmetij od 1467 naprej nahajalo v rokah šumberške veje Turjačanov. Podobno je morda veljalo tudi za osem kmetij v vasi Rožičev vrh ter za 2 kmetiji v vasi Hrib pri Metliki.²² Poskusimo na koncu še številčno ovrednotiti posest, ki so jo Turjačani pridobili od Šumberških v Beli

¹⁵ Glej podpoglavje o posestih pri Šumberku; MMVK 20, str. 233, št. 412.

¹⁶ D. KOS, Bela Krajina, str. 40-44.

¹⁷ D. KOS, Urbarji za Belo Krajino, str. 56.

¹⁸ Manj pravilna je Kosova trditev, da so nekdanje posesti Dipranda pripadle veji s Turjaka.

¹⁹ MMVK 18, str. 161-2, št. 67: *in der Metlik ze Kchrazt pei der Kulp siben hub besezen und ain od; an der Lachen drei hub besezen; ze der Lokwicz drei besezen hub und ein od; Dacz dem Rosanecz drei besezen hub; dacz der Sazung zwo besezen hub und ein od...*

²⁰ V vasi Lahinja (ali pa ob reki Lahinji) je izpričana šumberška posest 3 hub že v letu 1342 (MMVK 18, str. 162, št. 67). Dušan Kos je v nasprotju z Milkom Kosom (M. KOS, Gradivo za historično topografijo Slovenije – za Kranjsko do leta 1500, str. 304) domneval, da v tem primeru ne gre za vas Lahinjo temveč za bližnjo Loko pri Črnomlju (D. KOS, Bela Krajina, str. 41-42). Leta 1467 so imeli Turjačani v Lahinji 6 hub; v Hrastu pri Vinici so imeli Šumberški leta 1342 8 hub, 3 od teh so jih prodali Špernbergom 1397. Turjačanom jih je tako ostalo 5, ki so se omenjale tudi leta 1467 (D. KOS, Bela Krajina, str. 41); v Lokvici pri Metliki imajo Šumberški 1342 4 hube, v turjaških rokah ob delitvi posesti 1467 ostanejo 3 (D. KOS, Bela Krajina, str. 42).

²¹ Glej zgoraj.

²² D. KOS, Urbarji za Belo Krajino, str. 56-57.

Krajini. Do povsem točnega števila hub je seveda nemogoče priti, saj za več kot polovico kmetij ne razpolagamo z neposrednimi podatki. Toda ne glede na težave z viri, pa na podlagi zgoraj izvedene analize pridemo – z določeno mero previdnosti – do števila 29 kmetij, kar je najverjetneje precej natančen približek dejanskega stanja.

Med plemiške rodbine, ki so imele posesti v Beli Krajini, moramo prišteti tudi dolenske Čreteške. Leta 1334 je prodal Herbord iz Gradaca 2 lastni hubi v Lipovcu pri Semiču Greifu Čreteškemu, ta pa jih je podaril naprej cerkvi v Dolenjskih Toplicah.²³ V Lipovcu je najti tudi 8 turjaških hub, ki so si jih 1467 razdelili na pol, tako da so obema linijama pripadle po 4. Ob podatkih, da so tod Čreteški nekdanje že imeli posest in da so bili drugod na dolenskem ravno Turjačani glavni dediči Čreteških, se postavlja vprašanje, ali ne gre v tem primeru vendarle za čreteško dediščino? Če bi temu bilo tako, potem bi morali imeti Čreteški v Lipovcu še precej dodatnih hub in ne samo tisti dve iz leta 1334. Te dodatne kmetije pa gre nemara iskati v listini iz 1330, ko je vojvoda Henrik Koroški potrdil, da je grofica Beatriksa Goriška predhodno podelila bratom iz Čreteža šest kmetij nekje v Beli Krajini.²⁴ Ker zasledimo čreteške belokranjske posesti le v Lipovcu, bi lahko tudi to pridobitev geografsko umestili v omenjeno vas.

Po tem, ko smo z večjo ali manjšo preciznostjo uspeli določiti izvor večine kmetij, ki sta si jih razdelili obe veji Turjačanov leta 1467, pa nas čaka za konec še poskus razrešitve najtežjega problema. Postavlja se vprašanje, ali so Turjačani sploh imeli kaj posesti v Beli Krajini pred valom pridobitev, ki se je tu začel leta 1443 s pridobitvijo šumberških kmetij? Naslonimo se na provenienčno načelo ob delitvi rodbinskih posesti. V kolikor drži, da so vse nekdanje posesti Šumberških leta 1467 pripadle šumberški veji Turjačanov, kar je v skladu z zgoraj izvedeno analizo zelo verjetno, potem je mogoče upravičeno domnevati, da se prvotne turjaške posesti skrivajo med hubami, ki so ob delitvi pripadle turjaški veji rodbine. Da bi prišli do približne ocene, moramo od teh 59 hub in pol naknadno odšteti še hube, za katere na podlagi ohranjenih listin upravičeno domnevamo, da so v osnovi pripadale enemu od že znanih zemljiških gospodov. Tako pridemo do števila 15 hub, ki predstavlja zgornjo verjetno število prvotnih turjaških posesti v Beli Krajini.²⁵ Kaj pa nam o tem sporočajo konkretni listinski podatki? Iz virov je razbrati, da so Turjačani imeli določene posesti v Beli Krajini morda že v prvi polovici 14. stoletja. Leta 1326 je Herbord iz Gradaca prodal bratrancema Herbordu in Folkerju s Turjaka med ostalimi tudi dve kmetiji v vasi Sela.²⁶ Morda gre za vas Sela pri Otavcu v Beli Krajini.²⁷ Kakorkoli je že bilo, pa moramo reči, da kmetije v tej vasi niso vplivale na obseg rodbinske posesti v letu 1467, saj jih takrat ni več najti v rokah Turjačanov. Podoben, a glede ugotavljanja prvotne posesti Turjačanov v tem delu Kranjske bolj oprijemljiv, podatek je vezan na Loko pri Črnomlju. Tod, čeprav tudi tu lokalizacija ni povsem gotova, je prodal leta 1341 Friderik Turjaški svojemu bratrancu Herbordu 2 kmetiji.²⁸ Iz delilne listine je razvidno, da so imeli Turjačani več kot stoletje

²³ MMVK 18, str. 151, št. 51.

²⁴ K. KOVAČ, Beiträge zur Geschichte Krains, Carniola 1913, str. 53.

²⁵ Ob upoštevanju možnih napak, ki bi sledile iz izgube listin, moramo upoštevati, da lahko obseg prvotnih turjaških posesti nekoliko odstopa od predlaganega števila.

²⁶ MMVK 18, str. 144, št. 42.

²⁷ M. KOS, Gradivo za historično topografijo II, str. 538, postavlja lokalizacijo te vasi v Belo Krajino pod vprašaj; D. KOS, Bela Krajina, str. 22, 26, 27, ne dvomi, da je ta vas ležala v Beli Krajini; P. Štihu (Goriški Grofje, str. 113) pa se domneve obeh Kosov ne zdijo prepričljive. Misli, da bi bilo – glede na lokalizacijo ostalih kmetij v listini – bolj logično, da je v tem primeru šlo za Sela pri Robu (pri Turjaku). Problem je komaj rešljiv, saj se niti v delilni listini niti v urbarju iz leta 1485 Turjačani ne pojavljajo kot lastniki kmetij ne v Selah pri Otavcu in ne v Selah pri Robu.

²⁸ MMVK 18, str. 159, št. 63.

kasneje v tej vasi 8 kmetij. Morda so tu imeli večje število hub že pred 1400. Da taka domneva ni povsem izvita iz trte priča dejstvo, da je leta 1467 vseh 8 hub v tej vasi pripadlo turjaški veji. To pa se ujema tudi s principom provenienčne delitve posesti med obe liniji. Morebiti gre k prvotni turjaški posesti prišteti še kmetije v Petrovi vasi in Planini, ki ob delitvi prav tako v celoti pripadejo veji s Turjaka. Toda vse skupaj je precej nezanesljivo, saj so mnoge kmetije turjaške linije prvotno pripadale bodisi Eusebiju Diprandu, bodisi Juriju iz Vrhkrke ali pa samostanu v Pleterjah. Po vsem izrečenem, je povsem jasno, kako težko je oceniti, pa čeprav približno, obseg turjaške posesti v Beli Krajini pred 1400. Zadovoljiti se moramo le z nekoliko zadržano oceno; in sicer, da je bila posest Turjačanov v tem delu današnje Slovenije v 14. stoletju zelo skromna, če že ne povsem nezatna. Število se verjetno giblje od nekaj pa do morda desetih hub. To pa je tudi vse kar lahko v tem trenutku rečemo o opisanem problemu.

Po analizi konkretnih primerov strnimo izsledke. Pomembno je še enkrat poudariti, da zaradi fragmentarne narave ohranjenosti virov dobljeni rezultati ne morejo popolnoma natančno odsevati dejanskega stanja. Kljub temu pa je mogoče iz analize izluščiti glavne ugotovitve. Brez dvoma drži, da so si Turjačani uspeli pridobiti ogromno večino rodbinskih posesti v Beli Krajini med leti 1443 in 1466. Zelo verjetno so tu imeli določene posesti že v 14. stoletju, ki pa so bile – vsaj glede na njihov obseg leta 1467 – prejkone marginalne. Kronološko zaporedje pridobitev je povsem jasno. Leta 1443 pripade Turjačanom šumberška dediščina, 1458 pridobijo 20 pleterskih hub pri Dragatušu, k tem kmetijam pa dodajo še 33 novih, ki jih leta 1462 odkupijo od Eusebija Dipranda. Zadnjo pridobitev kmetij – dediščino Jurija iz Vrhkrke – uspejo Turjačani vknjižiti le dobro leto pred dokončno delitvijo posesti.

Posest na vzhodnem Dolenjskem

Naslednji večji kompleks turjaških posesti je ležal na vzhodnem Dolenjskem. Ob pogledu na priloženo karto je razvidno, da so se kmetije tod raztezale nekako med reko Mirno na severu in Šmarješkimi Toplicami na jugu. Do delitve rodbinskih posesti v letu 1467 so bile vzhodnodolenjske kmetije podrejene uradu v Mokronogu, po delitvi pa je postal nov upravni sedež večine tamkajšnjih hub nekoliko bolj oddaljen Žužemberk.²⁹ Po 1467 je ostal urad Mokronog center le za kmetije, ki so pripadle turjaški veji rodbine, kar pa je znašalo le slabo četrtino posesti v tamkajšnji okolici, ali 6 % vseh turjaških hub. Upravna sprememba je prav rezultat delitve posesti, saj so šumberški Turjačani izbrali Žužemberk kot novo upravno središče najverjetneje predvsem zato, da bi med seboj povezali njim pripadajoče hube pri Mokronogu in posesti v Suhi Krajini. Gledano v celoti, je kompleks posesti s centrom v Žužemberku znašal 199 kmetij, kar znaša 26 % vseh turjaških posesti v letu 1467. V naslednjih vrsticah bomo postopoma razjasnili izvor teh posesti, jih poskušali krajevno umestiti ter ugotoviti, kdaj so točno prišle v roke Turjačanov.

²⁹ Leta 1467 je bil samo del gradu Žužemberk v rokah Turjačanov. V delilni listini se omenja kot *das gemeur des geslos [zu Sewsenberg, op A.K.]*. Poleg tega so Turjačani razpolagali še z 12 *hofstet daselbs* [prav tako v Žužemberku, op. A.K.] (C 1910, str. 125, št. 488). Iz navedenega ni povsem jasno, kje v Žužemberku je bil sedež kompleksa posesti. Kljub tej nejasnosti pa ne gre dvomiti, da se je tu res nahajal nek upravni center turjaških posesti za vzhodno Dolenjsko. V delilni listini se Žužemberk omenja na čelu posebnega razdelka, kjer so našteje vzhodnodolenjske kmetije. Način popisovanja posesti v delilni listini je namreč bil tak, da so posesti v posameznih okoliših bile zajete v posebnih razdelkih. Na čelu razdelkov stojijo zapisani uradi, ki imajo funkcijo upravnih sedežev okolišev. Tako je tudi z Žužemberkom, čeprav se tu urad dobesedno ne omenja.

Ogromna večina kmetij na vzhodnem Dolenjskem je prvotno pripadala mogočni rodbini Čreteških ali Reutenbergov, kakor so se sami imenovali v pisnih virih.³⁰ Nedaleč od Mokronoga so Čreteški imeli tudi rodbinski grad, ki je v 13. in 14. stoletju večkrat zamenjal vrhovnega lastnika, tako da so ga Čreteški uživali le kot fevd.³¹ Sodeč po uglednih funkcijah, ki so jih opravljali posamezni rodbinski člani, so Čreteški uživali veliko zaupanje tako pri Goriških grofih kakor tudi pri Habsburžanih. Grifo Čreteški se je leta 1322 omenjal kot goriški glavar v Metliki, kasneje, leta 1330, pa celo kot glavar goriške grofije.³² Poleg tega je čez nekaj let pridobil, tokrat skupaj z bratom Leopoldom, službo komornika na Kranjskem, Koroškem in v Slovenski Marki.³³ Za nameček pa je bila Elizabeta, žena omenjenega Leopolda, dvorna dama Viridis Visconti, žene avstrijskega vojvode Leopolda III.³⁴ Imenitnim funkcijam je dajala realno podlago obširna posest, ki je, kakor je razvidno iz nadaljevanja, štela celo nekaj več kot 700 hub. Po številu hub so ob koncu 14. stoletja Čreteški nemara presegali vse ostalo domačeročno, kranjsko plemstvo.³⁵

Med Čreteškimi je prišlo ob koncu sedemdesetih let 14. stoletja do nesoglasij zaradi posesti. Elizabeta, žena pokojnega Leopolda, se je leta 1378 poravnala s Fricom Čreteškim, ki je bil po vsej verjetnosti njen pastorek. Posesti naj bi si v prihodnje razdelila po načelu, da pripade Fricu četrtnina, njej pa preostale tri četrtine.³⁶ Na nadaljnjo usodo Fricovih posesti je odločilno vplivala poroka njegove sestre Elizabete z Viljemom Turjaškim.³⁷ Po Fricovi in pa dokončno po smrti njegovega sina Hansa je omenjeno četrtno posesti podedoval Herbord Turjaški, sin Elizabete in Viljema.³⁸ To je bilo povsem legalno, saj veljata Elizabeta in Herbord pred sodnimi instancami za *nechst und recht erib* Fricovega sina, Hansa Čreteškega.³⁹

Kot že rečeno, je pripadala velika večina vzhodnodolenjskih turjaških posesti prvotno Čreteškim. Geografska umestitev pridobljenih kmetij je težavna, saj nimamo na voljo natančnega popisa hub, ki so jih Turjačani pridobili kot dediščino po Čreteškemu. Pomankljivost je mogoče nadomestiti s podatki, ki nam jih prinašajo različne privatne in javne listine iz turjaškega arhiva. Edina možna lokacija Fricove dediščine je okolica Mokronoga. Temu v prid govori že podatek, da se je prav v centru posesti okoli Mokronoga nahajal grad Čretež, čigar delni lastnik je bil ob koncu 14. stoletja prav Fric.⁴⁰ Prav tako ni nepomemben podatek, da se v virih pred prvim desetletjem 15. stoletja posesti Turjačanov

³⁰ D. KOS, *Med gradom in mestom*, Ljubljana 1994, str. 14, 15; P. BLAZNIK, *Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti*, SAZU razred za zgodovinske in družbene vede I, razprave IV/6, (1958), str. 61-63.

³¹ Ibid.

³² P. ŠTIH, *Goriški grofje*, str. 195-201.

³³ P. BLAZNIK, *Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti*, str. 62; MMVK 18, str. 160, št. 65.

³⁴ D. KOS, *Med gradom in mestom*, str. 15; MMVK 19, str. 113, št. 211: *Elspet Reutenbergerin zu den zeiten meiner vruen der hochgeporen furstin der herczog Leupoltz von Ostereich hofmaisterin...*

³⁵ Morda so Čreteške presegali Svibenski. Z obsežno posestjo so zagotovo razpolagale tudi razne veje Galenberških. Zagotovo pa so Čreteški presegali Turjačane, ki so presegli število 700 hub šele v teku 15. stoletja. Glej zaključek.

³⁶ MMVK 19, str. 100-112, št. 210: *so schul wir die phennig mit einander tailen, also mir vrogenanten Frizen ein viertail und main gewistreten dreu teil; also schullen wir auch alle ander unser hab tailen, die noch ungetailt ist...*; prim. P. BLAZNIK, *Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti*, str. 62.

³⁷ Glej genealoško tabelo.

³⁸ HHStA – AUR 1426, maj 22., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU): *erib und guet das dem benannten heren Herwarten auf sein tail gefallen ist von heren Friczen von Rewttenberg seligen...*; Prim. P. v. RADICZ, *Herbard VIII. Freiherr zu Auersperg*, str. 31, 32.

³⁹ MMVK 20, str. 191, št. 330.

⁴⁰ Ibid., str. 112, št. 210; C 1910, str. 24, št. 445.

na širšem območju Mokronoga skoraj ne omenjajo. Turjačani so razpolagali le z omejeno posestjo v Mirni vasi, saj je leta 1335 Herbord Turjaški nakazal svoji ženi za jutrnjo med ostalimi tudi eno kmetijo v omenjenem kraju.⁴¹ Iz podobnega vira izvemo, da so v letu 1383 Turjačani tod razpolagali s tremi hubami.⁴² To pa je tudi vse, saj je v listinah mogoče zaznati znatno povečanje števila turjaških hub na tem območju šele v teku prve polovice 15. stoletja. Se pravi ravno v času, ko sta umrla Fric in njegov sin, Hans Čreteški. Iz delilne listine je razvidno, da so imeli Turjaški leta 1467 v okolici Mokronoga 166 kmetij.⁴³ Da je šlo skoraj brez izjeme za kmetije, ki so jih nekoč obvladovali Čreteški, govori več podatkov. Na podlagi analize listin je povsem jasno razvidno, da je bila v 14. stoletju koncentracija posesti Čreteških na področju Mokronoga izjemno visoka, lahko bi rekli skoraj kompaktna. Ohranjene so listine, ki posredujejo podatke o čreteških dvorih, kmetijah, desetinskih pravicah in mlinih. Kasneje – približno od 1410 naprej – se število turjaških hub v posamezni vasi večkrat povsem ujema s številom hub, ki so jih v teh vaseh nekoč imeli Čreteški.⁴⁴ V mnogih drugih primerih se število kmetij v posamezni vasi sicer ne ujema popolnoma, je pa mogoče dokazati, da so imeli pred Turjačani nekoč tod posesti tudi Čreteški.⁴⁵ Najverjetneje so bile nekoč čreteške tudi kmetije, ki se prvič pojavijo šele v turjaški delilni listini leta 1467 in so ležale v bližini gradu Čretež.⁴⁶ V prid tej domnevi govori tako bližina kakor tudi velika koncentracija čreteških posesti okoli njihovega rodbinskega gradu. Potemtakem je jasno, da samo kmetije v Mirni vasi niso izhajale iz dediščine Frica, čeprav so Čreteški tudi tod imeli neke posesti.⁴⁷ Iz vsega tega sledi zaključek, da se je število podedovanih hub gibalo okoli 160.⁴⁸ To je le zanemarljiva razlika glede na število vseh turjaških kmetij na

⁴¹ MMVK 18, str. 152, št. 53; glede omemb Mirne vasi v srednjem veku primerjaj M. KOS, Gradivo za historično topografijo II, str. 679, 680.

⁴² MMVK 19, str. 120, št. 229.

⁴³ C 1910, str. 125, 126, 132, 133, št. 488.

⁴⁴ Leta 1376 je patriarh podelil Čreteškim v fevd 7 hub v Dobu pri Mirni in 10 v Trsteniku pri Šentrupertu (MMVK 19, str. 108, št. 205). Leta 1467 se je število turjaških hub v teh vaseh ujemale s številom hub, ki so jih Čreteški prejeli v fevd pred skoraj stotimi leti (C 1910, str. 125, št. 488). Edina razlika je bila v tem, da se 1467 omenja le 9 ½ kmetij v Trsteniku in ne več 10 kakor 1376. Primer hub v vasi Cerovec pri Trebelnem je ravno tako transparenten. Čreteški so tu kupili eno kmetijo leta 1394 in še dve štiri leta kasneje (MMVK 19, str. 135, št. 260; str. 138, št. 266). Ob delitvi posesti so se vse tri nekoč čreteške hube znašle v turjaških rokah (C 1910, str. 132, št. 488). Podobne primere zasledimo v vaseh Ažental (MMVK 20, str. 173, št. 297; C 1910, str. 133, št. 488), Trebelno (MMVK 20, str. 173, št. 297; C 1910, str. 132, št. 488), Puklek (MMVK 19, str. 126, št. 240; C 1910, str. 132, št. 488) in Cilpoh (MMVK 20, str. 173, št. 297; C 1910, str. 132, št. 488).

⁴⁵ Čreteški so še leta 1409 v Bitinji vasi premogli 4 hube (MMVK 20, str. 173, št. 297), Turjačani jih imajo tod kasneje 5 (C 1910, str. 132, št. 488). V Brezjem pri Trebelnem so imeli Čreteški 1385 dve hubi (MMVK 19, str. 125, št. 237), Turjačani pa 1467 štiri (C 1910, str. 133, št. 488). V Zabukovju pri Trebelnem so imeli Čreteški 1409 eno hubo (MMVK 20, str. 173, št. 297), Turjačani pa tam kasneje tri (C 1910, str. 132, št. 488), podobno je bilo tudi s kmetijami v Malenski vasi (MMVK 18, str. 153, št. 54; C 1910, str. 133, št. 488). Poleg dvora na Krsinjem Vrhu so imeli Čreteški leta 1378 v Zburah 7 hub (MMVK 19, str. 111, št. 210), Turjačani pa kasneje 3 hube v Zburah in 6 na Krsinjem vrhu (C 1910, str. 126, št. 488). Leta 1388 se omenjajo v poravnavi med Čreteškimi njihove rodbinske posesti v vaseh Poljane, Laknice, Strmica, Zagrad in v Stari vasi pri Šmarjeti (ARS, 1388, april. 17., prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU). V vseh naštetih vaseh je 1467 najti izdatnejše posesti Turjačanov (C 1910, str. 125-126, št. 488).

⁴⁶ Polje pri Šentrupertu, Martinja vas, Laknice, Gostinica, Cikava, Drečji vrh pod Čretežem, Pavlja vas, Trščina, Slanečji Vrh, Jeprejek in Breznik.

⁴⁷ V Mirni vasi so imeli leta 1378 en mlin (MMVK 19, str. 111, št. 210).

⁴⁸ Na tem mestu lahko končno tudi podamo zgoraj obljubljeno pojasnilo, ki zadeva izračun števila vseh čreteških kmetij. Največji del Fricove dediščine je znašal okoli 160 hub pri Mokronogu. Številu 160 prištejmo še 15 hub, ki jih je imel Fric pri Želimljah (Glej poglavje o posestih v okolici Turjaka). Tako dobimo število 175, kar je znašalo četrtnino vseh Čreteških posesti leta 1388. Iz tega logično sledi, da je bilo vseh čreteških hub skupaj – seveda pred smrtjo Frica in njegovega sina – okoli 700.

vzhodnem Dolenjskem. Da so Turjačani resno pristopili k izgradnji in zaokroževanju kompleksa posesti okrog Mokronoga, govore tudi drugi podatki vezani na rodbinske aktivnosti na tem območju v prvi polovici 15. stoletja. V avgustu 1432 prodana Margareta in njen sin Hans Lengheimer stolp v trgu Mokronog Herbordu Turjaškem.⁴⁹ Dvanajst let kasneje pa so se Turjačani menda dokopali celo do Gorenjega Mokronoga in višjega sodstva v tamkajšnjem deželskem sodišču.⁵⁰

Poleg vprašanja lokalizacije in kvantifikacije se zastavlja končno vprašanje, kdaj točno je omenjena posest prišla v turjaške roke. Že ob bežnem preletu listin turjaškega arhiva postane jasno, da je do tega prišlo postopoma. Čas *ante quem non* se po vsej verjetnosti ujema z datumom Fricove smrti. Ta se je zadnjič omenjal ob poravnavi s Hansom Šumberškim leta 1397.⁵¹ Po vsej verjetnosti je umrl okoli leta 1400, saj so Turjačani že leta 1401 nastopali kot lastniki raznih posesti, ki so nekdanj po vsej verjetnosti pripadale Čreteškim.⁵² Turjačanom je takoj pripadel le del pokojnikovih posesti.⁵³ Še leta 1409 je nadzorovala Katra, žena pokojnega Frica, posesti, ki so kasneje nedvomno pripadle Turjačanom.⁵⁴ Verjetno si je znaten del Fricove dediščine pridržal sin Hans, ki pa je umrl pred 1421. Šele po tem so Turjačani uspeli priključiti preostale delu zapuščine.⁵⁵ Pot do te pa za Elizabeto Turjaško in njenega sina Herborda ni minila brez običajnih sporov s sorodniki. Najprej je prišlo do poravnave med Herbordom in Fricovo vdovo, Katro Čreteško. Ta se je v letu 1426 pisмено zavezala, da eventualne listine o nekdanji Fricovi posesti, ki bi se v bodoče pojavile, nimajo nobene veljave več.⁵⁶ Dlje se je vlekel spor s štajerskimi Perneggi, ki so bili v sorodu s Čreteškimi. Poleg manjšega dolga je predstavljal bistven predmet konflikta zlasti grad Rekštajn ob Savi, ki so ga ob koncu 14. stoletja nadzorovali Čreteški. Spor je izbruhnil leta 1421, ko je Herbord – kot advokat svoje matere Elizabete – zatožil pred deželnim upraviteljem Hansa Pernegga, češ da ta noče dovoliti Elizabeti Turjaški odkupa gradu Rekštajn iz zastave.⁵⁷ Deželnosodna instanca je po dolgem zaslišanju obeh strani razsodila v prid Turjačanom, saj bi njim Rekštajn moral pripasti kot dediščina po pokojnemu Hansu Čreteškemu, ki ga je zastavil Perneggom.⁵⁸ Rekštajn ni ostal prav dolgo v rokah Turjačanov,

⁴⁹ MMVK 20, str. 210, št. 371: *Tueren in den Markt zu Nassenfuss gelegen...*

⁵⁰ Ibid., str. 234, št. 415.

⁵¹ MMVK 19, str. 136-137, št. 263.

⁵² MMVK 20, str. 162, št. 273.

⁵³ Ibid., str. 171, št. 293; str. 193, št. 297.

⁵⁴ MMVK 20, str. 193, št. 297.

⁵⁵ Ibid., str. 198, št. 342; str. 199, št. 343.

⁵⁶ HHSStA, AUR, 1426, maj 22. (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU): *Wär aber daz von mir egenanntten Kathrein oder mein erben icht brief nu für her für kämen die vber daz erib vnd gut lawtten das im von hern Friczen von Rewttenberg säligen vnd sein gewistreiden auf sein tayl geuallen, die schullen mir obgenanntten Kathreien vnd mein erben oder wem ich main gut geben oder geschaff hab chain nucz sein vnd dem benanten hern Herwartten vnd sein erben zu kainem schaden komen vnd schullen auch hinfür gegen mir obgenanten frawn Kathrein von Rävtttenberg vnd main erben vnd auch gegen den ich mein guet geben vnd geschaff hab tod vnd vernicht sein.*

⁵⁷ MMVK 20, str. 187, št. 330.

⁵⁸ Ibid.: *Da fragt [deželni upravitelj, op. A.K.] an dem ring, was recht wer. Da ist nu heut mit voller frag und urtail vor dem Landesverwesser und dem rechten ertailt und erfunden: seit der saczbrif, der heut gehort und mit notteding herfurkomen ist, laut von Hannsen dem Rewtenberger und sein erben, das er und sein erben losung habent an dem haus Rukchenstain mit aller czuegehörung und frau Elspet Awerspergerin und her Herward ir sun Hannsen Rewtenberger seligen nachst erib sind her Hanns Pernegker tu in losung stat an dem selben haus Rukchenstain mit aller czuegehörung nach innhaltung des genanten saczbrifs, und chem her Hans Pernegker noch heut für die weil und [deželni upravitelj, op. A.K.] an gericht sesse und wolt in noch losung stat tun, die frau Elspet und ir sun her Herwart teten ym genug und loseten von im nach laut des egenanten saczbrifs.*

saj ga je že nekaj let kasneje Herbord izročil Hansu Perneggu.⁵⁹ Do dokončnega sporazuma med rodbinama je prišlo šele 1455, ko so se Engelhart Turjaški in Perneški dogovorili, da naj pripade grad Čretež plemičem s Štajerskega, ostale Fricove posesti pa Turjačanom.⁶⁰ S tem pa se je tudi končalo obdobje postopnega pridobivanja čreteških posesti, ki se je vlekle več kot pol stoletja po Fricovi smrti.

Nekaj posesti na vzhodnem Dolenjskem so Turjačani dobili v fevd od Celjanov. Gre za 22 kmetij v vaseh Sevnica pri Trebnjem, Zagorica pri Mirni, Dobrava pri Mirni in Trstenik, ki jih je leta 1437 podelil grof Friderik Celjski Herbordur Turjaškemu.⁶¹ Deset let kasneje je grof Friderik še enkrat potrdil isto fevdno podelitev.⁶²

Kot že rečeno, so sodile v isti sklop z vzhodnodolenjskimi tudi nekatere posesti, ki so ležale v Suhi Krajini. Za te posesti je značilno, da so prišle v turjaške roke veliko prej kot pa one v okolici Mokronoga. Morda so nekatere kmetije v Suhi Krajini podedovali celo po starem rodu Turjačanov, katerih posesti tod so dokazljive že za 12. in začetek 13. stoletja. Stari Turjačani so imeli v posesti vas Hočevje in precejšnje število hub v Dobrem polju. Vso to posest so darovali cistercijanom v Stični.⁶³ Morebitni dediščini po starih Turjačanih so se v drugi polovici 13. stoletja pridružile nove hube. Vas Ratje je vojvoda Ulrik Spanheimski turjaškemu bratom podelil že leta 1267 *propter fidelitatis merita*.⁶⁴ Naslednjo pomembno pridobitev v Suhi Krajini so vknjižili približno dve desetletji kasneje, ko je opat cistercijanov iz Kostanjevice prodal celotno Pripčo vas Majnhardu Turjaškemu.⁶⁵ Pridobitve so se množile tudi v 14. stoletju. Leta 1324 so prejeli v zastavo pet hub v vasi Lipje, ki so jih tudi obdržali.⁶⁶ V vasi Hinje, ki leži nedaleč od Pripče vasi, so Turjačani šumberške veje ob delitvi rodbinskih posesti leta 1467 razpolagali s štirimi hubami.⁶⁷ Vse štiri so dobili 1372 v zastavo od Hansa I. Šumberškega kot povračilo za doto, ki so jo nakazali svoji sestri Margareti, ženi omenjenega Šumberškega.⁶⁸ Bolj v temo zavito pa je poreklo dodatnih hub v Malih in Velikih Lipjah, posesti v Kalu pri Ambrusu in v Žvirčah. Izvor kmetij v Kalu je zaradi pomanjkanja virov nejasen. Drugače je s kmetijami v Lipjah in Žvirčah. Tu je obstoj turjaške posesti mogoče dokazati že za konec 14. stoletja.⁶⁹ Možno je, da so Turjačani pomnožili svoje posesti v omenjenih vaseh še s pridobitvijo dediščine po Juriju iz Vrhrke v petdesetih letih 15. stoletja.⁷⁰ Temu v prid govorijo podatki iz listin, ki izpričujejo hube plemičev iz Vrhrke v Žvirčah in Lipjah.⁷¹ Če seštejemo kmetije v naštetih vaseh, ugotovimo, da je 55 izmed 199 hub podrejenih centru v Žužemberku ležalo v omenjenih

⁵⁹ MMVK 20, str. 201, št. 347.

⁶⁰ C 1910, str. 24, št. 445.

⁶¹ MMVK 20, str. 222, št. 394.

⁶² Ibid., str. 244, št. 432.

⁶³ UBKr II, str. 127-8, št. 141; M. MIKUŽ, Topografija stiške zemlje, Ljubljana 1946, str. 43, 93. Schumi lokalizira *Cotheuge* v Hotič; M. KOS v Gradivu za historično topografijo (I, str. 194) in pa M. MIKUŽ v svoji Topografiji stiške zemlje (str. 16 in 33) pa v Hočevje v Suhi Krajini.

⁶⁴ UBKr. II, str. 288-89, št. 373.

⁶⁵ MMVK 18, str. 129, št. 15. Dve dodatni kmetiji so leta 1438 tod kupili od Hansa iz Mehovega (ARS, 1438, junij 27., prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU).

⁶⁶ MMVK 18, str. 139, št. 37.

⁶⁷ C 1910, str. 125, št. 488.

⁶⁸ MMVK 19, str. 103, št. 192.

⁶⁹ Turjaška Peter in Folker sta leta 1382 dotirala kapelo sv. Jurija v Stični s 5 kmetijami v Žvirčah (J.M. GREBENC, Gospodarska ustanovitev Stične, str. 76, št. 252). Med posestmi, ki jih je leta 1390 nakazal Georg I. svoji ženi kot protivrednost za jutrnjo, se omenjajo tudi hube v Lipjah in Žvirčah (MMVK 19, str. 132-33, št. 256).

⁷⁰ Primerjaj poglavje, ki govori o posestih v Beli Krajini.

⁷¹ ARS, 1441, januar 11., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU); ARS, 1429, julij 27., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU).

vaseh Suhe Krajine. Druge posesti v okolici Žužemberka pa so bile – kot bo razvidno iz nadaljevanja – podrejene gradu Šumberk.

Posest med Mirno in Krko

Pred letom 1443 je umrl Hans II., zadnji moški potomec nekoč ugledne rodbine Šumberških, ki so bili prvotno ministeriali Goriških grofov.⁷² Po Hansovi smrti je pripadlo šumberško gospostvo skupaj z gradom in vsemi posestmi Turjačanom kot njihovim bližnjim sorodnikom.⁷³ Tako so svojim starejšim posestim v šumberški okolici takrat priključili, kot bomo lahko izvedeli v nadaljevanju, še izdatno število novih kmetij. Po prevzemu dediščine je grad Šumberk postal center turjaških posesti, ki so se razprostirale med Trebnjem na severu in Žužemberkom na jugu. Poleg tega pa je od cepitve rodbine grad predstavljal sedež šumberške, kasneje tudi knežje linije Turjačanov. Iz delilne listine je razvidno, da so v omenjenem okolišu Turjačani razpolagali s 126 kmetijami, kar je predstavljalo dobrih 16 % vse rodbinske posesti v letu 1467. V naslednjih vrsticah bomo, sledeč že ustaljeni metodi, skušali pojasniti, kdaj in kako so posamezne kmetije v tem okolišu prišle v njihove roke. Tudi tokrat žal ne gre brez težav, povezanih z viri. Brez dvoma je mogoče računati, da je precejšnje število izmed 126 hub med Trebnjem in Žužemberkom prišlo v turjaške roke šele po smrti zadnjega Šumberškega. Toda kratek regest, iz katerega črpamo podatke o pridobitvi šumberške dediščine in ki ga je Komatar objavil v svoji zbirki dokumentov iz turjaškega arhiva, je le skop prepis iz Wißgrilla.⁷⁴ V regestu je šumberška dediščina omenjena zgolj sumarno, brez natančnega popisa. Zaradi tega tudi ne moremo natančno potegniti ločnice med kmetijami, ki so bile že v 14. stoletju turjaške in med tistimi, ki so prišle v njihove roke šele z izumrtjem Šumberških. Pojdimo k stvari.

Tako kot v bližnji Suhi Krajini segajo tudi prve omembe turjaške posesti v okolici Šumberka v čas samih začetkov mlajše veje Turjačanov.⁷⁵ V letu 1232 je Mainhalm I. podaril stiškemu samostanu dve hubi ležeči pri samemu Šumberku.⁷⁶ Koliko kmetij je obsegala tamkajšnja turjaška posest sredi 13. stoletja je težko reči, zanesljivo pa je, da je stalno naraščala. Vsaj do srede 14. stoletja bi lahko povezovali širjenje tamkajšnjih rodbinskih posesti s tesnim sodelovanjem Turjačanov z Goriškimi grofi, ki so okoliš med Šumberkom in Žužemberkom vključili v svoj dinastični teritorij.⁷⁷ Bržčas je kot zgodnji plod tega sodelovanja mogoče gledati že pridobitev Artmanje vasi pri Žužemberku, ki jo je grof Majnhard Goriški leta 1261 podelil v fevd Otu Turjaškemu.⁷⁸ Morda pa so že takrat pripomogle k širjenju tamkajšnje turjaške posesti tudi družinske povezave s Šumberškimi, ministeriali Goriških. Zanimivo je, da je Oto dobil v fevd Artmanjo vas šele po smrti Majnharda Šumberškega, kar se v fevdni listini izrecno omenja. Sta si bila pokojni Šumberški in Oto v sorodu in ali ni razumeti tudi prisotnost Turjačanov na samem Šumberku, kjer so imeli vsaj do 1335 že svoj stolp, kot rezultat zgodnjih rodbinskih povezav?⁷⁹

⁷² P. ŠTIH, Goriški grofje, str. 140-146.

⁷³ MMVK 20, str. 233, št. 412.

⁷⁴ WIßGRILL, Schauplatz des landsässigen Nider-Oesterreichischen Adels, str. 237.

⁷⁵ Tu imam v mislih Turjačane, ki so bili ministeriali Spanheimov, za razliko od starejših, ki so pripadali svobodnemu plemstvu.

⁷⁶ UBKr. II, str. 59, št. 77 ...*duos mansos in monte Schönberg (sic !) sitos...*

⁷⁷ P. ŠTIH, Goriški grofje, str. 107-149, 157-162; isti, Dežela Grofija v Marki in Metliki, V: Vilfanov zbornik, Ljubljana 1999, str. 126-147.

⁷⁸ UBKr. II, str. 215, št. 276: *Nos Mainardus dei gratia comes Goricie ... quod Ottonem de Aversperch recto et legali feudo investimus de villa que dicitur Aermansdorf...*; posesti v Artmanji vasi Turjačani niso obdržali.

⁷⁹ MMVK 18, str. 154-55, št. 55. Prim. P. ŠTIH, Goriški grofje, str. 145.

K osnovni posesti, ki so jo Turjačani pridobili v okolici Šumberka do konca 13. stoletja, so uspeli v 14. stoletju priključiti še nove kmetije. Leta 1324 je grofica Beatriksa Goriška zastavila 26 kmetij pri Žužemberku Herbordu III. v zameno za obljubljeni vsoto denarja, ki naj bi jo Herbord porabil za nakazilo jutrnje svoji ženi.⁸⁰ Najverjetneje ni grofica Herbordu omenjene vsote nikoli izplačala, zato so Turjačani zastavljene hube tudi zadržali. Od omenjenih 26 hub jih najdemo leta 1467 v turjaških rokah 22. Od tega jih je 17 spadalo k Šumberku, ostale v vasi Lipje pa k Žužemberku.⁸¹ Novih 19 kmetij so pridobili v letu 1372, ko so turjaški bratje izplačali Hansu I. Šumberškemu 250 mark beneških šilingov kot doto za njihovo sestro Margareto.⁸² Hans jim je v protivrednost zastavil 25 hub. V listini je bilo določeno, da naj Turjačani – v primeru, da bi njihova sestra umrla brez dedičev – zadržijo hube v zastavi, dokler Hans ne bi poravnal zgoraj določene vsote. Tudi tokrat do poravnave ni prišlo in Turjačani so zadržali zastavljene posesti. Od omenjenih 25 hub jih je leta 1467 19 ležalo v šumberškem okolišu.⁸³ Če seštejemo hube, ki so jih pridobili v letih 1324 in 1372, dobimo število 38. Toda iz ostalih listin rodbinskega arhiva je razvidno, da so tod v 14. stoletju obvladovali še veliko več kmetij. Nekaj od teh jih je bilo v njihovih rokah zagotovo že v 13. stoletju, nekatere pa so morda pridobili v 14. stoletju, a so se viri žal porazgubili. Tako so že 1335 razpolagali s 7 hubami v Vapči vasi pri Dobrniču,⁸⁴ leta 1383 pa z 2 v Gabrovki pri Zagraddu.⁸⁵ Le nekaj let kasneje pa je Georg II. nakazal svoji ženi v protivrednost za gotovino namenjeno za izplačilo njene jutrnje – med ostalimi – tudi 3 hube v Orlakah in 4 v vasi Gewawicz.⁸⁶ Iz navedenega je mogoče sklepati, da gre omenjenim 38 hubam prišteti še kakšnih 20, da bi dobili približen obseg rodbinske posesti v tem delu Dolenjske pred 1400.

Analiza geneze turjaških posesti v okolici Šumberka, ki jo v prvi vrsti omejujejo relativno skopi viri, nas pripelje do sicer približnih, a vendarle okvirnih podatkov o obsegu njihovih posesti pred inkorporacijo dediščine po izumrlih Šumberških. Cenimo namreč, da je bilo v turjaških rokah pred 1443 okoli 60 kmetij, kar je znašalo slabo polovico vseh posesti, ki jih je premogla rodbina ob delitvi posesti. To ugotovitev pa lahko končno uporabimo kot osnovo za približno oceno števila kmetij, ki jih gre prištevati v sklop neposredne dediščine po Hansu Šumberškemu. Tako se verjetno ne bomo zmotili preveč, če domnevamo, da je neposredna šumberška dediščina, ki je prišla v turjaške roke 1443, poleg ostalega obsegala približno polovico od 126 hub, ki si jih obe liniji Turjačanov razdelita 1467. K šumberški dediščini pa ne spadajo hube v Klečetu in Šmihelu pri Žužemberku, ki so jih Turjačani najverjetneje podedovali v šestdesetih letih 15. stoletja po Juriju iz Vrhkrke.⁸⁷

⁸⁰ MMVK 18, str. 139-140, št. 37; str. 140, št. 38; str. 141, št. 39; str. 151, št. 50.

⁸¹ K Šumberku je spadalo 5 hub v Pleševici, 1 v Zaliscu, 3 v Budganji vasi, 1 v Ajdovcu, 1 v Vrbovcu, 1 v Gorenji vasi pri Dobrniču, 4 v Stravči vasi in 1 v Trebči vasi.

⁸² MMVK 19, str. 103, št. 192.

⁸³ Reber pri Žužemberku 14; Grm pri Dobrniču 5.

⁸⁴ MMVK 18, str. 152, št. 53.

⁸⁵ MMVK 19, str. 120-121, št. 229.

⁸⁶ Ibid., str. 132-133, št. 256. Na vas *Gewawicz* ali tudi *Gabawicz* naletimo že ob poravnavi spora med Šumberškimi in Turjačani v letu 1335 (MMVK 18, str. 155, št. 55). Že takrat, pa tudi iz kasnejših omemb gre sklepati, da je omenjena vas ležala zelo blizu Šumberka. Po vsej verjetnosti gre za ostankom šumberškega gradu bližnjo vas Podšumberk ali pa za Sela pri Šumberku.

⁸⁷ V obeh vaseh so imeli plemiči iz Vrhkrke določene posesti, kar je razvidno iz ohranjenih listin. (ARS, 1429, julij 20., 1441, november 1. – obe prepis Otorepec, Zgod. inštit. ZRC SAZU); po Juriju iz Vrhkrke so podedovali še fevde kaplanije Vrhkrka (C 1910, str. 124, št. 488: *Item so ist uns auch nachgefolgt die lehenschaft der capplaney an der Obergurk...*). Glede povezav s plemiči iz Vrhkrke primerjaj sestavek o turjaških posestih v Beli Krajini.

Centralna rodbinska posest v okolici Turjaka

Izmed vseh sklopov rodbinske posesti je bilo prav gotovo najpomembnejše in največje prav centralno turjaško gospostvo z mogočnim gradom Turjak kot glavno točko. Razprostiralo se je od Barja na severu preko želimeljskih koncev, gozdov Mokrca, doline Iške pa vse tja do Bloške planote na jugu. Koncentracija turjaških posesti tod se je bolj ali manj ujemala z mejami deželskega sodišča Turjak. Iz delilne listine je razvidno, da se je znotraj mej deželskega sodišča nahajalo 273 kmetij, kar je tvorilo slabih 35 % vseh rodbinskih posesti. Ob delitvi je gospostvo ostalo celovito, saj je celoten kompleks posesti skupaj s pravicami pripadel turjaški liniji. Tako je Lovrencu in Pankracu pripadel grad Turjak skupaj s pravico do krvnega sodstva, mitnica v Rašci, odvetništvo nad farno cerkvijo v Škocjanu, kakor tudi gozdovi, senožeti in pravica do ribolova.⁸⁸ Posesti so bile organizirane v urade, ki so se imenovali po Blokah, Robu in Želimljah.

Kot smo lahko videli, je bila turjaška ozemeljska ekspanzija na Dolenjskem in v Beli Krajini v veliki meri stvar 15. stoletja. Nasprotno pa je bilo oblikovanje – vsaj osnovno – rodbinskega kompleksa okoli Turjaka povezano z začetki vzpona rodbine in sega tako še v sredo 13. stoletja. To je razumljivo, saj so se Turjačani poskušali uveljaviti najprej v svoji neposredni bližini in so šele kasneje pokazali interes posegati v širšo okolico. Prva dokumentirana pridobitev večjega ozemlja sega v leto 1256, ko je stiški samostan na posredovanje kostanjeviškega opata in pičenskega škofa prepustil bratom Herbordu I., Otu in Mainhalmu v Laščah toliko gozda, kolikor ga morejo na lastne stroške izkrciti.⁸⁹ Tretjino izkrcenega naj bi Turjačani prepustili samostanu. Da bi pridobitev primerno geografsko umestili je potrebno zavrteti kolo časa še nekoliko nazaj. Nesporno so cistercijani iz Stične razpolagali s posestmi na področju Velikih Lašč že v 12. stoletju.⁹⁰ Kasneje, v letu 1230, je prišlo med Stično in Vovbrškimi grofi celo do spora, ki je zadeval posest – predium – Slevica pri Velikih Laščah.⁹¹ Grof Wilhelm Vovbrški je v sporu velikodušno popusti in samostanu prepustil znaten del sporne posesti, ki jo je proti zahodu omejil z reko Rašico.⁹² Severni del tega območja so cistercijani več kot dvajset let kasneje predali Turjačanom, ki so iz gozda naredili urbarialno posest. V letu 1467 so imeli Turjačani v zaselkih tega območja okoli 25 hub.⁹³

Naslednji še obsežnejši teritorij so Turjačani pridobili leta 1260. Takrat je oglejski patriarh svojemu zvestemu ministerialu Herbordu I. podelil v fevd obsežno z gozdom prekrito

⁸⁸ Ibid.: ...ist uns obgenanten Pangraczen und Larencen gebrudern von Awersperg ... das Geslos Awersperg mit dem mayrhoff und puchell und mit dem forst und akchern und wysmatten ... mit aller seiner zugehorung, mit gericht, stoch und galgen und fischwaid nichts ausgenommen...

⁸⁹ UBKr II, str. 181, št. 226; MMVK 18, str. 124, št. 4. Po Schumyu in Komatarju naj bi se nahajal original te listine nekoč v turjaškem arhivu, a se je izgubil že pred tem, ko je T. ELZE obiskal turjaški arhiv z namenom, da objavi regeste tam nahajajočih se listin. Elze je regeste turjaških listin objavil leta 1861 v Mitteilungen des historischen Vereins für Krain.

⁹⁰ M. KOS, Topografija starejše stiške posesti, GMDS XVIII (1937), str. 51.

⁹¹ UBKr. II, str. 55, št. 70; J. GERBENC, Gospodarska ustanovitev Stične, str. 19, št. 21.

⁹² UBKr. II, str. 55, št. 70: ...versus occidentem usque in fluvium Reschwiz...; prvotna posest Slevica naj bi obsegala kompleks Velike Poljane – Rašica – Rob – Lužarji. Leta 1230 pa naj bi dobila od tega kompleksa Stična teritorij znotraj sledečih mejnih točk: Velike Poljane – Sv. Gregor – Mikunca – Lužarji – Rob – Rašica. Severozahodni del so 1256 dobili Turjačani, s tem da razmejitveno linijo med stiškim in turjaškim ozemljem predstavlja meja med deželskima sodiščema Ortnek in Turjak. Glej M. KOS, Topografija starejše stiške posesti, str. 51.

⁹³ Grm (1), Prhajevo (1), Pušče (2), Podulaka (1), Krkovo (1), D. Kališče (2), Žaga (1), Podstrmec (3), Naredi (1), Bane (1), Dednik (1), Rute (7). Morda so spadale v ta kompleks tudi kmetije na Gradišču pri Robu (2), v Stmci (3) in v vaseh *Furt* ter *Mistomira*, ki pa jih natančneje ne zmoremo lokalizirati. Obe neznani vasi je potrebno – glede na mesto, kjer sta omenjeni v delilni listini – iskati pri Robu pri Turjaku. Prim M. KOS, Gradivo za historično topografijo, str. 134.

območje na Blokah – ki je prvotno spadalo k gospodstvu Lož – skupaj s pravico do sodstva nad tam živečimi ljudmi.⁹⁴ Poleg tega je patriarh dopustil možnost, da bi Turjačani tudi v prihodnje lahko kupovali oglejske fevde in jih pri tem razbremenil običajnega pravno-birokratskega postopka pri njihovi pridobitvi.⁹⁵ Do podelitve Nadliška, kot se je omenjen teritorij imenoval kasneje, je prišlo ravno v času boja za prevlado nad Kranjsko, ki sta ga bojevala oglejski patriarh Gregor in Ulrik III. Spanheim.⁹⁶ S to potezo je patriarh skušal oslabiti Spanheima, saj je s podelitvijo zajetnega fevda nameraval Turjačane odvrniti od vojvode in jih trdneje vključiti v krog svoje klientele. V ta namen je patriarh hotel izkoristiti ugodno situacijo. Ker je bil Herbord v petdesetih letih ministerial vojvode Ulrika, gospoda Kranjske, je gledal patriarh na Herborda kot na deželno knežjega ministeriala. Patriarh pa je – tako Hauptmann – pred letom 1257 odvezel naslov *dominus Carniole* vojvodi Ulriku III. in nastopal sam kot deželni gospod.⁹⁷ To je skušal tudi dejansko unovčiti. Potemtakem si je sedaj, ko vojvodi Ulriku ni več priznaval omenjenega naslova, sam lastil Turjačana kot svojega ministeriala, ga tako tudi poimenoval v fevdni listini in si spotoma s podelitvijo fevda tudi skušal zagotoviti njegovo lojalnost. Nadlišek je užival status deželno knežjega fevda, ki ga kasneje potrjujejo Turjačanom tudi Habsburžani.⁹⁸ Po obsežnem krčenju gozda v poznem srednjem veku – med leti 1250 in 1450 – je tu nastalo 66 kmetij, kakor je zabeleženo v delilni listini.⁹⁹ Kot sodni teritorij naj bi Nadlišek ostal ločen od deželskega sodišča Turjak celo tja do 1526.¹⁰⁰ Morda so bile istega izvora kot kmetije Nadliška tudi kmetije podrejene uradu Bloke. V delilni listini se hube v Nadlišku in tiste podrejene uradu Bloke sicer naštevajo ločeno, toda glede na geografsko lego bloških kmetij, bi morda lahko domnevali, da je podelitev teritorija leta 1260 zajemala tudi področje kasnejših 28 kmetij bloškega urada.¹⁰¹

Samo dve leti po tem, ko so Turjačani razširili svoj teritorij s pridobitvijo oglejskega Nadliška, jim je uspel še en pomemben met. Tokrat so se ozemeljsko razširili na račun Falkenberških, ki so bili njihovi sorodniki in sosedi.¹⁰² Kunigunda in Friderik Falkenberška sta leta 1262 s posredništvom Majnharda Turjaškega in Mrvarda iz Iga predala Herbordu I. 6 hub v Visokem in

⁹⁴ UBKr. II, str. 209, št. 270: *Daz wir [oglejski patriarh, op. A.K.] unserem getrewen Herworten von Aversperg dienstmanne und allen seinen erben ... verlihen haben das holcz ze Oblukch als das der berg hat und haltet, der da in deutsch genant ist Wartenperg, und als das wazzer Vbel abfleuzt, unc an das wazzer das genant ist in deutsch Eys und das ganz holcz uncz herauf den perg da der ausgang ist des wazzers genant Raschicz ... Auch sullen der egenant Herwort und sein erben von Aursperg sune und tochter ... das gericht von uns innezehaben und ze richten ir lewt und guter die sy von uns und von heiligen stul ze Agley ze lehen habend...;* prim. S. OKOLIŠ, Izsledki iz zgodovine Loža, str. 365-366; L. HAUPTMANN, Krain, str. 465.

⁹⁵ UBKr. II, str. 209, št. 270: *Ist das si ettliche gueter chauffent, die von uns, oder von usnerr heiligen kirchen ze Aglay ze lehen sind, sprechen wier, daz daz vest stet, und unc zerbrochen bleiben sol, ze gleicher weis, als ob das vor unser geschehen were, und als wir in die verlihen hieten und in auch die mit useren offnen briefen mit unsern anhangenden insigeln bestat hieten.* Prim. S. OKOLIŠ, Izsledki iz zgodovine Loža, str. 365.

⁹⁶ L. HAUPTMANN, Krain, str. 407-423; M. KOS, Zgodovina Slovencev 1955, str. 282.

⁹⁷ L. HAUPTMANN, Krain, str. 421.

⁹⁸ Ibid., str. 465; MMVK 19, str. 37, št. 127.

⁹⁹ C 1910, str. 131, št. 488. V listini hube niso popisane po posameznih vaseh, ampak je navedeno le sumarno število hub v Nadlišku. (*Item im Nadlitschegk 66 huben mit aller irer zugehorung daselbs...*) Glede kolonizacije širše turjaške okolice glej Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, 1. zvezek: Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, str. 71.

¹⁰⁰ L. HAUPTMANN, Krain, str. 465.

¹⁰¹ Vseh 15 kmetij v vasi Velike Bloke, 1 v Hruškarjah, 1 v Studencu, 8 v Velikem Vrhu na Blokah in 4 v Radljeku. (C 1910, str. 131, št. 488). Glede turjaške posesti na Blokah razpolagamo z dodatno notico, da naj bi tod Friderik Falkenberški in njegova žena Kunigunda dala eno hubo Turjačanom v letu 1262. Notico je našel Komatar v turjaškem arhivu v *Testamentlibell fol. 31a.* in objavil v MMVK 18, str. 127, št. 10.

¹⁰² Nekaj o Falkenberških D. KOS, Med gradom in mestom, 16-17.

5 hub v Zapotoku.¹⁰³ Poleg tega sta mu izročila še vso posest med gradovoma Falkenberg in Turjak ter pravice nad gozdom ob reki Iški, ki ga smemo enačiti s širšim gozdnim območjem Mokrcra.¹⁰⁴ Mokrški gozd in pa kmetije v Zapotoku in Visokem so Turjačani obdržali. Bolj problematično pa je točno geografsko umestiti pridobitev ozemlja med Falkenbergom in Turjakom, saj je lokalizacija prvega gradu zaradi njegovega hitrega propada težavna. Že Blaznik je ugotovil, da je Hauptmann razmišljal napačno, ko je skušal istovetiti Falkenberg z Ženekom na Ižanskem. Nadalje upravičeno dodaja, da bi v primeru veljavnosti Hauptmannove lokalizacije morali Turjačani že takrat pridobiti kontrolo nad celotnim ozemljem med Igom in Turjakom, česar pa iz virov ni mogoče razbrati.¹⁰⁵ Še več, kakor bomo videli, so ozemlje med Turjakom in Igom pridobivali postopoma skozi 14. in celo v 15. stoletje. Blaznik je upravičeno postavil Falkenberg na z gozdom pokrito vzpetino nad Poljanami pri Želimljah, kjer so še vidni ostanki gradu s trojnim nasipom, jarki in obkrožnim rovom.¹⁰⁶ To lokalizacijo in grad Turjak pa ločuje le nekaj kilometrov bolj ali manj zamočvirjenega terena doline Želimeljščice, tako da je bila morebitna pridobitev, ki se v listini omenja kot *finēs terminatos a castro nostro Falkenbergk usque castrum suum Awrsperg*, relativno manj pomembna glede ozemeljske ekspanzije rodbine.¹⁰⁷ Dejstvo, da sem obravnavano pridobitev označil kot morebitno, nam naznani dodaten, morda še bolj bistven problem. Kakor bomo lahko videli, Turjačani takrat – v letu 1262 – verjetno sploh niso pridobili ozemlja od Falkenberga do Turjaka. Iz ohranjenih listin je namreč povsem jasno razvidno, da jim niso pripadle posesti v vaseh, ki ležijo med gradovoma, saj so te še v 14. stoletju kontrolirali drugi gospodje.¹⁰⁸ Poleg tega je zanimivo, da so Turjačani v falsificirani listini iz konca 13. stoletja, s katero so hoteli podkrepiti pravno veljavnost pridobitev po Falkenberških, opisali rodbinske pridobitve nekoliko drugače.¹⁰⁹ V falsifikatu ni govora o pridobitvi ozemlja med Falkenbergom in Turjakom, temveč naj bi omenjena pridobitev obsegala hribovito ozemlje od reke Iške do gradu Turjak.¹¹⁰ To pa se tudi ujema z dejanskim stanjem. Na podlagi napisanega lahko na koncu zaključimo, da je Hauptmann precenjeval pomen falkenberškega ozemlja kot sestavnega dela kasnejšega turjaškega gospostva, ko je napisal, da je le-to nastalo iz oglejskega in pretežno falkenberškega dela.¹¹¹ Mokerc je namreč tvoril le enega od sorazmernih deležev.

¹⁰³ UBKr. II. str. 246, št. 311: *Nos igitur Fridericus de Falkenberch et Chunegundis uxor sua ... quod nobili viro domino Herbordo de Awrsperg dedimus bona nostra in villa que dicitur Vissoch mansus sex et in Drasaul mansus quinque cum agris pratis silvis aquis et omnibus atinenciis.*

¹⁰⁴ UBKr. II. str. 247, št. 312: *...dedimus ... finēs terminatos a castro nostro Falchenbergk usque castrum suum Awrsperg cum agris pratis silvis aquis et omibus atinenciis ... dedimus predicto domino Herbordo ... omnia iura nostra que nos habuimus et habemus in silva illa sicut aqua que in vulgari nominatur Eyz decurrit ... cum omnibus predictis atinenciis sive cum antedicta silva pleno iure quod habuimus imperpetuum possidendos...*

¹⁰⁵ P. BLAZNIK, Zemljiška gospostva v Ljubljani in njeni okolici, V: Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane, Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Razprave 2 (1971), str. 34.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Glej tekst listine UBKr. II. str. 247 št. 312.

¹⁰⁸ Selnik in Rogatec pri Želimljah so imeli v posesti Čreteški (MMVK 19, str. 48, št. 155); Veliki Ločnik pa vitezi iz Podloga (MMVK 19, str. 120, št. 227).

¹⁰⁹ Diplomatična analiza listine: W. HÖFLECHNER, Zum Urkundenwesen der Herzöge von Kärnten, Carinthia I. 159 (1969), str. 85, 86; Primerjaj tudi sestavek o turjaških posestih v grosupeljski okolici v nadaljevanju.

¹¹⁰ UBKr. II. str. 253-254, št. 324: *...conferimus ac concessimus silvam sitam citra aquam istam, que dicitur Eysch, de fine istius aque usque Auersperch liberaliter possidendam...*

¹¹¹ L. HAUPTMANN, Krain, str. 465. Dobesedno sicer piše: iz staro-spanheimskega (Turjak-Falkenberg) in oglejskega (Nadlišek). Toda na nekem drugem mestu (str. 403) oceni prvoten turjaški delež kot zelo majhen, iz česar sledi, da je pri staro-spanheimskem delu turjaškega gospostva pripisoval nekdanjem ozemlju Falkenberških prevladujoč delež.

Iz napisanega, potegnimo nekatere splošne zaključke o poteku izgradnje turjaškega gospostva. Povsem na dlani je, da so Turjačani uspeli pridobiti večino ozemlja, ki je kasneje spadalo v njihovo deželsko sodnijo, že v drugi polovici 13. stoletja. V šestdesetih letih tega stoletja so kontrolirali predvsem tiste dele kasnejšega gospostva, ki so ležali severozahodno, zahodno ter jugozahodno od njihovega gradu. Ocenjujoč sumarno bi lahko rekli, da so že takrat kontrolirali približno tri četrtine ozemlja, ki so ga imeli tudi 1467. Čeprav je bila takrat širša turjaška okolica sicer še porasla z gozdom, krčenje je bilo šele stvar prihodnjih generacij, so predstavljali omenjeni predeli ugoden temelj za izgradnjo rodbinskega gospostva, ki bi dajalo rodbini oporo za družben dvig.

Preden preidemo k analizi dograjevanja gospostva v 14. in 15. stoletju, skušajmo odgovoriti še na eno zanimivo vprašanje. Do sedaj smo, ko je bilo govora o preostalih posestnih sklopih, vedno vsaj približno ocenili obseg turjaških posesti v nekem okolišu pred valom masovnih pridobitev. Toliko bolj nas tako zdaj zanima, kolikšen je bil obseg rodbinskih posesti v sami okolici Turjaka pred valom pomembnih pridobitev v petdesetih in šestdesetih letih 13. stoletja. Na ta način se dokopljemo do predstave o osnovni bazi turjaških posesti v času pred njihovim družbenim vzponom. Ob pogledu na karto je takoj jasno, da so bile njihove začetne posesti v bližini samega gradu vse prej kot obsežne. Verjetno ni daleč od resnice površna, a realna ocena Hauptmanna, da so v samem začetku Turjačani obvladovali le okolico Rašice.¹¹² K temu bi morda lahko prišteli tudi nekatere hube na levem bregu istoimenskega potoka. Glede na ugotovitev, da je bila širša okolica Turjaka v 13. stoletju še neizkrčena, domnevam, da so bili tudi hribi med Rašico in Turjakom takrat še pokriti z gozdom. Verjetno se ne bi zmotili preveč, če bi ocenili posest ministerialnega rodu Turjačanov na tem območju pred letom 1250 na okoli 20 hub. Dokaj skromni začetki, ni kaj.

Čas sredine 13. stoletja, ko je rodbina uspela pridobiti razmeroma obsežne, za krčenje primerne gozdne površine, je razumeti kot prvo fazo izgradnje rodbinskega gospostva. Kot že rečeno, so bile njegove meje takrat v grobem že razvidne. Po prebroditvi nevarnega obdobja bojov z Ortenburžani pa so Turjačani načrtno pristopili k nadaljnjem dograjevanju posesti, kar lahko razumemo kot drugo fazo izgradnje gospostva. Izpostavimo obe glavni potezi dograjevanja posesti v drugi fazi. Kakor je bilo značilno za mnoge plemiške rodbine, so si tudi Turjačani prizadevali, da bi iz bližine njihovega centralnega gradu izrinali druge zemljiške gospode, uspešno zaokrožili svoj teritorij ter naredili iz njega, kar se le da obvladljivo celoto.¹¹³ Druga značilnost te faze je bila teritorialna ekspanzija proti severu, s pomočjo katere so se Turjačani utrdili na Ižanskem in tako prodrli na sam južni rob ljubljanskega Barja. Prevladujoče sredstvo ekspanzije proti Ižanskem kakor tudi zaokroževanja posesti okoli Turjaka je predstavljal sistematičen odkup kmetij.

Poglejmo si najprej, kako so si utirali pot na področju Želimelj in Ižanskega. Že davnega 1218 je prodal Friderik Falkenberški 6 hub v Gradišču nad Želimljami nekemu Henriku Turjaškemu, ki se je takrat prvič in tudi zadnjič pojavil v virih.¹¹⁴ Ne glede na to zgodnjo pridobitev, so k sistematičnem pridobivanju posesti tod Turjačani pristopili šele dobrih sto let kasneje. Brata Luger in Heinzel iz Želimelj sta jim leta 1321 prodala 2 kmetiji v omenjeni vasi, 5 kmetij v Dreniku ter po eno na Igu in Planini.¹¹⁵ Večino teh hub so obdržali. V letih

¹¹² L. HAUPTMANN, Krain, str. 403.

¹¹³ O izgradnji plemiških gospostev v visokem srednjem veku glej W. RÖSENER, Beobachtungen zur Grundherrschaft des Adels im Hochmittelalter, V: Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 115 (1995), str 147-161.

¹¹⁴ MMVK 18, str. 123, št. 1. Morda je šlo le za Heranda I., saj bi bilo mogoče, da je prišlo do napake pri prepisovanju. Poročilo o prejemu hub v letu 1218 je ohranjeno v prepisu iz 17. stoletja.

¹¹⁵ ARS, 1321, september 17., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU): *daz Rueger vnd Heinzel ... auz der Zelein ... Volkerem dem Aursperger vnd Herwarten ze chaufen geben habent irew gut die datz Zelim in dem dorfe gelegen sint zwo huben vnd datz ze Renn funf huben vnd ze Ige in dem dorfe vnd datz ze Alb einew...*

1349 in 1369 so kupili dodatne posesti na Igu.¹¹⁶ Prisotnosti Turjačanov na Ižanskem v drugi polovici 14. stoletja je mogoče razbrati iz različnih dokumentov. Naj na tem mestu omenim le nek zanimiv primer. Leta 1352 je senjski škof Protiva na prošnjo Turjaških posvetil cerkev sv. Jere v Iški, za katero je sam škof izjavil, da se je nahajala na turjaškem teritoriju in zemlji.¹¹⁷ To pa pomeni, da so Turjačani takrat že bili teritorialni gospodje na Ižanskem.¹¹⁸ Z odkupovanjem so nadaljevali ob koncu 14. in v začetku 15. stoletja, ko so pridobili hube v Pjavi Gorici, Smrjenah in Udju.¹¹⁹ Kljub relativno dobri ohranjenosti virov, pa je vseeno nemogoče povsem natančno ugotoviti tempo prehajanja kmetij v turjaške roke. Nenazadnje Turjačani na Ižanskem posesti niso le konstantno pridobivali, ampak so jo tudi zastavljali in celo prodajali, kar še dodatno otežuje raziskavo.¹²⁰ Poleg odkupovanja je morda obstajala še druga pot do novih pridobitev. Prav mogoče bi bilo, da so nekaj dodatnih kmetij v okolici Iga enostavno podedovali po plemičih iz Iga. Čeprav domneve ne morem podpreti z neposrednimi dokazi, naj navedem nekaj argumentov, ki govorijo v prid obstoju sorodstvenih vezi med rodbinama. Že leta 1262 je Markvard iz Iga nastopal skupaj s sinom Herborda I. kot posrednik pri predaji falkenberških posesti Turjačanom.¹²¹ Za nameček pa je isti Markvard imel sina Herborda, ki je nosil nedvoumno karakteristično turjaško osebno ime. Ko je Herbord iz Iga leta 1291 potrdil dar svojega očeta samostanu v Bistri, je moral dati svoj pristanek k temu tudi Maiclin "Maior" Turjaški, kar nedvoumno potrjuje domneve o obstoju tesnih vezi tako med obema osebama kot tudi rodbinama.¹²² Če lahko o dedovanju po plemičih iz Iga le sumimo, pa razpolagamo z zanesljivimi podatki, da je – poleg kmetij na mokronoškem koncu – šteti v okvir dediščine po Fricu Čreteškemu tudi 15 hub v vaseh Želimplje, Lipoglav, Suša in Rogatec.¹²³ Najkasneje leta 1407 je vojvoda omenjene hube podelil v fevd Elizabeti Turjaški in njenemu sinu Herbordu.¹²⁴

Vzporedno z ekspanzijo na Ižanskem je potekal tudi proces notranje izgradnje gospodstva. Turjačani so si prizadevali tu pokupiti kar največ posesti in tako postopoma doseči relativno homogenost rodbinskih posesti okoli Turjaka. Poleg tega ne gre pozabiti, da je bil cilj tako naravnane politike seveda tudi izrivanje konkurenčne zemljiške gospode iz njihove bližine. Zabeležimo nekaj primerov. Že v letu 1326 sta Folker I. in njegov brat Herbord

¹¹⁶ MMVK 18, str. 171, št. 87; MMVK 19, str. 57, št. 179; Glej P. BLAZNIK, Zemljiška gospodstva v Ljubljani in njeni okolici, str. 34.

¹¹⁷ ARS, 1352, maj 12., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU): ...*daz wir* [škof Protiva, op. A.K.] *von der erberen herr Herborts vnd heren Volkers von Awersperch pett wilen haben geweicht ein chirch czu sand Gedrut in der Eysch in irem gebiet vnd vogtey gelegen als wir vernomen haben von in daz si an irem ertereiche ist...*

¹¹⁸ Glej tekst listine zgoraj. Teritorialna oblast se skriva v terminu *gebiet*. Nasprotno pa se je kos zemljišča, na katerem je cerkev konkretno stala, omenjal kot *ertreiche*.

¹¹⁹ Leta 1375 so kupili od Weissenegga 2 hube v Pjavi Gorici (MMVK 19, str. 107, št. 202); 1399 hubo v Smrjenah od Osojniških (MMVK 19, str. 139, št. 269); v Udju proda Dominik Čušperški Turjačanom tri kmetije leta 1400 (MMVK 20, str. 161, št. 272). Nato so leta 1406 Turjačani tam kupili še eno hubo (MMVK 20, str. 168, št. 290).

¹²⁰ 1349 so prodali pol dvora v Studencu (MMVK 18, str. 169, št. 79); iz leta 1403 je ohranjen *Testamentlibell*, iz katerega je razbrati, da so Turjačani prodali na Igu 3 hube in mlin (MMVK 20, str. 166, št. 284).

¹²¹ UBKr. II. str. 246, št. 311: *dedimus* [Kunigunda Falkenberška, op. A.K.] *ipsam donationem in manus Meynardi filii predicti domini Herbordi de Awrsperg et in manus Marchwardi de Yg antedicto domino Herbordo de Awrsperg...*

¹²² MMVK 13, str. 46, št. 10: *nostro* [Herborda iz Iga, op. A.K.] *assensu et Mevzlini maioris de Owersperch...*

¹²³ Vojvoda Rudolf IV. Habsburški je podeli Čreteškim leta 1365 3 hube na Golem, 3 v Suši, 3 v Rogatcu, 2 v Želimpljah in 7 v Lipoglavu (MMVK 19, str. 48 št. 155).

¹²⁴ MMVK 20, str. 172, št. 294.

od njunih sorodnikov iz Gradaca kupila hubo v Čretežu pri Turjaku.¹²⁵ Od Harerjev in od plemičev, ki so se imenovali po Turjaku bližnjem Osojniku, so 1363 odkupili 6 hub v Malem Osojniku.¹²⁶ Prav tako 6 hub, ki so se nahajale v Velikem Ločniku pri Turjaku, so jim leta 1382 prodali plemiči iz Podloga.¹²⁷ Blizu Ločnika so Turjačani kupili leta 1372 tudi dvor.¹²⁸

Z leti se je v rodbinskih rokah kopičilo vedno več posesti, kar je zahtevalo organiziranje uspešne lokalne uprave in nadzora. Okoliško nižje plemstvo je predstavljalo idealno skupino, ki bi jo lahko zaposlili v te namene. Turjačani so s sistematičnim odkupovanjem posesti lokalnemu plemstvu odvzeli materialne temelje njihove eksistence in jih tako še lažje pripravili k sodelovanju. Običajna praksa sodelovanja je bila, da so Turjačani tem plemičem podelili določen fevd in za plačilo zahtevali zvesto službo. Fevd običajno ni bil posebno obsežen; ponavadi je bilo govora o dvoru ali morda nekaj hubah. Tako so Folker III. in njegovi bratje leta 1353 podelili v fevd pol dvora, hubo in mlin v Želimpljah Tomasu von Ron pod pogojem njegove zveste službe.¹²⁹ S podeljenim fevdom plemič ni mogel svobodno razpolagati, saj si je za njegovo prodajo moral priskrbeti dovoljenje Turjaških. Niklu Haku je prodajo polovice dvorca na Igu leta 1349 dovolil njegov gospod Herbord III.¹³⁰ Poleg omejevanja možnosti prostega razpolaganja s fevdi je služben odnos do Turjaških prinašal s seboj tudi omejevanje osebne svobode malega plemiča. Iz nekaj dokumentov, ki so ohranjeni v rodbinskem arhivu, je razvidno, da je bila stopnja osebne nesvobode teh plemičev še v poznem 14. stoletju povsem primerljiva z osebnim položajem nesvobodnega ministeriala visokega srednjega veka. Leta 1341 je Filip Podlogar prisegel služiti svojemu gospodu Herbord III. kot njegov *eygen man*.¹³¹ Tudi Simon Kinburger je ob podelitvi nekaj kmetij v fevd prisegel, da bo služil Turjaškim *als yegleich diener seim herren getreulich dienen sol*.¹³² Poleg tega sta se oba obravnavana plemiča zavezala, da se bosta poročila samo z dovoljenjem gospodov. To pa še ni vse. Turjačani so lahko šli celo tako daleč, da so podložnemu plemiču sami izbrali ženo in mu vrh vsega še nakazali določeno vsoto denarja, ki jo je moral porabiti za nakazilo jutrnje svoji ženi.¹³³

Druge posesti Turjačanov

Kronologijo razvoja turjaških posesti ne gre razumeti le zgolj kot proces konstantnega povečevanja, se pravi akumuliranja vedno novih pridobitev. Dobili bi zelo napačno predstavo, ko bi mislili, da so Turjačani posesti vztrajno le kupovali ali na kak drug način pridobivali in da ob vsem tem niso spustili iz rok nobene kmetije, ki so jo že imeli v svojih rokah. Bilo je precej drugače. Ob natančnem pregledu ohranjenih virov je razvidno, da gre pri procesu izgradnje rodbinskih posesti za dobro načrtovan projekt, v katerem je igrala odprodaja manj pomembnega ozemlja pomembno vlogo. Prepuščali so predvsem tiste kmetije, ki so ležale daleč od jedra rodbinskih posesti in ki so predstavljale po logiki oddaljenosti problem v upravi in nadzoru. Na tak način so si po vsej verjetnosti tudi priskrbeli dodatna

¹²⁵ MMVK 18, str. 144, št. 42; primerjaj P. ŠTIH, Goriški grofje, str. 113.

¹²⁶ MMVK 19, str. 42, št. 142.

¹²⁷ Ibid., str. 120, št. 227.

¹²⁸ Ibid., str. 105, št. 196.

¹²⁹ MMVK 18, str. 175, št. 99.

¹³⁰ Ibid., str. 169, št. 79.

¹³¹ Ibid., str. 158, št. 62.

¹³² MMVK 19, str. 58, št. 182.

¹³³ Ibid., str. 130, št. 250.

sredstva, ki so jih povratno vložili v nakup posesti v smislu zaokroževanja ožjega turjaškega teritorija. Poleg tega je pomembno omeniti še nek moment, ki je zelo resno vplival na posestni razvoj. Turjačani so morali namreč pri svojih načrtih upoštevati trenutne politično-strateške razmere v širši regiji, saj je bilo do izdatnejših pridobitev mogoče priti le ob soglasju najpomembnejših dejavnikov moči. Tako sta prav tesno sodelovanje z Goriškimi grofi in spor z Ortenburžani v začetku 14. stoletja odločilno vplivala tako na razvoj rodbinske posesti kot tudi na usodo same rodbine. Poglejmo si stvari konkretno.

Razen obravnavanih posestnih sklopov so Turjačani v 14. in 15. stoletju razpolagali še z mnogimi dodatnimi kmetijami, ki so bile naključno razsejane od ljubljanske okolice pa vse tja do Kostanjevice. Kljub razpršenosti hub pa vseeno pada v oči pogostost turjaških kmetij v grosupeljski okolici, okoli Šentvida pri Stični ter kmetij okoli Šentjerneja in Bele Cerkve. Ob tem je zlasti pomembna ugotovitev, da se v delilni listini iz 1467 posest v omenjenih predelih skoraj ne omenja več, kar nedvomno kaže na to, da so se je do takrat – na tak ali drugačen način – že znebili. O turjaški posesti okoli Grosupljega izvemo več iz listin, ki zadevajo pridobivanje posesti s strani stiškega samostana. Iz listinskih izvlečkov, ki jih je objavil Grebenc, je razvidno, da so Turjačani darovali oziroma prodali samostanu ob koncu 13. in v začetku 14. stoletja približno ducat kmetij v grosupeljski okolici.¹³⁴ V tem primeru ne gre a priori zavriniti možnosti, da je pri odprodaji posesti na tem območju igral pomembno vlogo pritisk Ortenburžanov, ki so od šestdesetih let 13. stoletja krepili svojo prisotnost na širšem grosupeljskem območju. O tem smo tako ali tako že in tudi še bomo pisali. Tudi kmetije pri Šentvidu pri Stični se leta 1467 ne omenjajo več. V obdobju daljšem kot stoletje – med 1294 in 1424 – so prodali 3 hube pri Dolah pri Velikem Gabru, 6 hub v Škofljem pri Radohovi vasi in 1 v Čagočah pri Temenici.¹³⁵ Poleg tega so leta 1401 zastavili nadaljnjih 6 hub v Velikem Gabru.¹³⁶ Zanimiva je tudi usoda posesti pri Šentjerneju. Tu so Turjačani imeli poleg manjših posesti v rokah vas Vrh pri Šentjerneju in Žvabovo.¹³⁷ Prisotnost močnih Celjanov in pleterske kartuzije kot njihove rodbinske ustanove je predstavljala za Turjačane zagotovo zadosti močan razlog, da tod niso stremeli k ozemeljski ekspanziji. Zato so omenjeni vasi raje prodali.

Posebno zgovoren primer, kako je vpletanje dejavnikov moči vplivalo na razvoj turjaške posesti, ponazarja dolgotrajen zaplet z Ortenburžani. Osvetlimo najprej v nekaj besedah prodiranje Ortenburžanov na Dolenjsko. Bolj ali manj znano dejstvo je, da so grofje s Koroškega pridobili gospostvi Čušperk in Ribnica po izumrtju starih Turjačanov.¹³⁸ Obe gospostvi se omenjata neposredno kot ortenburška posest v letu 1263, ko sta si ortenburška brata Henrik in Friderik razdelila družinsko posest na Koroškem in Kranjskem.¹³⁹ Ob koncu 13. in v začetku 14. stoletja se je pritisk Ortenburžanov v teh krajih povečeval. Tako so se v osemdesetih letih zaradi desetih pri Čušperku zapletli z Žovneškimi v spor, ki so ga po razsodbi patriarha tudi dobili.¹⁴⁰ Nadalje so v letu 1301 izrabili denarne težave Sternberških grofov in odkupili vse njihove podložnike med Barjem, Želimljami in potokom Bič pri

¹³⁴ J.M. GREBENC, *Gospodarska ustanovitvev Stične*, str. 40, št. 85 (2 hubi v Vrbacah ali Brvacah); str. 42, št. 96 (1 pri Grosupljem); str. 44, št. 104 (2 v Lučah); str. 45, št. 107 (1 na Polici); str. 48, št. 130 (2 v Grosupljem); GZL I/36 (4 v Bičju).

¹³⁵ J.M. GREBENC, *Gospodarska ustanovitvev Stične*, str. 42, št. 95; str. 43, št. 99; MMVK 18, str. 172, št. 88; MMVK 20, str. 197, št. 340.

¹³⁶ MMVK 20, str. 162, št. 274.

¹³⁷ *Ibid.*, str. 203, št. 353; MMVK 14, str. 61.

¹³⁸ L. HAUPTMANN, *Krain*, str. 404; M. WAKOUNIG, *Die Besitzungen der Grafen von Ortenburg in Krain*, str. 33-35.

¹³⁹ UBKr. II, str. 249, št. 317; K. TANGL, *Die Grafen von Ortenburg in Kärnten*, str. 16.

¹⁴⁰ M. WAKOUNIG, *Die Besitzungen*, str. 44.

Čušperku.¹⁴¹ Kmalu zatem – leta 1304 – pa so prejeli kot nagrado za boj proti Kumanom od kralja Alberta I. fevde, ki jih je pred tem imel pokojni Nikolaj Falkenberški. Morda gre k tem fevdom prišteti tudi grad Falkenberg, ki se v listini izrecno ne omenja.¹⁴² Ortenburžani tako niso postali le mogočni turjaški sosedi, katerih posesti so se z vzhodne in južne smeri oklepale turjaškega gospodstva, ampak so ob dejstvu, da so obvladovali Falkenberg in bivše sternberške podložnike pri Želimljah, celo grozeče posegali v neposredno bližino Turjaka. Turjačani so se preteče nevarnosti zagotovo zavedli že precej zgodaj. Svoje posesti so pred pritiskom najverjetneje skušali zaščititi z listinskim falsifikatom, po katerem naj bi jim vojvoda Ulrik III. Spanheim potrdil posesti, ki so jo ti nekoč pridobili od Falkenberžanov. Sodeč po pisavi je Höflechner postavil čas nastanka tega ponaredka v konec 13. stoletja, kar se ujema z dejanskim stanjem na terenu.¹⁴³ Namen falsifikata je bil pravno upravičiti prisotnost Turjačanov v okolici Želimelj ravno v času, ko so se Ortenburžani že nevarno krepili v okolici. Morda je bila s pritiskom Ortenburžanov na širšem grosupeljskem območju povezana tudi dokaj sistematična odprodaja tamkajšnjih turjaških kmetij, o čemer je bilo govora v zgornjem odstavku. Napetosti so se končno sprevrgle v odkrito sovraštvo v drugem desetletju 14. stoletja. Takrat je salzburški nadškof podelil Ortenburžanom v fevd 116 kmetij v okolici Grosupljega.¹⁴⁴ Problem so tokrat zakuhali Turjačani. Po pisanju Majnharda Ortenburškega, ki je nastalo med letoma 1313 in 1315, so si izmed 116 hub Turjačani protipravno lastili pravico do šestdesetih, ki jih niso hoteli prepustiti Ortenburžanu.¹⁴⁵ Kmetije so se nahajale v Blatu pri Grosupljem (12), Gatini (10), Grosupljem (10), Stranski vasi (8), Veliki Loki pri Žalni (10), Lučah (6) in v Stehanu (4).¹⁴⁶ To je sodu izbilo dno in bojeviti grof Majnhard je izkoristil samovoljo vsiljivcev za začetek splošnega napada. O fajdi, njenih globljih vzrokih, poteku in pa posledicah, smo obširno že pisali, zato se pomudimo le ob vprašanju, kako je ta dolgotrajni boj vplival na turjaško posest. Čeprav se v zadnji spravn listini iz leta 1343 še omenja možnost, da bi Turjačani omenjene salzburške kmetije imeli kot ortenburški fevd, pa se kasneje izgubi vsa sled o Turjačanih kot posestnikih tamkajšnjih kmetij.¹⁴⁷ Ortenburžani so tako le dosegli svoj cilj, saj so iztrgali iz turjaških rok vseh 60 kmetij. Izguba je bila za Turjačane zagotovo boleča, saj je predstavljalo šestdeset kmetij pri Grosupljem znaten delež rodbinske posesti v začetku 14. stoletja.¹⁴⁸ Za nameček pa je pritisk grofov Ortenburških oklestil rodbinske posesti tudi na območju

¹⁴¹ AH II, str. 245-6, št. 11: Grof Valter Sternberški je prodal svojemu stricu grofu Majnhardu Ortenburškemu *vnser manschaft die wir haben bei Zobelsberg an der March zwischen der Veiz dem Wazzer vnd Schelein vnd dem moese ze Yge*.

¹⁴² MC 7, str. 99, št. 256; C. LACKNER, Zur Geschichte der Grafen von Ortenburg, str. 182; D. KOS, Med gradom in mestom, str. 17; M. WAKOUNIG, Die Besitzungen, str. 54.

¹⁴³ W. HÖFLECHNER, Zum Urkundenwesen der Herzöge von Kärnten, str. 85.

¹⁴⁴ Gre za posestvo Cesta na Kranjskem, ki pade v roke Salzburgu približno sredi 12. stoletja; Prim. M. KOS, Salzburško posestvo Cesta na Kranjskem, GMDS 21 (1940), str. 66-73.

¹⁴⁵ MC 8, str. 48, št. 133. Iz leta 1314 sta ohranjeni še dve listini, iz katerih je razvidno, da grof Majnhard Ortenburški ni mogel priti do hub, ki so mu bile podeljene v fevd s strani nadškofa (MC 8, str. 75, št. 231; str. 76, št. 235).

¹⁴⁶ MC 8, str. 48, št. 133.

¹⁴⁷ MMVK 18, str. 165, št. 70: *umb die lehenschaft ... von Saltzburch ... sprechent si ist, daz wir brief darumbe haben, so sullen siz [Turjačani, op. A.K.] von uns emphahen ze lehen, waz si derselben lehenschaft innehabent und sullen uns daz geschribens geben*.

¹⁴⁸ Posest verjetno ni bila dolgo časa v turjaških rokah. Morda je bil vsaj del te posesti prej v rokah Falkenberških, ki so se v drugi polovici 13. stoletja pojavljali kot gospodje v tistih vaseh, kjer se je kasneje nahajala salzburška posest. Za posest v Gatini in Mlačevu se še posebej poudarja, da jo je imel Hartwik Falkenberški v fevdu od Salzburga (J. GREBENC, Gospodarska ustanovitvev Stične, str. 38, št. 77). Hartwik je bil tast Mainhalma I. Turjaškega in povsem mogoče je, da je Hartwikova hčer prinesla Turjačanom salzburške kmetije.

Ribnice in Ortneka. Tudi od tod so Ortenburžani postopoma le izrinili Turjačane, tako da se okoli omenjenih krajev turjaška posest v 15. stoletju skoraj ni več omenjala. Že leta 1340 so prodali bratje Herand, Ortolf in Friderik ob navzočnosti grofa Ota Ortenburškega obsežno posest pri Ribnici Seybotu iz Sajevca.¹⁴⁹ Dve leti kasneje pa so se Turjaški pred ograjnim sodiščem v Ljubljani odpovedali zahtevam do vasi Sodražica, bližnjega Zamosteca in tudi do zemljišča, na katerem je stal grad Ortnek.¹⁵⁰ Postopno izginevanje turjaških posesti južno od Velikih Lašč je zaznati tudi še iz nekaterih dodatnih virov, česar pa na tem mestu ni potrebno še natančneje analizirati.

Po vsem izrečenem lahko torej argumentirano ocenimo vpliv ortenburškega pritiska v prvi polovici 14. stoletja na oblikovanje turjaškega teritorija. Kratko in jedrnato rečeno so Ortenburžani s svojo aktivno politiko na Dolenjskem – posredno in neposredno – prisilili Turjačane, da so se odpovedali veliki večini posesti, nad katero so imeli nadzor grofje s Koroškega. Šlo je predvsem za kmetije, ki so ležale bodisi znotraj ortenburškega dolenskega teritorija – se pravi deželskih sodišč Čušperk in Ortnek – ali pa je šlo za posesti, ki so jih Ortenburžani držali kot salzburški fevd.

Preden preidemo h končni rekapitulaciji analize rodbinskih posesti, omenimo na kratko še nekatere druge turjaške posesti, o katerih še nismo spregovorili. Te sicer niso igrale vidnejše vloge, a jih je že zaradi želene popolnosti analize vsekakor potrebno omeniti. V prvi vrsti je nujno omeniti uspeh potomcev Mainhalma Minorja, Turjačana s Hmeljnika, ki je kot začetnik stranske veje Turjačanov stopil že v devetdesetih letih 13. stoletja v goriško službo. V svoji razpravi posvečeni Goriškemu grofom in njihovim ministerialom je Štuh nazorno pokazal, kako se je ta veja Turjačanov postopoma dokopala do mnogih gradov znotraj goriškega teritorija. Sedeli so namreč na Hmeljniku in Rožeku v Marki ter imeli tudi Gradac v Beli Krajini.¹⁵¹ Poleg veje Turjačanov s Hmeljnika se je od rodbinskega debla v prvi polovici 14. stoletja odcepila še ena stranska veja na čelu z Herandom III.¹⁵² Omenjeni Herand je leta 1322 skupaj s svojimi brati prodal svoj delež Turjaka bratrancema Herbordu III. in njegovemu bratu Folkerju I.¹⁵³ Osem let kasneje je Herand z brati kupil od Heinzla z Otočca del tamkajšnjega gradu.¹⁵⁴ Deleže na Otočcu, fevd freisinškega škofa, so Turjačani ohranili do 1348, ko so vse skupaj prodali hrvaškemu Baboničcu.¹⁵⁵ Dediči te veje so bili po vsej verjetnosti tisti Turjačani, ki so imeli v fevdu od freisinškega škofa v začetku 15. stoletja več hub okoli Otočca.¹⁵⁶ Tej hipotezi v prid govori tudi ujemanje osebnih imen.¹⁵⁷ Nad Otočcem je ležal grad Štrasberg. Po tem gradu se je imenoval tudi nek Hans, ki se v ohranjenih listinah dvakrat neposredno omenja kot brat Folkerja I. in Herborda III.¹⁵⁸ Čeprav o pravicah Turjačanov do Štrasberga ne izvemo iz ohranjenih virov prav nič, se – navezujoč na Hansa

¹⁴⁹ ARS, 1340, julij 25., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU).

¹⁵⁰ HHStA AUR, 1342, oktober 23.

¹⁵¹ P. ŠTIH, Goriški grofje, str. 107-149.

¹⁵² Glej genealoško preglednico.

¹⁵³ MMVK 18, str. 138, št. 34.

¹⁵⁴ ARS, 1330, junij 26., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU)

¹⁵⁵ ARS, 1348, februar 25., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU); prim. D. KOS, Med gradom in mestom, str. 33.

¹⁵⁶ P. BLAZNIK, Urbarji freisinške škofije. Srednjeveški urbarji za Slovenijo (4. zvezek), Viri za zgodovino Slovencev (4. knjiga), Ljubljana 1963, str. 242, 244, 246. Hube so se nahajale v Breški vasi, Dragi, Gomilah in Praprečah. Vasi ležijo ob Krki nedaleč od Otočca.

¹⁵⁷ Bratje stranske turjaške veje iz srede 14. stoletja so nosili imena: Ortolf, Friderik, Henrik (glej geneal. tabelo) V začetku 15. stoletja pa srečamo Ortolfa in Gotfrieda.

¹⁵⁸ MMVK 18, str. 153, št. 53; str. 167, št. 73; O Štrasbergu glej D. KOS, Med gradom in mestom, str. 40. Kljub temu, da se je Hans neposredno omenjal kot brat Folkerja I. in Herborda III., je vprašljivo, če je res bil pravi brat omenjenih Turjačanov. Zanimivo je, da je bil Hans poročen z Alheit, sestrično Herborda in Folkerja. Morda pa se omemba, ki Hansa označuje kot brata Turjačanov, navezuje na zakon Hansa in Turjačanke.

iz Štrasberga – le zastavlja vprašanje prisotnosti te rodbine na omenjenem dolenskem gradu. Manj znano je tudi, da so Turjačani imeli nekaj časa v posesti gradič Blagovica pred Trojanami, ki je prvotno bil last oglejskega patriarha.¹⁵⁹ Nekako do začetka 15. stoletja so se do tega gradu dokopali Turjačani. Leta 1406 je Turjačane v sporu s Stično podprl Paul Glogowicz, *des Awrsperger diner*, ki so ga v fajdi stiški hlapci tudi ujeli.¹⁶⁰ H gradiču, ki so ga v začetku 15. stoletja uživali Turjačani kot alod, je spadalo tudi precej kmetij. Vse skupaj pa so že leta 1414 zastavili Ani Osterberger, tako da jim je preostala le še patronatska pravica nad kapelo v gradu.¹⁶¹ Iz virov sodeč, omenjene posesti niso nikoli odkupili iz zastave. Izven Kranjske se bile posesti Turjačanov do 1467 skoraj povsem nepomembne. Nekaj posesti so imeli pri Kacenštajnu na Štajerskem, nekaj pa tudi v Avstriji. Zanimivo je, da so v drugi polovici 15. stoletja pridobili nekaj ozemlja na Hrvaškem. Tu dobijo od Jurija iz Vrhrke več kot petdeset hub, ki pa jih niso obdržali dlje časa.¹⁶² Še pomembnejša je bila pridobitev gradu Samobor z gospostvom. *Herrschaft und gesloss zum Samobar* jim je v letu 1463 zastavil grof Frankopanski kot povračilo za dolg, ki je znašal 3000 guldnov. Gospostva naj Frankopan ne bi smel odkupiti do smrti Engelharta Turjaškega.¹⁶³

Zaključki

Tempo širjenja turjaških posesti 1250-1467

Na podlagi rezultatov mikroanalize ločenih posestnih kompleksov zmoremo na koncu podati celotno sliko o tempu širjenja turjaške posesti v absolutnem merilu. Preden preidem k stvari, naj mi bo še enkrat dovoljeno poudariti nekatere objektivne okoliščine, ki so spremljale raziskavo in katerih upoštevanje je za njeno razumevanje nujno potrebno. V prvi vrsti gre omeniti problem numeričnih rezultatov, ki so povezani z ugotavljanjem števila hub v posameznih primerih. Zaradi omejenosti, ki jo postavljajo viri, je potrebno rezultate vzeti kot najboljše možne približke, saj do povsem točnih števil seveda ne bomo mogli nikoli priti.

Pričnimo s poskusom kvantifikacije posesti v času samih začetkov vzpona rodbine; se pravi, da posegamo v čas okoli 1250. Ocenimo gre zaradi objektivnih težav z viri seveda jemati kot približek. Kot je bilo ugotovljeno, se je jedro posesti "mlajših" Turjačanov v sredini 13. stoletja nahajalo v neposredni okolici vasi Rašica. Glede na neposreden podatek iz listine, ki je bila izstavljena leta 1232, bi lahko sklepali, da so že takrat razpolagali z določenim številom kmetij tudi v okolici Šumberka. Nenazadnje govori temu v prid tudi precejšnje število kmetij v šumberški okolici, katerih izvor je popolnoma zavit v meglo. Morda je vzrok za pomanjkanje listin, ki bi izpričevale pridobitev posesti tod, ravno v tem, da so bile te že v osnovi turjaške. Le težko je verjeti, da bi izginili iz turjaškega arhiva za rodbino tako pomembni dokumenti, kot so bile listine, ki so sankcionirale pridobitve posesti. Podobno je moč ugotoviti za omejeno število hub v Suhi Krajini, kjer so imeli posest že "stari" Turjačani;

¹⁵⁹ AH I, str. 89-94; v listini iz 1345 je patriarh potrdil nakazilo dohodkov kapeli sv. Petra in Pavla, ki se je nahajala *in castro nostro* [patriarha, op. A.K.] *de Glogwiz* (AH I, str. 93, št. 39).

¹⁶⁰ MMVK 20, str. 170, št. 292.

¹⁶¹ ARS, 1414, april 12., (prepis B. Otorepec – Zgod. inštit. ZRC SAZU); MMVK 20, str. 185, št. 325. Kmetije: 2 Krjno brdo pri Blagovici, 1 v Jevnici, 1 Selce pri B., 1 Zlatence, 1 Prilesje, 1 Loke pri B., 2 Blagovica, 1 Gaberje, 1 Petelinjek.

¹⁶² C 1910, str. 32, št. 469.

¹⁶³ Ibid., str. 119, št. 477.

se pravi, da je tu kontinuiteta prisotnosti čisto mogoča. Vsekakor pa, glede na kasnejše dokumentirane pridobitve, obseg posesti tu in v okolici Šumberka ni mogel presežati števila dvajsetih hub. Približno tako skromna je morala znašati tudi vsota hub pri Rašici, saj so še v drugi polovici 13. stoletja naokoli prevladovali gozdovi.¹⁶⁴ Na podlagi izrečenega morebiti ne bomo zgrešili preveč, ko domnevamo, da Turjačani pred prvim valom pridobitev v petdesetih letih 13. stoletja niso imeli v posesti več kot 40 ali morda največ 50 hub.

Toda že kmalu po letu 1250 je Turjačanom hitro uspelo občutno razširiti svojo dotdanjo posest. V manj kot dveh desetletjih so pridobili obsežne – takrat še neizkrčene – kose ozemlja v bližnji in daljni okolici Turjaka. Po pridobitvi stiškega gozda zahodno od Velikih Lašč, oglejskega Nadliška in falkenberškega Mokra je gospostvo dobilo svojo tudi v kasnejših stoletjih razpoznavno geografsko obliko. Obsežnejšim pridobitvam so se pridružile še pridobitve manjšega obsega, ki so navadno šteje nekaj hub. Serijo teritorialnih pridobitev, ki se nekako pokriva z obdobjem klientelne povezave do Spanheimov, lahko v celotnem procesu izgradnje rodbinske posesti pojmuje kot enega od dveh glavnih valov ozemeljske ekspanzije rodbine. Rezultat te prve velike ekspanzije v 13. stoletju je vsekakor ustvarjenje solidne materialne osnove za nadaljnji vzpon. Po obsegu posesti so se takrat Turjačani zagotovo že približali najmočnejšim ministerialnim rodbinam na Kranjskem in tako posredno že postali del domače elite. Do konca stoletja so pridobili že tudi salzburško posest (60 hub) v okolici Grosupljega, tako da so okoli leta 1300 nadzorovali (hipotetično) že več kot 250 hub, kar je petkrat več kot pred petdesetimi leti. Verjetno je bilo dejansko število hub manjše, saj do 1300 zagotovo niso izkrčili vsega ozemlja, ki so ga dobili le pred nekaj desetletji. Do števila 250 smo prišli namreč tako, da smo upoštevali stanje na terenu, ki ga podaja šele delilna listina iz 1467.

Za razliko od druge polovice 13. pa v 14. stoletju ne beležimo tako občutne rasti posesti. Še več, v prvih desetletjih tega stoletja so se Turjačani zapletli v dolgotrajno fajdo z Ortenburžani, tako da so se morali – ob dolgoročnem pritisku grofov s Koroškega – celo odpovedati posestim okoli Grosupljega. Po drugi strani pa je mogoče zaznati utrjevanje Turjačanov pri Šumberku, kjer so v teku 14. stoletja pridobili približno dodatnih 40 hub. Nekaj novih kmetij so pridobili tudi v Suhi Krajini. Poleg tega so vsrkali še nekaj ozemlja v okolici Turjaka, ki so ga na tak ali drugačen način pridobili od manjših plemičev iz okolice. Na podlagi izrečenega lahko tako utemeljeno zaključimo, da se v 14. stoletju obseg rodbinskih posesti ni bistveno povečal. Kako se to odraža v številčnem stanju kmetij? Če so Turjačani okoli 1300 nadzorovali okoli 250 hub, je njihova posest približno sto let kasneje obsegala nekaj čez 300 hub.

Drugače pa je bilo v 15. stoletju, ko je Turjačanom dokončno uspel prodor k samemu vrhu družbene lestvice. Kar zadeva naslednje ozemeljskih pridobitev v tem obdobju, govorimo o tako imenovanem drugem velikem valu rodbinske ekspanzije. Od začetkov 15. stoletja pa do šestdesetih let so Turjačani uspeli podvojiti obseg posesti. V njihove roke je padel v relativno kratkem časovnem razponu velik del posesti Čreteških, dediščina po Hansu II. s Šumberka, kakor tudi dediščina po Juriju iz Vrhkrke. Poleg teh pa ne gre pozabiti tudi na vrsto manjših pridobitev, ki so se gibale od nekaj pa do dvajset in več hub. Tako je rodbinska posest Turjačanov končno narasla do števila 764 hub, kolikor jih je pisar tudi naštel v delilni listini iz 1467.

¹⁶⁴ Glej zgoraj odstavke o nastajanju turjaškega gospostva v 13. stoletju.

Strategije pridobivanja posesti

Ob spremljanju razvoja posestnih kompleksov na Dolenjskem se zastavlja še eno vprašanje. Kakor je bilo že prikazano, so Turjačani v več kot dvesto let trajajočem obdobju svojo posest skrbno dograjevali. Vsekakor ni mogoče zanikati, da so se za doseg ciljev – povezanih z ozemeljsko ekspanzijo – posluževali posebnih prijemov, ki bi jih pogojno lahko označili kot neke vrste posestno politiko. Ob komuniciranju s partnerji, od katerih so se nadejali koristi v smislu pridobitev novih ozemelj, so razvili posebne strategije, ki so se spreminjale glede na ciljno skupino. Ciljne skupine, od katerih so se Turjačani nadejali koristi, se v glavnem nanašajo na različne kategorije plemstva. Pridobitve s strani cerkve so igrale v primeru obravnavane rodbine relativno obstransko vlogo. V grobem lahko govorimo o treh glavnih ciljnih skupinah in potemtakem tudi o treh različnih strategijah. Oglejmo si torej razlike v strategiji do visokega plemstva, tu mislim na grofovsko plemstvo in seveda deželnega gospoda, enakovrednih rodbin in do malega plemstva turjaške okolice.

Politika do malih plemičev je bila zelo prepoznavna, saj ji je dajala pečat realna nadmoč Turjačanov. Z načrtnim odkupovanjem posesti so malim plemičem odvzeli materialno osnovo za stanu primerno življenje in jih s tem primorali v kooperativnost. Ta pa se je kazala v tem, da so jih s podelitvijo malih fevdov tesno priklenili nase, jih vključili v organizacijo gospodstva in jim s tem morda rešili socialni status.

Če je dajal odnosu do malih plemičev ton argument moči, je pri odnosih s sebi enakimi igral glavno vlogo partnerski interes. Partnerstvo med dvema rodbinama se je zelo pogosto nadgradilo s sklenitvijo zakonske zveze. Prav iz zakonskih zvez pa so Turjačani posredno ali pa tudi neposredno pridobili zelo veliko. Samo dediščini po Fricu Čreteškemu in po Hansu Šumberškemu sta znašali več kot tretjino vseh turjaških kmetij leta 1467. Toda tu se vseeno zastavlja vprašanje, kakšno vlogo so igrali realni izgledi za možnost dedovanja pri izbiri turjaških zakonskih partnerjev. Verjetno je težko reči, da jih je v primeru rodbinske povezave s Čreteškimi in Šumberškimi neposredno vodil motiv dedovanja, saj pri obeh rodbinah v drugi polovici 14. stoletja ni opaziti znakov izumiranja. Razen tega pa ne gre pozabiti, da sta obe dediščini padli v turjaške roke šele mnogo kasneje, kot pa sta bili sklenjeni obe poroki. Morda je bilo drugače v primeru povezave s Falkenberškimi, ki so res poniknili v začetku 14. stoletja; se pravi že kmalu po tem, ko je umrl Hartvik, tast Mainhalma I. in hkrati zadnji pomemben Falkenberžan. Primerov, kot smo jih omenili zgoraj, bi lahko našli še nekaj. To pa pogleda na vso stvar ne bi spremenilo, saj na podlagi razpoložljivih podatkov ne moremo podati preciznejšega odgovora na zgoraj formulirano vprašanje. Toda kratek prelet genealoškega debla nam vseeno sugerira vsaj okvirne ugotovitve glede strategije sklepanja zakonskih zvez. Turjačani so se v veliki večini – razen izjemoma – poročali s stanovsko enakimi, se pravi ne ravno revnimi plemiškimi rodovi. Za ženine oziroma neveste so izbirali otroke sosedov, večkrat tudi rodbin, s katerimi so jih povezovali podobni politični interesi, kasneje pa so si iskali partnerje tudi med družinami, ki so jih srečali na samem dvoru. Na dediščino zagotovo niso računali vedno, večinoma – vsaj direktno – celo sploh ne, je pa možnost česa takega vedno obstajala in bila seveda tudi dobrodošla. Velikokrat je bila vsa stvar povezana enostavno tudi s srečo.

Vzponu rodbine je v izdatni meri pripomogla pametna politika generacij Turjačanov do visokega plemstva, še zlasti pa do deželnega kneza. Tudi na pridobivanje novega ozemlja je mogoče v mnogo čem gledati kot na rezultat dobrih odnosov med Turjačani in glavnimi dejavniki moči v deželi. Pri tem je šlo manj za neposredne pridobitve ozemlja kot za pravico formalnega potrjevanja novih pridobitev. V primeru, da je šlo za pridobitev deželnoknežjega fevda, je moral transakcijo vsaj posredno odobriti deželni gospod. To se je pogosto dogajalo

ob nakupu ozemlja manjših plemičev, kakor tudi v primeru prehajanja večjih posestnih kompleksov, ki so kot dediščina padli v roke Turjačanom. Temu smo priče prav v primeru dedovanja po Šumberških in Čreteških. Prav zaradi tega se je deviza rodbinske politike glasila: biti vedno v, kar se je le dalo, dobrih odnosih z deželnim knezom. Tako je bilo zlasti v zgodnejši dobi – se pravi nekako do 15. stoletja –, ko je bila usoda Turjačanov še v veliki meri odvisna od podpore kneza ali pa tistega, ki je bil v danem trenutku v regiji najmočnejši.

Primerjava turjaške posesti s posestjo drugih gospodov

Preden zaključimo z raziskavo posesti, nam preostane še zadnji korak. V delilni listini se turjaške hube precizno naštevajo po posameznih vaseh, kar omogoča, da dobimo natančno sliko o obsegu rodbinskih posesti. Toda to še ne prinaša popolne slike. Da bi lahko realno ocenili velikost celotnega turjaškega gospostva, moramo primerjati podatke, ki jih dobimo za turjaško posest z razpoložljivimi podatki o obsegu gospostev drugih gospodov. To ni vselej lahka naloga, saj je število ohranjenih natančnih popisov posesti oziroma urbarjev za čas pred sredino 15. stoletja precej skromno. Še posebno akutno je čutiti pomanjkanje tovrstnih virov za gospostva, ki so bila v rokah plemstva. Po ugotovitvah, ki zadevajo širši nemški prostor, plemiči v ogromni večini sploh niso čutili potrebe, da bi si pri upravljanju s posestjo pomagali z urbarji.¹⁶⁵ Stanje se je le počasi izboljševalo ob koncu srednjega veka. Zaradi pomanjkanja popisov, ki bi vsebovali točne registre kmetij, lahko obseg plemiške posesti ocenimo največkrat zgolj okvirno; se pravi, koliko gospostev je rodbina v določenem trenutku obvladovala. Ob tem je potrebno opozoriti, da so take primerjave lahko tudi zavajajoče, saj so se gospostva po obsegu med seboj zelo razlikovala.

Prav zaradi relativno dobre ohranjenosti urbarjev cerkvenih ustanov je dobrodošla primerjava obsega turjaških in pa posesti različnih samostanov. Poglejmo si torej, s kako obsežno posestjo so razpolagali samostani v širši regiji v poznem srednjem veku. Brez dvoma je predstavljalo freisinško loško gospostvo s svojimi nad 1200 kmetijskimi enotami najzajetnejši cerkveni posestni kompleks na Kranjskem.¹⁶⁶ Z zelo obsežno posestjo sta razpolagala tudi samostana v Stični in v Gornjem gradu. Posest prvega je znašala po urbarju iz 1505 895 hub, medtem ko se v gornjegrajskem urbarju iz leta 1426 našteva kar 981 hub.¹⁶⁷ Ostali samostani v bližini so bili občutno manj premožni, vsaj kar zadeva njihovo posest. Tako so imeli benediktinci iz Šentpavla po urbarju iz 1371 na Koroškem in na štajerskem Remšniku okoli 500 hub.¹⁶⁸ Petstotim hubam so se približali tudi pleterski kartuzijani, saj je tamkajšnji samostan glede na podatke urbarja iz 1507 razpolagal z nekaj več kot 460 hubami.¹⁶⁹ Za Pleterjami so z nekaj več kot 400 hubami nekoliko zaostajale dominikanke iz Velesovega.¹⁷⁰ Več kot sto hub manj od pleterskega samostana je premogel v

¹⁶⁵ E. BÜNZ, Probleme der hochmittelalterlichen Urbarüberlieferung, V: Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 115 (1995), str. 63.

¹⁶⁶ P. BLAZNIK, Škofja Loka in Loško gospostvo, Škofja Loka 1973.

¹⁶⁷ J.M. GREBENC, Gospodarska ustanovitev Stične, str. 113; F. GESTRIN, Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426, Zgodovinski časopis 6-7 (1952-3), str. 477.

¹⁶⁸ O. LAMPRECHT, Der Besitz des Stiftes St. Paul in dem Mark hinter dem Drauwalde, Carinthia I. 147 (1957), str. 341; W. FRESACHER, Der Besitz des Klosters St. Paul in Kärnten, Carinthia I. 149 (1959), str. 350.

¹⁶⁹ J. MLINARIČ, Kartuzija Pleterje 1403-1595, Pleterje 1982, str. 234-259.

¹⁷⁰ M. VERBIČ, Posest in gospodarska slika velesovskega samostana po urbarju iz leta 1458, V: Velesovo zgodovinski in cerkveni opis, Dom,ale 1938, str. 14-35.

sredi 14. stoletja cistercijski samostan v Kostanjevici. V urbarju iz šestdesetih let omenjena stoletja je mogoče naštetih 360 kmetij.¹⁷¹ Posestno še šibkejše pa so bile s svojimi 265 hubami – na primer – dominikanke s Ptuja ali pa dominikanke iz Marenberka, ki so v prvi polovici 16. stoletja premogle le 150 kmetij.¹⁷² Na podlagi povedanega torej lahko ocenimo, da se je turjaška posest s svojimi 764 kmetijami lahko primerjala s posestjo najbogatejših samostanov v širši regiji. Domneva je še toliko bolj umestna, če vzamemo v obzir še turjaške zemljiškokospiske pravice oziroma dodatno rodbinsko posest, ki se ni merila v hubah.

Kako pa je – po obsegu sodeč – kotirala turjaška posest v primerjavi z različnimi sloji notranjeavstrijskega plemstva? Na dlani je, da le-te ne moremo primerjati s posestjo dinastičnega, grofovskega plemstva. Tudi posest najpomembnejših rodbin ministerialnega izvora je bila izjemno obsežna. Naj omenim za boljšo predstavo nekaj primerov. Zlasti premožne so bile vodilne štajerske rodbine kot na primer Stubenbergi, Lichtensteini in pa Ptujski. Tako so predstavljali Stubenbergi v 15. stoletju s svojimi nič manj kot tridesetimi gospodstvi drugega najmočnejšega zemljiškega gospoda na Štajerskem, takoj za deželnim knezom. Le malo so za njimi zaostajali Ptujski in pa Lichtensteini. Kot primerjavo naj navedem, da je znašala celjska dediščina na Štajerskem, ki je s smrtjo Ulrika II. prišla v roke Habsburžana Friderika III., 36 gospostev.¹⁷³ S temi rodbinami so se zagotovo lahko kosali tudi gospodje Aufensteini, maršali s Koroškega in pa morda tudi štajerski Erenfelsi, katerih posest – enajst gradov in nepregledno število manjših ozemeljskih drobcev – se je razprostirala po Štajerskem, Koroškem, kakor tudi po Avstriji.¹⁷⁴ Po obsegu posesti so Turjačane vse do svojega izumrtja oziroma preselitve v Avstrijo presegali na primer tudi Devinski in pa domači Svibenski. Več vej Svibenskih je obvladovalo ob koncu 13. in v prvih desetletjih 14. stoletja – kratkotrajno ali tudi dlje – več kot deset gradov na Kranjskem in v Marki; Devinski pa so imeli v rokah v Primorju, Istri in Kvarnerju celo deset gospostev.¹⁷⁵ Naj tokrat za spremembo ne gledamo turjaške posesti le skozi prizmo števila kmetij, ampak raje sumarno skozi število gospostev, ki so jih Turjačani obvladovali! Analiza je pokazala, da se je rodbinska posest delila na štiri večje, geografsko ločene posestne sklope. Nekoliko poenostavljeno gledano bi lahko ocenili, da so sklopi odgovarjali veličini manjših gospostev. Potem takem je na dlani, da se turjaška posest še v šestdesetih letih 15. stoletja – se pravi v času, ko je vloga Turjačanov v širšem prostoru habsburških dežel sunkovito narasla – ni mogla primerjati s posestjo najvplivnejših rodbin ministerialnega izvora. Drugače pa je, če jo primerjamo s posestjo pomembnejših rodbin s Kranjskega in Marke. Pri tem naj takoj poudarim, da ob poskusu delanja primerjav med posestmi raznih kranjskih rodbin naletimo na

¹⁷¹ J. MLINARIČ, *Kostanjeviška opatija, Kostanjevica ob Krki* 1987, str. 186; isti, *Topografija posesti kostanjeviške opatije 1234-1786*, Maribor 1972.

¹⁷² F. KOVAČIČ, *Gospodarska zgodovina dominikanskega samostana v Ptujju*, ČZN 10 (1913), str. 59-120; J. MLINARIČ, *Marenberški dominikanski samostan*, Celje 1997, str. 106-108.

¹⁷³ H. DOPSCH, *Ministerialität und Herrenstand in der Steiermark und in Salzburg*, *Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark* 62 (1971), str. 23-24 [kratica ZHvSt]; H. PIRCHEGGER, *Die Herren von Pettau*, ZHvSt 42 (1951), str. 3-36.

¹⁷⁴ H. EBNER, *Die Herren von Ehrenfels*, ZHvSt 44 (1953), str. 68-93. Za Aufensteine C. FRÄSSEHRFELD, *Geschichte Kärntens, Band 1: Das Mittelalter*, str. 437, 438.

¹⁷⁵ Devinski so v širši primorski regiji obvladovali gospodstva: Devin, Seno, eče, Prem, Momjan, Reka, Kastav, Veprinac, Lovran, Moščenice in Brseč; prim. F. KOS, *Iz zgodovine devinskih gospodov*, *Razprave znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani* 1 (1923); M. KOS, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo* (Viri za zg. Slovencev 3. knjiga), *Urbarji slovenskega primorja II*, Ljubljana 1954, str. 46-47; P. ŠTIH, *Goriški grofje*, str. 47; Svibenski pa gradove: Gračeno, Klevev., Kostanjevica, Krško, Landšpre., Otočec, Smlednik, Pre, ek, Rekštajn, Svibno, Štatenberk in pa Štrasberg. Prim. D. KOS, *Med gradom in mestom*, str. 38-39; J. OROŽEN, *Ostrovharji*, *Celjski zbornik* (1965), str. 231-248.

oviro tehnične narave, ki je povezana s pomanjkanjem temeljnih raziskav. Kljub temu pa je le mogoče izluščiti podatke o vsaj približnem obsegu posesti nekaterih uglednejših plemičev. Turjačane so zlasti v 14. stoletju po obsegu posesti prekašali poleg Svibenskih tudi Čreteški, Šteberški in morda tudi Galenberški, če upoštevamo vse takrat živeče veje.¹⁷⁶ Tristo turjaških kmetij okoli leta 1400, ki so bile skoncentrirane okrog Turjaka in Šumberka, je ustrezalo le obsegu večjega gospostva. To pa pomeni, da je ta čas njihova rodbinska posest le malenkostno odstopala od posesti nekaterih kranjskih rodbin, ki so sicer bile ugledne, a niso nikoli sodile v sam vrh. K takim lahko prištevamo Sichersteine, Žumberške, morda tudi plemiče iz Polhovega Gradca in še katere. Za gospostvi prvih dveh rodbin vemo na podlagi ohranjenih urbarjev, da sta obsegali okoli 250 hub vsako.¹⁷⁷ Glede na to, da tako Sichersteini kot Žumberški niso razpolagali z obsežnimi posestmi zunaj svojih gospostev, lahko sklepamo, da je število hub v omenjenih gospostvih tudi ustrezalo približni vsoti vseh kmetij, ki sta jih rodbini imeli v rokah v drugi polovici 14. stoletja. Turjačanom je uspel končni preboj v samo špico šele po veliki posestni razširitvi v prvi polovici 15. stoletja. Ob tem pa jim je šel na roko tudi propad premožnejših starih rodbin kot na primer Svibenskih, Čreteških in pa Šteberških.

Zusammenfassung

Der Aufstieg der Herren von Auersperg im Mittelalter

Andrej Komac

Die Herren von Auersperg gehören zu jenen Adelsgeschlechtern, die dem Land Krain im Lauf der Geschichte ein unauslöschliches Gepräge gegeben haben. Obwohl die Familie erst in den ersten Jahrhunderten der Neuzeit im Zenit ihrer Macht und ihres Ansehens stand, hatten die Auersperger die Grundlagen für ihren späteren Erfolg bereits tief im Mittelalter gelegt. Nach dem Erlöschen des alten „freien“ Geschlechts der Auersperger vor der Mitte des 13. Jahrhunderts lebten auf Schloß Auersperg drei Brüder, Herbord, Mainhalm und Herand, die sich ebenso nach dem Schloß benannten. Höchstwahrscheinlich waren sie keine Nachkommen des hier ansässigen älteren Adelsgeschlechts, dafür spricht die Diskontinuität der Personennamen, der geringe soziale Status sowie eine minimale Inbesitznahme der Ländereien des ausgestorbenen Auersperger Geschlechts. Herbord I. und seine Brüder verbündeten sich um 1250 mit dem Kärntner Herzog und Herrn von Krain, trifft man sie doch in den darauffolgenden zwei Jahrzehnten als Ministerialen oft in seinem Gefolge. Gerade in dieser Zeit gelang es den Auerspergern, zum Kreis der mächtigeren Adelsfamilien im Lande aufzusteigen. Trotz großer Erfolge zu Beginn der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts war dieser Aufstieg gelegentlich auch mit Machtverlusten bzw. -stagnation verbunden. Ihr Schicksal war besonders in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts gefährdet, wo sie sich in einen langwierigen Zwist mit den Ortenburgern verwickelten, welche letztere gerade in dieser Zeit alles daran setzten, ihr dynastisches Territorium in Unterkrain und Innerkrain zu arrondieren. Die Ortenburger sahen sich in ihren Plänen vor allem durch die Herrschaft Auersperg behindert. Die mehr als dreißig Jahre dauernde Fehde brachte keinen eindeutigen Sieger hervor. Den Auerspergern gelang es nicht, die unrechtmäßig erworbenen Besitzungen zu behalten, die letztendlich den Grafen von Ortenburg zufielen, die Ortenburger konnten ihrerseits die Herrschaft Auersperg ihrem Territorium nicht einverleiben. Mindestens in der Anfangsphase dieses Konflikts trugen auch die Grafen von Görz maßgebend zu Verteidigung

¹⁷⁶ D. KOS, Med gradom in mestom, grad – analitični del, str. 13-59; J. ŠUMRADA, Šteberški in njihova posest v srednjem veku, str. 47-60.

¹⁷⁷ D. KOS, Urbarji za Belo Krajino, str. 231-259. Podatke za sicherstainsko gospostvo dobimo iz pleterskega urbarja iz leta 1507. Nekdanja sichersteinska posest se v tem urbarju uvršča v poseben urad. Glej J. MLINARIČ, Kartuzija Pleterje, str. 234-241.

gserfolgen der Auersperger bei, die auf Auersperger Seite in den Streit eingriffen. Nachdem die Auersperger ihre Position in Krain mit Erfolg abgesichert hatten, setzte sich die Herrschaft der Habsburger in Krain endgültig durch. Gerade im Verhältnis zum neuen Landesherrn spiegelt sich das Modell der erfolgreichen politischen Strategie eines Adelsgeschlechts wider. Es bestätigte sich nämlich wiederum die Regel, daß es zur Stärkung der eigenen Machtposition immer vernünftiger ist, mit dem Ersten im Lande zusammenzuarbeiten, als sich diesem zu widersetzen. Unter Berücksichtigung dieser Tatsache vermochten die Auersperger nach dem Vorbild der vormals erfolgreichen Zusammenarbeit mit den Grafen von Spanheim und Görz auch diesmal, ihre Familieninteressen denen des Landesherrn anzupassen. Volker III. nahm als Vertrauensmann des Landesfürsten und Vertreter von Krain sogar an den Verhandlungen über die möglichen Realteilungen des Habsburger Besitzes im Jahre 1376 teil. Die Zusammenarbeit zwischen den beiden Partnern wurde im 15. Jahrhundert noch vertieft. Angesichts der unsicheren politischen Situation in der Region, der ständigen Zerwürfnisse innerhalb der herrschenden Dynastie und der wachsenden türkischen Gefahr gewann der Adel der innerösterreichischen Länder zunehmend an Bedeutung. Vor allem für Kaiser Friedrich III. war die Hilfe der innerösterreichischen Stände für seine Herrschaft über die Erbländer von entscheidender Bedeutung. Die aktuellen Verhältnisse wußten die Auersperger gut zu nutzen. Sie eilten mehrmals sogar nach Österreich, um Friedrich aus einer bedrängten Lage zu befreien. Für ihre Verdienste belohnte der Kaiser die Auersperger über die gelegentlichen Dienstverleihungen hinaus auch mit dem Titel als Erbmarschalle in Krain. Das Glück der Familie war umso größer, weil sie gerade zu dieser Zeit ausgedehnte Besitzungen in Unterkrain von den ausgestorbenen verwandten Herren von Reutenberg und Schönberg erbten. Bis zum Beginn der siebziger Jahre des 15. Jahrhunderts besaß die Familie nicht weniger als ca. 800 Huben, die von mehreren Ämtern verwaltet wurden. Sie befanden sich in Möttling (Metlika), Nassenfuß (Mokronog), Oblak (Bloke), Rob bei Auersperg (Turjak) und in Želimlje bei Ljubljana (Laibach). Aufgrund einer eingehenden Analyse des Besitzes kann festgestellt werden, daß die Auersperger bis zu einem gewissen Maße die Strategie einer kontinuierlichen Erwerbung von Besitzungen entwickelt haben, was ihnen letztendlich auch eine führende Position in Krain sicherte.

Janez Cvirn

Nacionalne in politične razmere v Kanalski dolini pred in med prvo svetovno vojno. Primer Ukev.

Na začetku 20. stoletja je južno Koroško politično obvladovala nemška liberalna (nacionalna) stranka, ki je – s pomočjo leta 1886 ustanovljene Kmečke zveze (Bauernbund) – svoje uspehe dosegala s poudarjanjem koroškega patriotizma (nedeljiva Koroška), opozarjanjem na nujnost sodelovanja med (nemškimi) meščani in (slovenskimi) kmeti, poudarjanjem pomena nemščine in protiklerikalizmom. Kmečka zveza, ki je bila v resnici privešek nemško-nacionalnega gibanja na Koroškem, je – tudi zaradi demagoškega nastopanja njenih voditeljev, ki so vedno trdili, da koroškim Slovencem ne mislijo odvzeti narodnosti oziroma materinskega jezika – vse do prve svetovne več kot uspešno zavirala vpliv slovenske politike na podeželju.¹ Njene uspehe je olajševal nastop slovenskega konservativnega katoliškega vodstva, ki je tudi po ustanovitvi Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem (1890) obsojalo že najmanjši pojav liberalnih idej, s tem pa odrinjalo od slovenskega narodnega gibanja predvsem edino posvetno inteligenco na podeželju – učiteljstvo in poleg tega važne vaške mogotce². Nemški liberalni in nacionalni tabor je z istovetenjem slovenskega narodnega gibanja z nazadnjaštvom, konservativizmom, klerikalizmom in materialno revščino na slovenskem podeželju dosegal izjemne uspehe. Od konca 19. stoletja se je tudi na dotlej povsem slovenskem podeželju krog “Nemcem prijaznih Slovencev” tako okreplil, da je konec leta 1907 koroški Mir upravičeno zapisal: “Čudno! Pri nas, posebno na Koroškem, je mnogo Slovencev tako zaljubljenih v Nemce, da bi najrajše kar zlezli vanje ali se dali pojesti od njih. (...) In res je, kar vidimo vsak dan, niso pravi Nemci tako hudi sovražniki pravicam Slovencev, ampak ravno tisti nemškutarji in posilinemci, ki so izdali svoj narod, jezik in dom. Ravno ti so najpridnejši, najsurevejši in najbrezvestnejši nemškutarski zatiralci naših pravic, naše narodne svobode. Njih tiščijo pravi Nemci naprej, češ, da naj si zanje opečejo prste v žerjavici narodnega boja. (...) Žalostno je, da se rodi ravno iz našega naroda toliko mož, ki potem kopljejo grob lastnemu narodu. In to niso le možje, v katerih žilah teče par kapljic nemške krvi in jih tišči in sčiplje, ampak so tudi taki, ki so res pristni Slovani po rodu in krvi – toda zgolj iščejo le dobiček, četudi bi jih moralo biti sram, da prodajajo svoje poštenje, svoje slovenske srce, kakor prodajajo ženske neke vrste svojo – ljubezen za denar.”³

V takšnih razmerah je proces germanizacije relativno hitro napredoval tudi v Kanalski dolini, ki je bila v letih pred prvo svetovno vojno tudi po ocenah koroških Slovencev “v narodnem oziru najbolj zapuščena”.⁴ Delež prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom v Kanalski dolini se je v letih 1880–1910 opazno zmanjšal.⁵

¹ Avguštin Malle, Koroški Slovenci v Taaffejevi dobi, v: ZČ 29, 1975, str. 139.

² Ibidem, str. 140; prim. tudi Helmut Rumpfer, Katholische Kirche und Nationalitätenfrage in Kärnten. Die Bedeutung des Klagenfurter Priesterseminars für die Ausbildung des slowenischen Klerus (1848–1920), v: Südostdeutsches Archiv, 30/31, 1987–1988, str. 40.

³ Mir, 28. 12. 1907.

⁴ Mir, 16. 2. 1907.

⁵ Prim. Bogo Grafenauer, Kanalska dolina. Etnografski razvoj, Ljubljana 1946, str. 7–8.

Leto	Slov. občevalni jezik	Nem. občevalni jezik
1880	2429	4226
1890	2391	4217
1900	2105	4944
1910	1541	5622
1910*	3379	3464

Prebivalstvo Kanalske doline (okraja Trbiž) po občevalnem jeziku 1880–1910

* Slovensko privatno štetje.

Zaradi urbanizacije in silovitega nemškega pritiska so Slovenci do leta 1910 izgubili absolutno večino v okolici Trbiža in Rablja,⁶ kar je s sočasno nemško "osvojitvijo" Podkloštra povzročilo, da so bile močne slovenske postojanke v Kanalski dolini odrezane od slovenskega etničnega ozemlja na Koroškem, Kranjskem in Goriškem.⁷ Zaradi naravnih pregrad, ki so ožale stike kanalskih Slovencev s koroškim in kranjskim narodnim zaledjem na nekaj ozkih prehodov, je bil proces izolacije kanalskih Slovencev olajšan. Seveda pa je "glavno gibalno asimilacije ... nedvomno ostajalo v družbeno-gospodarskem in politično-kulturnem dominantnem položaju nemške etnične skupine in njenega širšega državnega zaledja."⁸

Zaradi teh, a tudi vrste drugih vzrokov, je bilo politično življenje koroških Slovencev v Kanalski dolini nadvse omejeno. Leta 1907 je Mir z žalostjo ugotavljal, da v celi trbiški dekaniji ni niti enega slovenskega društva, kar naj bi bil eden izmed glavnih vzrokov za slovensko nazadovanje.⁹ Na davčnem (in inteligenčnem) cenzusu utemeljeni kurijalni volilni sistem (za državni zbor do leta 1907, za deželni zbor do leta 1918) in za Slovence neugodna sestava volilnih okrajev, sta slovenski (katoliško usmerjeni) stranki, ki je iz socialno-ekonomskih razlogov svoje kandidate postavljala le v četrti (kmečki) in (po letu 1896 oz. 1902) peti (splošni) kuriji, nudila le malo možnosti za dosego parlamentarnega zastopstva.¹⁰ Če zanemarimo izvolitev Franca Grafenauerja leta 1896 v podeželskem volilnem okraju Šmohor–Trbiž–Podklošter–Kočane,¹¹ ki je obsegal tudi Kanalsko dolino, so na deželnozborskih volitvah redoma zmagovali nemški kandidati. Tudi v novem volilnem okraju Trbiž–Podklošter, ki ga je v življenje priklicala deželnozborska volilna reforma 1902, slovenska stranka ni imela prave možnosti za zmago, čeprav so na deželnozborskih volitvah 1902, 1904 in 1909 slovenski kandidati Janez Ehrlich, Franc Grafenauer in Jožef Skrbina dobili solidno število glasov.¹² Popolnoma brez možnosti pa so bili pri državnozborskih volitvah – tako pred kot po volilni reformi let 1907. V novem volilnem okraju Šmohor–Špatrijon–Podklošter–Trbiž–Kočane, ki je obsegal tudi Kanalsko dolino, na državnozborskih volitvah 1907 in 1911 Slovenci niso postavili niti številne kandidature.¹³

⁶ Arnold Suppan, Zwischen Assimilation und nationalpolitischer Emanzipation. Die Kärntner Slovenen vor und im Ersten Weltkrieg (1903–1918), v: Österreichische Osthefte, 20, 1978, str. 293.

⁷ Po mnenju Boga Grafenauerja je nemška stran, zlasti ob ljudskih štetjih, načrtno poskušala "razbiti slovensko ozemlje na Koroškem v več med seboj ločenih delov... Črta Beljak–Podklošter Trbiž, naj bi odrezala močne slovenske postojanke v Ziljski in Kanalski dolini." Prim. Bogo Grafenauer, Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes, v: Koroški zbornik, Ljubljana 1946, str. 189.

⁸ Pavel Stranj, Kanalska dolina. Kritična analiza ocen etnične strukture prebivalstva, v: Razprave in gradivo 26–27, 1992, str. 80.

⁹ Mir, 16. 2. 1907.

¹⁰ Suppan, Zwischen Assimilation und nationalpolitischer Emanzipation, str. 298.

¹¹ Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861–1914, Ljubljana 1965, str. 404.

¹² Melik, Volitve, str. 404.

¹³ Prim. Melik, Volitve, str. 408.

Nemška stranka je politično obvladovala tudi občinsko politiko v številnih občinah, ki so sicer imele večinsko slovensko prebivalstvo. Tipičen primer političnih in nacionalnih razmerij, kakršne so na začetku 20. stoletja prevladovali v Kanalski dolini in drugod na južnem Koroškem, nam nudijo Ukve, ki so bile tudi po rezultatih ljudskih štetij po občevalnem jeziku vseskozi večinsko slovenska občina.

Primer Ukev

Ukve so na začetku 20. stoletja preživljale hude čase, saj je kraj zapored prizadelo več naravnih katastrof. V letih 1903, 1907 in 1909 so Ukve prizadele povodnji velikih razsežnosti¹⁴, v noči iz 19. na 20. julij 1911 pa je velikanski požar uničil več kot pol vasi. Verjetno podtaknjeni požar se je zaradi poletne vročine in slabega načina gradnje hitro razširil in – kljub hitri reakciji požarnih bramb iz celotne Kanalske doline in Beljaka ter vojske – upepelil 71 od 116 hiš v kraju.¹⁵ (Uradno ocenjena škoda je znašala 640.000 kron, priznana zavarovalnina pa le 156.000 kron). Zaradi stiske Ukljanov je na pobudo koroške deželne vlade stekla solidarnostna akcija, v kateri pa so do konca novembra zbrali le 5142 kron in 23 krajcarjev.¹⁶ Še večji požar kot ognjeni zublji pa je v Ukvah zanetil novi župnik Jožef Kukačka¹⁷, ki je prevzel ukovsko župnijo Sv. Filipa in Jakoba 1. maja 1911.

Jožef Kukačka, eden izmed številnih Čehov, ki so v času "Slovincem in Slovanom naklonjenega" škofa Josefa Kahna (1887–1910)¹⁸ študirali na celovškem bogoslovju¹⁹ in službovali po slovenskih ali nacionalno mešanih župnijah krške škofije, se je rodil v Čeških Budjevicah 12. maja 1865, očetu Johannu Kukački in materi Katharini, roj. Zálesky. Po končani ljudski šoli v rodnem mestu, je obiskoval gimnazijo v Budjevicah in Piseku, kjer je 23. julija 1888 maturiral. 4. septembra 1888 je zaprosil rektorat v Celovcu za dovoljenje

¹⁴ Zlasti katastrofalna je bila povodenj, ki je preplavila Ukve v noči iz 13. na 14. september 1903. Koroški Mir je o njej 24. 9. 1903 med drugim poročal: "Okoli sedemdeset hiš je po povodnji deloma odnešenih, deloma zasutih; svinje, krave, kuretino itd. je deloma odneslo, deloma zasulo... Polja je veliko posulo. Tudi farouž je povodenj zelo poškodovala; en vogal je odnesla in voda je tekla skozi hišo. Dalje je odnesla pokopališče in stolp je bila že podkopala; ko bi bili hitro grmovja k stolpu djali in vojaki iz naborješke trdnjave zvezali z vrvmi, bila bi šla naša starodavna cerkev po vodi..."

¹⁵ Archiv der Diözese Gurk in Klagenfurt (ADG), Uggowitz, XIV/2 Armeninsitut, Oklic prezidija koroške deželne vlade z dne 4. 8. 1911.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ ADG, Personalna mapa Jožefa Kukačke; prim. tudi kratko in pomanjkljivo biografijo Župnik Jožef Kukačka, v: Naši rajni duhovniki. Kratki orisi njihovega trudapolnega dela in življenja, Krščanska kulturna zveza v Celovcu, 1968, str. 149–152; Kukačkovo delovanje v Ukvah je podrobno predstavil Mario Gariup, I parrocii di Ugovizza. 500 anni di vita paesana, str. 163–182.

¹⁸ Krški škof Josef Kahn (1887–1910), ki se je držal gesla: "Pustite Slovincem biti Slovenci, sicer jih bo prepojil nemški strup", je leta 1910 resigniral in se zatekel v opatijo na Tanzenbergu, kjer je leta 1915 umrl. Zaradi naklonjenosti Slovincem in privabljanja slovenskih in čeških študentov iz Kranjske, Spodnje Štajerske, Češke in Moravske na celovško bogoslovje, ga je ostro kritiziral koroški zgodovinar Martin Wutte. Posledica njegove politike naj bi se poznala v nadpovprečno visokem odstotku slovenske duhovščine na Koroškem; leta 1917 naj bi slovenska duhovščina tvorila kar 41% duhovščine v deželi, medtem ko je bilo po ljudskem štetju leta 1910 na Koroškem le 21% prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom. Po njegovem mnenju so bili slovenski (in češki) duhovniki nosilci radikalnega slovenskega nacionalizma in se niso ozirali na jezikovne potrebe Nemcev. Matične knjige so vodili v nemščini, slovenizirali nemška osebna imena, nemškim faranom izdajali uradne dokumente le v slovenskem jeziku in v občevanju s cerkvenimi in svetnimi oblastmi uporabljali slovenščino. (Prim. Martin Wutte, Kärntens Freiheitskampf 1919–1920, Klagenfurt 1985, str. 35–36).

¹⁹ Helmut Rumpel, Katholische Kirche und Nationalitätenfrage in Kärnten, str. 65–66.

vpisa v celovško bogoslovje, ker pa so ga zavrnilo, se je vpisal na teološko fakulteto na Dunaju.²⁰ Neuspešna je bila tudi njegova druga prošnja na rektorat v Celovcu 15. avgusta 1889, zato je študij nadaljeval v Innsbrucku. Šele leta 1890 je prišel študirati v Celovec in študij dokončal leta 1898. 19. julija 1898 je bil posvečen v mašnika, 13. avgusta 1898 pa "prvič nastavljen v dušnem pastirstvu".²¹ Kot kaplan in župnik je služboval v različnih župnijah na Koroškem. Od 15. avgusta 1898 do 23. oktobra 1900 je kot kaplan služboval v župniji Črna, od 24. oktobra 1900 do 13. maja 1901 kot kaplan v Gorjanah, od 14. maja 1901 do 6. oktobra 1901 kot pomožni duhovnik na Sv. Višarjah, od 7. oktobra 1901 do 30. aprila 1902 spet kot kaplan v Črni, od 1. maja 1902 do 31. marca 1904 kot provizor v Koprivni, od 1. aprila 1904 do 30. junija 1905 kot kanonik pri Gospe Sveti, od 1. julija 1905 do 27. septembra 1905 pa kot provizor v Kasazah. 28. septembra 1905 ga je ordinariat krške škofije imenoval za župnika v župniji Kasaze, kjer je ostal več kot pet let.²²

Toda v Kasazah se prizadevni župnik, enako vnet za pastoralno dejavnost kot za pravice slovenščine in Slovencev, ni najbolje počutil. Verska vnema prebivalstva je bila slaba, kraj pa je politično obvladovala nemško-nacionalno usmerjena manjšina z lokalnim učiteljem na čelu.²³ Zato je Kukačka svoje predpostavljene nenehno "nadlegoval" s prošnjami za premestitev. Pliberški dekan je 4. aprila 1910 v kompetenčno tabelo o njem zapisal naslednje: "Pfarrer J. Kukačka ist ein berufseifriger Priester, welcher mit Freude die bestehenden relig. Bruderschaften leitet u. für die Zierde des Gotteshauses besorgt ist. Er ist mit seiner Pfarre sehr unzufrieden u. hat bereits 6 mal fort kompetiert."²⁴ Višje cerkvene in svetne oblasti so ugodile šele njegovi prošnji z dne 20. novembra 1910.²⁵ Deželna vlada ga je 11. decembra 1910 potrdila za župnika v Ukvah²⁶, kar pa Kukački ni preveč ugajalo. V pismu na krški ordinariat 16. decembra 1910 je zapisal, da spričo "svojega mirnega značaja" ni najbolj primeren mož za tamkajšnje razmere.²⁷ Toda tedaj 45-letni župnik se je moral podrediti sklepu svojih predpostavljenih. Že 31. januarja 1911 je obvestil dekanijski urad v Pliberku, da se namerava preseliti v Ukve 28. februarja 1911 in da bo župnijo predal svojemu nasledniku 23. februarja 1911.²⁸ Toda njegov odhod iz Kasaz se je zavlekel za cela dva meseca. Župnik iz Št. Petra Franc Rozman, ki ga je krški ordinariat začasno (do nastanitve novega župnika) imenoval za soprovizorja župnije Kasaze, je v pismu generalnemu vikarju krške škofije z dne 9. februarja 1911 ordinariatu predlagal, naj do prihoda novega župnika Kukačka še naprej ostane v Kasazah. Med razlogi, ki jih je navedel v podkrepitev svojega predloga, niso bile zgolj slabe vremenske (med župnijama Št. Peter in Kasaze teče Drava, ki je pozimi zaradi ledu z brodom slabo prehodna, brod pa je edina vez med župnijama), ampak

²⁰ ADG, Personalna mapa Jožefa Kukačke.

²¹ ADG, Personalna mapa Jožefa Kukačke: Dienst-Tabelle; prim. tudi Naši rajni duhovniki, str. 149.

²² Ibidem.

²³ ADG, Uggowitz, III/1 Besetzung. V informaciji krškega ordinariata z dne 4. 2. 1911 naj bi bilo v Kasazah kar 30–35 naročnikov lista Štajerc (več kot v veliko večjem Pliberku), medtem ko naj bi bili tisti, ki znajo brati nemško, naročeni na Bauernzeitung. Glavni vpliv na politične razmere v kraju naj bi imel 24-letni učitelj. Prim. tudi Helmut Rumpler, Katholische Kirche und Nationalitätenfrage in Kärnten, str. 40, ki je nacionalne fronte opisal z besedami: "Die harten und ideel verlustreichen Fronten verliefen woanders: Der slowenisch-nationale Geistliche, vom Dorfkaplan bis zum Theologieprofessor, und der deutsch-nationale Lehrer waren die radikalsten Exponenten des Volkstumskampfes, ob es sich um die Formulierung der nationalkulturellen Programmatik oder um das Engagement in den Alltagsformen der publizistischen oder sozialen Agitation handelte."

²⁴ ADG, Personalna mapa Jožefa Kukačke, Kompetenz-Tabelle.

²⁵ ADG, Uggowitz, III/1 Besetzung. Präsentationsurkunde 11. 12. 1910.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

predvsem politične razmere: "Poleg tega so razmere v Kasazah take, da bi bilo najbolje, da bi g. Kukačka do prihoda novega župnika počakal. Gotovo je, da kakor hitro župnik odide, da dobi pošto učitelj. S tem bi bila prosta pot nasprotnim, zelo otežkočena pa krščanskim časnikom. Tudi bi bilo zelo lahko mogoče, da bi pri veliki nezanesljivosti in neznačajnosti ljudstva zelo priljubljeni, pa skrajno nasprotni učitelj potegnil tajništvo posojilnice nase in bi prišla po tej poti nasprotnikom v roke."²⁹

15. februarja 1911 je Kukačka obvestil trbiškega dekana, da mora na željo pliberškega dekana ostati v Kasazah do prihoda svojega naslednika, kar da za Ukve ne bo predstavljalo problema, saj so "dobro oskrbljene".³⁰ In je dodal: "Ne vem, kaj bi zdaj začel, ker imam že vse svoje reči vkup spravljene in tudi jaz sem za odhod popolnoma pripravljen; le čakam na oddajo. Zares neprijeten položaj."³¹ Tako je moral ostati v Kasazah do konca aprila, 1. maja 1911 pa je bil instaliran za novega župnika v Ukvah.³²

Takoj po prihodu v Ukve pa se je prizadevni dušni pastir moral soočiti s podobno situacijo kot v Kasazah. Tudi v Ukvah, večinsko slovenskem kraju, ki je po zadnjem ljudskem štetju leta 1910 štel skoraj 850 prebivalcev³³, je bilo versko življenje vse prej kot zadovoljivo.

Leto	Slov. občevalni jezik	Nem. občevalni jezik
1880	994	21
1890	940	43
1900	817	82
1910	591	247

Prebivalstvo Ukev po občevalnem jeziku 1880–1910

Zaradi bolezni ukljanskega župnika Valentina Matevžiča³⁴, ki ga je nadomeščal naborjetski župnik Franc Holec³⁵, je bilo pastoralno delo zanemarjeno³⁶, prvo violino v občini pa je igral tenak sloj nemško-nacionalno usmerjenih vaških mogotcev, ki slovenščini ni bil naklonjen.

Toda četudi se je moral kmalu prepričati, da so narodni nasprotniki hkrati tudi "nasprotniki vere in krščanske morale"³⁷, se novi župnik s podedovanimi razmerami nikakor ni sprijaznil. Ni se zadovoljil z dejstvom, da je služba božja dobro obiskana, ampak je poskušal z načrtnim pastoralnim delom okrepiti versko življenje in spremeniti slabe navade Uklja-

²⁹ ADG, Uggowitz, III/1 Besetzung; dopis župnika Franca Rosmana z dne 9. 2. 1911.

³⁰ ADG, Uggowitz, III/1 Besetzung; dopis Jožefa Kukačke trbiškemu dekani z dne 15. 2. 1911.

³¹ Ibidem.

³² ADG, Uggowitz, Personalna mapa: Dienst-Tabelle; prim. tudi Mario Gariup, I parroci di Ugovizza, str. 163.

³³ Bogo Grafenauer, Kanalska dolina, str. 7–8.

³⁴ O Valentinu Matevžiču (Žrelec, 6. 1. 1851 – Ovčja vas, 20. 8. 1911), župniku v Ukvah od 6. 12. 1900, glej: Mario Gariup, Persone e vicende di un paese delle Alpi Giulie occidentali. Valbruna (Appunti per la storia), Società Cooperativa Editrice DOM, Cividale del Friuli 1998, str. 212; Mario Gariup, I parroci di Ugovizza, str. 155–160.

³⁵ Tudi Franc Holec (Vrbno na Češkem 13. 2. 1867 – Radiše 2. 6. 1932) je bil kot Kukačka po rodu Čeh. Po končanem bogoslovju v Celovcu (posvečen je bil 2. 5. 1891 v Celovcu) je kot kaplan služboval v Hodišah in Svečah (v poletnih mesecih je oskrboval Sv. Višarje), bil provizor v Mežici in kaplan v Velikovcu (tu je bil med soustanovitelji Slovenske posojilnice), nato pa je (zaradi znanja jezikov) dobil mesto župnika v Naborjetu. Po izbruhu vojne z Italijo 1915 je moral (skupaj s prebivalci) zapustiti Naborjet. Umrl je v Radišah. Prim. Naši rajni duhovniki, str. 76–81; Mario Gariup, I parroci di Ugovizza, str. 161–162.

³⁶ ADG, Uggowitz, IV/1: Gottesdienst.

³⁷ ADG, Uggowitz, V/2. Promemoria, 17. 12. 1914, Jožef Kukačka.

nov. Le-te je v pismu na ordinariat krške škofije 24. decembra 1913 (v njem je zaprosil za dovoljenje organiziranja svetega misijona, ki da ga v Ukvah ni bilo že od leta 1874) opisal takole: "Je tukaj precej mož, ki veliko let niso bili pri sv. spovedi, pijanstvo, celo pri ženskah, huda nasprotstva in sovraštvo, tatvine; pogosti sprejem sv. zakramentov nekaj neslišanega; šele z vpeljanjem 'Marijinega vrtca' za šolarje je od junija število obhajancev precej naraslo. Služba božja je sicer dobro obiskana, a to se smatra pri vseh za višek krščanske popolnosti."³⁸ Hkrati s pastoralnim delom je Kukačka poskušal okrepiti vlogo slovenščine, saj po njegovem mnenju farani Ukev "nemško prav ne znajo".³⁹

Takoj po prihodu v Ukve se je župnik Jožef Kukačka vrgel na delo. S pomočjo faranov in (sprva tudi) občine je uredil krajevno pokopališče pri cerkvi, ki ga je bila uničila huda povodenj oktobra 1909,⁴⁰ hkrati pa reguliral ukovski potok.⁴¹ Sredi leta 1913 je ustanovil Marijin vrtec za šolarje⁴² in ob koncu istega leta obnovil cerkveno streho. Januarja 1914 je organiziral sveti misijon⁴³. Sredi junija 1914 je ustanovil Bratovščino Jezusovega srca⁴⁴, decembra 1914 pa še dekliško Marijino družbo, v katero se je ob ustanovitvi vpisalo 12 deklet.⁴⁵

Za versko življenje in slovenščino vneti Jožef Kukačka je spričo svojega delovanja kmalu postal trn v peti tedanjega ukovskega župana Franza Ehrlicha in njegovih somišljenikov v občinskem odboru. Spor med župnikom in županom se je zaostрил zaradi Kukačkovega vztrajanja pri slovenskem uradovanju (pošiljanja slovenskih dopisov občinskemu odboru, ki je razglasil za uradni jezik nemščino), zlasti pa zaradi "slovenskih vpisov" v matične knjige, s katerimi naj bi po mnenju župana "sloveniziral" nemška imena. Manj kot leto po prihodu se je Kukačka že prijel sloves najnevarnejšega človeka za Ukve in "menda za vso Kanalsko dolino".⁴⁶ Zaradi slovenskega uradovanja in vodenja matičnih knjig v slovenščini ga je župan "skušal očrnuti pri knezoškofu"⁴⁷ in pri posvetnih oblasteh. Potem, ko je septembra 1912 poslanec Dreyhorst v koroškem deželnem zboru stavil interpelacijo v zvezi z Kukačkovim vodenjem matičnih knjig v slovenskem jeziku, je okrajno glavarstvo Beljak dvakrat (27. novembra 1912 in 23. junija 1913) opravilo revizijo matrik v Ukvah⁴⁸. Toda župan Ehrlich je Kukački nagajal tudi na različne druge načine. Lep primer nekorektnega postopanja ukovskega župana zoper lokalnega župnika se je zgodil poleti 1912, ko je Ehrlich prijavil Kukačko žandarmeriji in okrajnemu glavarstvu v Beljaku, češ da na občini ni "pravočasno" naznanil bivanja "tujcev" pri njem. ("Tujci" so bili Kukačkov brat in sestra s tremi otroki, ki so prišli na obisk bratu s Češke). "Dvakrat pridejo orožniki!!

³⁸ ADG, Uggowitz, IV/4: dopis Jožefa Kukačke na ordinariat krške škofije z dne 24. 12. 1913.

³⁹ ADG, Uggowitz, IV/5 Stifungen; dopis Jožefa Kukačke na ordinariat krške škofije z dne 12. 11. 1912.

⁴⁰ ADG, Uggowitz, VIII/4 Friedhof; župnik Franc Holec iz Naborjeta, provisor v Ukvah, je že 7. 4. 1910 v dopisu ordinariatu poročal, da se je ob poplavi 7. 10. 1909 v potok Ukva zrušil del pokopališkega zidu, s čimer je nastala nevarnost za cerkveni zvonik. Zato je zaprosil ordinariat, naj čimprej izvede nujna gradbena dela na cerkvi in pokopališču.

⁴¹ ADG, Uggowitz, VIII/1; dopis Jožefa Kukačke z dne 6. 5. 1913.

⁴² ADG, Uggowitz, IV/4: dopis Jožefa Kukačke na ordinariat krške škofije z dne 24. 12. 1913.

⁴³ ADG, Uggowitz, IV/4 Ausserord. Seelsorg. Veranstaltungen; poročilo Jožefa Kukačka o sv. Misijonu na ordinariat z dne 19. 2. 1914.

⁴⁴ ADG, Uggowitz, V/1. Promemoria. Ustanovitev brat. presv. Jezus. srca, Jožef Kukačka, 10. 7. 1914; v promemoriji je Kukačka zapisal, da je tovrstna bratovščina v Ukvah delovala v času župnika Jožefa Skarbina (1867–1879).

⁴⁵ ADG, Uggowitz, V/2. Promemoria, 17. 12. 1914, Jožef Kukačka.

⁴⁶ Mir, 20. 7. 1912; Mario Gariup, I parroci di Ugovizza, str. 168–169.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Prim. Janko Pleterski, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917, Viri 2, str. 154.

V hišo poizvedovat, kdo da so tujci! Izvedeli so imena, in g. župnik je mislil, s tem je stvar v redu! Žandarmerija je zatožila g. župnika na okrajno glavarstvo v Beljak, in od Beljaka je dobil župan Ehrlich nalog, da mora župnika zaslišati zaradi tega strašnega prestopka. Župnik res uboga gospoda župana ter pride 2. avgusta k županu! Župan ga začne izpraševati in župnik hoče povedati kako in kaj! A glej tiča! Ko sliši župan slovensko besedo, skoči pokonci, kot bi ga pičil gad, se pridušuje, da mora župnik nemško govoriti, in več enacih klobasarij! Župan Ehrlich, ki je vedno med Slovenci, ki je rojen Slovenec, ki mora dan na dan govoriti slovenski, naenkrat noče z domačim župnikom govoriti slovenski. – Župnik mora iti proč, in kaj se zgodi? Župan Ehrlich, ukovski župan, zatoži svojega lastnega župnika... v Beljak na okrajno glavarstvo! Okrajno glavarstvo takoj pokliče župnika z javno dopisnico za 8. avgusta v Beljak, 'wegen Übertretung der Meldvorschriften.' Z našim župnikom se postopa, kot se sicer postopa s kakim ciganom, s kakim pobom! Ljudje božji, se mora hodit v Beljak zagovarjat radi tega, ker ni naznanil svojih znancev?!! To je naravnost nečuvveno!"⁴⁹

Spor med župnikom Kukačkom in županom se je še bolj zaostрил pred občinskimi volitvami spomladi 1913, ki so "za krščansko slovensko stranko v obeh razredih slabo izpadle".⁵⁰ Ko so po volitvah Slovenci kar dvakrat vložili rekurz zaradi volilnih mahinacij, je Kukačka postal glavna tarča napadov nemške stranke, saj naj bi bil po njenem mnenju glavni agitator na slovenski strani. "Naj bolj na potu je našim nemčurjem gospod župnik, ki bi ga najrajše videli zaprtega v cerkvi ali v župnišču", je po volitvah zapisal koroški Mir.⁵¹ In dodal: "...ker pa tega še ne morejo, zato se trudijo v svoji ljubosumnosti ga na vse mogoče načine pri predstojnikih očrniti, le da bi se tega češkega trdoglavca znebili, ker le ta kali v občini mir... Akoravno imajo nasprotniki bistre oči in vedno tuhtajo, vendar ne morejo najti pri njem nobene druge ovčje napake, kakor te, da se meša v politiko; to bi imel biti papežev rezervat."⁵² Nemško-nacionalna gonjo zoper odločnega in narodno zavednega župnika po volitvah je dosegla enega izmed viškov v dopisu iz Ukev v listu Freie Stimmen 17. maja 1913 (z naslovom Slowenische Kulturträger und Früchte slowenischer Verheztung), v katerem je neznani dopisnik Kukačko obtožil nenehnega nacionalnega hujskanja (tudi pri zadnjih občinskih volitvah) in sovraštva do drugače mislečih. Na članek je Kukačka odgovoril v obsežnem dopisu v Miru⁵³ in v njem podal celotno "zgodovino" spora z županom in občino. Po njegovem mnenju se je začela gonja zoper njega kmalu zatem, ko so ukovski "nemški" veljaki videli, da se noče dati vpreči "v nemčurski jarem". "Povod za to jim je dalo slovensko uradovanje; to pa je bil vnebovpijoč greh, ki kliče na maščevanje. Kako pa pametno začeti? A bistra glava hitro vse najde. Šla je pritožba na višje oblasti, ker nisem na županov poziv hitro odstranil iz cerkve umetne rože zaradi varnosti pred ognjem. Malo pozneje ni imel naš občinski odbor nujnejšega posla kakor v seji nemščino kot uradni jezik v občini določiti, in ker še to ni nič pomagalo, torej koj naravnost na prevzvišenega knezoškofa, naj bi me prisilil nemško uradovati, ker da le jaz v občini kalim mir. Ali je bil to dokaz ljubezni, ko me je g. župan zatožil pri c. kr. oblasteh, ker nisem naznanil poseta svojih sorodnikov in mi s tem napravil veliko nepotrebnih potov in stroškov? (...) Kdo se je pritožil zaradi slovenskih matičnih izvlečkov, v katerih so slovenska imena pravilno pisana? Kdo je povzročil interpelacijo g. Dreyhorsta v deželnem zboru zaradi 'pačenja imen' in

⁴⁹ Mir, 10. 8. 1912; Mario Gariup, I parroci di Ugovizza, str. 170–171.

⁵⁰ Mir, 12. 4. 1913; Mario Gariup, I parroci di Ugovizza, str. 175.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

⁵³ Mir, 31. 5. 1913; Mario Gariup, I parroci di Ugovizza, str. 175–177.

intervencijo celo pri deželnem predsedniku? Kdo je klical torej vse posvetne oblasti proti meni? Kdo je oblastno klical name c. kr. komisarja, da pregleduje pri meni matrike? Nič protipostavnega, ampak le to, da slovensko pišem in da slovenska imena slovensko, nemška pa nemško pišem. Kdo je povzročil predrzno vlogo in zahtevo na c. kr. okrajni šolski svet, ki naj mi zaukaže poučevati krščanski nauk v nemškem jeziku zavoljo komaj petih otrok? Kdo me je zatožil pri obojni oblasti, da svojevoljno delim ubogim podporo in da sem neki ženi odrekel le zato, ker je Nemka; ... Kdo je hujskal stranke, naj zahtevajo nemške rodbinske izkaze, češ, da bom sicer le jaz kriv, če ne bodo fantje od vojaščine oproščeni." Kukačka je v dopisu sicer priznal zasluge ukovskega župana pri odpravljanju posledic povodnji, pri zidavi nove šole, vodovoda in župnišča, toda hkrati odločno zavrnil možnost, "da bi moral župnik vse krivice in udarce zaradi županovih zaslug mirno požreti in menda še hrbet nastaviti za nove." Na koncu je pomiloval neznanega dopisnika, "čigar zibelka je stala v slovenski hiši in vasi", ki zahteva svobodo le zase, ne privošči pa jo tudi drugim: "Če pa ne ve pravega pomena besede svoboda, naj k meni pride; ga z veseljem podučim. Ako pa mu je pretesno pri nas za razširjanje svojih brezverskih načel in enake kulture, naj gre pa v deželo prostosti v Ameriko, tukaj ne bo zanj velika škoda."

Septembra 1913, ko je Kukačka (na poziv okrajnega glavarstva) od občinskega odbora zahteval, da prispeva svoj delež sredstev za obnovo razpadajoče cerkvene strehe,⁵⁴ je spor med županom in župnikom dobil nove razsežnosti. V dopisu na knezoškofijski ordinariat 29. septembra 1913 je Kukačka trditve župana, češ da je občina trenutno zelo zadolžena (in torej ne more prispevati k obnovi cerkvene strehe), označil z besedami: "Res je, da je občina močno zadolžena, toda krivdo za to nosi vsemogočni gospod, ki želi s svojim nagnjenjem po zaslugah zgraditi vse, pri tem pa računa na vse možne in nemožne subvencije, čeprav morajo vse to na koncu plačati farani, kot recimo vodovod in veliko nemško šolsko palačo za 70 slovenskih otrok. Nič čudnega torej, da je občina pred polomom, in to zahvaljujoč cerkvi sovražne, nemškonacionalne politike našega samodržnega paše, ki mu je bolj pri srcu nemški šulferajn in germaniziranje slovenskih imen, kot pa cerkev s slovenskim bogoslužjem."⁵⁵

Nasprotja med župnikom in nemško-nacionalnim občinskim odborom pa so se do skrajnosti zaostri na začetku leta 1914, ko je agilni Kukačka med 18. in 25. januarjem 1914 po 40-letih v Ukvah spet organiziral sveti misijon. Razloge, spričo katerih se je odločil organizirati sveti misijon, je v poročilu ordinariatu označil z besedami: "Velika je bila potreba duhovnega preporoda, ker v tej dolgi dobi so se ugnezdile marsikateri razvade, zaredila se je mlačnost in površnost v verskem življenju vsled pomanjkanja pridig in krščanskih nauk; večina je še globoko verna, toda vse je preplitvo. Vsi poskusi poživiti tleče iskricice niso imeli

⁵⁴ ADG, Uggowitz, VIII/1 Kirche; že po komisijskem ogledu okrajnega glavarstva 4. 5. 1910 so v Ukvah sklenili ustanoviti gradbeni odbor za popravilo cerkvene strehe. V njem so bili Janez Ehrlich, Matevž Moschitz, Janez Oman, naborjetski župnik Franc Holec in Hugo Bayer. Stroške popravili naj bi si na enake dele razdelili: cerkveni patron, občina in župnija. Toda popravilo cerkvene strehe, za katerega se je od svojega prihoda v Ukve 1. 5. 1911 na moč prizadeval Kukačka, se je na moč zavleklo. Mir je 29. 6. 1912 poročal, da v Ukvah že dolgo časa vsi čakajo, "da se bode začelo z reguliranjem potoka in potem s kritjem strehe; bilo je tukaj več komisij, še celo lani sam gospod deželni predsednik je videl nujno potrebo; lani pred volitvijo v državni zbor so bili naši volilci pitani z obljubami, kaj vse bo g. državni poslanec dr. Waldner storil, da bo skrbel za cerkev, regulacijo in druge reči; a dozdej je vse tiho..." Šele septembra 1913 je okrajno glavarstvo od občine in župnika zahtevalo, naj takoj začnejo z obnovitvenimi deli. Toda ukovski župan je v dopisu na knezoškofijski ordinariat z dne 24. 9. 1913 potožil, da je od leta 1908 občina zgradila vodovod, novo šolo, farovž in zid okoli pokopališča, zaradi česar je na moč zadolžena, medtem ko ima župnijska cerkev v Ukvah za 12.544 K premoženja.

⁵⁵ ADG, Uggowitz, VIII/1 Kirche; dopis Jožefa Kukačke na knezoškofijski ordinariat z dne 29. 9. 1913.

trajnega uspeha; brezdvomno je pijančevanje, posebno žganjepitje prava kuga, ki vse dobre kali uničuje in ljudstvo nima več moči se moralno vzdigniti. Ne malo krivdo nesejo tudi liberalni gostilničarji (5), pravzaprav žganjarji, dušni mesarji, ki celo v prepovedanem času plesse napravljajo pod vodstvom županovim, gostilničarjem, ki daje k vsemu svoj Placet; večkrat pa se priredi ples v 2 gostilnah obednem. Razven tega naša vsenemško-puncirana boga boječa vaška inteligenca z svojim sebe vrednim priveskom: soc. demokrati, ki vsi po svojem 'receptu' ljudstvo rešujejo. – Zoper to dvojno vladajočo 'kliko' stoji tukaj župnik popolnoma osamljen v boju proti tolikim, mogočnim sovražnikom. Zato ni bilo drugega boljšega in izdatnejšega sredstva kakor sv. misijon."⁵⁶ Na sveti misijon je prizadevni župnik svoje ovčice dobro pripravil: "Ko je bil čas zanj zagotovljen, vse dobromisleče ljudstvo ga je toplo pozdravilo in težko pričakovalo, ker sami so spoznali njegovo nujno potrebo in da bo pred vsem treba začeti z mladino. V ta namen so bili tudi verniki 2 meseca prej pripravljani v krščanskih naukih in vzpodbujani k goreči molitvi za dober uspeh sv. Misijona."⁵⁷ Toda tudi župnikovi nasprotniki so se na misijon dobro pripravili, seveda po svoje: "...njihova priprava je obstala namreč v plesu, ki so ga priredili ravno v nedeljo pred sv. misijonom. Ker ga niso mogli preprečiti, zato so zopet pridno skrbeli s tem, da so kot boljši kristjani napravili dne 1. svečana, torej še praznikom: Feuerwehkränzchen; bržkone s tem namenom, da bo misijon pokopan."⁵⁸ Zato se je prizadevni župnik obrnil na župana, "naj prekličče dovoljenje, a vse ni nič pomagalo, da, celo z tem večjo intenzivnostjo in moralno silo so delali za veliko udeležbo, zlasti pa so imeli naperjeno na žensko mladino. Toda, hvala Bogu, skoraj vsa dekleta z malimi izjemami so ostale zveste pri sv. misijonu storjenemu sklepu, plesu se odpovedati in vstopiti v Marijino družbo, ki se bo v juniju ustanovila; zbralo se jih je dosedaj 16 najbrihtnejših deklet, za naš kraj in naše razmere veliko število."⁵⁹ Tako je nasprotnikom uspelo odtegniti od misijonskih pridig le okoli 50 faranov, od tega "20 samostojnih mož, 20 fantov in ostali so ženski svet z pijankami vred."⁶⁰

Kmalu po koncu misijona, zaradi katerega je bila po njegovem mnenju "v največji nevarnosti" le "nemčurska gospoda z gostilničarji in pijanci vred",⁶¹ pa se je Kukačka še bolj zapletel v spore s svetnimi oblastmi. Neposredno po misijonu je okrajno glavarstvo Beljak od njega spet zahtevalo, da določi dan za revizijo matrik, čemur pa je Kukačka (sklicujoč se na odločbo državnega sodišča z dne 17. januarja 1913) odločno ugovarjal. Toda okrajno glavarstvo, ki je bilo mnenja, da so župniki glede "matrik državni, politični oblasti podrejeni opravitelji", mu je zapretilo s prisilno revizijo matrik, zaradi česar je Kukačka knezoškofijski ordinariat zaprosil za varstvo pred šikanami.⁶² V istem času pa je dosegel vrelišče tudi spor z ukovskim občinskim odborom. Poročilo vladne komisije o preganjanju Slovencev na Koroškem (z dne 25. aprila 1918) je glavni razlog spora videlo v tem, da je Kukačka v pisnem občevanju z oblastmi in občinami uporabljal le slovenščino in v njej vodil tudi matične knjige.⁶³ Zaradi tega naj bi na začetku maja 1914 ukovski občinski

⁵⁶ ADG, Uggowitz, IV/4 Ausserord. Seelsorg. Veranstaltungen; poročilo Jožefa Kukačka o sv. Misijonu na ordinariat z dne 19. 2. 1914.

⁵⁷ ADG, Uggowitz, IV/4 Ausserord. Seelsorg. Veranstaltungen; poročilo Jožefa Kukačka o sv. Misijonu na ordinariat z dne 19. 2. 1914.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ibidem.

⁶² ADG, Uggowitz, III/1 Personalialia; dopis Jožefa Kukačke na knezoškofijski ordinariat 6. 5. 1914; prim. tudi Janko Pleterski, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917, Viri 2, str. 154.

⁶³ Janko Pleterski, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917, Viri 1, Ljubljana 1980, str. 55.

odbor na županov predlog od deželne vlade (in le-ta od knezoškofijskega ordinariata krške škofije) zahteval, da župnika Jožefa Kukačka premestijo. Občinski odbor je v pritožbi, ki jo je podpisalo večje število občanov, svojega župnika naslikal v črnih barvah. Jožef Kukačka naj bi ne bil le verski fanatik in samovoljnež, ampak tudi glavni in edini povzročitelj (političnega in nacionalnega) razdora v vasi. Z rabo slovenščine v pisnem in ustnem občevanju naj bi namreč nenehno hujskal farane in netil nacionalni prepir, obenem pa naj bi se obnašal na moč samovoljno, saj da je brez razloga iz službe odpustil cerkovnika (organista in mežnarja) Lorenza Krakerja.⁶⁴

Na obtožbe je Kukačka odgovoril v pismu knezoškofijskemu ordinariatu 6. maja 1914. V njem je najprej zaprosil "varstva proti vmešavanju se župana v čisto cerkvene stvari pri nastavljanju ozir. odstavljanju cerkovnika in orglavca,"⁶⁵ nato pa ostro okrcal župana in njegovo proticerkveno delovanje: "Ta gospod, ki se nič ne gane, kadar gostilničar celo v prepovedanem času plese napravlja, in še drugače podpira razuzdanost pri mladini ter sam ali po svojih pristaših odvrča dekleta od Mar. družbe in tako naravnost podira sad sv. Misijona, se predrzne po občinskem slugi pobirati podpise proti meni, toda tako, da skoraj nihče ni vedel, za kaj se gre, ker bi sicer ne dobili nobenega skoraj podpisa, ako bi bili vedeli, da se gre proti moji osebi; to je očitna uradna goljufija. Takšen je način boja pri nasprotnikih."⁶⁶ V sklepu je odpust cerkovnika argumentiral z besedami: "Podpisani je v omenjenem slučaju ravnal v sporazumu z obema cerkvenima ključarjema in šele po dolgem preudarku se je odločil za ta korak, akoravno je dobro vedel, da si s tem nakoplje sovraštvo vseh, ki se niti sv. misijona niso udeležili in celo proti njemu hujskali, vendar je moral tako storiti, ker je ta cerkveni služabnik delal naravnost proti meni ali bolje rečeno: podiral moje delovanje na povelje g. župana..."⁶⁷

Toda v silovitem spopadu z občinskim odborom Kukačka ni ostal sam. 21. maja 1914 je 35 Ukljanov v obsežnem dopisu na knezoškofijski ordinariat takole ovrglo trditve župana in občinskega odbora. "Ni res, da je g. župnik vzrok hujskanja vsled rabe slovenskega jezika v pismenem občevanju z občinskim uradom, ampak le skrajna nestrpnost županova proti župniku, ker noče in tudi nikakor ne more biti njegovega mišljenja. Da je pismeni slovenski jezik tudi v Ukvah razumljiv, spričuje sam g. župan, ker dobro razume slovenske pridige in tudi slovenske vloge, ki od drugod prihajajo, rešuje. – Ni res, da ni v občini nobenega miru, odkar je sedanji g. župnik v Ukvah, res pa je, da že nekaj desetletij ni nobenega miru v občini, celo v tistih letih, ko Ukve niso imele nobenega lastnega dušnega pastirja, torej je treba povzročitelje nemirov kje drugje iskati, namreč v raznih krivicah, ki jih prizadeva vladajoča manjšina slovenski večini; sploh pa se g. župnik v občinske zadeve čisto nič ne vmešava. – Ni res, da je g. župnik z odpustitvijo cerkovnika neusmiljeno ravnal, ker baje ne more svoje matere podpirati; res pa je, da po spričanju obeh cerkvenih ključarjev je bil do njega preveč dober in do skrajnosti prizanesljiv... Ker pa je oviral župnikovo delovanje in tudi v drugih rečeh bil nemaren, je bil g. župnik primoran takega cerkvenega služabnika... iz službe odpustiti. – Zatorej obsojamo soglasno in energično to grdo in nezaslišano gonjo zoper g. župnika, s katerim smo vsi zelo zadovoljni, ter neumorno deluje na prižnici, v spovednici, v šoli, ter marljivo skrbi za mladino in lepoto hiše božje. Najbolje spričevalo pa

⁶⁴ Pritožbe občine Ukve z zahtevo po Kukačkovi premestitvi med gradivom nisem našel; prim. tudi Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*, Viri 1, str. 55; Viri 2, str. 155.

⁶⁵ ADG, Uggowitz, III/1 Personalialia; dopis Jožefa Kukačka na knezoškofijski ordinariat z dne 6. 5. 1914.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem.

mu je dal sam g. župan z izjavo, da tako pridnega duhovnika še nikoli niso imeli v Ukvah, kakor je g. Kukačka.”⁶⁸

Zagovorniki župnika s Sebastijanom Errathom na čelu, ki so v sklepu svojega pisma še zapisali, da mnogi Ukljani, ki so podpisali zahtevo občine po odpoklicu župnika, sploh niso vedeli kaj podpisujejo (oz. so se nanjo podpisali iz strahu pred županom),⁶⁹ so prispevali k temu, da se je zaradi nasprotujočih si trditev obeh strani vodstvo krške škofije kmalu odločilo, da razišče spor. 7. junija 1914 sta se v Ukve odpravila trbiški dekan Valentin Kraut in naborjetski župnik Franc Holec in se na terenu prepričala, da glavni in edini krivec za razdor nikakor ni Jožef Kukačka. V poročilu, ki ga je 20. junija 1914 na kapitularni konsistorij poslal Valentin Kraut⁷⁰, sta se oba “preiskovalca” nedvoumno postavila na stran župnika Kukačke. Dekan Kraut je že v uvodu ugotovljal, da ljudje v resnici niso vedeli, kaj podpisujejo, ko so se podpisali pod protest občine zoper župnika. Menil je, da je župnik Kukačka upravičeno odpustil organista in mežnarja Lorenza Krakerja, saj je le-ta zanemarjal službo in bil nagnjen k pijančevanju. Kraut je v poročilu ovrgel tudi županove očitke, češ da Kukačka slovenizira nemška imena pri vodenju matrik, saj da so Ukve večinsko slovenska župnija. Vseeno pa je z župnikom Holecem Kukački svetoval, naj v izogib nacionalnim preprirom pri verouku posebno pozornost nameni šestim nemškimi šolarjem⁷¹. V skladu s Krautovim poročilom pa se knezoškofijski ordinariat ni odločil za premestitev Kukačke,⁷² o čemer je 27. junija 1914 obvestil deželno vlado⁷³.

Toda Kukačka je bil prepričan v svoj prav in je nadaljeval s pastoralnim delom, ki je očitno motilo njegove nemško nacionalne nasprotnike. Med 19. in 21. junijem 1914 je v Ukvah organiziral slovesno tridnevnicu, ob sklepu katere (21. junija 1914) so ustanovili Bratovščino presv. Srca Jezusovega.⁷⁴ Tridnevnicu, na kateri je pater Janez Pristov iz Družbe Jezusove iz Ljubljane v sedmih poljudnih govorih razložil bistvo, namen in koristi bratovščine, je po Kukačkovem mnenju nadvse uspela: “Vkljub poletnemu času, ko je na polju veliko dela in precej ljudi na planini, se je vendar tridnevnicu udeležilo precejšnje število faranov.”⁷⁵ V dveh tednih po ustanovitvi naj bi se v bratovščino vpisalo 56 faranov, od tega 20 moških, kar je Kukačka navdalo z upom, “da se z pogostnim sprejemanjem sv. zakramentov povrne v našo razdvojeno župnijo polagoma zopet zaželjeni mir in edinstvo in da se zanemarjeno versko življenje zopet poživljuje...”⁷⁶ Z istim namenom je neposredno po uspešni tridnevnicu 28. junija 1914 na knezoškofijski kapitularni konsistorij naslovil prošnjo, da mu dovolijo 15. avgusta 1914 v župniji Sv. Filipa in Jakoba v Ukvah ustanoviti dekliško Marijino društvo.⁷⁷ Toda zaradi zapletenih političnih razmer in izbruha vojne mu je Marijino društvo, katere temeljni namen je bil “dekleta v nevarnih letih mladosti pod vodstvom

⁶⁸ ADG, Uggowitz, XIII/2 Messner; dopis več občanov Ukev na knezoškofijski ordinariat z dne 21. 5. 1914.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ ADG, Uggowitz, dopis dekana Valentina Krauta z dne 20. 6. 1914.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Janko Pleterski, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917, Viri 1, str. 55; Viri 2, str. 155.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ ADG, Uggowitz, V/1. Promemorija. Ustanovitev brat. presv. Jezus. srca, Jožef Kukačka, 10. 7. 1914; v promemoriji je Kukačka zapisal, da je tovrstna bratovščina v Ukvah delovala v času župnika Jožefa Skarbina (1867–1879).

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ ADG, Uggowitz, V/2, Kongregation; dopis Kukačka na knezoškofijski kapitularni konsistorij z dne 28. 6. 1914.

Marijinim ohraniti na poti nedolžnosti in pobožnosti”⁷⁸, ustanoviti še 8. decembra 1914.⁷⁹ V promemoriji, ki jo je 17. decembra 1914 poslal na škofijo, je zapisal, da so ustanovitvi prve Marijine družbe v Kanalski dolini (vanjo se je takoj vpisalo “12 poštenih deklet”) nasprotovali mnogi nemško usmerjeni prebivalci Ukev: “Da je bilo že pred njeno ustanovitvijo mogočnih nasprotnikov, ni treba omenjati; vsaj ravno isti, ki neprestano ovaja župnika pri predstojnikih zaradi rabe slovenščine v uradovanju, se je najbolj odlikoval v odvrčanju deklet od Marijine družbe, češ, ‘škoda je za dekleta’; za one pa, ki hodijo pridno na plese, ni nobena škoda!?!?” In dodal: “Iz tega se jasno razvidi, da narodni nasprotniki so ob ednem nasprotniki vere in krščanske morale.”⁸⁰

Do poletja 1914 se je Jožef Kukačka uspešno spopadal z lokalnimi nemško-nacionalno usmerjenimi veljaki in bil pri tem deležen tudi podpore vodstva krške škofije s škofom Balthasarjem Kaltnerjem na čelu⁸¹. Toda kmalu po izbruhu prve svetovne vojne, ko se je na Koroškem začelo načrtno preganjanje nacionalno zavednih Slovencev⁸², zlasti slovenske duhovščine, so se tudi zanj razmere bistveno spremenile. Ko je 9. septembra 1914 na železniški postaji Žabnice-Višarje zahteval vozovnico do Ukev v slovenskem jeziku, in se sprl z uradnikom, ki je od njega zahteval, da mu pove cilj potovanja v nemščini, ga je beljaška državna železniška direkcija pri knezoškofijskem ordinariatu obtožila nacionalnega hujskanja in srbofilskih tendenc.⁸³ Ko je konec istega meseca znova zavrnil zahtevo okrajnega glavarstva Beljak z dne 22. septembra 1914, naj mu predloži izkaz vseh ranjencev iz let 1911–1914 “v svrhu izpolnitve občinskih matrik”⁸⁴, si je nakopal jezo državnih oblasti. Ko pa se je ob cesarski proslavi 2. decembra 1914 ob petju državne himne v nemščini (domnevno) demonstrativno odstranil z oltarja⁸⁵, se je dokončno znašel na državni in vojaški listi sumljivih.

Glede na poročilo okrajnega glavarstva Beljak z dne 11. februarja 1915, so se nasprotja med župnikom Kukačko in ukovskim občinskim odborom le še zaostrovala,⁸⁶ Kukačka pa

⁷⁸ Ibidem. Pravila dekliške Marijine družbe v Ukvah.

⁷⁹ ADG, Uggowitz, V/2. Promemoria, 17. 12. 1914, Jožef Kukačka.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Po Kahnovi demisiji 1910 je do začetka prve svetovne zavzemal krški škofijski prestol salzburški pomožni škof Balthasar Kaltner. Prim. Feliks J. Bister, Kulturnopolitični pregled celovškega cerkvenega dogajanja in katoliškega mišljenja, v: Od Maribora do Trsta 1850–1914. Zbornik referatov, Maribor 1998, str. 323.

⁸² Prim. Janko Pleterski, Koroški Slovenci med I. svetovno vojno, v: Koroški plebiscit, Ljubljana 1970, str. 76 sl.

⁸³ ADG, Uggowitz, I/1 Slovenenfrage; dopis državne železniške direkcije Beljak z dne 16. 9. 1914 na knezoškofijski konsistorij; Kukačka naj bi od uradnika, ki ni razumel slovensko, vztrajno zahteval vozovnico v slovenščini, in to na tak način, da so druge na vlak čakajoče osebe, med njimi dva carinika, “dem Pfarrer als verbissenem Slaven den Weg nach Serbien wiesen.” Kmalu zatem naj bi v čakalnico stopil duhovnik Lambert Ehrlich, ki je prisotne opomnil, da bi v Žabnicah morali uradovati nemško in slovensko. Direkcija je ob tem dodala, da se prebivalci Žabnic in okolice doslej še nikoli niso pritožili zaradi vodenja postaje Žabnice-Višarje. Takšne pritožbe se pojavljajo šele v zadnjem času, in sicer zaradi hujskanja duhovščine. Župniki, ki odlično obvladajo nemško, z zahtevo po slovenskem uradovanju otežujejo delo uslužbencev in sejejo razdor med prebivalce.

⁸⁴ ADG, Uggowitz, VI/2 Matriken; v dopisu na knezoškofijski kap. konsistorij z dne 28. 9. 1914 je Kukačka zapisal, da tovrstnih zahtev okrajno glavarstvo doslej še ni postavljajo in da se mu zdi, da gre za šikane svetnih oblasti. Ob tem je zapisal, da je “že enkrat iz posebne prijaznosti ustregel želji občinskega predstojnika, kar je ta le zlorabil z ovadbo zoper njega”. Omemba se nanaša na pritožbo občinskega odbora iz maja 1914 z zahtevo po njegovem odpoklicu, ko je bil eden izmed argumentov župana zoper njega, da v matičnih knjigah slovenizira imena.

⁸⁵ Janko Pleterski, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917, Viri 1, str. 55; Viri 2, str. 155.

⁸⁶ Ibidem.

je bil tudi na udaru žandarmerije in vojaških oblasti, ki so po vstopu Italije v vojno prevzele oblast na Koroškem v svoje roke.⁸⁷ 16. maja 1915 je ukovska žandarmerija svojim nadrejenim v Beljak poslala poročilo o razgovoru treh žensk v Ukvah, ki da so glavnega krivca za vojno videle v Nemčiji, in krivdo za takšno njihovo mišljenje pripisala župniku Kukački. Splošno naj bi bilo namreč znano, "daß der Pfarrer Josef Kukačka ein fanatischer Slave und Hasser des Deutschtums ist. Er zeigt dies ganz offen, indem er nur mit den slavisch gesinnten Ortsbewohnern in Uggowitz verkehrt und sich ausschliesslich nur den slovenischen Sprache in Wort und Schrift auch amtlich bedient, obgleich er auch der deutschen Sprache gut mächtig ist."⁸⁸ Zaradi tega so ga 31. maja 1915 vojaške oblasti aretirale (obtožen je bil špijonaže, saj naj bi z ukovskega zvonika Italijanom pošiljal nekakšne svetlobne znake)⁸⁹ in ga za 66 dni zaprle.⁹⁰

Čeprav je 15. junija 1915 krški knezoškof Adam Hefter posredoval zanj pri vojaškem komandantu v Beljaku⁹¹ in ga je rabsodba vojaškega sodišča v Gradcu 4. avgusta 1915 oprostila obtožbe (kršitve člena 238 vojaškega kazenskega zakonika)⁹², se njegova trnova pot ni končala.

Čeprav so bile Ukve – zaradi bližine fronte – po italijanski napovedi vojne Avstro-Ogrski evakuirane in je Kukačka živel v Suhi pri Pliberku, je koroški deželni predsednik grof dr. Karl Lodron–Laterano 22. julija 1916 od knezoškofa Adama Hefterja direktno zahteval, naj ga – zaradi njegovega protinemškega in nepatriotičnega delovanja – odstrani iz ukovske župnije. Med razlogi za odstranitev "osovraženega" župnika je med drugim navedel: "Kukačka ist seiner Gesinnung nach nicht nur ausgesprochen slavisch denkend, fühlend und handelnd, sondern zeigt auch bei allen Gelegenheiten eine ganz ausgesprochene Abneigung gegen alles deutsche."⁹³ Zaradi svojega nacionalnega delovanja naj bi bil Kukačka – tako deželni predsednik dr. Karl Lodron – izjemno neprijeten pri večini fara-

⁸⁷ Prim. Janko Pleterski, *Koroški Slovenci med I. svetovno vojno*, v: *Koroški plebiscit*, Ljubljana 1970, str. 74.

⁸⁸ Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*, Viri 1, str. 55.

⁸⁹ Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*, Viri 1, str. 55.

⁹⁰ Kukačka so aretirali in zaprli 31. maja, toda po 66 dneh zapora so preiskavo o njegovi domnevni "veleizdajalski" dejavnosti ustavili in ga 4. 8. 1915 izpustili. Prim. Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*, Viri 1, str. 55; v Kukačkovi biografiji v knjigi *Naši rajni duhovniki*, str. 151, je netočno zapisano: "Že kar ob začetku prve svetovne vojne so ga avstrijske oblasti, ko je bil kot župnik v Ukvah, osumile veleizdajstva in ga aretirale ter nato vlačile leto dni po beljaških in celovških ječah, čeprav mu niso mogle nikake krivde dokazati." Ista napaka se pojavlja tudi v biografiji njegovega sorojaka, župnika Franca Holeca (*Naši rajni duhovniki*, str. 78–79), kjer beremo: "Že kar ob začetku vojne so aretirali njegovega sobrata in rojaka Čeha, župnika Kukačka, ki je bil v sosedni fari v Ukvah za župnika. Obdolžili so ga za veleizdajalca in so ga vlačili leto dni po beljaških in celovških ječah, četudi mu niso mogli ničesar dokazati".

⁹¹ Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*, Viri 1, str. 55. Hefter je v pismu zapisal: "Mir als Bischof muß das Herz bluten, wenn ich sehe, daß mein Klerus ungerechtfertigter Weise des Vaterlandsverrates beschuldigt wird, und wenn ich bedenke, welch traurige Folgen in religiöser Beziehung das nach sich ziehen muss. Ich will Euer Exzellenz auch mitteilen, daß sehr vertrauenswürdige Personen, die den Verhafteten sehr gut kennen, mir versichern, daß sie ihn zu einem solchen Verbrechen für vollständig unfähig halten. Weiters sagen Kenner der Verhältnisse, daß es vollständig unmöglich ist, vom Uggowitzer Turm aus, den Italiener Signale zu geben."

⁹² ADG, Uggowitz, III/1 Discipl. Cleri; dopis koroškega deželnega predsednika grofa dr. Karla Lodrona na krškega knezoškofa dr. Adama Hefterja z dne 22. 7. 1916; pri. tudi Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*, Viri 1, str. 69; Viri 2, str. 155.

⁹³ ADG, Uggowitz, III/1 Discipl. Cleri; dopis koroškega deželnega predsednika grofa dr. Karla Lodrona na krškega knezoškofa dr. Adama Hefterja z dne 22. 7. 1916; prim. tudi Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*, Viri 2, str. 156.

nov Ukev: "Obwohl die Bevölkerung seiner Pfarre in nationalen Dingen friedliebend ist, kann daher nicht gehofft werden, daß der nationale Frieden auch erhalten bleibe, da Kukačka gewiß nicht geeignet ist, etwa vorhandene Gegensätze in dieser Richtung auszugleichen. Mangel an Gesetzkennntnis, an Erfahrung, Klugheit und Takt in Verbindung mit seiner nationalen Unduldsamkeit entfremdet ihn immer mehr dem Großteile der Bevölkerung und lassen daher sein Wirken nichts weniger als ersprießlich erscheinen."⁹⁴ Poleg tega naj bi Kukačka v matrikah sloveniziral nemška imena, v nasprotju z zakonskimi predpisi onemogočil okrajnemu glavarstvu vpogled vanje in se ob priliki cesarske proslave 2. decembra 1914, v času petja himne v nemškem jeziku, demonstrativno odstranil z oltarja. Zaradi tega, je na koncu zapisal deželni predsednik, naj bi bili prebivalci Ukev župniku nasprotni, saj da je več faranov in občinski odbor že leta 1914 zahteval njegovo premestitev. Koroški deželni predsednik je v pismu škofu izrecno omenil, da so njegovo premestitev iz Ukev zahtevale tudi vojaške oblasti. Kukačkovo "nepatriotično držanje" naj bi bilo po mnenju Lodrona več kot zadosten razlog za njegovo takojšnjo premestitev – bodisi v obliki prostovoljne resignacije ali z uporabo papeževega dekreta maxima cura.⁹⁵

Krški knezoškof Adam Hefter je zahtevi deželnega predsednika, ki jo je podprlo tudi ministrstvo za uk in bogočastje, hitro in brez ugovorov ugodil. Po hitri in ne preveč natančni preiskavi je v dopisu deželnemu predsedniku dne 25. 8. 1916 odkrito priznal, da ima tudi sam močne pomisleke zoper ukljanskega župnika in da ga je že pozval, naj se prostovoljno odreče svoji župniji.⁹⁶ Knezoškof, ki je deželnemu predsedniku sporočil, da se Kukačka do postavljenega roka ni odločil za prostovoljno resignacijo, je Lodronu obljubil, da ga bo še enkrat pozval, naj se odreče župniji, saj bi bilo njegovo odstranitev na podlagi dekreta maxima cura veliko težje doseči. Postopek bi namreč lahko sprožil le s soglasjem dveh preiskovalcev, ki pa morata upoštevati določene roke, da se obtožencu zagotovi pravica do pritožbe. (Poleg tega ni gotovo, ali bi z navedenim postopkom dosegli njegovo premestitev). Po mnenju škofa Hefterja pa bi bilo zaradi evakuacije Kanalske doline nemogoče zaslišati priče, ki jih bo predlagal župnik, zato je še enkrat obljubil deželnemu predsedniku, da bo Kukačko poskušal pripraviti do prostovoljne resignacije: "Die Lage drängt ja nicht zu einer übereilten Entscheidung, da ja Herr Kukačka... schon seit Mai 1915 sich nicht mehr in seiner Pfarre aufhält."⁹⁷

Ponovni pritisk krškega knezoškofa Hefterja na Kukačko je prinesel uspeh. Na poziv knezoškofijskega ordinariata (23. avgusta 1916), naj se zglesi na sedežu škofije, da se bodo pogovorili o njegovi zadevi,⁹⁸ se je iz Suhe pri Pliberku napotil v Celovec in že 28. avgusta 1916 je na sedežu škofije podal "izjavo o resignaciji"⁹⁹, ki jo je krški knezoškof Hefter naslednji dan tudi sprejel.¹⁰⁰ Resignacije, ki naj bi formalno začela veljati z dnem, ko bi mu dodeli novo župnijo, sta bila nadvse vesela koroški deželni predsednik in tudi komandant armadne skupine Nadvojvoda Eugen, ki se je v pismu 31. avgusta 1916 pri deželnem predsedniku Lodronu posebej pozanimal o stanju zadeve. Koroški deželni predsednik mu je na začetku septembra lahko naznanil, da se je zadeva razpletla s Kukačkovno resignacijo.¹⁰¹

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Ibidem; prim. tudi Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*, Viri 1, str. 69; Viri 2, str. 155–156.

⁹⁶ ADG, Uggowitz, III/1, Discipl. Cleri; dopis krškega knezoškofa Adama Hefterja deželnemu predsedniku dr. K. Lodronu z dne 25. 8. 1916.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ ADG, Uggowitz, III/1; dopis krškega ordinarijata z dne 23. 8. 1916 na Josefa Kukačko.

⁹⁹ ADG, Uggowitz, III/1: Resignationserklärung, 28. 8. 1916.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ ADG, Uggowitz, III/1, dopis deželnega predsednika komandantu vojaške skupine Nadvojvoda Eugen, Feldpost 239, b. d.

Jožef Kukačka, ki je tudi po resignaciji živel v Neuhäuslu, je čakal na uradno ponudbo za dodelitev nove župnije več kot leto dni. Krški ordinariat mu je v dopisu dne 22. decembra 1917 ponudil mesto župnika v župniji Slovenji Plajberk s sprovizuro župnije Ljubelj, v župniji Šmarjeta v Rožu ali župniji Bajtiše pri Borovljah.¹⁰² Toda uporni župnik ni želel sprejeti nobenega izmed ponujenih mest. 12. februarja 1918 je na deželno vlado naslovil prošnjo, naj ga spet nastavijo za župnika v župniji Sv. Filipa in Jakoba v Ukvah,¹⁰³ še isti dan pa je v dopisu na knezoškofijski ordinariat preklical svojo resignacijo.¹⁰⁴ V njem je med drugim poudaril, da je resignacijo podpisal pod pritiskom tedanjih razmer in da se mu je zgodila krivica. Ker od knezoškofijskega ordinariata ni prejel odgovora, je 2. marca 1918 krški ordinariat še enkrat obvestil, da preklicuje svojo resignacijo.¹⁰⁵ Toda v odgovoru z dne 8. marca 1918 so mu z ordinariata sporočili, da preklica ne morejo sprejeti, da pa se lahko pritoži salzburškemu metropolitu.¹⁰⁶

Cerkvene (in posvetne) oblasti niso imele razumevanja za njegovo željo, da bi se vrnil v Ukve. Krškega knezoškofa Adama Hefterja ni omehčal niti anonimni (in nedatirani) dopis, ki ga je prav tedaj prejel iz Ukev in ki je govoril v prid župnika Kukačke. V njem je neznan faran Ukev zapisal, da je bil Kukačka izjemno dober dušni pastir, ki je dobro skrbel za farane. Organiziral je misijone, da bi privedel na pravo pot farane, zlasti mladino, ustanovil je Marijino družbo, Društvo srca Jezusovega, skrbel za olepšavo cerkve, skratka, bil je nadvse skrben duhovnik, ki se je predvsem posvečal pastoralnemu delu. To pa ni bilo pogodu županu Johannu Grossu in njegovim pristašem, ki so zlasti v Marijini družbi videli nekaj nezaslišanega. Po piščevem mnenju glavni razlog za spore ni bil slovenski jezik, saj so Ukve povsem slovenski kraj in tudi Johann Gross razume in govori slovensko: "Die slowenische Sprache war gar nicht so arg, sprechen ja alle slowenisch, auch der Johann Groß spricht slowenisch in Gescheften, weil, ein ganz slowenischer Ort ist."¹⁰⁷ Nasprotno. Glavni razlog naj bi bila njegova vnema pri pastoralnem delu: "Nur weil der Hochwürdige Josef Kukačka seinen Beruf eifrig ausgeübt hat, daß ist der Zweck seiner verfolgung und weil er gegen Trunksucht predigte und die Gastwirte Angst hatten, das die ihre Gäste mit der Zeit abwendig waren."¹⁰⁸

Toda kljub anonimnemu dopisu, ki je govoril v prid Kukačka, knezoškof Hefter ni hotel sprejeti preklica resignacije. Kukačka je v dopisu knezoškofu 11. aprila 1918 sporočil, da se salzburškemu metropolitu ne bo pritožil, čeprav da s težkim srcem sprejema odločitev višjih oblasti. Med ponujenimi župnijami se je odločil za župnijo Šmarjeta v Rožu,¹⁰⁹ kjer pa je nastopil službo šele 15. julija 1918.¹¹⁰ Kot župnik v Šmarjeti, kjer je služboval do 1. marca 1921, se je moral ves čas soočati z nemškimi prenapeteži. "V rožanski Šmarjeti so mu narodni nestrpnosti celo župnišče izropali. Še pernice, drag spomin iz češke domovine, so mu razparali in perje raztrosili po celi hiši. Zaradi teh nemčurskih prenapetežev je končno moral zbežati iz Šmarjete."¹¹¹ Začasno, do 1. maja 1921, je služboval kot provizor v Radišah in

¹⁰² ADG, Uggowitz, III/1; dopis knezoškofijskega ordinariata z dne 22. 12. 1917.

¹⁰³ ADG, Uggowitz, III/1 Resignation; dopis Kukačka na deželno vlado z dne 12. 2. 1918.

¹⁰⁴ ADG, Uggowitz, III/1 Resignation; dopis Kukačka na knezoškofijski ordinariat z dne 12. 2. 1918.

¹⁰⁵ ADG, Uggowitz, III/1 Resignation; dopis Kukačka na knezoškofijski ordinariat z dne 2. 3. 1918.

¹⁰⁶ ADG, Uggowitz, III/1 Resignation; dopis knezoškofijskega ordinariata Kukački z dne 8. 3. 1918.

¹⁰⁷ ADG, Uggowitz, III/1. Resignation; anonimni dopis na knezoškofa Adama Hefterja, b. d. (1918).

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ ADG, Uggowitz, III/1 Resignation; dopis Jožefa Kukačka knezoškofijskemu ordinariatu z dne 11. 4. 1918.

¹¹⁰ ADG, Personalna mapa Jožefa Kukačke, Dienst-Tabelle (Celovec, 8. 3. 1922); Naši rajni duhovniki, str. 150.

¹¹¹ Naši rajni duhovniki, str. 151.

potem (do leta 1934) kot provizor v samostanu Grebinj.¹¹² Dne 9. septembra 1933 je zaprosil knezoškofijski ordinariat za župnijo St. Daniel v Goričah.¹¹³ Od leta 1934 do svoje smrti je služboval kot župnik v Borljah na Zilji, kjer je 13. januarja 1937 tudi umrl.¹¹⁴

Zusammenfassung

Nationale und politische Verhältnisse im Kanaltal vor und während des Ersten Weltkriegs am Beispiel Ukve

Janez Cvirn

Zu Beginn des 20. Jahrhunderts war auch das Kanaltal politisch von der deutschen liberalen (nationalen) Partei beherrscht, die mithilfe des 1886 gegründeten Bauernbundes durch die Betonung des Kärntner Patriotismus (ungeteiltes Kärnten), der Notwendigkeit einer Zusammenarbeit zwischen den (deutschen) Bürgern und den (slowenischen) Bauern, der Bedeutung der deutschen Sprache und durch seinen Antiklerikalismus starke Wirkung ausübte. Das deutsche nationale Lager erzielte durch die Gleichsetzung der slowenischen nationalen Bewegung mit Rückständigkeit, Konservativismus, Klerikalismus und materieller Not in slowenischen ländlichen Gebieten glänzenden Erfolg. Als ein typisches Beispiel für politische und nationale Verhältnisse, wie sie zu Beginn des Jahrhunderts im Kanaltal vorherrschten, dient die Gemeinde Ukve (Uggowitz), deren Bevölkerung auch nach der letzten Volkszählung von 1910 überwiegend slowenisch war.

Ukve erlebte zu Beginn des 20. Jahrhunderts schwere Zeiten, der Ort wurde wiederholt von Naturkatastrophen heimgesucht. Auf drei große Überschwemmungen (1903, 1907 und 1909) folgte die folgenschwerste Katastrophe: ein Großbrand, der im Juli 1911 mehr als die Hälfte des Dorfes einäscherte. In einen noch größeren Brand wurde Ukve von dem neuen Pfarrer Jožef Kukačka versetzt, der die Ukver Pfarre St. Jakob am 1. Mai 1911 übernahm. Kukačka, einer der zahlreichen Tschechen, die in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und zu Beginn des 20. Jahrhunderts in den Pfarren des Gurker Bistums amtierten, sah sich kurz nach seiner Ankunft mit der Tatsache konfrontiert, daß das religiöse Leben alles andere als zufriedenstellend war und daß die sonst mehrheitlich slowenische Gemeinde politisch von einer dünnen Schicht deutschnationaler Dorfhonoratioren beherrscht wurde, die den nationalbewußten Slowenen und der slowenischen Sprache nicht geneigt waren. Obwohl sich Kukačka bald überzeugen konnte, daß die "nationalen Feinde" zugleich auch "Feinde der Religion und der christlichen Moral" waren, konnte er sich mit den vorgefundenen Verhältnissen keineswegs abfinden. Durch eine zielbewußte Pastoralarbeit bemühte er sich, vor allem das religiöse Leben im Ort zu intensivieren, zugleich aber – auch durch die Führung von Matrikelbüchern in slowenischer Sprache – die Rolle der letzteren in Ukve zu verstärken.

Durch seinen pastoralen Einsatz und durch seine Bemühungen um die slowenische Sprache wurde er dem damaligen Bürgermeister und seinen Gesinnungsgenossen im Gemeindeausschuß bald ein Dorn im Auge. Der Konflikt zwischen dem Pfarrer und dem Bürgermeister spitzte sich bereits im Jahre 1913 zu, als Pfarrer Kukačka den Gemeindeausschuß aufforderte, seinen Anteil an der Erneuerung des vom Verfall bedrohten Kirchendachs beizusteuern. Zu Beginn des Jahres 1914 spitzte sich die Auseinandersetzung zwischen dem Pfarrer und dem deutschnationalen Gemeindeausschuß aufs äußerste zu: der agile Kukačka organisierte nämlich in Ukve eine hl. Mission, und warnte die Pfarrangehörigen bereits in den Vorbereitungen (wie aus seinem Bericht an das fürstbischöfliche Ordinariat vom 19. Februar 1914 hervorgeht) vor allem vor der "gesamtdeutsch punzierten gottesfürchtigen Dorfintelligenz samt ihrem nicht im geringsten besseren Anhang – den Sozialdemokraten, die allesamt nach ihrem Rezept das Volk zu erlösen versuchen." Bald nach dem Ende der hl. Mission stieg der Konflikt zwischen dem Pfarrer und dem Bürgermeister auf

¹¹² ADG, Personalna mapa Jožefa Kukačke, Dienst-Tabelle (Celovec, 8. 3. 1922); Naši rajni duhovniki, str. 150.

¹¹³ ADG, Personalna mapa Jožefa Kukačke, Dienst-Tabelle (Celovec, 8. 3. 1922).

¹¹⁴ Naši rajni duhovniki, str. 149.

den Siedepunkt. Im Frühjahr 1914 forderte der Gemeindeausschuß Ukve (auf Vorschlag des Bürgermeisters) das fürstbischöfliche Ordinariat auf, Pfarrer Jožef Kukačka zu versetzen. Obwohl es dem Gemeindeausschuß nicht gelang, die kirchlichen Behörden davon zu überzeugen, daß Kukačka der größte und einzige Verursacher der politischen und nationalen Zwietracht im Dorf sei, änderten sich bald nach Ausbruch des Ersten Weltkriegs auch für diesen die Umstände grundlegend. In Kärnten setzte nämlich eine planmäßige Verfolgung nationalbewußter Slowenen, insbesondere der slowenischen Geistlichkeit, ein. Im Jahre 1915 wurde Kukačka von den Militärbehörden für kurze Zeit inhaftiert und obwohl er durch das Urteil des Grazer Militärgerichts vom 4. August 1915 von der Anklage (Verletzung des Artikels 238 des Militärstrafgesetzes) freigesprochen wurde, war sein Leidensweg nicht zu Ende. Der Kärntner Landespräsident Dr. Karl Graf Lodron verlangte vom Fürstbischof Adam Hefter, ihn – wegen seines angeblichen antideutschen und nichtpatriotischen Wirkens – von der Pfarre Ukve zu entfernen. Und der Gurker Fürstbischof leistete der Forderung des Landespräsidenten gern Folge. Er forderte Kukačka auf, seiner Pfarre freiwillig zu entsagen, andernfalls würde er ihn gemäß Dekret Maxima Cura entfernen. Diese Drohung zeitigte baldigen Erfolg.

Bereits im August 1916 unterzeichnete Jožef Kukačka aus Angst vor weiteren Schikanen lieber die Resignation und wartete auf bessere Zeiten. Die Resignation widerrief er zu Beginn des Jahres 1918 (in seiner Erklärung führte er an, daß die Unterzeichnung unter Druck zustande gekommen sei), dennoch brachten weder kirchliche noch weltliche Behörden Verständnis für seine Bitte auf, nach Ukve zurückkehren zu dürfen. Obwohl der Gurker Fürstbischof Adam Hefter gerade zu jener Zeit ein anonymes Schreiben aus Ukve zugunsten Kukačka erhielt, schlug das fürstbischöfliche Ordinariat im März 1918 seine Bitte ab. Im Schreiben hieß es unter anderem, die slowenische Sprache sei nicht die Hauptursache der Querellen gewesen, sei Ukve doch ein rein slowenischer Ort und auch der Bürgermeister verstehe und spreche Slowenisch. Die Möglichkeit einer Beschwerde an den Salzburger Metropolit lehnte jedoch Kukačka selbst ab und bewarb sich lieber um das Pfarramt in Sankt Margarethen/Šmarjeta im Rosental/Rož. Später amtierte er bis zu seinem Tode im Jahr 1937 in verschiedenen Pfarren in Kärnten.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Ivan Efeški sicer pripoveduje, da so po Justinjanovi smrti (oktober 578) še močneje kakor prej napadla bizantinsko državo "prekleta ljudstva Slovenov in onih z nakodranimi ali dolgimi lasmi, ki se imenujejo Obri". Njegovo podrobnejše poročilo o teh dogodkih, ki sicer tudi na prvi pogled ne kaže v razmerju Slovenov do Obrov nikake spremembe, je pa prilično nejasno in zvezano z raznimi vprašanji: Potem ko pove, kako je obski kagan dalzgraditi most reko Save, s katerim je nameraval pripraviti obleganje Sirmija, nadaljuje: ...

(*Bogo Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, ZČ, 4, 1950 str.51*)

... pred štirimi desetletji?

Figuralno plastiko s Podonavja lahko s severno Italijo primerjamo samo glede na vsebino. Ni pa takšna plastikastna samo severni Italiji, temveč tudi drugim italijanskim predelom, čeprav je povsod znana le v manjši meri. Čeprav takšno plastiko lahko smatramo kot balkansko obliko, jo n.p. naši kraški predeli - vključivši sem tudi Dalmacijo - ne poznajo. Zato je dokaj malo verjetne vpliv na severno Italijo potom naših krajev.

(*Josip Korošec, Neolit na Krasu in v Slovenskem primorju, ZČ, 14, 1960, str. 25*)

... pred tremi desetletji?

V slovenski Istri (omejeni tu nekoliko približno na sodne okraje Piran, Koper in Podgrad v celotnem obsegu) je slovensko-hrvaški delež prebivalstva padel od 59% v letu 1880 na 54% v letu 1910, italijanski pa se je dvignil od 39% na 43 %. V obmorskih mestih, ki so imela vselej nad 90% italijansko večino, je prebivalstvo naraslo za 22% (katastrske občine Milje, Valdortra in Koper ter kraja Izola in Piran), delež prebivalstva s slovenskim ali hrvaškim občevalnim jezikom je ostal vseskozi na istih skromnih 2,5%.

(*Vasilij Melik, O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861-1918, ZČ, 24, 1970, št. 1-2, str.49*)

... pred dvema desetletjema?

Začelo je prihajati tudi do nekaterih popravkov območij okrajev. Med pripravami za ustanovitev novih okrajev je prosila spomladi 1844 občina Obrh (v okraju Poljane), da jo ob delitvi okraja Krupe prideli črnomaljskemu okraju. Gubernij je sporočil okrožnemu uradu, da proti temu ni zadržkov, če okrajna gosposka Poljane na to pristane, kakor je v zadnjem času privolila okrajna gosposka Višnja gora, da so pridelili občino Sostro okraju Ljubljana-okolica.

(*Jože Žontar, Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1849, ZČ 34, 1980, št. 1-2, str. 145*)

... pred desetletjem?

Preživetje pa je glavna skrb tradicionalne družbe, ki še ne hiti za presežkom. V deljeni posesti lahko torej vidimo tudi v primeru Doline premišljeno in racionalno izbiro, ki so jo kmečki skupnosti narekovali različni dejavniki: skromen obseg obdelovalne površine, demografski protisk, a tudi možnosti pridobivanja sekundarnega dohodka. Način dedovanja, celovit prevzem posesti oziroma delitev le-te je zatorej, če sprejemamo Davisovo tolmačenje, le zrcalo prej omenjenih dejavnikov.

(*Marta Verginella, Družina v Dolini pri Trsu v 19. stoletju, ZČ 44, 1990, št. 2, str. 177*)

Ivan Vogrič

Slovenski književniki in 1. svetovna vojna

UVOD

1. avgusta 1914, le nekaj dni po vojni napovedi Avstro-Ogrske Srbiji in s tem formalnemu izbruhu prve svetovne vojne, je Ivan Cankar objavil v dnevniku Slovenski narod črtico Pogled iz škatlice, v kateri je izrekel zelo pikre besede na račun umetnikov oz. novelistov, kot jih je imenoval v sestavku. V črtici je namreč spregovoril o vzvišeni osamljenosti ali bolje varnemu zavetju, v katerem naj bi bivali umetniki, če že ne dobršen del inteligence (“V škatlici živiš in v škatlico gledaš...”). Pri tem se je obregnil ob držo, ki je v tistih dneh zaradi naglega stopnjevanja dogodkov postala, vsaj zanj, nevzdržna. V slutnji vojnih grozot je naravnost zahteval od umetnikov, da se do njih opredelijo in izstopijo iz štirih sten lastnega ogledala, s tem ko je nazadnje vzkliknil: ”Premisli..., kod in kam in kako zoper to vesoljno krivico, zoper to vesoljno smrt? Kadar opraviš to preišljevanje, razbij ogledalo, zakleni škatlico enkrat za vselej, da ne segniješ v nji. Če si preslab v teh časih strahote, moči in boja, se zakleni ter segnij; nič te ne bo škoda.”

Bile so to zelo hude besede, s katerimi je izrazil razočaranje nad delom razumniške srenje v svojem značilnem slogu in zaradi cenzure z določeno previdnostjo v formi (“Novelist, nečimrnež, posuj si teme s pepelom!” Ali pa: “Umetnik je v svojem nehanju nizkotnejši od najbolj zapitega konjskega hlapca.”), hkrati pa pozval k razpravi o tako zahtevnem vprašanju, kot je vojna.

Vprašamo se lahko, ali je bil njegov nastop le obupen krik ob porarajoči se vojni vihri ali pa spektakularna gesta s sicer istim ciljem, tj. opozarjanjem na vojno nasilje. Ali bolje: je bil izid črtice le napoved ene glavnih idej za njegovo veliko poslednjo zbirko črtic Podobe iz sanj (izšlo leta 1917) ali pa reklamno dejanje, s katerim je – s trkanjem na dušo – skušal opozoriti nase?

Nazadnje pa (kar je najvažnejše za to razpravo): so omenjeni “novelisti” v tako usodnem trenutku res izbrali lagodje in se potuhnili pred grozo meča v svoj slonokoščeni stolp ali pa je Cankar, vsaj če se omejimo na slovenski etnični prostor, enostavno pretiraval v svoji oceni?

I. Pred viharjem

1. Moč in nemoč peresa

Dejstvo, da se je Cankar v Pogledu iz škatlice¹ osredotočil prav na umetnike in noveliste (danes je ta izraz – glede na to, da novelisti pokrivajo le ozko literarno zvrst – preokoren, saj bi bilo bolje govoriti kar o književnikih), ni naključno. Umetniki, še posebej pa neopredeljeni

¹ Ivan Cankar, Zbrano delo, XXII, DZS, Ljubljana, 1975, str. 256–259.

intelektualci² so bili namreč eni glavnih, če že ne osrednji junaki v Cankarjevih delih. Spomnim naj le na figuri Jermana v Hlapcih (zamišljenih, med drugim, kot satirično dramo proti brez značajnosti slovenske inteligence)³ in Ščuke v komediji Za narodov blagor, prvi zreli upodobitvi naprednega intelektualca.⁴ Lahko pa bi omenil še druge iz kulturniških krogov, od koder je pisatelj črpal snov. Glede na to, da je bil še sam s popkovino povezan z njimi in je torej poznal njihove vrline in slabosti, se je pač čutil "pristojnega", da spregovori o določenih stiskah v tem okolju.

Glavni razlog zaradi katerega se je Cankar obrnil h književnikom oz. umetnikom pa je tičal nekje drugje. In sicer v dejstvu, da so književniki takrat (čeprav nekoliko manj kot v drugi polovici 19. stoletja) imeli izredno pomembno vlogo v slovenskem prostoru. Predstavljali so namreč dobršen del inteligence, poleg tega pa so opravljali celo vrsto socialnih funkcij. Ukvarjali so se s slovenskim jezikom, ga negovali in razvijali, saj je ena od konstituant naroda; Dimitrij Rupel trdi celo, da je literatura takrat opravljala vlogo politike.⁵ Dokaz za to so politični spopadi, ki so zaradi pomanjkanja politične avtonomije v obdobju emancipacije slovenskega naroda potekali prav na kulturnem področju, v umetnosti in posebno v literaturi (spomnimo naj le na t.i. kulturni boj).

Književniki so torej imeli določeno moč. Že res, da pero ni bilo močnejše od meča, vendar so besede vseeno imele možnost navduševati, usmerjati, celo zastrupljati množice (če omenim nekaj ekstremov). Ali pa pomagati razmišljati.

Tu ne gre prezreti vloge pisateljske inteligence, nasploh pa intelektualcev. Ena bistvenih lastnosti intelektualcev je gotovo svobodna, neodvisna, kritična miselnost, ki je sposobna do vseh stvari in pojavov ohranjati določeno distanco in dvom.⁶ V teoretičnih razpravljanjih o intelektualcih pogosto naletimo celo na misel o njihovi večni opoziciji obstoječemu stanju stvari. Po Tarasu Kermaunerju je intelektualec "vmesna figura, človek na robu, brez socialne perspektive, da pa je obenem v današnji družbi nujen, kot kvas, kot manifestant in subverzivnež, kot navduševalec in terorist, kot zavest slehernega razreda in črv njene vesti".⁷ Intelektualec je skratka tisti, ki stvari še zdaleč ne razume kot samoumevne, hkrati pa se odpoveduje že sprejetim vedenjem.

Od tod torej naj bi izhajala odgovornost novelistov (književnikov) oz. umetnikov do družbenih pojavov in dogajanj, še zlasti ko gre za izredno pereče, celo eksistenčne zadeve (npr. vojne konflikte).

S tem pa se že odpira vprašanje odnosa med politiko in kulturo (oz. literaturo) in vprašanje angažiranosti literature. Tu naletimo na stalni paradoks: če literatura ni angažirana, letijo nanjo očitki, da se zapira v meje svoje "avtonomnosti", da je hermetična in da je izgubila vsak stik s stvarnostjo. Kadar pa skuša biti angažirana, se pravi, ko jo zanimajo vse zadeve človekovega in narodovega življenja, jo takoj lahko doleti očitek, da se politizira.⁸

² Malina Schmidt-Snoj v študiji o slovenskih dramskih junakih, vključno Cankarjevih (Intelektualci na preizkušnji, Mihelač, Ljubljana, 1993, str. 5), prišteva med intelektualce učitelje, dijake, profesorje, študente, znanstvenike z različnih področij in umetnike (literarne, likovne, glasbene, itd.). Intelektualci so po temtakem, podobno kot razumniki, veliko širši pojem kot umetniki.

³ Janko Pleterški, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925, Založba ZRC, Ljubljana, 1998, str. 275.

⁴ Dušan Moravec, Meščani v slovenski drami, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1960, str. 6.

⁵ Dimitrij Rupel, Svobodne besede, Lipa, Koper, 1976, str. 30.

⁶ Malina Schmidt-Snoj, o. d., str. 6–7.

⁷ Taras Kermauner, Radikalnost in zavrtost – slovenski kulturni arhetip, DZS, Ljubljana, str. 16–17.

⁸ Malina Schmidt-Snoj, o.d., str. 10.

Ta razdvojenost je zelo lepo razvidna prav v Pogledu iz škatlice. Ni pa bila prisotna le v glavnih junakih Cankarjevih del oz. delih drugih avtorjev, ampak tudi v obnašanju samih akterjev slovenske književnosti, kar bomo lahko ugotovili v nadaljevanju.

Zaradi izrednih razmer, v katerih je črtica nastala, še zlasti pa zaradi okrepljene cenzure ni v njej nobene neposredne omembe vojne. Jo pa izrazito slutimo v tistih delih črtice, kjer pisatelj govori o "tuljenju po krvi", "vesoljni krivici", "vesoljni smrti", ipd.

Cankar se je že pred izidom Pogleda iz škatlice nekajkrat obregnil ob avstrijski militarizem – glej zlasti cenzurirani prispevek v Rdečem praporu 23. septembra 1908, le nekaj dni po krvavih demonstracijah v Ljubljani – in to je tudi objekt pričujoče obravnave.

S terminom militarizem pojmuje predvsem vzdrževanje in razvijanje vojaške moči na račun demokratične kontrole nad političnim življenjem znotraj in zunaj države ter na škodo tistih vrednot, ki niso zajete v krepitvi vojaške moči.⁹ Ta pojav je zajemal podobno kot danes (pravzaprav pa še bolj izrazito) vrsto značilnosti, kot so premoč vojske nad državo, agresivnost v zunanji politiki, prevladovanje vojske v družbi (še zlasti nadzor prve nad drugo oz. podrejanje družbe potrebam vojske), ritualizacijo vojaških obredov, poveličevanje vojaških simbolov, propagiranje vojaških idealov in vrednot ter težnjo k posnemanju vojaških navad.¹⁰

Glede na dejstvo, da je bil povod za objavo omenjene črtice izbruh prve svetovne vojne (literarni zgodovinarji trdijo, da jo je pisatelj napisal prav med 28., dnem začetka vojne, in 31. julijem 1914),¹¹ lahko kot objekt proučevanja štejejo tudi odnos do vojne. Ta pa je bil različen: od vojnega hujskaštva pa vse do pacifizma. Slednji se je omejeval na zavračanje vojne, s tem da se je osredotočal na enostavni problemski sklop: na vprašanje miru in vojne.¹² Pojav je temeljil na elementarnem humanizmu, nikakor pa še ne na mirovništvu kot širšem pojmu, ki bi zajemal tudi druga področja (mirovno vzgojo, razoroževanje, itd.). Mirovništvo, zasnovano na nasprotovanju vsemu, kar vojaško generira ali utegne generirati, se je namreč razvilo šele kasneje.

Paradoksalno je, da je pacifizem tako nekdanj kot danes črpal svoj *raison d'être* neposredno iz svojega nasprotja, to je militarizma oz. njegove pojavnne oblike – vojne. Oba pojava, pacifizem in militarizem, sta torej neločljivo povezana, zato je za razumevanje prvega nujno razumevanje tudi drugega.

Vojno kot pojav definiramo kot eno od oblik nasilja oz. nasilno držo, ki izhaja iz rivalstva v politični sferi¹³; hkrati tudi kot nadaljevanje politike oz. kot enostavni antagonizem emotivnih ali objektivnih interesov, ki vodijo v fizično destrukcijo življenja.¹⁴ Šolski primer tega je bila prav prva svetovna vojna.

⁹ Anton Bebler, *Razorožitev, Komunist*, Ljubljana, 1981, str. 40.

¹⁰ Raimondo Strassoldo, *Sviluppo regionale e difesa nazionale*, Edizioni Lint, Trieste, 1972, str. 94–95.

¹¹ Lev Kreft, *Spopad na umetniški levici*, DZS, Ljubljana, 1989, str. 186–187; gl. tudi Ivan Cankar, *Zbrano delo*, XXII, DZS, Ljubljana, 1975, str. 314.

¹² *Demilitarizacija Slovenije in nacionalna varnost*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 1991, str. 178.

¹³ Pasquale Ferrara, *La pace transnazionale*, Citta' nuova editrice, Roma, 1989, str. 46.

¹⁴ Irving Lovin Horowitz, *The idea of peace in contemporary philosophy*, Paine-Withman, New York, 1957, str. 111.

2. "Tod sekla bridka bodo jekla in ti mi boš krvava tekla..."

Kljub občasnim mednarodnim napetostim in pretečemu vojaškemu spopadu je bila vojaška, še bolj pa vojna motivika (in vse, kar je izhajalo iz nje) v slovenski književni produkciji neposredno pred prvo svetovno vojno relativno slabo obdelana. Celo manj kot nekaj desetletij poprej.

To je brzkone treba pripisati dejstvu, da v okvirih avstro-ogrske monarhije ni bilo nobene vojne vse od leta 1866 naprej. To letnico (naključje je, da je takrat izšel tudi prvi slovenski roman, Jurčičev *Deseti brat*) lahko štejem za prelomnico, saj je, poleg sprememb njenih zunanjih meja (izguba ozemlja na račun Italije in Prusije po vojni z omenjenima državama) relevantna tudi zaradi notranje preobrazbe, ki je privedla do t.i. dualizma med Avstrijo in Ogrsko. Sicer pa je ostala ta letnica vtisnjena tudi v narodovem zgodovinskem spominu, še posebej zaradi odmeva, ki so ga sprožili dogodki na bojišču. To velja še zlasti za bitko pri Custozi, v kateri so aktivno sodelovali tudi slovenski vojaki. Spomnimo naj le na obče znano balado *Mejnik Antona Aškerca*, objavljeno nekaj desetletij kasneje ("Še pri Kustoci bal se nisem smrti...").¹⁵ Da je še dolgo pustila pečat, priča dejstvo, da so ob njeni 40-letnici priredili proslavo na Kozlerjevem vrtu v Ljubljani. Okrog 50-letnice pa ni bilo, saj je prvi svetovni spopad (tako kot večina prejšnjih in kasnejših konfliktov) popolnoma zasenčil spomin na bitko iz leta 1866.

Vojna, še bolj pa vojaška tematika, je bila v tem obdobju izrazito prisotna v slovenski književnosti. V šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja je imela v njej precejšen odmev, nato pa je zaradi čedalje večje časovne oddaljenosti vojnih dogodkov vse bolj drsela na obrobje.

Vojna in vojaška tematika sta najbolj vidni v delih Josipa Jurčiča, začenši s *Spomini starega Slovenca*. Ta zapis, objavljen tik pred vojno (1865) na temelju spominov nekdanjega vojaka Andreja Pajka, je izjemno pretresljiva freska o grozotah vojne. Ker se opira na pričevanje vojaka, ki je najprej oblekel avstrijsko, nato pa še francosko vojaško suknjo (s tem da se je v obeh vojskah znašel na "napačni strani"), je v obsodbi nesmiselnega vojskovanja toliko bolj prepričljiva.¹⁶

Nekatere od teh prvin je Jurčič večkrat uporabil v svojih delih. V pesmi *Solverina* je obravnaval strahote bitke pri Solferinu leta 1859 ("Strašno je za videt blo, presrčno je nam hudo, da je tolko bratov pobitih blo..."),¹⁷ taistega spopada, po katerem je Švicar Henry Dunant, zgrožen od prelivanja krvi, pozneje dal pobudo za ustanovitev Rdečega križa. Zanimiva je tudi povest *Božidar Tirtelj* iz leta 1867,¹⁸ v ozadju katere so meksikajnarji,

¹⁵ Pri Custozi je prišlo pravzaprav do dveh bitk med avstrijsko in italijansko (oz. piemontsko-sardinsko vojsko): najprej 23.7.1848, nato pa 24.6.1866. V obeh so bili Italijani poraženi. Aškerčeva balada se po vsej verjetnosti nanaša na drugo tudi zaradi časovne bližine.

¹⁶ Drugače niti ne more biti, saj je v njej vse preveč dogodkov, ki so bili v nasprotju z vojnimi junaštvi in uradnim optimizmom: predaje, beg pred vpoklicem pod orožje, poskus punta obveznikov-novincev, debakel francoske armade v Rusiji, tragični umik, vojno jetništvo, ne nazadnje pa oster j'accuse enemu najbolj ambicioznih osvajalcev v zgodovini človeštva.

Pajk takole zaključuje svoje pričevanje: "Delati ne morem, hoditi ne morem, moč me je zapustila, naduha me duši. In kdo mi je te slabosti kriv? Kdo drug kakor ti, Napoleon Bonaparte, moj strah, trepet cele Evrope, ki si me po svetu tiral in gonil, ki si milijone ljudi v gospodovem vinogradu pomoril, praznike odpravljal, papeža preganjal, kralje in oblastnike pod svoje noge spravljaj! Zato si pa plačilo dobil, da si na otoku Heleni segnil. Adieu, au revoir..." (Josip Jurčič, *Zbrano delo*, II, DZS, Ljubljana, 1948, str. 248).

Spomini starega Slovenca se navezujejo tudi na povest Janeza Ciglerja *Sreča v nesreči* iz leta 1836, ki je hkrati najbolj znano leposlovno delo tega pisatelja.

¹⁷ Josip Jurčič, *Zbrano delo*, IX, DZS, Ljubljana, 1960, str. 210–212.

¹⁸ Josip Jurčič, *Zbrano delo*, IV, DZS, Ljubljana, 1951, str. 123–148, 303–305.

slovenski prostovoljci, ki so v letih 1864–67 pod poveljstvom cesarjevega brata Maksimilijana sodelovali pri neuspelem osvajanju Mehike. Pred odhodom so se urili v ljubljanski Cukrarni, tj. stavbi, kjer je kasneje živel slovenski literarni proletariat. Sicer pa se je spomin na udeležence pustolovščine avstrijskega nadvojvode delno ohranil tudi v slovenski narodni pesmi.¹⁹

V nekem drugem delu, *Jesenski noči med slovenskimi polharji*, je Jurčič opisal lov na "vojaške begune" – obveznike, ki so se želeli izogniti služenju vojaškega roka; na isto temo se je kasneje vrnil tudi v *Domnu, Rokovnjačih* in v črtici *Kako je Kotarjev Peter pokoro delal*, ker je krompir kradel, katere dogajanje je postavljeno že v zasedeno Bosno.²⁰

Vojaške uhajalce (tako dezertarje kot tiste, ki so se umaknili v hosto ob vpoklicu) so obravnavali tudi drugi književniki; med temi je bil Fran Detela, in sicer v povesti *Malo življenje* (objavljeni v Ljubljanskem zvonu leta 1882), ki pomeni prvo pomembnejše delo tega pisatelja.²¹

Med vojnimi dogodki, ki so se globoko zarežali v zavest in vplivali na literarno produkcijo, je bil gotovo prav okupacijski pohod v Bosno in Hercegovino leta 1878, še prej pa protiturška vstaja v tej deželi.

Vstajo leta 1875 so pozdravili na Slovenskem z velikimi simpatijami, saj so v njej videli obračun s stoletnim sovražnikom, poleg tega pa priložnost za emancipacijo kristjanov. V posebnemu odboru za pomoč vstajnikom (organizirali so ga v Ljubljani) so bili angažirani v prvi vrsti kulturniki, začeni z Josipom Jurčičem, Valentinom Zarnikom in Josipom Vošnjakom.²² Glede na to, da je Jurčič v Slovenskem narodu objavil celo poziv za zbiranje prostovoljcev, ki bi se pridružili vstajnikom, lahko to njegovo gesto – tako kot držo somišljenikov iz literarnih krogov – razumemo kot solidarnost s pojavom, ki bi ga danes imenovali narodnoosvobodilno gibanje. Jurčič je snov o Turkih že prej nekajkrat obdelal (glej pesmi *Junakov grob* in *Slovenski junak iz turškega boja*, zlasti pa zgodovinsko povest *Jurij Kozjak, slovenski janičar*).²³

O vstaji je pisal predvsem Josip Stritar, tedaj že osrednja osebnost slovenske književnosti. Leta 1875 je v *Zvonu* objavil ciklus desetih pesmi z naslovom *Raja*, ki ga je svobodno zasnoval na podlagi časopisnih poročil o turškem nasilju in trpljenju krščanskih upornikov ("Kri naj teče, zdaj naj puška sodi: umri raja, ali prosta bodi!").²⁴

Leto kasneje je objavil, prav tako v *Zvonu*, *Dunajske elegije*, v katerih se je večinoma spet lotil dogodkov na Balkanu. Vendar tokrat iz nekega drugega zornega kota, in sicer pod vtisom diplomatskih igric, zvečine dvomljivih, ki so se pletle okrog teh dogajanj in ki so jih spretno vodile evropske sile. Še posebej se je hudoval nad najmogočnejšo od teh, Veliko Britanijo, ki se je postavila na stran Turčije ("Pajku enak čepiš in prežiš na samotnem otoku, daleč po zemlji okrog mreže si svoje razpel..."), hkrati pa pozval papeža, da bi se s svojim vplivom ("Ključe nebeške imaš, nebesa odpiraš, zaklepaš...")²⁵ javno izrekel v korist

¹⁹ Janez Švajncer, *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*, MORS, Ljubljana, 1991, str. 85–87; gl. tudi Darinka Kladnik, *Res hudičevi hiši?*, *Dnevnik*, 24.3.1998, in Igor Mekina, *Slovenski poseg v Mehiki*, *Mladina*, 8.4.1997.

²⁰ Josip Jurčič, *Zbrano delo*, VII, DZS, Ljubljana, 1956, str. 55–67.

²¹ Fran Detela, *Zbrano delo*, I, Mohorjeva družba, Celje, 1962, str. 431 in 468–482.

²² Janez Švajncer, o.d., str. 91 in 96.

²³ V tej razpravi navajam le nekatera Jurčičeva dela, v katerih se pojavlja vojna oz. vojaška motivika. Ta je namreč prisotna tudi v drugih njegovih stvaritvah (npr. v noveli *Moč* in pravica, povesti *V vojni krajini* itd.).

²⁴ Josip Stritar, *Zbrano delo*, I, DZS, Ljubljana, 1953, str. 349; gl. tudi str. 537–538.

²⁵ Josip Stritar, o.d., str. 252, 261, 526–527.

krščanskih upornikov. Dregnil je tudi v neprijetno tematiko nacionalističnih strasti med Srbi in Hrvati, sicer pa je v naslednjih letih objavil še vrsto pesmi, v katerih je podprl boj srbskega naroda proti Turkom (Pesem srbskega slepca, Junakova smrt, Srbiji, itd.).

Z dogajanjem v Bosni in Hercegovini je povezano tudi Stritarjevo dramsko ustvarjanje. V dramskih prizorih Otroški bazar in Iz Bosne je črpal snov iz avstrijske mobilizacije in zasedbe Bosne, vključno z bedo družin, ki so ostale brez skrbnikov, in iz zlagane dobrodelnosti meščanske družbe ob teh dogodkih ("Če hočejo kaj storiti za siromake, sežejo naj v svojo mošnjo... brez nepotrebne hrupa in ropota. Naj ne delajo kakor kokoš, ki jajce izleže in potem kokota in kriči, kakor da je kdo ve kaj storila!").²⁶

Vojna in vojaška motivika v tistem času je delno prisotna v delih Simona Gregorčiča (glej pesmi Hajdukova oporoča, Vojaci na poti, Vojakove neveste poroka, Za dom med bojni grom!, Odlikovanje, Soči, itd.), kasneje (bolj izrazito) pa v pesmih Rudolfa Maistra in nekaterih drugih.

Čeprav spada delno že v čas zunaj te obravnave, je potrebno – zaradi njegove posebnosti in enkratnosti ter vpliva, ki ga je imel na bodoče generacije književnikov – omeniti tudi Simona Jenka. Njegovo revolucionarno razpoloženje in odločno panslovansko prepričanje v letih po marčnih dogodkih sta v svoji radikalnosti naravnost osupljivi; dovolj zgovorna je njegova najbolj znana pesem Naprej iz leta 1860. Ni pa edina; če se je v budnici Dan slovanski, podobno kot v Napreju, zavzemal za širšo, z bojem izbranjeno slovansko skupnost ("Na vojsko junaki, na bor!"), se je v pesmih Na zbiranje in Slovenska zgodovina osredotočil na končno nacionalno svobodo. V pesmi Ti ravnina je šel še dlje. V njej je razgalil nesmiselno umiranje za tujo krono, pa še na tuji zemlji povrhu ("Ti ravnina, polje laško, ti si pilo kri junaško..."). Podobno misel je izrazil tudi v krajši in jedki Tisoč let.

Med častnimi izjemami, ki so od osemdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne obravnavale, pravzaprav secirale do obisti avstrijski vojaški sistem, njegovo vlogo in miselnost (še zlasti v manj blestečih obrisih), je bil nedvomno Fran Maselj Podlimbarski.²⁷

Rojen v Črnem grabnu, zibelki rokovnjaštva, istega leta in v istem okolišju kot Janko Kersnik (soavtor romana Rokovnjači), velja prav gotovo za emblematično figuro. Po sili razmer (po dovršeni gimnaziji je nameraval nadaljevati študij, a je zaradi gmotnih težav odstopil od tega načrta in pristal v vojaški suknji) je poklicno opravljal vojaški poklic od 1872 do 1905. V tem času ni okusil nobenega bojnega pohoda, kar velja tudi za druge slovenske književnike, je pa zelo dobro spoznal vojaško mašinerijo.

Čeprav je večino svojih zrelih let preživel v vojaških vrstah, je bila bistvo njegovega nazora protiaustrijska usmerjenost, dosledno antimilitaristično razpoloženje in izrazit narodni čut. Do take mere, da je vojaško garnituro označeval kot "aparatus, s katerim se ovira toliko stoletij napredek in omika, trdno šolo za hlapčevstvo in sužnjost". Spričo takega mišljenja je zapadel pogosto v osebno krizo, bil je večkrat kaznovan zaradi neposlušnosti in posledično premeščen.

Ta pisateljeva naravnost je razvidna že v njegovih prozih prvencih, na primer v noveli Krokotjev Peter (1886). V njej je uporabil že tradicionalni motiv vojaškega bega.

²⁶ Josip Stritar, Zbrano delo, V, DZS, Ljubljana, 1955, str. 35; gl. tudi Dušan Moravec, o.d., str. 81 in 84; v zvezi s Stritarjem bi navedel vsaj še naslednja dela, ki vsebujejo vojne oz. vojaške prvine: pesniški cikel Vojska, Literarni pogovori, povest Pavle idr.

²⁷ O njem sem črpal predvsem iz naslednjih knjig: Janez Rotar, Socialna in politična misel Podlimbarskega, Slovenska matica, Ljubljana, 1969; Fran Maselj Podlimbarski, Pokorno javljanje, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1962; Frana Maslja Podlimbarskega zbrani spisi, uredil Janko Šlebinger, IV. zvezek, Tiskovna zadruga, Ljubljana, 1931.

Dezertstvo še zdaleč ni bila edina nadležna tematika, ki se je je lotil, saj je v poznejših delih posegel tudi po drugih aktualnih temah. V Vojvodu Peru in perici in Povesti Ivana Polaja je načel vprašanje asimilacije oz. renegatstva vojaških kadrov, v Tovarišu Kladvičku maltretiranje vojakov, v krajši zgodbi Pisatelja Janka Ručigaja prvi honorar pa govori o razdvojenosti vojak-literat.

Zaradi svoje kritične osti je imel nemalokrat težave pri objavi. Iz povesti Kako sem prvokrat romal, v kateri je želel "povedati, kako udriha militarizem in birokratizem po kmetu", mu je uredništvo Zvona črtalo najbolj sporne dele, novela Gospod Plaper (v njej je uperil kritično ost zoper ravnanje soldateske v Bosni in "novi red" v tej deželi) pa sploh ni doživela objave. V tem času je napisal tudi črtico (v bistvu študijo) Kako se narod podjarmi, v kateri je opisal značilne trenutke, ki so se mu zdeli pomembni v začetni fazi okupacije in prodora kapitalističnega sistema v Bosno. Ni pa je niti poslal uredništvu, saj se je zavedal, da ni imela možnosti za objavo.

Stvarnost v Bosni in Hercegovini je predobro poznal, kajti tam je služboval v drugi polovici osemdesetih let. Zato ni nič nenavadnega, da je od tu zajemal snov za svoje prozne stvaritve; drugi pisatelji so to počeli v svojih kabinetih (s tem da so navadno precej abstraktno poznali stvarnost), Podlimbarski pa se je opiral na izkušnje s kraja samega. Dogajanje v Bosni, še zlasti razmere pod avstrijsko upravo, je bilo prav tako predmet ciklusa novel, objavljenih v Ljubljanskem zvonu leta 1908; vanj je takrat vključil tudi omiljeno različico nekaj let prej zavrženega Gospoda Plaperja.

Vrhunec pa je bila objava Masljevega najznamenitejšega dela – romana Gospodin Franjo, izdanega decembra 1913, torej tik pred vojno. V tem delu (začel ga je snovati takoj po aneksiji Bosne leta 1908 in izbruhu t.i. aneksijske krize) je pisatelj povzel številne motive, ki jih je do takrat že uporabil, vključno s skorumpiranostjo vojaškega in političnega aparata v tej deželi. Čeprav je na željo založnika nekoliko omilil prvotno besedilo, je ostalo njegovo sporočilo nedvoumno, kar je bilo zanj pozneje usodno.

3. Ko beseda postane dolžnost

Avstrijska vojska je po letu 1866 uporabila oborožene sile večinoma zunaj meja cesarstva, nekajkrat pa tudi znotraj. V 20. stoletju je dvakrat posegla s silo tudi na slovenskem etničnem ozemlju: ob veliki splošni stavki v Trstu 14. in 15. februarja 1902 in ob krvavih nemirih v Ljubljani (kot reakciji na napad ptujskih Nemcev na udeležence skupščine Ciril-Methodove družbe) med 18. in 20. septembrom 1908.²⁸

Čeprav je bilo med neredi v Trstu ubitih kar 14 demonstrantov (večina teh je bila Slovencev), se slovenska kulturna inteligenca skorajda ni odzvala na dogodek. Ena redkih izjem je bil Anton Aškerc, tedaj urednik Ljubljanskega zvona. V prispevku, ki ga je tam objavil, se ni omejil le na poročanje o dogodkih, saj je zapisal: "Tragično je, da se niti take skromne zahteve trpečega človeštva ne izpolnijo poprej, dokler se ne prelije nekaj človeške krvi in predno ne obleži nekaj žrtev na poti, ki vodi k uspehu."²⁹

To ni bilo prvič, da je Aškerc zavzel stališče do dogodkov in pojavov, povezanih z nasiljem. Njegovo prepričanje in ravnanje, tudi javno, je temeljilo na čvrstih humanističnih nazorih, prežetih s strpnostjo in svobodomiselnostjo.

²⁸ Janko Pleterski, Avstro-Ogrska in Slovenci. Odnos avstro-ogrskih vojaških vrhov do Slovencev in njihove težnje po narodni enakopravnosti, Večer, 4.11.1992.

²⁹ Ljubljanski zvon, 1902, str. 216.

Te prvine so prisotne že v njegovih zgodnjih delih, začenši z Vojakovo pesmijo (1882),³⁰ v kateri je karal hladnokrvnost vojaških strategov, ki rinejo mladež "branit carja, domovino tam na polju, kjer krvavo žanje žena bela".

Kar nekajkrat je izrazil naklonjenost do narodnoosvobodilnih gibanj: najprej, ko je podprl protiturške vstajnike (npr. v pesmi Boj pri Petriču), nato pa ko se je v pismu Pavlu Turnerju leta 1897 zavzel za avtonomijo Krečanov v razmerju do otomanskega imperija in hkrati obsodil turški pokol nad Armenci.³¹ Ni pa bil enostranski, saj je z enako ostjo karal tudi dotedanje turške nasprotnike. V pesmi Boj pri Pirotu, nastali po bitki med Bolgari in Srbi leta 1885, je brez zadržkov izpovedal, kako "sramota boli me, sramota, da Srbu zdaj Kajn je ime..."³²

V dopisu, ki ga je poslal taistemu Turnerju dve leti kasneje (ko je komentiral burske vojne), je bilo že nekaj preroškega. Napovedal je razkroj največjega kolonialnega sistema na svetu: "Lahko pričakujemo, da zadene Britance ista usoda, kakoršna je zadela Špance. No, je že tako. To je razvoj. Prej ali slej se angleške kolonije osamosvoje..."³³

Vmes je Aškerc ugotavljal, kako italijanski kralj izsesava narod s svojim militarizmom, pozneje pa je šel še dlje. Leta 1900 je bilo uprizorjeno in natisnjeno v knjižni obliki njegovo dramsko delo Izmailov. V njem je prikazal pokvarjenost aristokratov v civilu in oficirskih uniformah, se pravi krogov, ki so mu bili kot demokratu in pacifistu najbolj zoprni, kot kmetskemu sinu in podeželskemu kaplanu pa najbolj tuji.³⁴

Istega leta se je v Ljubljanskem zvonu, ki ga je prav tedaj urejal, zavzel za ukinitvev smrtnih kazni (razlog: napredna inteligenca se v nasprotnem primeru "nekako degradira, če še vedno uporablja razloge primitivnega človeka, ki je v svojem grandioznem egoizmu uničil in strl vse, kar je nasprotovalo njegovim namenom").³⁵ Leta 1902 pa se je v Slovanu postavil proti dvoboju, "temu ostanku barbarskega srednjega veka".³⁶

Aškerc je znan tudi po tem, da je po prerani smrti Dragotina Ketteja uredil njegovo pesniško zapuščino. V spremni besedi, ki jo je objavil h Kettejevimi pesmim, ni zamolčal nekaterih dejstev, ki so mladega fanta pripeljala do smrti. Sprva zavračanje vojaščine, poskus, da bi se ji izognil, ne nazadnje pa bolezen, ki si jo je nakopal prav med služenjem vojaškega roka ("Na nekih vajah se je bil, kakor mi je sam pravil, preutrudil in prehladil. Začel je bruhati kri..." je zapisal Aškerc).³⁷ In nadaljeval: "Če čitamo v rajnikovih pismih, da mu bog Mars ni všeč in njegova služba ni všeč, mu verjamemo radi. Tudi toži, da mu pesniška Muza obrača hrbet, odkar nosi vojaško suknjo. Sicer vidijo ženska bitja prav rada vojaške uniforme, no pa Muza je dekle posebne vrste..."³⁸ To, da je namesto na vseučilišče moral v Trst k 97. pešpolku, je bila za Aškerca kratkomalo "bridka izguba dragih mladostnih let."

Aškerc je obsodil tudi nasilje ob septembrskih dogodkih v Ljubljani leta 1908. V Slovenskem narodu je objavil pesem Ob grobu Adamiča in Lundra, pesmi 20. september 1908!³⁹

³⁰ Anton Aškerc, Zbrano delo, VI, DZS, Ljubljana, 1991, str. 20.

³¹ Anton Aškerc, Zbrano delo, VIII, DZS, Ljubljana, 1997, str. 181–82.

³² Anton Aškerc, Zbrano delo, I, DZS, Ljubljana, 1946, str. 57–59.

³³ Anton Aškerc, o.d., str. 198.

³⁴ Marja Boršnik, Anton Aškerc, Znameniti Slovenci, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1981, str. 139.

³⁵ Anton Aškerc, Zbrano delo, VII, DZS, Ljubljana, 1993, str. 347–356.

³⁶ Slovan, 1902, str. 203–204.

³⁷ Anton Aškerc, Zbrano delo, VII, DZS, Ljubljana, 1993, str. 519.

³⁸ Zgovorno je tudi pričevanje samega Ketteja, ki je v zadnjem pismu Šešku iz Trsta, 31.1.1899, zapisal takole: "V naši garniziji vse mrtvo, pusto in dolgočasno. Ker očitno umira militarizem. Bog mu daj itd. Kadar on (vsaj zame) umre, takrat bom jaz od smrti vstal k novemu življenju" (Juraj Martinovič, Dragotin Kette, Znameniti Slovenci, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1978, str. 195).

³⁹ Anton Aškerc, Zbrano delo, VI, DZS, Ljubljana, 1991, str. 63–65.

pa ne, saj je uredniki slovenskih časnikov in revij – zaradi radikalnosti njene vsebine – niso tvegali natisniti. Izšla je šele leta 1927, petnajst let po pesnikovi smrti.

Sploh pa je večina slovenskih književnikov takrat enoglasno obsodila uporabo sile soldateske. Ivan Cankar je napisal goreč uvodnik v Rdečem praporu (le-tega je cenzura dodobra oklestila)⁴⁰; Ivan Tavčar je nastopil z vso ostrino v ljubljanskem občinskem svetu⁴¹; Fran Maselj je bil med samimi demonstranti na ulicah; kaže, da je ostal prizadet tudi Oton Župančič (vsaj sodeč po neobjavljeni pesmi Naj bo!, napisani novembra 1908, v kateri je govor o ranah, kroglah in bajonetih).⁴²

Res pa je, da nasprotniki militarizma v književnih krogih še zdaleč niso tvorili enotne skupine, ki bi bila povezana in bi javno govorila o teh problemih. Celo nasprotno. Bili so razcepljeni, pogosto so si bili v laseh zaradi drugih razlogov. Zgovoren je bil spor med Aškercem in Cankarjem, ki je z vso silovitostjo privrel na dan prav po Kettejevi smrti. Cankar je takrat napadel Aškercar zaradi domnevnih nerodnosti, ki naj bi si jih le-ta privoščil pri urejanju Kettejeve zapuščine, zagotovo pa so bile vmes tudi medgeneracijske zamere, ki so izvirale iz drugačnega odnosa do umetnosti, estetike, itd.

Polemična sta si bila tudi Župančič in poznejši predsednik Slovenske matice Fran Ilešič, ki se je na začetku vojne znašel v zaporu prav zaradi dejstva, da je njegova ustanova izdala Masljev roman Gospodin Franjo. Napetosti med Župančičem in iliristom Ilešičem so segale v leto 1907, ko je pesnik objavil kritični zapis o enem od Ilešičevih del.⁴³

Precej odmaknjen od teh zdrah pa je bil Fran Maselj Podlimbarski. Zaradi bivanja zunaj slovenskega etničnega ozemlja Kranjske in pogostega premeščanja v okviru službe je bil od samega začetka ločen od glavnih literarnih tokov, pozneje pa se zaradi izrazite uveljavitve moderne ni več uspel polnopravno vključiti v kulturniško okolje.

4. “Lepa naša domovina”

Leta 1908 se je z avstrijskim anektiranjem 30 let prej zasedene Bosne in Hercegovine zaostri napetost na njenih mejah. Mnogi na Slovenskem so sklep o priključitvi ugodno sprejeli, začenši z vodilno politično silo, katoliško usmerjeno Slovensko ljudsko stranko – SLS, spet drugi pa so do aneksije, vsaj na začetku, zavzeli kritično stališče. Med temi je bila liberalna Narodna napredna stranka (NNS), ki je navkljub zadržkom ostala povsem lojalna do monarhije. Takoj ob proglasitvi aneksije (v začetku oktobra 1908) je filoliberalni Slovenski narod zapisal takole: “Politično obzorje je sedaj zastrto s temnimi oblaki... Na Srbskem se že bliska, kdo je porok, da ne prične grmeti tudi v sami Bosni ponosni? Ali bodo velesile Anglija, Francija in Rusija mirno trpele aneksijo, ne da bi vložile svojega ‘veta’ proti Avstriji?”⁴⁴ Še bolj kritičen do aneksije je bil tretji tabor na Slovenskem – socialdemokracija, organizirana v Jugoslovanski socialno-demokratski stranki (JSDS).

⁴⁰ Ivan Cankar, Izbrana dela, X, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1959, str. 270–272. Prispevek je bil objavljen v Rdečem praporu 23.9.1908, s tem da je v zadnjem, cenzuriranem delu Cankar zapisal tako: “Avstrijska armada, tista armada, za katero žrtvuje ljudstvo milijarde in milijarde, tista armada je slavila v nedeljo svoj velik praznik; zakaj slavno je premagala enega gimnazijca in eno kontoristinjo! Morda bo ta žalostni večer marsikomu odprl slepe oči, da bo spoznal vrednost in pomen militarizma in da se bo navadil po pravici spoštovati svetost uniforme; ter da bo marsikdo bolj natančno preštudiral, čemu je za rabo bajonet, ki ga je pohlevni državljani sam kupil, in kam leti svinec, ki ga je sam plačal”.

⁴¹ Franček Bohanec, Ivan Tavčar, Znameniti Slovenci, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1985, str. 137.

⁴² Oton Župančič, Zbrano delo, II, DZS, Ljubljana, 1957, str. 268–269 in 422.

⁴³ Oton Župančič, Zbrano delo, VII, DZS, Ljubljana, 1978, str. 402.

⁴⁴ Slovenski narod, 7.10.1908.

Istega leta je Župančič objavil odmevno pesem *Zemljevid*,⁴⁵ v kateri se je dotaknil vprašanja prepletanja interesov velikih sil na Balkanu in drugih žariščih ("Čigava Indija? Komu Bagdad? Kdo strelja naj, obeša v Teherani? Kdo nadzoruj moritve po Balkani?"), hkrati pa izrazil zaskrbljenost nad usodo svojega naroda.

Politična napetost se je izražala tudi v drugih segmentih književnosti. Tako je Cankar leta 1909 objavil polemično črtico "Lepa naša domovina",⁴⁶ ki se je navezovala, kot kaže, prav na stanje proti koncu marca 1909, ko je Avstrija mobilizirala del vojske, vključno z enotami, v katerih so bili Slovenci.

To je bil vrhunec t.i. aneksijske krize, ko sta si – po spominih prvaka SLS Ivana Šušteršiča – "stali ob Drini nasproti mobilizirani armadi in se je vsak dan bilo bati krvavega spopada".⁴⁷

Do delne mobilizacije je prišlo tudi leta 1913, takoj po drugi balkanski vojni. Le-ta je, podobno kot prva, imela na Slovenskem velik odmev, saj je med nekaterimi sloji vzbudila simpatije do zmagovalke obeh vojn – Srbije. Ta naklonjenost je slonela na panslavističnem duhu, se pravi potrebi po povezovanju slovanskih narodov.⁴⁸

Posebno navdušeni so bili prepovedovci,⁴⁹ člani tajnega gibanja, ki so zavračali dotedanje alternativne predloge za preureditev monarhije (trialistično ureditev namesto obstoječe dualistične, federalizacijo, itd.) in se zavzemali za samostojno državo južnoslovanskih narodov zunaj okvirov Avstro-Ogrske. Ker so ugotovili, da se Avstrija ne bo nikdar na miren način notranje preuredila in reformila v smeri demokratizacije in enakopravnosti narodov, so izdelali revolucionarni program, ki je slonel na razbitju monarhije. V zvezi s tem je zgovoren zapis književnika in enega najbolj gorečih prepovedovcev – Juša Kozaka,⁵⁰ ki je vizijo pretrgane preteklosti in rojstva novega povezal s prelivanjem krvi: "Ne maramo kompromisov in mirovnih pogajanj, mi hočemo boja, krsta krvi, ker drugače moramo poginiti. Le lastna kri bo oprala lastno suženjstvo."

Prepovedovce lahko prištevamo v kategorijo separatistov, kamor je spadal, sicer iz drugačnih nagibov, tudi Cankar. Njegovo predavanje Slovenci in Jugoslovani 12. aprila 1913 v Ljubljani, napisano pod vtisom prve balkanske vojne (v njem je izrekel tudi znani stavek "Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku"), so mnogi interpretirali celo kot dogodek, ki je začrtal koncept zvezne republike jugoslovanskih narodov. Za Cankarjevo predavanje se je takrat zanimal celo prestolonaslednik Franc Ferdinand, na koncu pa je pisatelja stalo teden dni zapora.⁵¹

Za izločitev iz Avstro-Ogrske se je, poleg prepovedovcev in Cankarja, ogrevala tanka plast inteligence in redki posamezniki. Res pa je, da so bile te skupine precej osamljene, saj je ostala ogromna večina Slovencev močno navezana na habsburško monarhijo. Pravzaprav se jim je zdel nadaljnji obstoj starodavne države nekaj povsem samoumevnega.

Med militantne opcije pred prvo svetovno vojno gre prišteti tudi futurizem. S to literarno zvrstjo so se spogledovali tudi na Slovenskem, pri čemer jih je združevalo značilno

⁴⁵ Oton Župančič, *Zbrano delo*, III, DZS, Ljubljana, 1959, str. 37 in 349–351.

⁴⁶ Ivan Cankar, *Izbrana dela*, X, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1959, str. 279–283 in 540.

⁴⁷ Ivan Šušteršič, *Moj odgovor*, samozaložba, 1922, str. 100.

⁴⁸ Paradoksalno je, da je bil panslavizem nekoliko načet prav med drugo balkansko vojno, med katero sta se spopadli tudi dve slovanski državi: Srbija in Bolgarija. Slednjo so politični avtorji, ki so z zanimanjem gledali na to idejo, dotlej vključevali v skupnost južnih slovanskih narodov, po bitki na Bregalnici (kjer je srbska vojska porazila bolgarsko), pa so se tej povezavi kratko malo odrekli (gl. L. Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903–1914*, Beograd, 1967, str. 891).

⁴⁹ *Zgodovina Slovencev*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 591.

⁵⁰ *Zgodovina slovenskega slovstva*, VI, Slovenska matica, Ljubljana, 1967, str. 12.

⁵¹ Janko Pleterški, *Avstrija in Slovenci leta 1912–13*, *Kronika*, 1975, str. 110–120; gl. tudi *Zgodovina Slovencev*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 590.

ničejansko razočaranje nad demokratičnimi ideali, zavračanje preteklosti in, med drugim, tudi odnos do vojne. V njej so videli očiščujočo preizkušnjo oziroma sredstvo, ki bi odplavilo s sveta nepotrebno navlako.

Na Slovenskem niso povsem prodrli, saj so nekateri zapazili, da se s temi nazori prepletajo nacionalistične strasti. Romanist Janez (Ivan) Gruden, ki se je v Firencah osebno zblížal z nekaterimi futuristi in leta 1913 napisal za Dom in svet kritično obravnavo L'Italia futurista, je v tem spisu (ob komentiranju italijanskega kolonialnega pohoda v Libiji) ošvrknil futurizem: "Propagiral je vojsko in prostost ter ni mislil, da imajo do slednje (pravico – op. pisca) tudi Arabci."⁵²

Povsem drugače je bil usmerjen Fran Maselj Podlimbarski. Podobno kot preporodovci je jasno izražal naklonjenost do Srbov, vendar se je z njimi razhajal zaradi načina, ki so ga zagovarjali za uresničitev svojih ciljev.

Nasprotniki vojne so se naslanjali predvsem na nauke, ki so jih zagovarjali znani humanisti tistega časa. Nekateri so verjeli v Masaryka, ki je – sklicujoč se na Husa in verske reformatorje – želel povratek k čisti Kristusovi cerkvi. Podobno stališče je imel Lev Tolstoj, znan predvsem po geslu "ne uničuj zlo z zlim". Spet drugi so prisegali na marksizem, zlasti na tiste avtorje, ki so ostro kritizirali militarizem.

O pozornosti, ki jo je levi tabor namenjal problemu vojne dokazuje skupen razglas socialdemokratskih strank Avstro-Ogrske 18. oktobra 1912 tik pred balkansko vojno, v katerem so opozarjale na nevarnost nove vojne. Na množičnih zborovanjih na Dunaju in v Pragi so tedaj protestirali proti vmešavanju Avstrije v balkansko vojno, socialdemokratski poslanci v parlamentu pa so nastopili proti vojnim kreditom.⁵³

II. V metežu

1. Zvestoba kroni ali vojna vojni?

"V boj bi rad planil
z mečem krvavim
v vrtinec vojnikov..."
(Anton Vodnik: V boj,
Jutranja zarja, 1915–16, št. 2)

"Gospod,
Ti čisti, Ti sveti!
Čuj molitev –
nehaj bitev
bratomorno...!"
(Anton Vodnik: Topovi,
Jutranja zarja, 1915–16, št. 10)

Med Slovenci je odnos do vojne, na začetku in v prvi fazi, sovpadal večinoma z odnosom do avstro-ogrske monarhije. Podobno je najbrž veljalo tudi za odnos do armade in do služenja v njej. Enak odnos je bil zelo izrazit že v mirnodobnem času, toliko bolj pa po sarajevskem atentatu na prestolonaslednika na Vidov dan 1914.

Načelom zvestobe Avstriji in cesarju je bila, v skladu z geslom "Vse za vero, dom, cesarja", najbližja SLS. Najbolj znan izraz lojalnosti je bil nastop deželnega glavarja Kranjske in poslanca Ivana Šušteršiča (vodje najbolj desne struje slovenske katoliške politike), ko je

⁵² Dom in svet, 1913, str. 378; Grudnov spis velja za enega od temeljnih razprav o futurizmu, objavljenih pred vojno na Slovenskem.

⁵³ Marjan Britovšek, Revolucionarni preobrat med prvo svetovno vojno, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1969, str. 26.

na žalnem shodu SLS v začetku julija 1914 dejal tudi: "Ta zvestoba nikdar ni manjkala, naši regimenti pred sovražniki še nikdar niso ušli in kadar bo naš cesar klical, da obračunamo s hudodelci, ki so zakrivili sarajevsko katastrofo, takrat bodo ti takozvani 'bratje Srbi'... čutili našo pest, takrat bo težka pest slovenskega vojaka, slovenskega fanta razdrobila črepinjo tistega Srba, v katerem živi požrešna megalomanija..."

Vodstvo slovenske liberalne stranke se je večinoma pridružilo patriotičnemu navdušenju. Ljubljanski župan in književnik Ivan Tavčar (veljal je za enega najvplivnejših voditeljev te stranke) je nekaj dni kasneje z balkona mestne hiše zaklical vojakom, da gredo "v boj tudi za slovenski narod" saj "vsak kamen na tej hiši glasno govori, da bi slovenskega naroda že davno ne bilo, da ga ni pod svoje varstvo vzela naša preslavna habsburška dinastija".⁵⁴

Vodilni slovenski politiki so kar tekmovali pri prikazovanju vojne kot etične vrednote, med ljudstvom pa je ob novici o začetku vojne zavlada pravcata evforija. Ta še zlasti v večjih mestih, s tem da so patriotične manifestacije delno zajele tudi delavstvo ("Kakšna razlika med Ljubljano sedaj in Ljubljano pred še ne dobrima dvema letoma! Takrat navdušenje za balkanske Slovane, sedaj vse polno besnega sovraštva do ravno tistih Srbov, katero je prihajalo do izraza v ostudnih klicih, kakršne zapisati se mojemu peresu gabi..." je zapisal v svojih spominih nekdanji ljubljanski župan Ivan Hribar).⁵⁵

Nasprotniki vojne so bili v tistih dneh potisnjeni v kot. Njihov manevrski prostor je bil omejen, saj so se znašli pod pritiskom javnosti, ki je odobrvala vojaški poseg, čedalje hujše vojne propagande in represije kot posledice izrednih razmer. Vseeno pa je ostalo odprtih še nekaj kanalov, preko katerih bi lahko povzdignili svoj glas. Enega od teh je izkoristil Cankar z objavo črtice Pogled iz škatlice.

Kritičnih glasov, podobnih Cankarjevemu, pa skorajda ni bilo. Čutila se je odsotnost dve leti prej umrlega Aškerca, še zlasti pa kulturnikov z leve.

Mlačnost inteligence, povezane s socialdemokratsko stranko (sicer najmanjšim med tremi tabori, v katerih so se prepoznavali Slovenci), je bila po eni strani presenetljiva, saj je imela JSDS že več let izdelano stališče o tem vprašanju in je na več nivojih izražala nasprotovanje tako vojni kot militarističnemu sistemu. Po drugi strani pa je treba razumeti, da je bil v tedanjem zgodovinskem trenutku socialdemokratski tabor intelektualno šibak.

Intelektualna neizrazitost na levi ni bila toliko posledica dejstva, da so se razumniki precej pozno priključili delavskemu gibanju (Rudolf Golouh je v svojih spominih zgovorno dejal, da v vsej Sloveniji skoraj trideset let ni bilo intelektualca, ki bi se pridružil delavskemu gibanju),⁵⁶ ampak tudi nekaterih neljubih okoliščin. Ena od teh je bila dejstvo, da se je eden glavnih in nasploh prvi pomembni intelektualec, ki je vstopil v socialistično gibanje, Etbin Kristan tik pred izbruhom vojne preselil v ZDA. "Domača stranka mu ni mogla dati dovolj kruha in to po krivdi naših malenkostnih razmer" je nekaj let pozneje na X. rednem zboru stranke izjavil eden od delegatov,⁵⁷ medtem ko Prepeluh v svojih spominih odkrito govori o osebnih trenjih, naperjenih tedaj proti Kristanu. Druga nesrečna okoliščina je bila prerana smrt (maj 1914) Antona Dermote, masarykovca in vidnega teoretika v stranki. Dermota je bil nekaj let urednik revije Naši zapiski in je med drugim zagovarjal Ivana Cankarja na sodni obravnavi zaradi predavanja Slovenci in Jugoslovani spomladi 1913.⁵⁸

⁵⁴ Silvo Kranjec, *Kako smo se zedinili*, Družba Sv. Mohorja, Celje, 1928, str. 58.

⁵⁵ Ivan Hribar, *Moji spomini*, II, Merkur, Ljubljana, 1932, str. 102.

⁵⁶ Rudolf Golouh, *Pol stoletja spominov*, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1966, str. 24.

⁵⁷ Razprave X. rednega zbora JSDS v Avstriji 25. in 26.12.1917 v Ljubljani, Ljubljana, 1918. Gl. tudi Albin Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi*, ZTT, Ljubljana, 1987, str. 270–271.

⁵⁸ Ivan Podržaj, "Madež je ostal, pa ne na meni", *Nova obzorja*, Maribor, 1956, str. 284.

Kakorkoli že, v socialdemokratskih vrstah so pogrešali glas Albina Prepeluha, ki je v preteklosti nekajkrat posegel na področje vojne in vojske. Denimo leta 1907, ko je opozoril na nevarnost zaostrovanja med Avstrijo in Italijo, ali pa štiri leta kasneje, ko je zameril vladi in Šušteršiču, da sta brezpogojno sprejela nove vojne kredite, pri čemer da je Šušteršič, "prvi in upoštevani opozicionalec v parlamentu prehitel celo znane vladne lakaje".⁵⁹

V JSDS je takrat deloval Rudolf Golouh, dejaven (tudi z literarnimi prevodi in priložnostnim pesnikovanjem) zlasti na novinarskem področju, sicer pa samouk.⁶⁰ Najmarkantnejša osebnost v stranki, vsaj po intelektualni širini, pa je bil Henrik Tuma.

Vloga Tume, avtorja po vojni izdane zbirke črtic o vojni, je bila zelo pomembna, saj je bil vrsto let nekakšen strankin ideolog. Njegova stališča so v marsičem vplivala na politično linijo JSDS, tudi na odnos do vojne.

Eden od temeljnih spisov, ki nam pomaga pojasniti njegovo stališče do vojne, je bil prispevek z istoimenskim naslovom, objavljen v dvojni in istočasno zadnji številki revije Naši zapiski leta 1914.⁶¹ Ocena, izražena v njej, ni bila nič kaj spodbudna: "Danes, ko pogledamo pozornejše vse dogodke zadnjih šestih let, počenjanje evropske diplomacije, oboroževanje Avstrije, Nemčije, Francije, Anglije in Rusije, interno našo politiko in upravo, se nam čudno, skoraj nemogoče zdi, da se je socialna demokracija tolažila z nadami ohraniti svetovni mir – z deklaracijami... Radi tega že a priori izrekamo, da mora tudi slovenska socialna demokracija brez diskusije sprejeti položaj dejstev in da bi bilo neumestno posebno naši majhni stranki že sedaj kritično motriti obnašanje velikih socialdemokratskih organizacij, kakor je nemška in francoska." To so bile besede, ki so izražale nemoč, predvsem pa nekritičen odnos do stališča, ki so ga takrat zavzele največje evropske socialdemokracije in ki je privedel (prav zaradi neskladja med predvojnimi stališči do vojne in ravnanjem ob izbruhu svetovnega spopada) do poloma t.i. Druge internacionale. To stališče je Tuma potrdil tudi v dopisu strankarskemu tovarišu Ivanu Regentu 23. septembra 1914: "Stojimo pred neznanskim pojavom militarizma, med zapletenim konfliktom državnim imperializmom in socialdemokratom ne ostane drugega, nego počakati razvoj".⁶²

Tumov osebni tajnik, sicer pa zgodovinar Dušan Kermavner je sodil, da članek v Naših zapiskih ni mogel avtentično zrcaliti avtorjevega prepričanja, saj je bil pritisk cenzure že neznošen.⁶³ Vendar ta trditev je le delno utemeljena, saj je Tuma po eni strani (v predgovoru k prej omenjenim črticam) resda zapisal, da "prišel sem do prepričanja, da je bila velika vojna neizmerno zlo za človeštvo, da vojna ni ustvarila in dvignila niti ene človeške kreposti", po drugi pa se je zelo približal prvotni oceni, izrečeni v Naših zapiskih ("Skoraj pozdravljal sem v sebi veliko vojno, ker sem domneval, da se bo zaradi nje ne le sčistilo politično ozračje v Evropi..." je dejal v spominih).⁶⁴

Tumovo razmišljanje izkazuje popolno nepripravljenost slovenske socialdemokracije na vojno. Ta nepripravljenost je prišla do izraza ob IX. kongresu stranke, ki se je začel prav na dan sarajevskega atentata (potekal je 28. in 29. junija 1914 v Ljubljani). Izkazalo se je, da

⁵⁹ Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925, Založba ZRC, Ljubljana, 1998, str. 142–143.

⁶⁰ V svojih spominih (Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1966, str. 7) je Golouh v zvezi s tem zapisal tako: "V tržaški Mestni knjižnici so se smejali, ker sem si izposojeval knjige kar po zaporednih številkah v knjižnem seznamu, ne glede na vsebino, od romanov do gledaliških iger, zgodovinskih, prirodoslovnih, geografskih in drugih razprav. Po vsem tem tako napisanem in tako naglem branju pa mi je ostalo še vedno marsikaj nejasno." Gl. tudi Zgodovina slovenskega slovstva, VI, Slovenska matica, Ljubljana, 1969, str. 18.

⁶¹ Henrik Tuma, Vojna, Naši zapiski, 1914, št. 9–10.

⁶² Henrik Tuma, Pisma, založba Devin, Trst, 1994, str. 394.

⁶³ Henrik Tuma, Izza velike vojne, Branko, Nova Gorica, 1994, str. 78.

⁶⁴ Henrik Tuma, Iz mojega življenja, Naša založba, Ljubljana, 1937, str. 328.

stranka ni bila ne idejno in ne organizacijsko kos zahtevam članstva po spoštovanju sklepov Druge internacionale. Izneverila se je javnim obljubam, da se bo v primeru konflikta ravnala po načelu "vojna vojni", kar je privedlo do razočaranja in obupa najnižjih slojev. To držo je zgovorno opisal Ivan Regent, ko je dejal, da "na shodih smo sicer mnogo govorili proti vojni, toda samo govorili".⁶⁵

JSDS je v prvih tednih po sarajevskem atentatu zamudila priložnost, da bi se konkretno zoperstavila vojni. Napačno je ocenila, da se bo vojna omejila na Balkan in da bo trajala malo časa. Tako kot mnogi je verjetno izhajala iz preteklih vojnih scenarijev. (O tem zgovorno piše pisatelj Ivan Lah, ko povzema pogovor z vojnimi veteranom Potočarjem: "Pri Kustoci je bilo v dveh dneh vse opravljeno. Stepli smo se, pa je bilo...").⁶⁶

Neodločnost JSDS je prehitel vojni absolutizem. Preko izrednih ukrepov so bile začasno razveljavljene temeljne osebne pravice: osebna svoboda, nedotakljivost stanovanja, pismenska tajnost, svoboda združevanja in zborovanja, izražanje mnenja in svoboda tiska.⁶⁷ Posledica tega je bila prepoved večjega dela opozicijskih glasil; cenzura za tiste, ki jih je oblast tolerirala; aretacije nasprotnikov vojne in vpoklic pod orožje številnih, še zlasti srednjih kadrov JSDS. Med tistimi, ki so jih vpoklicali tako rekoč v "prvi rundi", so bili tudi najbolj radikalni, ki so se opredelili proti vojni.

2. Aretacije peres

"V ljubljanskih zaporih je bil cvet naše mladine, člani dijaške organizacije. Nato so prišli na vrsto prof. Ilešič, Hribar, Cankar... Po mnogih krajih so zaprli župnike; duhovnike, učitelje, učiteljice, vse kar je čutilo slovensko," je opisal prvi val aretacij Ivan Lah, tudi sam med tistimi, ki so se poleti 1914 znašli za rešetkami.⁶⁸ O tem, da so bili ciljna skupina aretacij prav razumniki, priča tudi sam Cankar v cenzuriranem, posmrtno objavljenem prispevku Ministerialna komisija, in sicer v tistem delu, ko govori o profesorju, publicistu, učitelju in umetniku.⁶⁹

Najbolj znana žrtev aretacij med razumniki je bil prav Cankar. Najprej je bil aretiran v prvi polovici avgusta (in bil kmalu nato izpuščen), zatem pa se je isti mesec znašel za zapahi še drugič. Po nalogu vojaškega sodišča je ostal v zaporih na ljubljanskem gradu od 23. avgusta do 9. oktobra 1914. O tej neprijetni izkušnji govori črtica Sence iz leta 1915 in prej omenjeni časopisni prispevek o komisiji, ustanovljeni leta 1917 na pritisk južnoslovenskih in čeških poslancev v dunajskem parlamentu z nalogo, da pojasni pritožbe zaradi političnih preganjanj, ki jih je izvajala državna oblast med vojno.

Iz prispevka izhaja, da so za ovadbo "prismojenega babišča" (kot je Cankar imenoval žensko, ki ga je zaradi nepremišljene izjave v neki vrhniški gostilni prijavila oblastem) stali "hudodelci, ki so po vsej ubogi slovenski deželi razpošiljali navodila za vohunstvo in ovaduštvo." S tem je cilj al na t.i. denunciantstvo, ki so ga – po mnenju nekaterih – podpihovali določeni slovenski krogi.

⁶⁵ Ivan Regent, Spomini, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1967, str. 85.

⁶⁶ Ivan Lah, Knjiga spominov, Tiskovna zadruga, Ljubljana, 1925, str. 152.

⁶⁷ Janko Pleterski, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917, Viri 1, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana, 1980, str. 6.

⁶⁸ Ivan Lah, o.d., str. 13.

⁶⁹ Ivan Cankar, Izbrana dela, X, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1959, str. 460. Gl. tudi France Klopčič, Preganjanje Ivana Cankarja leta 1914, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1960, str. 295–298 in Ivan Podržaj, o.d., str. 284.

⁷⁰ Janko Pleterski, Avstrija in Slovenci leta 1912–1913, Kronika 1975/XXIII, str. 110–120.

Zgodovinar Janko Pleterski meni, da je imela vojaška oblast že nekaj časa pripravljen načrt za interniranje in odgon politično sumljivih oseb v primeru vojne na območju 3. korpusa, ki je obsegalo Primorsko, Koroško in Ljubljano. V sezname sumljivih ljudi je vključila tudi tiste, ki so se izpostavili ob navdušenju po balkanskih vojnah. Med temi je bil Cankar, ki je pritegnil pozornost predvsem z znanim predavanjem Slovenci in Jugoslovani aprila 1913.⁷⁰

V istem času kot Cankar je bil aretiran urednik leposlovne revije *Slovan* in predsednik Slovenske matice Fran Ilešič. Njegova "krivda" je bila v tem, da je omenjena ustanova izdala kontroverzni roman *Gospodin Franjo*. Matica je bila razpuščena, zaseženi izvodi romana uničeni, medtem ko so nekateri, med njimi tudi avtor, pripisali krivdo za to denunciantskim krogom. Bili pa so tudi taki znotraj Matice, ki so skušali odstaviti že zaprtega Ilešiča s predsedniške funkcije in s tem rešiti to ustanovo pred razpustitvijo.⁷¹

Objava romana je pahnila v nesrečo tudi njenega avtorja, Podlimbarskega. Sprva so mu odvzeli stotniško šaržo, nato ga obtožili veleizdaje in nazadnje junija 1916 pogнали v izgnanstvo na Nižjeavstrijsko, kjer je septembra 1917 umrl.⁷²

Med tistimi, ki so bili prisiljeni v izgnanstvo, je bil tudi Ivan Lah, avtor romanov *Gabrijan* in *Šembilja, Brambovci*, idr. Oblasti so ga vzele na piko predvsem zaradi urednikovanja na dnevniku *Dan*. Le-ta ni skrival panslavističnih teženj (19. marca 1914 je napovedal boj med germanstvom in slovanstvom, medtem ko je 27. maja zapisal da "ves ta mir, ki smo ga deležni je le navidezen, da se za njim skriva šele pravi orkan...") in je bil prav zaradi tega večkrat cenzuriran; julija 1914 so ga prepovedali. Lah je bil aretiran kot politični osumljenec in zaprt na ljubljanskem gradu, nato interniran v raznih taboriščih, med drugim v Mittergrabernu.⁷³

Med ostalimi aretiranci na Kranjskem sta bila prevajalec Vladimir Levstik, pristaš futurističnega gibanja (tudi on interniran na ljubljanskem gradu in do jeseni 1917 zaprt v Mittergrabernu) in karikaturist Hinko Smrekar. Po vojni je o tem objavil satirični spis *Črno-vojniki*.

Med najbolj znanimi aretiranci na Goriškem sta bila Alojz Gradnik in založnik Andrej Gabršček, na Štajerskem je padel v nemilost Anton Novačan, medtem ko so se na Koroškem lotili predvsem duhovnikov.⁷⁴ Najbolj znan je bil Ksaver Meško, ki so ga zaradi suma špijonaže aretirali marca 1916. Bil je zaprt v beljaškem zaporu, kasneje pa konfiniran v župnijo Javorje nad Črno v Mežiški dolini in v Korte nad Jezerskim.⁷⁵

Njegova aretacija gotovo ni bila naključna, saj se je večkrat izpostavil. Že leta 1899 je objavil črtico *Vojak Ivan*, kjer se je dotaknil pojava dezerterstva med slovenskimi vojaki. V začetku stoletja pa je policija prepovedala uprizoritev njegove drame *Na smrt obsojeni*.⁷⁶

Zapore je okusil tudi Juš Kozak. Zaradi širjenja prepovedovskih idej v študentskih vrstah na Dunaju je bil zaprt šest mesecev.

Avstrijska oblast je med vojno razpustila Društvo slovenskih pisateljev; po nekaterih podatkih je do tega prišlo leta 1915,⁷⁷ po drugih pa kasneje.

⁷¹ Matija Škerbec, Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja, II. del, samozaložba, Cleveland (ZDA), 1957, str. 67; gl. tudi Ivan Lah, o.d., str. 110–11.

⁷² Frana Maslja Podlimbarskega zbrani spisi, IV. zvezek, Tiskovna zadruga, Ljubljana, 1931, str. 18.

⁷³ Slovenski biografski leksikon, IV, založila Zadružna gospodarska banka, Ljubljana, 1932, str. 604.

⁷⁴ Sicer so se duhovniki znašli pod udarom tudi drugje. Zgovorne so besede Andreja Kalana, objavljene februarja 1915 v *Vzajemnosti*: "Okoli 30 naših stanovskih sobratov nedolžnih je moralo v ječo. Strašni človek je to storil v svojem nizkotnem živalskem instinktu..."

⁷⁵ Ksaver Meško, *Izbrano delo*, IV, Mohorjeva družba, Celje, 1959, str. 454.

⁷⁶ Ksaver Meško, *Izbrano delo*, II, Mohorjeva družba, Celje, 1956, str. 25–44, gl. tudi Ksaver Meško, *Izbrano delo*, V, Mohorjeva družba, Celje, 1960, str. 317.

⁷⁷ Jože Horvat, *Kronologija za pravo romaneskno obdelavo*, Delo, 11.12.1997.

3. O zdravlilu vseh zdravil

“Tiho otroci, le potrpite,
stradajte pridno, berite razglase:
žito nam rase,
ko bo požeto, potem bomo peli
hej, otroci, in jeli, jeli!”
(Oton Župančič, Naše poljane, 1915)

Represivni ukrepi na začetku vojne so bili predmet različnih razlag zgodovinarjev. V sredini sedemdesetih let se je razvnela polemična razprava med Dušanom Kermavnerjem in Jankom Pleterskim o dejanskem številu aretacij, justificiranih osebah in o pregonih v tistem času, vključno med razumniki.⁷⁸ Iz nje izhajajo razlike v represivnih ukrepih v regijah, kjer je bil slovenski narod naseljen, med ciljnim skupinami, ki so bile tarča aretacij (npr. duhovniki na Koroškem, učitelji na Štajerskem, itd.), med nazori aretirancev itd.

Mnogi od književnikov, ki so bili aretirani, so po izpustitvi iz zapora lahko še naprej objavljali; nekateri pod psevdonimom, drugi pa kar s polnim imenom. Vendar okoliščine, v katerih so ustvarjali, so se bistveno spremenile, saj je državna cenzura brezobzirno posegala v vsebino tiskanih medijev. Na to je opozoril sam Cankar, ki je ugotovil, da v vojnem času ne bo mogel objavljati svojih del v avtentični, neokrnjeni obliki. To zaskrbljenost je izrazil v pismu Mirku Bratini 28. oktobra 1914, torej neposredno po prihodu iz zapora. V njem je pisatelj zapisal: “Vidim, da je začasno slovenska literatura in umetnost nemogoča. In mi smo čisto natanko ribe na kopnem.”⁷⁹

Cankar je to oceno izrekel potem, ko mu je cenzura dodobra oklestila avtobiografsko črtico Realka (izšla je kot podlistek v Slovenskem narodu v času njegovega domovanja v zaporu). Zagotovo pa je ta ocena izhajala tudi iz drugačnih ugotovitev, začenši z dejstvom, da so mediji vse bolj postajali sredstvo državne politike. Kot podaljšana roka vlade so množična občila korenito spremenila uredniško linijo, posledica tega pa je bila vse manjša mnenjska avtonomija.

Med propagandnimi sredstvi, ki so jih uporabljali preko medijev, je bilo tudi leposlovje. Nekateri časniki, npr. Slovenec, so se pri tem radi posluževali vezane besede. Primer za to je pesem Bojni grom, ki je bila objavljena na prvi strani tega dnevnika dan pred izbruhom vojne (“S kanoni vas pozdravimo vi Srbi; dom hladen vam postavimo ob vrbi...”). Slovenec je, poleg priložnostnih verzov, večkrat priobčil tudi odlomke iz del umetnikov. Značilni so verzi Simona Gregorčiča, objavljeni po vstopu Italije v vojno leta 1915, še zlasti odlomki iz pesmi Soči, v kateri je t.i. goriški slavček napovedoval “svinčeno točo, in dež krvav in solz potok” prav ob tej reki.

Dnevnik Slovenski narod je večkrat objavil leposlovne podlistke z vojno tematiko, v prvi vrsti vojne prizore v prozni obliki oz. razmišljanja o vojni. Oktobra 1914 je objavil razmišljanje, ki ga je pripisal Dostojevskemu (“Govorite kar hočete, vojna je neizogibna, to je zdravilo vseh zdravil...”),⁸⁰ še prej pa podlistek Vojna nam odpira oči (“Ta velikanska vojna, v kateri teče toliko slovenske krvi, ima čudovit vpliv na vse sloje prebivalstva...”).⁸¹ Podobne vsebine so bili tudi literarni podlistki Oj ta vojaški boben, Rusin v gozdu in V Založah.

⁷⁸ Gl. zlasti Dušan Kermavner, O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno, Zgodovinski časopis, 1973, str. 343–375; Janko Pleterski, Nekaj nepričakovanega odgovora Dušanu Kermavnerju, Zgodovinski časopis, 1973, str. 367–380.

⁷⁹ Ivan Cankar, Zbrano delo, XXIII, DZS, Ljubljana, 1975, str. 294.

⁸⁰ Slovenski narod, 10.10.1914.

⁸¹ Slovenski narod, 3.10.1914.

Še huje se je godilo časnikom, ki so spadali v sfero socialdemokratske stranke. Njeno osrednje glasilo so oblasti najprej cenzurirale, nekaj dni pred izbruhom vojne, 25. julija 1914, pa prepovedale. Jeseni istega leta je prenehala izhajati revija Naši zapiski, okrog katere se je zbirala inteligenca JSDS. Potem ko sta poniknili, je stranka skušala dati večjo težo sindikalnim glasilom posameznih strok, vendar tudi ta so prišla pod udar cenzure. Za nameček so imela gmotne težave, tako da so morala skrčiti obseg.

S prepovedjo oz. omejevanjem socialdemokratskega tiska je domala poniknil še en alternativni kanal poročanja. Glede na to, da je dotlej nemalokrat nudil prostor prav kritičnim razmišljanjem (spomnimo se Cankarjeve obsodbe uporabe vojaške sile v Ljubljani septembra 1908), je to pomenilo dodaten udarec za nekonformistične glasove iz vrst razumnikov. Le-te so naposled ostale zdesetkane tudi zaradi vse pogostejših vpoklicev v vojsko.

III. Med zaporom in palačo

1. "Ti spiš, Matjaž?"

V času, ko so nastajale Podobe iz sanj, je Ivan Cankar takole poučil Franceta Bevka: "Prehud izraz imaš, prejasen. Zavij ga, zakrij, saj so tepci in ne razumejo kmalu. Ideja naj bo močna in ne izraz, ta naj udari. Tistim, katerim je namenjeno, bodo že razumeli."⁸² Cankarjev nasvet (povod zanj so bile težave, ki jih je imel mladi književnik iz Zakojce s cenzuro) je temeljil na prepričanju, da je za obstanek pristne literarne umetnosti in uveljavitev njene socialne funkcije potrebno zastrto besedno izražanje. To naj bi nadomestilo realističen pristop, pri čemer je, po Cankarjevem mnenju, bila najprimernejša že preizkušena simbolistična govorica.

Zatekanje k simbolizmu je bila reakcija na omejevanje svobode izražanja, hkrati pa nadaljevanje kritične drže do vojne in vojaške sile kot sredstva za razreševanje mednarodnih problemov. Predlagano formulo je Cankar uspešno apliciral v črticah, objavljenih v literarnih revijah in kasneje izšlih v zbirki Podobe iz sanj.

Nekaj podobnega so storili ne samo Bevk, ampak tudi drugi književniki. To je zelo dobro vidno v reviji Ilustrirani glasnik (1915–1918), ki je imela načelno sicer vojnopropagandne namene, predvsem opravičevanje vojne, poveličevanje Avstrije in prikazovanje junaških dejanj avstro-ogrške vojske. Glede na to, da sta s to revijo sodelovala prav Cankar in Bevk, je po mnenju literarnega strokovnjaka Gregorja Kocijana dokaz, da "očitno cenzurna mašinerija ni bila tako stroga ali pa ni razumela pisanja slovenskih literatov, saj mnogi njihovi sestavki niso bili prav nič militantni, ampak so izrazito protivojni, res pa je, da so nemalokrat osti zastrte."⁸³

Osti, ki jih omenja Kocijan, so slovenski književniki – tudi spričo pomanjkanja primer-
nih kanalov v dnevnem časopisju – pridno uporabljali v vodilnih leposlovnih revijah. Pri tem so zelo pomembno vlogo imeli njihovi uredniki, ki so kljub nagajanju cenzure objavljali kritične glasove razumnikov. Marsikdaj so celo sami zavzeli kritično stališče.

Tak primer je bil urednik Doma in sveta Izidor Cankar, ki se je v sestavku Razprava takole lotil razčlenjevanja vojne: "Glejte, ko smo začeli vojsko, smo rekli, zdaj... no, zdaj bo pač vojska. Vsi smo vedeli, da bo toliko in toliko ljudi umrlo, da jih bo toliko ranjenih, da bo

⁸² Mladika, 1922, str. 29.

⁸³ Gregor Kocijan, *Kratka pripovedna proza v obdobju moderne*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 1996, str. 203.

kri v potokih tekla, da bo toliko praznih domov in toliko sirot. Z eno besedo, 'grozote vojske', kakor te stvari danes rahločutno imenujemo, so nam bile jasne in smo z njimi računali. Saj smo vedeli, da vojska ni gledališče, da gre za velike reči. Če bi takrat vprašali moraliste in medicinece, bi nam rekli, da ne more biti dobro za človeštvo, če se navadi moriti, in da človekovemu zdravju ni v prid, če mu kdo pljuča prestreli ali nogo odreže. Pa jih seveda ni nihče vprašal, ker je vojska stvar vojaka...In moje mnenje je, da nobene vojske ni bilo brez gorja, nad katerim se ti zgražaš, tovariš. Tako strašno ni bilo še nikoli, kakor je sedaj, pa tudi take vojske ni bilo še nikoli..."⁸⁴

Čeprav so bile izrečene besede jasne, jih je uspel avtor nekako zaviti; navedeni dialog med oficirji je namreč uokviril v gostilniško oz. kvartopirsko okolje, v katerem ni manjkalo lahkotnih oz. celo banalnih prizorov.

Nekoliko manj eleganten, a nič manj učinkovit slog, je uporabil urednik Slovana Milan Pugelj. Ta je v črtici Molck obravnaval uničujoče posledice vojne v zaledju, vse skupaj pa je prikril tako, da je zapis objavil v drobnem tisku v rubriki, namenjeni podlistkom; pri tem je povrhu uporabil kratico.⁸⁵

Potem ko je prenehal izhajati Slovan, je Pugelj l. 1918 prešel na Ljubljanski zvon; urejeval ga je skupaj z Antonom Lobodo in Otonom Župančičem in tudi tam okrepil protivojni naboj.

Protivojna angažiranost kljub aretacijam književnikov in cenzuri nikakor ni bila pojav, omejen na redke posameznike oz. samoiniciativne urednike. Presenetljivo je, da je pritegnila kar nekaj literatov in da je bil njihov odziv na vojno dogajanje razmeroma nagel.

Že leta 1914 so se v Domu in svetu (eni od treh vodilnih leposlovnih revij) pojavili kritični zapisi o vojni, v prvi vrsti Silvina Sardenka in Franceta Bevka. Le-ta je objavil odmevno črtico Iz leta 1914, ki je za takratne razmere precej neposredno posegala v vojno dogajanje ("Bog! Nikomur ne bo prizaneseno!...Lakota pride in požigali bodo!")⁸⁶ Naslednje leto so se jima pridružili Ivan Cankar (začel je objavljati črtice, pozneje zbrane v Podobah iz sanj), Stanko Majcen in Joža Lavrenčič. Sicer pa je pritegnil pozornost Silvin Sardenko z znano parodijo o Soči, za katero je našel navdih v istoimenski pesmi Simona Gregorčiča ("Krvava tečeš, hči planin! Kesna' si v uri mučeniški"). Leta 1916 je izstopal Finžgar s ciklusom Prerokovana. Literarni prispevki s tovrstno vsebino so se v zadnjih dveh letih vojne izrazito pomnožili. Le nekaj imen: Venceslav Bele, Ivan Dornik, Alojzij Remec, Ferdo Kozak, Ivan Pregelj, itd.)

V Ljubljanskem zvonu je v začetku vojne izstopala literarna tvornost Josipa Kostanjevca (objavljal je pod psevdonomimom Josip Hrustar) in Cvetka Golarja, leta 1915 pa so, ob že uveljavljenih Otonu Župančiču, Franu Milčinskem in Ksavru Mešku, stopili v ospredje zlasti Ivan Lah (objavil je prozni zapis Sredozimci), Milan Pugelj in Anton Gaspari. Le-ta je bil v nekaterih odlomkih radikalen, saj se je v pesmi Njim obrnil na neimenovane "gospodarje vojne", kot so jih kasneje imenovali ("Še tekmujete pri čašah kave? Z belimi krogli, z vitkimi keji v kavarni igrate žpo polju zelenem' boj dolgočasje in udov otrplih... Pridite sem in poskusite malo – plačali bomo vam ta biljard!")⁸⁷ Pomembni so tudi prispevki Milana Puglja preden je postal urednik Slovana. O tem priča prozni sestavek Dan: "Iz teh cevi bodo streljali na ljudi, na kraje in hiše in vsega tega še niso nikoli videli. In tudi tisti neznani ljudje, ki še niso teh nikoli videli, ki ne vedo zanje, bodo klali, morili in streljali..."⁸⁸

⁸⁴ Dom in svet, 1916, str. 33–35.

⁸⁵ Slovan, 1916, str. 93–94.

⁸⁶ Dom in svet, 1914, str. 397.

⁸⁷ Ljubljanski zvon, 1915, str. 337.

⁸⁸ Ljubljanski zvon, 1915, str. 272–275.

V naslednjih letih so objavili svoje zapise o vojni Fran Albreht, Fran Milčinski, Fran Govekar (le-ta je v proznem sestavku v nadaljevanjih Film samokritično obravnaval kulturno srenjo in med drugim zapisal: "Kultura! Vzlic vsej kulturi je človek vendarle še danes mesožerec, kakor je bil pred tisočletji..."), Ivan Cankar (objavil je nekaj črtic, izdanih v Podobah iz sanj), Juš Kozak, Igo Gruden, Oton Župančič, Vida Jerajeva, Anton Debeljak in drugi. Slednji je napisal zelo ugodno recenzijo znanega protivojnega romana Henryja Barbussa Ogenj in številne pesmi, kot npr. Črni mlin, V vojni pokrajini in Slovenska zemlja ("Tujec po tebi sega z roko").

Vojne teme ni obšel niti Rado Murnik, ki je v Ljubljanskem zvonu objavil cikel treh kratkih pripovednih pesmi pod skupnim naslovom Iz velike dobe. Leta 1917 je izšla pripoved Med frontama, naslednje leto pa Dragonec Jurij in Ob vse. Zadnja pripoved (v njej odmeva "grozni blazni smeh") je nakopičila človeško nesrečo do vrha, ubrala baladni ton in izzvenela kot ostra obtožba vojne.⁸⁹

Tretja leposlovna revija Slovan je v primerjavi s prejšnjima dvema bila, vsaj na začetku vojne, manj odprta za probleme vojne. Ivan Albreht je bil sicer v pesmi Vojna, objavljeni leta 1914 tik pred izbruhom vojne, rezek ("Hrup rjoveč in pri meču meč: 'Brat, nikar!' – Ali brat je pes. 'Sin!' – Sin je volk gladnih oči..."),⁹⁰ vendar je do zasuka v uredniški liniji prišlo šele s prihodom Milana Puglja na uredniško mesto. Le-ta je poleg klasičnih vojnih motivov a la Rudolf Maister dal možnost tudi avtorjem, ki so pisali protivojne motive: Antonu Funtku, Antonu Batagelju, Alojzu Gradniku (z objavo vrste pesmi o begunski problematiki), Ivanu Cankarju (objavil je nekaj črtic, ki so izšle v Podobah iz sanj), Ivanu Albrehtu (glej zlasti pesem Fantazija miru), Ivanu Lahu in Jušu Kozaku. Sam Pugelj je objavil pripovedi Fronek (1915), Molk (1916), Begunka in Naprej (1917). Isto leto je objavil pesem Franu Maslju v spomin, s katero se je oddolžil sodelavcu te revije ob njegovi tragični smrti v izgnanstvu.

Danes lahko trdimo, da je bila izbira omenjenih književnikov zaradi njihovega izpostavljanja pogumno dejanje, njihovo vztrajanje v najhujših trenutkih represije pa je, dolgoročno gledano, imelo učinke. Njihovo angažiranje je namreč pripomoglo k odjugi, do katere je postopno, a nezadržno prišlo sredi vojnega viharja.

Prelomno je bilo zlasti leto 1917 (leto začetka demokratizacije znotraj monarhije), ko so poleg zbirke črtic Podobe iz sanj Ivana Cankarja izdali tudi nekatera druga dela, kjer zasledimo kritični, čeprav delno zastrt pristop do vojne. Eno od teh je bila knjižica črtic Razvaline Josipa Ribičiča,⁹¹ v kateri je avtor opisal moralno in siceršnje razdejanje ob fronti, izza nje in v begunstvu. Izdana je bila v korist goriških beguncev, izhajala pa je tudi v nadaljevanjih v Ljubljanskem zvonu leta 1916. Od drugih del velja omeniti zbirko pesmi Mysteria dolorosa Frana Albrehta ("Ti spiš, Matjaž? Čuj, Krn in Kuk se rušita; oskrunjena deviškopena Soča vsa v rdečih solzah") in mladinsko povest Ivana Laha Dore.

Pomembna je tudi zbirka Padajoče zvezde, ki jo je izdal Alojz Gradnik tik pred letom 1917. V zadnjem delu knjige, ciklusu 1915–1916, je poudarek na beguncih. ("Smo ko brez gnezda plašne ptice in ko brez rose smo cvetlice...") V recenziji izpod Albrehtovega peresa je poudarjeno, da "... štejem to zbirko pesmi med maloštevilne slovenske 'vojne' knjige... Knjigo bolečine in trpljenja... Zakaj tako občuti dogodke, ki se odigravajo pred nami v strašni neprekinjenosti že štiri leta, malo, nesvobodno ljudstvo."⁹²

Kritični glasovi na notranjem prizorišču so bili nedvomno pomembni, še zdaleč pa ne odločilni. Vplivni so bili še drugi dogodki: oktobra 1916 umor predsednika vlade avstrijske

⁸⁹ Gregor Kocijan, o.d., str. 219.

⁹⁰ Slovan, 1914, str. 19.

⁹¹ Zgodovina slovenskega slovstva, IV, Slovenska matica, Ljubljana, 1969, str. 54.

⁹² Alojz Gradnik, Zbrano delo, I, DZS, Ljubljana, 1984, str. 269.

polovice cesarstva grofa Stürgkha, dotlej glavnega nasprotnika sklica dunajskega parlamenta, malo kasneje dogodek "par excellence", smrt monarha Franca Jožefa, suverena celih 68 let, in nastop novega cesarja Karla, ki je zaradi izčrpanosti monarhije že od samega začetka želel doseči separatni mir. Med zunanjimi dogodki, ki so vplivali na dogajanje znotraj cesarstva, pa gre poudariti predvsem razširitev vojne na druge sile (vstop ZDA v spopad), kar je pomenilo znatno spremembo v tedanjem razmerju sil in hkrati izrazito psihološko prednost antante v primerjavi s centralnimi silami.

Vsi ti dogodki so sprostili znotraj cesarstva energijo, ki je privrela na dan z nesluteno močjo. Eden od ključnih dogodkov na Slovenskem je bil nedvomno deklaracijsko gibanje kot odmev na nastop južnoslovanskih poslancev (združenih v Jugoslovanskem klubu) 30. maja 1917 z znano majniško deklaracijo. Od tu naprej so stvari potekale v obratni smeri kot na začetku vojne.

Junija 1917 so južnoslovanski poslanci v dunajskem državnem zboru vložili prvo interpelacijo zaradi preganjanj na Slovenskem, sledila pa je ustanovitev parlamentarnih komisij, vojaške in vladne (oz. "ministerialne komisije", kot jo je imenoval Cankar v istoimenski črtici), katerih naloga je bila preiskati zlorabe oblasti ob pregonih pripadnikov južnoslovanskih narodov zlasti ob začetku vojne.

Avtorji interpelacij so želeli ugotoviti kršenje človekovih pravic, o čemer priča poslanško vprašanje v zvezi z Ivanom Lahom, enim najbolj družbeno angažiranih književnikov na Slovenskem v tistem času: "Mar ni preganjanje pisatelja dr. Laha popoln dokaz za to, da avstrijske oblasti kaznujejo narod prek njegovih vodilnih duhov...?"⁹³

Cesar Karel je prve dni julija 1917 izdal splošno politično amnestijo, isti mesec pa so že obnovili delovanje Slovenske matice, nekaj let prej razpuščene zaradi izdaje Gospodina Franja. Skoraj istočasno, tri leta po ukinitvi političnega glasila Zarja, je začelo izhajati novo socialdemokratsko glasilo Naprej. Prepričanje strankinega ideologa Henrika Tume o zmagi centralnih sil se je medtem močno omajalo. Razrahljalo se je zlasti po vstopu ZDA v vojno.

Do pomembnih premikov je prišlo tudi znotraj SLS. Šušteršič in njegovi privrženci so bili namreč potisnjeni v kot, tako da je vse bolj začela prevladovati zmerna struja s Krekom in Korošcem na čelu.

Med dogodki, ki so takrat bistveno vplivali na dogajanje na Slovenskem, je bil preboj avstro-ogrske armade pri Kobaridu in posledični premik fronte daleč na zahod, na reko Piavo jeseni 1917. Učinek italijanskega poraza ni bil neko večje prepričanje o zmagi centralnih držav, ampak prav nasprotno. Omogočil je bolj sproščen razmah deklaracijskega gibanja, toliko bolj, ker se je začelo utrjevati prepričanje, da Italija po tem porazu svojih zahtev ne bo mogla uveljaviti.⁹⁴ Premik frontne črte je pomenil olajšanje, saj je prebivalstvo na Slovenskem v dobršni meri istovetilo soško fronto z vojno.

Okrepitev deklaracijskega gibanja s pobiranjem podpisov, zborovanji, izjavami posameznih občin itd. je ne samo utrdila zahtevo po avtonomiji in združitvi z drugimi južnoslovanskimi narodi v okviru Avstro-Ogrske, ampak tudi preraščala prvotni okvir.⁹⁵ Pri tem je tudi zaradi vse hujšega pomanjkanja v državi začelo upadati zaupanje v oblast, kar se je odrazilo ne le v oblikah nepokorščine, ampak tudi v vse pogostejšemu pojavu dezerterstva med vojaštvom. Tudi to ni moglo iti neopazno mimo slovenske književnosti.

⁹³ Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*, Viri 1, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana, 1980, str. 9.

⁹⁴ Janko Pleterski, *Prva odločitev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–18*, Slovenska matica, Ljubljana, 1971, str. 218.

⁹⁵ *Zgodovina Slovencev*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 596–599.

2. Vzgib sredi nevihte: primer Josipa Stritarja

Da je književnost pričevanje posebne vrste, pričevanje intimnosti, človekove najtišje notranjosti, v kateri se dogodki zrcalijo neposredno, v živo, nam priča primer Josipa Stritarja med prvo svetovno vojno.

Stritar, čigar vloga v slovenski literaturi je bila svoj čas izjemno izrazita (v tolikšni meri, da je starejša zgodovina označevala čas od 1868 do 1895 kot Stritarjevo dobo),⁹⁶ je zadnja desetletja živel samo zasebno, saj se je leta 1896 umaknil iz slovenske slovstvene javnosti. Živel je tako odmaknjeno, da ga je Ljubljanski zvon ob njegovi 80-letnici (leta 1916) označil za "zastopnika že odmrlega rodu duševnih delavcev."⁹⁷

Kljub osamelosti in zagrenjenosti (in dejstvu, da je zaradi vsesplošnega pomanjkanja močno opešal) pa je pesnikoval še naprej. In ne samo to. Spremljal je najiminenitnejše dogodke v javnem življenju, tako da so se mu posebno v letih prve svetovne vojne izlili preprosti in skromni verzi, s katerimi je izrazil človeško gorje in zablode sveta.

O tem, kako se mu je pesniška žilica spet prebudila, priča pismo prijatelju F.S. Šeguli iz oktobra 1916: "Čudo pa se mi zdi, da me je starca, čez toliko časa te dni obiskala pevska vila ter mi vdihnila zaporedoma triintrideset pesmi (času primernih); kar mi je prav olajšalo srce."⁹⁸

Nekaj pesmi iz tega svežnja je objavil ob koncu vojne v celovškem Miru, velika večina pa jih je ostala takrat neobjavljenih. Razlog gre iskati v cenzuri, ki je oklestila odlomek iz predvojnega cikla Nova junaška doba; le-tega je (skupaj s podobnim, vendar nobjavljenim odlomkom) poslal prav tako Miru leta 1916. Ko mu je kmalu potem Tiskovna zadruga v Ljubljani predlagala, da odkupi ves njegov opus (z namenom, da bi njegova dela nato tudi izdala) je – ob izročitvi pesmi, vključno z novejšimi, ki jih je napisal med vojno – zaradi slabe izkušnje z Mirom izrazil zaskrbljenost nad ponovnimi posegi cenzure.

V omenjenih pesmih čutimo, kako tli pod pepelom romantična panslavistična vera, kar niti ne preseneča, saj je bila prva svetovna vojna – tudi v očeh mnogih ljudi tistega časa – spopad med germanstvom in slovanstvom. Še bolj pa prihaja do izraza Stritarjev odpor zoper nasilje in krutost.

Njegova analiza dogajanj je neverjetno jasna in preprosta: "Toliko sovraštva, toliko junaštva! Ko bo končno zmaga naša, kdo li naj se ž njo ponaša? Moj odgovor bo: Gospoda, Krupp, in Škoda."⁹⁹

Stritarjev gnev do vojne je nenehno zelo glasen, kar je razvidno v pesmi Zapuščeni psiček: "Vojska, ti pošast prekleta, hči peklenskega očeta, mati zla, gorja in zlobe, ki človeku koplješ grobe da bi že ognjena strela jeze božje te zadela!" V hrepenenju po boljšem svetu se je zatekel v elementarni humanizem oz. obče vrednote, na katere so se sklicevali človekoljubi v vsej zgodovini človeštva: "V sveto vojsko, bratje se zberimo, zoper moč peklenko se borimo. Mir in sprava naj po svetu vlada, bratovstvo od vztoka do zapada!"

Z veliko pozornostjo je razmišljal o dogodkih, ki so zaznamovali vojno; v pesmih Od vzhoda luč in Srečni dan se je veselil podpisa miru, ki je bil sklenjen z Rusijo takoj po oktobrski revoluciji, v Kitchenerju v peklu se je lotil angleške zunanje politike, še prej pa je – v krajši pesmi Italijanu – komentiral vstop Italije v vojno. V zvezi s tem je zanimiva tudi pesem Evviva signor D'Annunzio!, v kateri se je – podobno kot Ivan Cankar leta 1915 v

⁹⁶ Josip Stritar, Zbrano delo, I, DZS, Ljubljana, 1953, str. 405.

⁹⁷ Ljubljanski zvon, 1916, str. 144.

⁹⁸ Josip Stritar, Zbrano delo, II, DZS, Ljubljana, 1953, str. 367.

⁹⁹ Josip Stritar, o.d., str. 309.

članku D'Annunzio in Oton Župančič v dopisu Ani Kessler v istem obdobju – obregnil ob vojno hujskaštvo tega italijanskega pesnika, ki da je s svojo agitacijo “ves narod svoj okužil.”

3. Najdoslednejša: Podlimbarski in Cankar

Podlimbarski velja za človeka, ki je bil s svojo dejavnostjo pred vojno in med njo, prav tako kot Cankar (čeprav se je od njega duhovno in literarno povsem razlikoval), najbolj dosleden v obsodbi vojne in nasilja nasploh. Razgalil ju je v vsej njuni mnogoobraznosti, pri čemer je postavil na kocko vse, kar je imel.

Umril je v izgnanstvu, v Pulkavi nedaleč od Moravske, in tako postal tragična figura slovenske književnosti. “Moje srce je postalo uporno, ni moglo iti z njimi, ko so začeli to vojsko, in tirati milijone ljudi v strašno nesrečo,” je zapisal v dnevniku zgodaj jeseni 1915. In res, tudi po zaplembi Gospodina Franja je nadaljeval, tokrat pod psevdonimom, z objavo kritičnih prispevkov. Vendar tudi tokrat ni imel sreče, saj mu je cenzura – potem ko mu je že zasegla povest Romarji – preprečila objaviti nadaljevanje povesti *Rex Sodomae* (izhajala je v Slovanu leta 1916). Potem ko so ga kot nekdanjega oficirja-dragonca avstrijske vojske degradirali in obtožili veleizdaje, so ga oblasti sredi tega leta konfinirale v notranjost države, po vsej verjetnosti tudi zaradi njegove literarne dejavnosti na začetku vojne.

Neverjetno je dejstvo, da je tudi v izgnanstvu ostal zvest svojemu prepričanju. Utrjeval ga je s prebiranjem protivojnih del, v prvi vrsti avtorjev, kot sta bila Berta Suttner in Hermann Bahr. Ni pa uspel dokončati povesti *Sveti Valentin* in *Peregrin* na potovanju (prvega od teh svetnikov ni izbral naključno, saj mu je posvečena cerkva na njegovi priljubljeni Limbarski gori), kajti prehitela ga je smrt. Spis naj bi bil satira na takratne vojne čase in je v bistvu razpravljanje o moralni krizi, ki je v prvi svetovni vojni zadela človeštvo, zlasti pa krščanstvo. Če je bila zaplenjena *Rex Sodomae* protiklerikalno naravnana, se je v tem nedokončanem delu (govori o potovanju po zemlji svetega Valentina, predstavnika prvotnega krščanstva, in svetega Peregrina, zastopnika krščanstva srednjega veka) spet zatekel k vrednotam, ki so izhajale iz občečloveške zakladnice duhovnih vrednot.

Da pa se ni popolnoma predal praznemu idealizmu, priča zapis iz dnevnika dne 28. julija 1915: “Na Primorskem so bili te dni hudi boji, v katerih smo povsod (na doberdobski planoti, pred Gorico in na Krasu) ohranili svoje pozicije in odbili ljute laške naskoke. To je velika vrednost za Slovence.”¹⁰⁰

Iz teh besed ni preveval nikakršen miselni preobrat oz. navdušenje nad vojaškimi operacijami na soški fronti, marveč globoka zaskrbljenost zaradi odprtja vojnega žarišča na slovenskem etničnem ozemlju. Istočasno pa se je zavedal tudi nekaj drugega, in sicer meja pacifizma.

Opredelevanje proti vojni je bilo ob začetku spopada kljub vojni propagandi, stoletnemu sistemu vrednot in avtoriteti habsburške monarhije opcija, na katero so se oprli tisti, ki so se sklicevali na elementarni humanizem, najpristnejše krščanske vrednote itd. Toda položaj se je po vstopu Italije v vojno maja 1915 zelo zapletel. Janez Rotar, avtor študije o socialni in politični misli Podlimbarskega, trdi, da je “tudi Maselj sodil, da gre za italijansko osvajanje slovenskega ozemlja, ki utegne kasneje porazno spremeniti zemljevid Slovenije.” Skratka, pacifistična opcija se je v pozni pomladi leta 1915 zamajala in v očeh mnogih ljudi ni mogla več dati zadovoljivega odgovora na odprte dileme.

¹⁰⁰ Janez Rotar, *Socialna in politična misel Podlimbarskega*, Slovenska matica, Ljubljana, 1969, str. 229.

Pomemben del slovenskega zgodovinopisja navaja – kot zgovoren dokaz za to – dejstvo, da so bili slovenski dezertjerji na soški fronti pravzaprav redki. V podkrepitev te teze poudarja primer množičnega pobega na italijansko stran pod vodstvom sokolskega voditelja Ljudevita Pivka, do katerega je prišlo septembra 1917. Pivko te akcije ni izpeljal na Soči, marveč v Carzanu na Tirolskem, torej daleč od slovenskega etničnega ozemlja. Vseeno pa njegova poteza – kot trdi Janez Švajncer – v domovini ni naletela na razumevanje, zlasti še, ker so se člani njegove skupine potem vojskovali kot prostovoljci proti Avstriji.¹⁰¹ Dezerterstvo med slovenskimi vojaki je bilo predmet nekaterih polemik, ki so zaživele celo v novejšem času.¹⁰²

Odprtje fronte na Soči je bil torej dogodek, ki je globoko vznemiril Podlimbarskega; čeprav se ni odpovedal osnovnemu prepričanju, je o tem dogodku pogosto izrazilo razmišljanje tudi v pregnanstvu.

Dosleden v protivojnih načelih je bil tudi Ivan Cankar. Njegovi protimilitaristični nastopi v javnosti so sovpadali s prelomnimi zgodovinskimi trenutki; v ta okvir spada tudi objava črtice Pogled iz škatlice.

Njegovo najznamenitejše delo v času prve vojne Podobe iz sanj je slovenska literarna zgodovina označila kot “znamenit spomenik iz vojnega časa”,¹⁰³ kjer, kot trdi France Bernik, glavni junak ni pisatelj sam, temveč prva svetovna vojna v svojih razdiralnih pojavnih oblikah. Pisatelj je v tej zbirki uporabil več svetopisemskih motivov, še zlasti nazor o odrešujoči moči in etosu trpljenja, pri čemer so ga posnemali tudi drugi literati.

Veliko je bilo razlogov, ki so spodbujali Cankarja k snovanju teh črtic. Poleg načelnih razlogov so vplivali nanj tudi zapor, cenzura, ne nazadnje tudi sicer kratkotrajno nošenje vojaške suknje od sredine novembra do Božiča 1915 v Judenburgu.

Za razumevanje njegove drže so, poleg knjižnega opusa, pomembna tudi predavanja, ki jih je imel v tistem času. V zadnjem tržaškem predavanju Očiščenju in pomlajenju (20. aprila 1918), bolj znanem po dejstvu, da je v njem posegel v polemiko znotraj JSDS, je izrekel nekaj zelo ostrih besed na račun vojne, hkrati pa izrazil globoko vero v prihodnost: “Kolikor tisočev jih je padlo na bojiščih, kolikor tisočev jih je umrlo doma od vsega hudega – ostalo jih bo še dovolj, da se zgodi, o čemer sem trdno prepričan; na tem ogromnem pokopališču, na teh od solz in krvi bogato prepojenih tleh si bodo zgradili sinovi in vnuki svetlejši dom, ki si ga bodo uredili po svoji, iz trpljenja vzkopeli volji, po svojem, v novih spoznanjih dozorelem razumu.”

V “jekleni kopeli” (kot je pisatelj imenoval vojno), iz katere se bodo očiščeni vrnili v “ognju in peklu preizkušeni možje”, se je Cankar povrnil tudi v predavanju Slovenska kultura, vojna in delavstvo 1. junija 1918 v Ljubljani. Bilo je to njegovo zadnje predavanje, če pa ga primerjamo s sporočilom črtice Pogled iz škatlice, je opazen oster vsebinski zasuk v primerjavi s časom, ko je izbruhnila vojna. Polemični ton do slovenskih kulturnikov povsem ponikne, medtem ko je prizanesljiv tudi do slovenskega časopisja: “Nikoli prej kot tekom te vojne se ni tako široko razmahnila, tako visoko vzdignila kulturna sila našega naroda! Primerjajmo, kakšno je bilo slovensko časopisje pred vojno in kakšno je zdaj!... Celu ovce se strnejo v nevarnosti, otroci se stisnejo drug k drugemu, pa bi se odrasli možiki ne segli v roko!”¹⁰⁴

¹⁰¹ Janez Švajncer, *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*, MORS, Ljubljana, 1991, str. 233.

¹⁰² Zgodovinar Branko Marušič je v recenziji knjige Slovenija, Italija (Debora, Ljubljana, 1996) v istoimenskem prispevku v Delu 18.4.1996 – v odgovoru avtorju knjige Borisu M. Gombaču (le-ta je pisal o “množičnih prestopih vojakov na italijansko stran”) – zanikal, da so kranjski Janezi tako množično bežali v ujetništvo med prvo svetovno vojno.

¹⁰³ Ivan Cankar, *Zbrano delo*, XXIII, DZS, Ljubljana, 1975, str. 303. Oceno je urednik povzel iz recenzije objavljene v Slovincu 12.1.1918.

¹⁰⁴ Ivan Cankar, *Zbrano delo*, XXV, DZS, Ljubljana, 1976, str. 251.

Pod vtisom razvoja dogodkov, še zlasti razmaha majniškega gibanja, je bilo Cankarjevo stališče pravcat preobrat za 180 stopinj. S tem je povsem spremenil sodbo o drži slovenskih književnikov do vojne in dramatičnih dogajanjih, ki so označevali njihov čas.

4. Zvesti sopotniki

Če je vojna dogodek, ki izsili poslednja doživetja in spoznanja (oz. preoblečena smrt, pred katero govorimo resnico, kot je dejal pred leti Janez Povše),¹⁰⁵ potem to velja toliko bolj za četico književnikov, ki so v svojih delih – podobno kot Fran Maselj in Ivan Cankar – kritično obravnavali vojno. Zanje je bilo značilno, da so izhajali iz različnih izkušenj. Pred vojno se s to tematiko, v primerjavi s Podlimbarskim in Cankarjem, sploh niso ukvarjali, oprijeli pa so se je spričo kakega pretresljivega dogodka v njihovem življenju prav v času vojne.

Odličen primer je bil Ivan Lah. Zaradi "suma žalitve veličanstva" je bil v začetku vojne zaprt in nato, kot politični osumljenec, interniran v raznih taboriščih. Leta 1917 so ga poslali na romunsko bojišče, kjer je bil ranjen: prevrat ob koncu vojne je dočkal kot ranjenec v praški bolnišnici.¹⁰⁶

Lah je leta 1917 izdal povest Dore; čeprav se je spuščala v otroški svet (glavni junak je otrok, ki gre med vojno iskat očeta-vojaka, ker je doma ostal sam), je bilo prizorišče zgodbe okolje odraslih, prežeto s problemi, ki jih je potencirala prav vojna. O tem, da je bilo takrat nadvse pogumno objavljati tovrstno snov, priča recenzija omenjene knjige, ki jo je v Slovanu objavil Ivan Albreht: "Ukrep zapira pot na levo, ukrep na desno, naprej in navprej, tako da bodi med sulicami in med bodičjem, kdor piše o vojni."¹⁰⁷

V poznejših objavah v literarnih revijah je Lah uporabil psevdonim, kar priča o določeni opreznosti, značilni tudi za številne druge pisce v tistem času. Delček te je prisoten tudi v eseju o češkem "nemirnem" pesniku Viktorju Dyku, sicer ostri obsodbi vojne, objavljenem leta 1918: "Vsak dan slišimo, da bo vojna osvobodila človeštvo. Lepa beseda. Ko bi bila resnična, bi bila vredna, da ostane med nami. Toda v svetu je bilo od nekdaj tako, da je vojna zaslužila človeštvo; sedanja vojna je prinesla največjo robstvo, ki ga je kdaj poznal svet."¹⁰⁸ Lah je svoje prepričanje napajal v panslavizmu, svetovno nazorsko pa je pripadal levemu liberalizmu.

Drugačnega nazora je bil duhovnik Ksaver Meško. Čeprav se je z vojaško tematiko delno srečal že na prelomu stoletja (črtica Vojak Ivan), je pravo spodbudo našel po začetku vojne. Tako je v "sliki iz težkih časov" Sin, objavljeni v Ljubljanskem zvonu, segel naravnost v posledice vojnih grozot ("A glej, nenadoma, čez noč se je zgodilo ono veliko, nepričakovano čudo: Bog je udaril s srdito pestjo po svetu in je izbrisal vso lepoto z njega in vse veselje je zabil globoko v zemljo. Morda ne vstane nikoli več iz groba."¹⁰⁹

Vojno ozadje je prisotno tudi v sestavku Nekoč je bilo..., objavljenem leta 1916 prav tako v Ljubljanskem zvonu. Isto leto je izšla v sklopu knjige Dve sliki novela Njiva, v kateri je dal poleg pokvarjenosti in brezmožnosti v javnem življenju spet poudarek vojni ("In glej gorje! Čez noč so vstala kraljestva zoper kraljestva, ljudstva zoper ljudstva, soroden

¹⁰⁵ Oblaki so rudeči, izbor in spremna beseda Janez Povše, ZTT, Trst, 1988, str. 204.

¹⁰⁶ Slovenski biografski leksikon, IV, založila Zadružna gospodarska banka, Ljubljana, 1932, str. 604.

¹⁰⁷ Slovan, 1917, str. 137.

¹⁰⁸ Ljubljanski zvon, 1918, str. 97–101.

¹⁰⁹ Ljubljanski zvon, 1915, str. 175–184 in 218–230.

narod proti soroden narod, brat zoper brata, sosed zoper soseda. S srdom in sovraštvom, kakršnih še ni videlo sonce, kar ga je na neba obok pripela vsemogočna roka Stvarnikova, so se dvignili drug zoper drugega.”)

Zapor in internacija v zakotnih hribovskih krajih sta Meška dodatno motivirala k obravnavi tovrstne snovi. Poleg Pesmi iz pregnanstva, objavljeni sicer po vojni (napisani pa že med njo), velja omeniti črtico Zadnja ura Mateja Prosenca; snov zanjo je našel v beljaški bolnišnici, kamor so vozili ranjence iz različnih front in kjer je pomagal spovedovati prijatelju kuratu Potočniku.

Najbolj relevantna medvojna stvaritev pa je bil cikel legend o svetem Frančišku, objavljen v Domu in svetu leta 1917. Z ovrednotenjem enega najlepših krščanskih likov je ne samo poveljčal etična načela, marveč tudi izrazil odpor zoper sovraštvu, nasilje in druge negativne pojave. S prozno obdelavo posameznih epizod iz svetnikovega življenja se je zavzel za uveljavitev načel, ki jih je zagovarjal Frančišek, sicer pa je kot človek in duhovnik videl v njih tudi svoje ideale.

Avgusta 1917 se je lahko vrnil k Mariji na Zilji na Koroško, kjer je služboval pred aretacijo, skoraj poldrugo leto prej. Njegova vrnitev iz internacije je bila rezultat amnestije zaradi spremenjenih notranjih razmer v državi.

Prva svetovna vojna je vplivala izrazito tudi na Franceta Bevka. To zelo zgovorno kažejo že sami naslovi pesmi in nekaterih krajših literarnih izdelkov, ki jih je objavil v Domu in svetu med leti 1914 in 1918: Vojna: bitka, Vojna: molitev, V bolnišnici, Vojna: črne vasi, Zlo, Begunec, Oporoka, Ranjenec, Sirota, Žena padlega vojaka, Vojaška balada... Bevk je bil med prvimi literati, ki so opozorili na problem vojne, hkrati pa tudi med prvimi, ki so jo obsodili: “Vse kar so nabrali od veka do veka – gori! Moč dvajsetih stoletij v curku krvi do nebes se podi.”¹¹⁰

Bevk je bil ob izbruhu vojne učitelj v Orehku, nedaleč od domače vasi. Od tam je bil leta 1916 zaradi pisanja prestavljen v Novake, kmalu pa bi izgubil službo, ker je prišlo do preiskave v Domu in svetu in do policijske ovadbe. Spomladi 1917 so ga vpoklicali v vojsko in tako okusil fronto v Galiciji in Bukovini.¹¹¹ Maja 1918 je neposredno prisostvoval neuspelemu uporju vojakov 97. pešpolka v Radgoni, ki je med uporniki terjala celo več žrtev kot v prav tako nemirnem Judenburgu.

Začetno radikalnost v obsodbi vojne je tudi po nasvetu Ivana Cankarja skrtil tako, da se je zatekel v orientalsko simboliko. V črticah Makabejski bratje, Piramida, Hieroglifi in Nevidna roka (objavljenih v Mentorju 1917/18) je protestiral zoper neusmiljenost kronanih vladarjev in zapovednikov, hkrati pa zavnil slavo in namišljeno veličino tiranov. Upor zoper tuje postave je poveljčal zlasti v Makabejskih bratih, kjer je poudaril vero, da se tudi v sodobnem človeku prebudi upornik (“In kadar koli se me polasti dvom, ali bo zmagalo veliko in dobro, zagledam makabejske brate, ki gredo v procesiji mimo mene, smejejo se, ovenčani, sveti, veliki...”).¹¹²

Bevk je bil oblikovno blizu Cankarjevi vojni prozi; z njo je bil tudi motivno soroden. Tudi on je klical po rojstvu novega človeka oz. odrešitelja, ki bi presešel vojne grozote.

Eden najbolj verodostojnih pričevalcev vojne tragike, če že ne najbolj verodostojen, je bil Lovro Kuhar – Prežihov Voranc.

Voranc je bil že takoj na začetku vojne mobiliziran, še posebej zato, ker je bil zapisan kot politično sumljiv.¹¹³ Prvo leto ga niso poslali na bojišče, sicer pa je ognjeni krst doživel po

¹¹⁰ Vojna: bitka, Dom in svet, 1915, str. 4–5.

¹¹¹ France Bevk, Izbrani spisi, I. knjiga, DZS, Ljubljana, 1951, str. 10.

¹¹² France Bevk, o.d., str. 16.

¹¹³ Zgodovina slovenskega slovstva, o.d., str. 58.

vsej verjetnosti prav v Doberdobu. Še preden se je srečal s fronto, je napisal črtico Bajonetni napad (Ilustrirani glasnik, 1915). Že v njej je jasno izrazil odnos do vojne: "Naenkrat sem se domislil, da sem pravzaprav vojskovanje načelno vedno obsojal... Spet nato sem se spomnil dogodka iz zgodovine, kako sta sovražnika, ko sta prišla skupaj, odložila orožje in pričela svatovski pir; pa sem se v duši brezumno nasmehnil..."

Iz istega obdobja je tudi črtica Pred odhodom na bojišče (prav tako v Ilustriranem glasniku 1915). Najvažnejše delo, roman Doberdob, pa je objavil (tako kot nekatere druge literarne stvaritve z isto tematiko) veliko let pozneje, leta 1940, tik pred še hujšo vojno morijo. Glavni junak v romanu je imel veliko Vorančevih biografskih potez, začeni s prebegom iz avstro-ogrske vojske na nasprotno stran. Vorančeva dela v času pred prvo svetovno vojno so bila, vsebinsko gledano, domačijsko obarvana, hkrati pa so imela močne socialne poudarke. Pozneje ga je vojni vrtinec popolnoma prevzel, tako da velja za tipičnega predstavnika generacije, ki je bila postavljena po sili razmer pod preizkušnjo ognja in meča.

Med tistimi, ki so neposredno doživeli vojne strahote, je bil tudi Prežihov vrstnik Igo Gruden. Gruden je bil v študentskih letih na Dunaju simpatizer preporodovskega gibanja, ob izbruhu vojne pa je bil, tako kot Voranc, med prvimi, ki so oblekli vojaško suknjo. Dodelili so ga 47. pešpolku, v okviru katerega je bil v Galiciji, nato pa na Krasu. Med deveto italijansko ofenzivo je bil na Fajtjem hribu težje ranjen v komolec, invalid je ostal do konca svojih dni.

Gruden velja za tipičen primer književnika-pesnika, ki je s pretežno lahkotnejših predvojnih vsebin prešel na bolj resne, ponekod že eksistencialne teme. Če se je pred vojno osredotočal na ljubezensko in domoljubno-krajinsko motiviko (kar je bilo razumljivo, saj je izhajal iz zahodnega roba slovenskega etničnega ozemlja), je nato, še med divjanjem vojne, posegel po snovi, ki jo je od blizu spoznal prav med služenjem vojaščine. 12. januarja 1917 je med zdravljenjem v Ljubljani zapisal v beležnico te doslej neobjavljene verze: "Vsevpred do žičnih zaprek so v krvi še vroči ležali, ječali, kričali, molili in kleli in vsi še živeti hoteli. A nas, ki smo ostali, je bilo življenja – sram."

Že iz teh vrstic se da razbrati, da nikakor ni bil vojak v polnem pomenu besede. Sovražil je namreč vojašnico in strelski jarek, uši in blato, zlasti pa umiranje za tuje generale. K njegovemu odporu do vojne so pripomogli še drugi dogodki, začeni z begunstvom večjega dela družine (matere z mlajšimi brati in sestrami), ki se je umaknila na avstrijsko Štajersko zaradi množične evakuacije prebivalcev iz rodne Nabrežine septembra 1916.

Med vojno oz. ob njenem izteku je kljub gnevu do vojne obravnaval tovrstno tematiko le v manjši meri. Tako je v Ljubljanskem zvonu objavil sonet Padlemu drugu, ki je pesniški nekrolog prijatelju Albinu Tomažiču, umrlem v letalskem dvoboju na Piavi. V pesmi Naskok (objavljeni v zagrebški literarni reviji Književni jug) pa je opisal strahote sredi vojaške ofenzive.¹¹⁴ Pomembna je tudi pesem Božični večer, ki jo je napisal med zdravljenjem v Gradcu, ostale (npr. Begunci in Na vojaškem pokopališču) pa je objavil po vojni.

Kljub ne preveč izrazitemu literarnemu nastopu med prvo svetovno vojno je Gruden pomemben iz več razlogov: vojna je pomenila zanj premik v življenjskem in hkrati literarnem smislu, kar je prišlo do izraza zlasti kasneje, v letih angažiranja v PEN krogih.¹¹⁵ Gruden je bil namreč v slovenskem merilu med najbolj angažiranimi predstavniki te organizacije, katere simbol je meč, presekan s peresom; prednost ima torej pero, njegova je premoč nad mečem.

Grudnova transformacija torej ni potekala samo na individualni ravni. Iz brezskrbnega mladeniča brez gmotnih težav izpred vojne (izhajal je iz dobrostoječe liberalne družine) je

¹¹⁴ Ljubljanski zvon, 1918, str. 522 in Književni jug, 1918, str. 110–111.

¹¹⁵ Ivan Vogrič-Marko Tavčar, Narcis širokega srca, izdalo SKD I. Gruden, Nabrežina, 1993, str. 59–60.

prešel v družbeno angažiranega književnika, ki je dal svoj prispevek tudi na mednarodni ravni, v prvi vrsti na kongresih in srečanjih mednarodne pisateljske organizacije v nemirnem obdobju med obema vojnama.

5. Juš Kozak ali prerojenje prepovedovca

Kozakova odisejada med prvo svetovno vojno je bila na mah podobna Lahovi. Razlika med njim in Lahom (kot tudi drugimi, na katere je vojna vplivala do take meri, da so se opredelili zoper njo) je v tem, da je na vojno gledal z drugačnimi očmi, preden je ta sploh izbruhnila.

Svoj odnos do vojne oz. nasilja je razčlenil spomladi leta 1913 v Preporodu, glasilo istoimenskega gibanja, in sicer v prispevku, v katerem je opredelil tudi svojo vizijo do narodnega vprašanja: "Da, boj oznanjamo, ker le on bo opral, kar je na nas suženjske krvi... Zato zaznamujte podboje svojega domovanja s krvjo, kajti le onim bo bila nova zaveza, ki bodo pozdravili boj in ki bo kri njih znamenje."¹¹⁶

To tezo je potrdil v nadaljevanju istega članka nekaj številk kasneje (ker je tudi takrat uporabljal podoben besednjak, se ne gre čuditi, da mu ga je cenzura delno oklestila), ne nazadnje pa v prispevku Problem Slovenstva tik pred ukinitvijo Preporoda: "Posamezniki, ki oznanjajo boj se morajo preroditi, da zamorejo izpeljati boj. Ko pa bo boj izvršen, tedaj se prerodijo."¹¹⁷

Zaradi močnega angažiranja v prepovedovskem gibanju je v drugi polovici leta 1914 odsedel šest mesecev v ječi. Po izpustitvi so ga vpoklicali pod orožje in poslali na več front, med drugim tudi na soško bojišče. Leta 1916 je doživel krvavo italijansko ofenzivo na Krasu, zaradi živčne razrvanosti pa so ga naslednjega leta oprostili vojaške obveznosti.

Razlogov, da je literarno posegel v vojno dogajanje, je imel torej več kot dovolj. To je storil že takoj po izpustitvi iz vojske, začenši s črtico Vinjeta (Ljubljanski zvon, 1917) oz. Sanje v celici, kot jo je naslovil v ponatisu več let potem. Z njo je avtor prvič leposlovno segel v čas, ki ga je preživel v ljubljanskem zaporu.

V črtici Življenje in smrt, prav tako iz leta 1917 (v kateri je, podobno kot v Vinjeti, uporabil psevdonom Jakob Gržina), je zajel snov iz vojnih izkušenj v Galiciji. Prav tu pa je viden preobrat (čeravno v drugačnem kontekstu) v primerjavi z njegovimi predvojnimi spisi v Preporodu. Če je prej zagovarjal "pot krvi, v kateri očistimo sebe in svoj narod", je bil zdaj njegov odnos do boja kot sredstva za doseganje ciljev znatno drugačen. S slikanjem uničevanja je namreč odklonil vojno, se ji uprl, in to še v času, ko so vladale posebne razmere.

Podobno snov kot v Življenju in smrti je uporabil tudi v noveli Zemlja (objavljeni v Slovanu leta 1917), katere težnja ni bila zgolj protivojna, saj "ljudje so se na fronti spremenili, naučili so se udariti s pestjo in taki se bodo vrnili domov."¹¹⁸

Poznejše črtica Padlemu drugu je bila odmev na smrt Avgusta Jenka, enega od voditeljev prepovedovcev, medtem ko je črtica In če se zgodi... vizija smrti na fronti. Kozak jo je napisal še v času, ko je bil v ječi, objavil pa, podobno velja za Padlega druga, v Ljubljanskem zvonu leta 1918. Iz tega obdobja je tudi novela Marki Groll, veliko bolj pomembna pa je novela Razori, objavljena ob koncu vojne, o kateri je Vladimir Levstik zapisal, da je "menda

¹¹⁶ Preporod, 15.4.1913.

¹¹⁷ Preporod, 26.6.1913.

¹¹⁸ Juš Kozak, Zbrano delo, I, DZS, Ljubljana, 1988, str. 380.

najboljša slika iz klavnice 1914/18.”¹¹⁹ Prizorišče je bila spet soška fronta, v primerjavi s prejšnjimi literarnimi stvaritvami pa so bili novost poudarki proti avstrijskemu militarizmu, pogovori na fronti o pobegu k sovražniku in odhod vojakov k zelenemu kadru, kar bi leto prej, zaradi cenzure, ne mogel objaviti.

6. Metamorfoza

“Ne doba sanj, miru in svatovanja,
da zvodeni življenja vroči vir!
Le brst, ki neprenehoma poganja,
naš je simbol! ...Beži brezdelja mir...”

(E.Gangl: Sonata o domovini, Ljubljanski zvon, 1915)

Opredelitev zoper vojno nikakor ni bila, vsaj med razumniki, nekaj samoumevnega. O tem pričajo nekateri konkretni primeri, ki dokazujejo, kako nasprotovanje brutalnostim vojne ni bilo aprioristično, temveč rezultat razmisleka, ki ni bil vedno premočrten. Zgovoren je primer Stanka Majcna.

Majcen je bil mobiliziran julija 1914 in poslan na fronto v Galicijo, kjer so mu zmrzile noge. Z odlikovanjem za hrabrost so ga že novembra poslali domov. Zaradi načetega zdravja je poslej, po daljšem okrevanju, opravljal večinoma lažje vojaške naloge.¹²⁰

V 1. številki Doma in sveta leta 1915 je v znamenitem pismu, naslovljenem Književnik v vojski, vzbudil polemiko zaradi teh vrstic: “Po štirih mesecih zelo težkega časa sem opešal in prišel domov... Ej, toliko sem izkusil in kako strašno je bilo vse to! Vojska je velik ventil, skozi katerega se izlije smrad in gniloba stoletja. Ljudje sami spoznajo, da je bilo blata in brozge že previsoko, zrak prepoln kužne zlobe in zatohle ničvrednosti, in si sami odpro tak ventil. V eni izmed oktobrskih števil ‘Naroda’ je bil podlistek, v katerem Dostojevski hvali vojsko. Vse kar tam stoji je res... Ne morem ti dopovedati, kako mene vojna krepi. Daje mi zavest, da se veselo prenavljajo vrednote, da ugašajo tiste luči, s katerimi so ožarjali veliki lažnjivci in goljufi vse stvari...”

Majcnovo razmišljanje je bilo izredno rezko, zato ne preseneča, da je povzročilo reakcije. Eden od tistih, ki so se odzvali nanj, je bil Narte Velikonja v sicer pozno objavljeni pripombi v Domu in svetu: “Prijatelj (Majcen) je mislil, da bo z vojsko odtekel gnoj stoletij iz greznice... v resnici pa je gnoj, ki se je doslej zbiral v greznicah, pljusnil na ceste in beli dan... silni prevrat družbe je samo strašen božjasten napad človeštva.”¹²¹

Presenetljivo je, da je sam Majcen že v naslednji številki iste revije izredno naglo revidiral svoje prejšnje stališče. V črtici Nevernik si je namreč čisto na koncu upal napisati, da vojak “ne more ne živeti ne umreti za domovino.” V tistih časih to ni bilo patriotsko dejanje, saj je pisatelj izražal skepso do domovinske vojne. Vprašanje je, kako je črtica sploh lahko izšla ob cenzuri, ki je bila pozorna na vsakršno malodušje.

Majcen je to stališče podkrepil v zapisu v isti reviji, kjer se je lotil taiste cenzure: “Mnogokaj, kar tu stoji, je zapisano samo zato, ker ukaz, naj molči, ni bil še nikoli tako strog kakor danes, ker se vse lepo, z bolestjo dovršeno pod človeško roko, ni še nikoli tako tiho in globoko zjokalo ob svojem porodu kakor danes...”¹²²

¹¹⁹ Zgodovina slovenskega slovstva, VI, o.d., str. 79.

¹²⁰ Stanko Majcen, Zbrano delo, I, DZS, 1994, Ljubljana, str. 237.

¹²¹ Dom in svet, 1917, str. 303.

¹²² Dom in svet, 1915, str. 81–82.

Pisatelj je prikazal vojne razmere tudi v drugih literarnih izdelkih: v pesmih *Smrt v polju* in *Bitka pri Chirowu* ter v črticah *Hči*, *Kvartir št. 8* in *Ujetnika*. Vse so izšle v *Domu* in svetu leta 1915.

V prvih dveh omenjenih črticah je realistično obravnaval stisko, v kateri so se znašli begunci. Posebno kritičen je v drugi, kjer opisuje dva različna svetova: bedo oz. najhujšo revščino beguncev-barakarjev in uživaštvo t.i. boljše častniške družbe.

Isto leto je napisal tudi enodejanko *Čudež*, ki je prvo njegovo dramsko besedilo z religiozno tematiko; med osebami, ki nastopajo v tem dolgo pozabljenem delu, je duhovnik *Martin*, ki s svojo milino širi ljubezen in spravo med ljudmi.¹²³

Med tistimi, ki niso bili sprva navdušeni za Srbe in so Avstrijo imeli še vedno za svojo domovino,¹²⁴ je bil *Fran Saleški Finžgar*. To je najbolj razvidno iz župnijske kronike, ki jo je urejeval v *Sori pri Medvodah* in v katero je 16. novembra 1915 tako zapisal: "Vojska poteka za nas ugodno. Do 7.XI. že 1/3 Srbije zasedene..."

Vendar *Finžgar* je v taisto župnijsko kroniko zabeležil tudi druge dogodke: ropanje in slabo obnašanje vojakov, vključno s posilstvi. Naprizadet vsekakor ni ostal, še zlasti, ker se nasilstva vojaštva niso zmanjšala. Nasprotno: proti koncu vojne so se, vzporedno s splošnim pomanjkanjem, še bolj stopnjevala. *Finžgar* je pri tem uperil svojo ost zlasti proti nemškimi vojakom in oktobra 1917 zapisal v župnijsko kroniko tako: "Nemška kultura – divjaki, tatovi kur, ovac in vsega. Oblastni, naduti, oholi... Atila s svojo hordo je bil ovčji pastirček."¹²⁵ To stališče je nekaj dni potem še izostril: "Edini naš sovražnik je Nmec. Proč od njega – kamerkoli. Avstrijski vojaki – dasi tudi kaj škode – so bili angeli! Oficirji imeli disciplino. Nemški se pa svojih vojakov boje. Bog daj moč in razsvitljenja našemu vrlemu Karlu! On vodi sam ofenzivo zoper Laha."

V župnijski kroniki najdemo odmev na dogajanje v širšem merilu, vključno s prebojem pri *Kobaridu* ("Uspeh ofenzive sijajen. Prebili fronto dne 23.X.") in z domačo politiko (razkolom v *SLS*, majniško deklaracijo, itd.)

Dogajanje med vojno se je zrcalilo tudi v *Finžgarjevih* delih iz tega časa. V *Domu* in svetu je od leta 1915 do konca vojne in še dlje objavil vrsto literarnih zapisov (strnil jih je v ciklus *Prerokovana*), v katerih je – podobno kot v župnijski kroniki – postopno radikaliziral stališča do vojne. Medtem ko je v *Bojih* (objavljenih ob koncu leta 1915 in v začetku leta 1916) in v sestavku *Prerokbe zore* poudarjal nekatera splošna dejstva ("Takale je vojska! Bogatin bo še bolj obogatel, reveža pa sleče do nagega"),¹²⁶ je v *Kroniki* gospoda *Urbana* izkristaliziral svoj odnos do vojnih dogajanj. Omenjeno zgodbo, objavljeno leta 1917 v nadaljevanju (podobno kot *Boje*), je prenesel v dobo francoske okupacije na Slovenskem. O njej je po vojni povedal tako: "S tem sem zavito skušal udariti po soldateski. Cenzura je šele zadnje poglavje zaplenila. Ne vem, ali je bila prej dobrohotna ali res ni sprevidela, da bijem senco, mislim pa osla."¹²⁷

Poseg avstrijske cenzure še zdaleč ni bil naključen, saj si je pisatelj privoščil nekaj pikrih ("... zemlja je zajokala pod kopiti in kolesi. Detelja, oves, ajda, otava – vse je izginilo..."), s tem da se je na koncu – podobno kot dobrega pol stoletja poprej *Jurčič* v *Spominih* starega Slovenca – lotil Napoleona ("In vsega tega je kriv eden – Napoleon nisem upal reči").

¹²³ Stanko Majcen, *Zbrano delo*, V, DZS, Ljubljana, 1997, str. 496.

¹²⁴ Tako je bilo mnenje urednika V. zvezka zbranih del *Frana Saleškega Finžgarja* (DZS, Ljubljana, 1983, str. 445).

¹²⁵ *Fran Saleški Finžgar*, o.d., str. 469.

¹²⁶ *Fran Saleški Finžgar*, o.d., str. 134.

¹²⁷ *Fran Saleški Finžgar*, o.d., str. 504.

Ciklus Prerokovana je Ivan Pregelj označil po vojni kot “dokument človečanstva v velikem kodeksu, ki mu je stokrat drugo ime: Tolstoj, Suttner, Barbuse, ‘Sevastopolj’, Die Waffen nieder, Le feu...”

Pri Finžgarju je v letih vojne opazen znaten premik: če je na začetku imel Avstrijo še za svojo domovino, je pozneje stopil na Krekovo pot, celo na tisto bolj radikalno, ki je popolnoma prekinjala s tedanjo avstrijsko domovino. Zgovoren je njegov vzklik ob zaključku govora, ki ga je imel ob akademiji Glasbene matice v Ljubljani 21. aprila 1918: “Ali Jugoslavija – ali smrt!”¹²⁸

Dokaj vprašljiva osebnost je bil Ivan Tavčar. Kljub temu, da je bil podpisnik majniške deklaracije (s tem, da je njegova življenjska sopotnica Franja 24. marca 1918 izročila predsedniku Jugoslovanskega kluba Antonu Korošču okoli 200.000 podpisov v podporo deklaracijskemu gibanju)¹²⁹ in kljub dejstvu, da je ob razpadu Avstro-Ogrske monarhije postal član prve narodne vlade za Slovenijo, je bil skozi vse vojno obdobje izrazito zadržan. Do take mere, da se ga je poleg političnih nasprotnikov kritično lotil tudi sam zaveznik in obenem tekmeč v liberalni stranki Ivan Hribar. Le-ta je bil zelo zgovoren v svojih spominih, in sicer v tistem delu, kjer opisuje svoje srečanje s Tavčarjem v začetku avgusta 1914. “Vojska je vojska,” mu je namreč takrat zatrdil Tavčar, “zato je treba previdnosti, zakaj ob takem času je semtertje nevarna že kaka fraza, za katero bi se v normalnih razmerah nikdo ne zmenil. Zato bom jaz na primer igral takšno hinavščino, da se bo svet čudil.”¹³⁰

Hribar ni bil nič manj prizanesljiv niti pri opisu obiska, ki ga je Tavčar opravil pri že zaprtem Hribarju: “Nato se je poslovil in odšel s pripomnijo, da me bo že zastopal, če bi bilo potreba. Ne da sem v stanu izpregovoriti le besedico, prožim mu molče roko. Štiri mesece ga potem nisem videl več.”

Tavčar je v prelomnem času pokazal šibkost, saj je bil med tistimi, ki so šli leta 1917 v zastopstvu liberalnega in katoliškega tabora izražat vdanost novemu cesarju. To je bil čas, ko se je znotraj liberalne stranke že začel ostriti spopad med “starimi”, ki jih je posebljal prav Tavčar, in “mladimi” okrog Ravniharja in Žerjava. V bistvu so stari z avstrijakantskim patriotizmom že izgubljali nadzor in vpliv v stranki.

Res je, da je avtor Cvetja v jeseni (izdanega prav med vojno) bil skozi vse vojno obdobje – zaradi županske funkcije, ki jo je takrat opravljal – v nezavidljivem položaju. To je bilo zlasti razvidno v valu nezadovoljstva v Ljubljani med 22. in 24. aprilom 1918, nastalega zaradi izredno slabe preskrbe z živili. Ko so se protestniki napotili prav do njega, je krivdo za slabe razmere naprtil deželni vladi. To pa je bilo po mnenju policijske direkcije naravnost pregrešno, saj naj bi s tem spodbudil civilno prebivalstvo k nadaljnjemu demonstriranju. Vojaške oblasti so zaradi tega zahtevale strogo preiskavo proti Tavčarju, zanimivo pa je, da je policijsko poročilo posebej opozorilo na dejstvo, da je Tavčar le dan po demonstracijah kratkoma odšel na dopust.¹³¹

Ljubljanski nemiri so pustili pečat v književnosti po zaslugi Otona Župančiča, in sicer v pesmi Na Jurjevo osemnajstega. Župančič je v njej uporabil motiv Zelenega Jurija:

“In vedel jih je v blesek ponosnih cest,
da so košato gledali obilje,
da so ločili silo in nasilje
in stisnili sto let trpljenja v pest.”

¹²⁸ Fran Saleški Finžgar, Zbrano delo, XIII, DZS, 1994, str. 35.

¹²⁹ Franček Bohanec, Ivan Tavčar, Partizanska knjiga, 1985, str. 146.

¹³⁰ Ivan Hribar, Moji spomini, II, Merkur, Ljubljana, 1932, str. 104.

¹³¹ Janko Pleterski, Prva odločitev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. Slovenska matica, Ljubljana, 1971, str. 233–237.

Da se stvari kljub neredom niso sprevrgle, je treba pripisati pasivni drži vojaštva, ki je imelo nalogo nadzorovati protestnike. To velja še zlasti za nekatere oddelke 2. gorskega strelskega polka, sestavljenega pretežno s slovenskimi vojaki, taistega, ki se je nekaj mesecev kasneje uprl v Codroipu v Furlaniji. Zanimivo je tudi, da so isti vojaški formaciji le nekaj dni pred izbruhom spontanih demonstracij izročili srebrni častni rog Mestne občine Ljubljana. Na slovesnosti je takrat Tavčar dejal tako: "...Njegov glas (Vašega najvišjega gospoda, Nj. Vel. cesarja) naj od sedaj mogočno doni pred Vašimi vrstami, da se Vam dviga ponosno in iskreno srce, sovražniku pa zatrepeta bojzljiva in nezvesta duša."

Kljub temu da je že dva tedna potem na množični narodni manifestaciji v Pragi poudarjal "zvesto zavezništvo obeh narodov (češkega in slovenskega – op. pisca) v borbi proti oholemu germanstvu, ki se pripravlja, da zgradi preko naših trupel svoj most k Adriji",¹³² je bila Tavčarjeva medvojna omahljivost še nekaj let po vojni predmet polemik. Ob Tavčarjevi 70-letnici (leta 1921) je npr. takratni komunistični voditelj in bivši preporodovec Fabjančič odkrito očital pisatelju, da je skupaj s poslancem Trillerjem denunciral slovensko mladino zaradi njenega jugoslovanskega stališča.¹³³

IV. Obračun

1. Neuskaljena pahljača

"Sam si gospodar usode –
v gaje svoje greš svobode
ali tja, kjer grom udarja
v čelo temnega viharja."
(Cveto Golar, Motto, 1915)

Med prvo svetovno vojno so vojaške oblasti vpoklicale pod orožje veliko število slovenskih književnikov. Vojni vrtinec je vsrkal tudi nekatere duhovnike (npr. Izidorja Cankarja, ki je bil določeno obdobje vojni kurat). Na bojnem polju je zlomil prenekatero življenje, med drugim pesnika in slikarja Jožeta Cvelbarja. Zaradi vojne so nekateri razumniki emigrirali (npr. ustanovitelj Vede Bogumil Vošnjak, Dragotin Gustinčič, itd.), mnogi pa so bili, kot smo videli, aretirani, konfinirani oz. internirani.¹³⁴

Že ti skopi podatki kažejo, da je bila razumniška fronta po sili razmer zelo nekompaktna. To velja toliko bolj za nasprotnike vojne, saj so bili tarča pritiskov, raznih oblik represije in cenzure.

Glede na to, da je slovenska književnost v mnogočem nadomeščala politično sfero in konstituirala našo narodno in politično zavest, lahko delno primerjamo aretacije med slovenskimi razumniki z aretacijami politikov-antimilitaristov, kot sta bila Rosa Luxemburg in Karl Liebknecht v Nemčiji.

Tabor nasprotnikov vojne je bil pravzaprav že neposredno pred vojno neenoten, hkrati pa razredčen. Malo je bilo namreč avtorjev, ki so za glavne junake svojih delih izbirali npr. inženirja Vilarja (namišljenega, a zato nič manj avtentičnega glavnega osebka v Masljevem

¹³² Ivan Lah, *Knjiga spominov*, II, Ljubljana, 1940, str. 162.

¹³³ Slovenski narod, 7.8.1921.

¹³⁴ Dušan Kermavner je v študiji O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno (*Zgodovinski časopis*, 1973, str. 343–375) navedel zanimiv podatek o aretirancih zlasti na Primorskem. Od 125 Slovencev (med temi so bili pri 121 navedeni poklici) jih je bilo 74 intelektualcev.

romanu *Gospodin Franjo*) ali pa svojce marširajočih vojakov v Cankarjevi Lepi naši domovini. Še manj pa je bilo takih, ki so se družbeno angažirali okrog tematike nasilja (Aškerc, Cankar...).

V času izrednih razmer je ostal ta tabor razpršen in neuskkljen. Težko je bilo najti namreč skupni imenovalec med Masljem in preporodovci, ki so do izbruha vojne, sodeč po nekaterih pričevanjih, celo prisegli na revolver (da ne govorimo o stikih z Mlado Bosno, ki so jih imeli posamezniki, začenši z mladim razumnikom Ivanom Endlicherjem). Ali pa med avantgardnim Antonom Podbevškom, avtorjem med vojno nastalega pesniškega ciklusa *Žolta pisma* (v okviru katerega je tudi znana pesem *Ob dnevu vpoklica na kolodvoru*) in z realizmom prepojenim Ivanom Dornikom (gl. npr. *črtico Brez oči* in *zapis Obtožnica*). Čeprav so si bila čustva vseh teh avtorjev na mah podobna – skupna jim je bila prizadetost ob revščini in trpljenju med vojno – je bila njihova govorica preveč različna.

Če k temu dodamo ideološke razlike, potem je slika popolna. Krščanski etos, protivojne težnje znotraj socialdemokracije in svobodomiselnost nasploh se namreč nikakor niso mogli ali znali uspešno povezati.

Med slovenskimi književniki ni bilo takih, ki bi se prostovoljno vključili v avstro-ogrsko vojsko; vojno, ki se je razlila po stari celini, namreč niso imeli za svojo. Tega pa nikakor ne moremo reči za prvo ali drugo generacijo asimilirancev, pri katerih je bil prisoten tudi obraten pojav. Zanimiv je primer Juliusa Kugyja, čigar oče je bil asimilirani koroški Slovenec, mati pa najstarejša hči Jovana Veselega Koseskega. Čeprav je bil ob izbruhu vojne star 56 let in bil zaradi kratkovidnosti oproščen vojaščine, se je ob vstopu Italije v vojno takoj prijavil kot prostovoljec.¹³⁵ Pozneje je o tej odločitvi takole zapisal: “Bodi povedano, da sem brez obotavljanja postavil v službo propadajoče domovine premoženje in kri, zdravje in življenje...”

Drug dober primer asimiliranca, tokrat italijanskega, je bil tržaški pisatelj Scipio Slataper, čigar korenine so bile prav tako nedvoumno slovanske. Njegova usoda je bila tragična; potem ko je prebežal na italijansko ozemlje in kot prostovoljec vstopil v italijansko vojsko, je bil v naskoku na avstrijske položaje pri Podgori na Goriškem v začetku decembra 1914 smrtno ranjen v grlo.¹³⁶

Med Slovenci pa je bilo tudi nekaj razumnikov, ki so se vključili v srbsko vojsko, vendar pretežno po sili razmer: pesnik in dramatik Pavel Golia je npr. prestopil k Srbom po izpustitvi iz ruskega ujetništva, medtem ko je preporodovec Avgust Jenko celo padel v srbski kraljevi vojski, potem ko se je uspel izmakniti aretaciji v Avstriji.

2. Prepad med razumniki in delavstvom

Da je med enimi in drugimi zijal prepad, priča misel, ki jo je izrazil Ivan Cankar v *Očiščenju* in *pomlajenju*, in sicer v tistem delu, ki govori o rudarju (“Sam sem bil priča, ko je delavec, rudar ogledaval roko govornika-inteligenta ter z nemalim ogorčenjem konstatiral, da je roka bela in brez žuljev.”)¹³⁷ S to trditvijo se ni povsem strinjal Dušan Kermavner, ki je kot argument zoper Cankarjevo pisanje navedel Etbina Kristana, ki da je bil “enako ‘gospoško oblečen’, z belimi rokami brez žuljev in v neki celo pretirani knjižni slovenščini, pa mu

¹³⁵ Julius Kugy, *Vojne podobe iz Julijskih Alp*, založba Kres, Ljubljana, 1995, str. 63.

¹³⁶ Livio Isaac Sirovich, *Cime irredente*, Vivalda Editori, Torino, 1996, str. 170; avtor navaja, da je Slataper padel kot poveljnik manjše enote, ki je naskakovala avstrijske bojne linije.

¹³⁷ Ivan Cankar, *Zbrano delo*, XXV, DZS, Ljubljana, 1976, str. 245.

niso odrekli zaupanja.”¹³⁸ Kljub tovrstnemu dokazovanju lahko vseeno rečemo, da se med sabo niso ujekali.

Zakaj pa je bil pravzaprav pomemben stik razumnikov z delavstvom? Iz enostavnega razloga, ker je bila prav mednarodna delavska zveza (Druge internacionala) tista, ki se je deklarativno pred začetkom spopada zavzela zoper vojno. Že res, da je pri tem doživela pravi polom (znana je ironična fraza Rose Luxemburg: “Proletarci vseh dežel, združite se v miru, v vojni pa si porežite vratove!”)¹³⁹; vendar pa gre prav ideji Druge internacionale (povoženi ob izbruhu vojne od šovinizma, ki je prevladal v posameznih delavskih strankah) zasluga, da se je nekaj pozitivne energije le izcimilo. V ta okvir je treba prišteti opore vojakov, pri katerih so sodelovali člani socialdemokratske stranke, pasivni odpor, podžiganje stavkovnih nemirov proti koncu vojne itd. Sicer bore malo v primerjavi s prvotnimi široko-poteznimi načrti Druge internacionale, nekaj pa le.

Prav iz teh, sicer sporadičnih in večinoma osamljenih primerov odpora proti vojni se kaže razlika med delavci (vsaj med tistimi, ki so, razočaranimi od delavske internacionale, ostali prepričani o nesmislu vojne) in izobraženci. Kakšna razlika med Igom Grudnom, avtorjem ne ravno številnih verzov o vojnih grozotah, in njegovim sokrajanom iz Nabrežine Jožetom Marizzo, delavskim voditeljem, ki si je zaradi ščuvanja vojakov proti nesmislu vojne prislužil od vojaškega sodišča zaporno kazen! Ali pa med vodjo vojaškega upora v Judenburgu, železniškim sprevodnikom ter članom JSDS Antonom Hafnerjem iz Godešiča pri Škofji Loki, in Ivanom Tavčarjem iz le nekaj kilometrov oddaljene rodne Poljsanske doline (kamor se je vračal ob iskanju vaške idile). Že res, da je bilo tudi med književniki nekaj mučnikov in svetlih primerov (veliko pogostejših proti koncu vojne), vendar kaže, da jih je bilo med delavci še več.¹⁴⁰

Kakorkoli že, tudi samemu vodstvu JSDS je težko uspevalo usklajevanje z delavstvom. O tem pričajo nekateri dogodki proti koncu vojne, začenši s splošno delavsko stavko, ki je zajela januarja 1918 pomembna središča Avstro-Ogrske, vključno z južnimi industrijskimi kraji (Trst, Milje in Pulj). Stavkovno gibanje, nastalo zaradi nevdržnih razmer v preskrbi s hrano, je preraslo tedaj v splošno gibanje za mir. Vanj so bili vključeni številni slovenski delavci. Kot trdi Pleterski, je “ta revolucionarni položaj postavil vodstva strank, v prvi vrsti nemško avstrijske, a tudi slovenske socialdemokracije pred neizprosno preizkušnjo. In znano je, da so ta vodstva storila vse, da bi stavkovno gibanje zavrla in speljala v neškodljive vode.”¹⁴¹

Pri tem ne gre pozabiti niti na vpliv, ki ga je imela na mirovne zahteve oktobrska revolucija. Vodstvo JSDS je ob koncu leta 1917 o tem tako zapisalo: “Po zmagi ruskih boljševikov, je prišla takoj mirovna ponudba, katero smo uporabili in sklicali 12 shodov, ki so bili v resnici prava mirovna manifestacija slovenskih delavcev. Shodi so bili ogromno obiskani...”¹⁴²

Vendar želje po miru, ki so prihajale iz delavske baze, vodstvo stranke ni znalo pravilno usmeriti.

Sploh se je ljudsko nezadovoljstvo, ki je prihajalo na dan z zahtevami po miru, vse bolj prelivalo na druga področja, začenši z narodnim vprašanjem. Slednje, nedvomno širše, je vsrkalo vase dotedanje nagibe iz civilne družbe, vključno z zahtevo po miru. Tako so se

¹³⁸ Dušan Kermavner, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918, Ljubljana, 1969, str. 175.

¹³⁹ Marjan Britovšek, o.d., str. 10.

¹⁴⁰ Značilen je primer slovenskega vojaka (sicer rudarja s socialdemokratskimi nazori), ki je bil, spričo poskusa dezerterstva, obsojen na smrt in ustreljen na Suhem bajerju pri Ljubljani. Dogodek je opisal Ivan Robida v Kroniki slovenskih mest, 1935/2, str. 21.

¹⁴¹ Janko Pleterski, Prva odločitev..., str. 200.

¹⁴² Razprave X. rednega zbora JSDS v Avstriji 25. in 26. 12.1917 v Ljubljani, Ljubljana, 1918, str. 26.

mirovne težnje počasi začele stajati v nacionalnem gibanju, ki je vse bolj preraščalo prvotne okvire in se globoko zasedrilo v zavesti ljudi. Javno mnenje se pri tem ni več omejilo na enostavni sklop za ali proti vojni, marveč se je začelo spraševati tudi o ureditvi in načinu vladanja po vojni. S tem se je že začel zaton dvoglavega avstrijskega orla.

Da so zahteve po miru postale samo del širših zahtev, zgovorno priča tudi razvoj dogodkov v zvezi s pobudo papeža Benedikta XV. po mirovnem posredovanju.¹⁴³ Sveti oče jo je v obliki note izročil vojskujočim se državam avgusta 1917, s tem da se je za pomoč obrnil tudi na cerkvene ustanove. Podporo papeževi akciji sta izrazili po zaslugi ljubljanskega škofa Jegliča tudi glavni politični stranki na Slovenskem (SLS in liberalci, preimenovani naslednje leto v Jugoslovansko demokratsko stranko), in sicer v znani Izjavi 15. septembra 1917. V njej sta obe stranki podprli majniško deklaracijo, kar je delno zasenčilo mirovne želje rimskega papeža.¹⁴⁴

Nacionalno gibanje, ki se je razvilo iz majniške deklaracije, lahko torej štejemo tudi kot rezultat mirovnih teženj, kot njihov iztek v neko drugo, globljo obliko.

3. Posuti si teme s pepelom ?

Med prvo vojno in po njej je bilo na račun razumnikov oz. njihove drže v tem času izrečenih veliko očitkov. V mnogih primerih so jih izrekli sami razumniki, o čemer priča

že Cankarjeva črtica Pogled iz škatlice. Nič bolj prizanesljiv ni bil Henrik Tuma ("Izšolane intelektualce položimo dvakrat na tehtnico, preden jim naklonimo zaupanje... Socialistično gibanje je vlekla s pota razrednega boja zlasti cela hierarhija uradništva ...in polsocialističnih intelektualcev, ki so v velikem številu vrel v delavsko gibanje, da jim je dalo eksisten-co"),¹⁴⁵ da ne govorimo o Franu Govekarju, ki si je – v opisovanju razumniškega strem-ljenja po materialnih dobrinah med vojno – privoščil umetnike ("O domovina, tak je tvoj prvi pesnik!").¹⁴⁶

Nedvomno velja naslednje: kakršen koli namig inteligenca proti vojni, še zlasti v uvodni fazi konflikta, je bilo pogumno dejanje. Že res, da so nekateri posegi pisateljev v tujini bili prodornejši v primerjavi s slovenskimi (tu mislim zlasti na odmevno delo Romaina Rollanda Nad metežem), vendar v cenzurnih pogojih, kakršni niso veljali za Rollanda v varni Švici, je bilo kaj več že težko.

Res pa je še nekaj. Literarna inteligenca bi se lahko bolj izrazito angažirala proti vojni že pred začetkom spopada. Znakov za bližajočo se katastrofo je bilo namreč dovolj. Samo tako bi lahko ublažila požar, ki je naposled dobil neslutene razsežnosti. Pravi pacifizem po izbruhu kakršnega koli spopada je dejansko nemogoč, saj postanejo razmere zaradi razbohotenja nacionalizma, obsednega stanja in posledične represije proti svobodomislečim nezno-

¹⁴³ Dušan Kermavner, Ivan Cankar..., str. 19.

¹⁴⁴ Tudi znotraj katoliškega gibanja je bila razvidna prisotnost različnih duš. O tem priča med drugim dopis, ki ga je junija 1918 poslal Kukovcu neformalni vodja nacionalno radikalnega krila znotraj SLS, Gregor Žerjav: "Oni prismojeni boljševiki, ki so v Radgoni toliko razsajali, se bodo pokorili, ko bo kader v Szekesfehervarju, Janezi pa v južnejem zraku v Tolmezzo, lovci 7 bodo v Dogni premišljevali, zakaj so nasedli Olipovemu bratu..." (Janko Pleterski, Prva odločitev..., str. 228).

Olipov brat ni bil nihče drug kot vodja vojaškega upora v Murauu, Boštjan, ki je v pismu, poslanem malo pred ustrelitvijo, zapisal ničkaj boljševistične besede: "...Ne jokajte zaradi mene! Bog je tako hotel. Izpovedal se bom in sprejel obhajilo, da umrem kot pravi kristjan..." (Dušan Kermavner, Presoje avstrijske oblasti, Delo, 8.6.1968).

¹⁴⁵ Henrik Tuma, Iz mojega..., str. 354.

¹⁴⁶ Ljubljanski zvon, 1916, 412–418.

sne. V nekaterih primerih preostane skorajda le še begunstvo. Še bolj pogosto pa dovčerajšnji antimilitaristi postanejo najbolj zakrknjeni vojni hujskači. Pred izbruhom spopada se sicer večina opredeli za mir, ob začetku vojne pa se premnogi lahko kar čez noč prelevijo.

V takih razmerah lahko pero, v pozitivnem smislu seveda, izkaže solidarnost oz. toplino. V stiski je namreč beseda včasih pomembnejša kot nož ali kruh. Če je res, da pero lahko ubija s črnim, potem lahko tudi bodri in tolaži.

Pisatelji so se poleti 1914 znašli v položaju, ko so iniciatorji vojne dejansko prikrili njen resnični značaj. Vladajoči razred je namreč vcepljal prepričanje, da se država bori za obrambo domovine. V podkrepitev te teze je poudarjal, da je zaradi napredka v tehniki vojna postala "mehanska" (tako kot veliko let pozneje "kirurška"), kot da bi želel dokazati neko njeno humanizacijo. Nekateri so tej razlagi, vsaj na začetku, verjeli.

Nekateri so se vprašali, ali ni bil cilj, ki so ga mnogi razglašali pred vojno, namreč njena preprečitev, zgolj utopija. Skorajda, vendar razvoj dogodkov je dokazal, da se tudi utopije, vsaj delno, lahko uresničijo. Ena od teh je bila nastanek neodvisnih držav na pogorišču Avstro-Ogrske.

Če sta na tem svetu dobro in zlo odvisna od osebne moralne izbire, od prepričanja in človekovih vrlin, potem to velja tudi v tako skrajni preizkušnji kot je vojna. Etika nenasilja je vedno učila strpnosti in zavračanje boja, to pa je bilo za nekatere vodilo v težavnih letih prve svetovne vojne. Prav zato je Podlimbarski v trenutku, ko je slekel vojaško suktnjo (skoraj deset let pred izbruhom vojne), lahko zapisal: "Nobene vojaške dolžnosti več, prost do groba."

Summary

Slovene writers and WW I

Ivan Vogrič

Each responded differently: some categorically and incessantly negated it, others oscillated from one side to the other, changing their political preferences according to their special personal circumstances: while some, for instance, were in favor of war at its beginning (seeing in it mainly a means to solve international and other conflicts), toward its end they often distanced themselves from it, or criticized it. Personal experience, such as participation in military operations, getting arrested or being sent to confinement, played an important role here.

Though very few in numbers, some writers had a clear point of view on this subject even before the war had started; two of these were Fran Maselj Podlimbarski and Ivan Cankar. Most, however, were indifferent. In order to understand why their views on war varied so much even before the summer of 1914 it is necessary to gain an insight into the period before the war which was filled with tension and false illusions. The fact that before 1914 there had been no wars in the territory of Austria-Hungary for quite some time, and that as a consequence many people had false notions about it, was of considerable importance. Most people namely felt that war could be resolved in a limited period of time, and was confined to a certain region (which had been true of both wars in the Balkans immediately before 1914). Because of such notions people were completely unprepared for WWI. This may seem surprising, since there had been several indicators that the circumstances had become harsher (especially unrests in the Balkans); several times, the army had used force even in the Slovene ethnic territory (such as the 1908 blood-shedding events in Ljubljana).

People in general, and Slovene writers were no exception, were thus completely unprepared for this type of war, and especially for all that such a war entails: the state of emergency lasting several years, uncertainty, new type of warfare, etc.

Since writers have always been considered people of moral integrity, it is necessary to understand their political views during the First World War. To be either for or against the war was a moral choice of each writer, yet it is also necessary to take into consideration the special circumstances which occur in each war. Since such circumstances imply repressive measures, various pressures, limitation of freedom, especially the freedom of publication which is of crucial importance for writers, ordinary channels of communication are often interrupted. This was also true for the period of the First world War and the ensuing thriving chauvinism, in which authorities thwarted anybody who may have had doubts about the war.

One of the questions that need to be asked is whether this war could have been prevented. It would have been possible to influence the development of events only before the war had started; once the military machinery starts rolling, however, it is virtually impossible to stop any longer. This is especially true of the sphere of the civil society which, as has already been mentioned, is confronted with numerous obstacles (persecution of those against the war, war propaganda by means of written word, encroachment upon people's rights, etc.).

The paper tries to analyze the differences not only among writers, but also between different groups and cultural environments (literary magazines, for instance, such as the *Dom in svet*, the *Ljubljanski zvon* and the *Slovan*). Of extreme importance is also the temporal dimension. 1917, for instance, denotes an important turnabout in comparison with the development of events up to then. The changes taking place then were the result of shifts in political and military spheres, be it within the Austro-Hungarian monarchy or in the world in general, and these changes greatly affected writers and other intellectuals in Slovenia as well. It would be especially interesting to establish whether the changes occurring in the last phase of the war had been exclusively the result of exterior circumstances, or maybe the result of activities of different groups such as Slovene writers, for instance. The answer is far from simple.

Slovene writers often represented a greatly diversified group. If, toward the end of the war, they became highly critical of it (and, as the result, were critical also of the political situation within the country), this does not yet signify that their attitude had always been consistent. Quite to the contrary, it consisted of different views, the result of which was that this group of intellectuals working in the sphere of culture was not connected to other social groups whose goals were similar. This is especially true of those who were against the war even before it had begun.

If Slovene literati were affected by the war circumstances, they were also affected by other processes taking place within the society at that time (such as ideological and intergenerational differences, or merely different views on art, aesthetics, etc.). In order to learn about political views of Slovene writers during the First World War it is therefore necessary to consider these elements as well.

Božo Repe

Slovenci v osemdesetih letih

(prvi del)

Zaton titoizma

Dosmrtni predsednik Jugoslavije Josip Broz – Tito je umrl v Kliničnem centru v Ljubljani, po uradnih podatkih 4. maja 1980 ob 15. uri in 5 minut. Smrt v jugoslovanskem vrhu ni povzročila pretresov, že v začetku leta 1980, ko se je začela njegova zdravstvena agonija, med katero opravično ni bil več sposoben, je bilo jasno, da Jugoslaviji ne bo več vladal. Več kot dva meseca in pol pred smrtjo, 14. februarja 1980 (Tito naj bi bil tedaj le še občasno pri zavesti oz. že v komi ali celo klinično mrtev), je predsedstvo SFRJ ob asistenci predsedstva CK ZKJ že imelo pripravljen scenarij njegovega pogreba.¹

Zdravstveno stanje države ni bilo dosti boljše od predsednikovega, le da so ga prikrivali. “Tito je mrtev, le da tega še ne ve”, je že sredi sedemdesetih let, potem ko se je z njim dokončno razšel, menda cinično izjavil njegov medvojni soborec in kasnejši jugoslovanski zunanji minister Koča Popović. Podobno bi – seveda za nazaj – lahko trdili za Jugoslavijo. Toda takrat bi le redko kdo pritrdil takemu stališču. Jugoslavija je vzbujala vtis mirne, stabilne države s solidnim standardom, rešenim nacionalnim vprašanjem in mednarodnim ugledom, ki je nekajkrat presegal njeno velikost in ekonomsko moč. Titova bolezen in smrt sta doma in po svetu sicer sprožili ugibanja o tem, kaj bo z Jugoslavijo. Toda prevzem oblasti s strani kolektivnega vodstva je potekal relativno gladko, bipolarnost se je tedaj še zdela večna, socialistični blok monoliten, s tem pa je nespremenjen ostajal tudi geostrateško pomemben “vmesni” položaj Jugoslavije, ki so ga politično in finančno čvrsto podpirale zahodne države na čelu z ZDA. Svetovni državniki so interes za Jugoslavijo ne nazadnje pokazali tako, da so Titu priredili enega najveličastnejših pogrebov v 20. stoletju. Vprašanje morebitne demokratizacije Jugoslavije je bilo v tem gledanju sekundarnega pomena, sicer dobrodošlo, ne pa nujno. Mnogo pomembnejša se je zaradi vloženega denarja zahodnim kreditorjem zdela reforma jugoslovanskega gospodarstva.

Tito ob svoji smrti ni izrekel kakšnih velikih besed v slogu “*čuvajte mi Jugoslavijo*” (kakršne so pripisovali Aleksandru Karađorđeviću, ko je umiral po atentatu v Maresillesu leta 1934).* Tudi ni zapustil politične oporoke (celo običajne ne, saj večje lastnine – z izjemno vinograda v rojstnem Kumrovcu – skorajda ni imel). Za politično oporoko so vsak zase proglašali besede, ki jih je – največkrat resigniran in zaradi slabega zdravja in slutnje konca slabo razpoložen – izrekel tej ali oni delegaciji ali posamezniku konec leta 1979. Nazadnje se je srečal s slovensko delegacijo 24. decembra 1979 v Karadjordjevu (tudi zato, ker so Slovenci nasprotovali njegovi ideji o kratkih, največkrat enoletnih ali dvoletnih (“dežurnih”) mandatih na vodilnih funkcijah.² Pred tem, 6. novembra je imel srečanje z

¹ Zaključki o sahrani predsednika republike i Predsednika Saveza komunista Jugoslavije Josipa Broza Tita (državna tajna), Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I, fascikel 49/20 (dalje ARS-I).

*Po pričevanju Josipa Kopinića (glej Vjenceslav Cencić: Titova poslednja ispoved, Grafos cetinej, Orfelin Beograd, 2001) je imel Tito zadnja pomembnejša sestanka 21. in 22. decembra 1979 z vrhom JLA ter 27. in 28. 12. s člani P CK SFRJ in P CK ZKJ. V Kliničnem centru, po amputiranju noge pa naj bi na ločenih srečanjih z zveznim sekretarjem za ljudsko obrambo in tedanjim podpredsednikom P SFRJ Latarjem Koliševskim vsakemu posebej zabičal, naj njegovi nasledniki čuvajo Jugoslavijo. Koliševski je o tem napisal tudi posebno izjavo.

² Razgovor predsednika Tita z delegacijo SR Slovenije, Karadjordjevo, 24. decembra 1979, ARS-I, F49.

Bosanci v Bugojnu.³ Bosanci, najbolj zvesti "Jugoslovani" so Titu pritrjevali in pridno podžigali proti samovoljnim in nediscipliniranim Slovencem, ki ne razumejo "zajedništva" in resnosti situacije. Tito je namreč verjel, da bo s kratkimi mandati in številnimi rotacijami zagotovil stabilno Jugoslavijo, v obeh srečanjih pa je izražal predvsem skrb zaradi pretirane potrošnje, zapravljanja, nekontroliranega uvoza in političnih investicij. Sistemskih napak ni videl, lahko bi rekli, da se mu je misel v zadnjih dneh vladanja ustavila nekako tam, kot leta 1962, ko je v enem od svojih znamenitih govorov v Splitu obsojal deformacije v družbi.⁴

Navajanje na življenje brez socialističnega monarha

V prvi polovici osemdesetih let osnovne postavke "titoizma" uradno niso bile postavljene pod vprašaj niti kar zadeva temelje političnega sistema in medrepubliške odnose (z izjemo vprašanja statusa obeh avtonomnih pokrajin), niti kar zadeva obrambno in zunanjo politiko, čeprav so na posamezne poteze (zlasti obrambne politike) letele tako interne kot javne kritike. Nespremenjen je ostal tudi položaj Zveze komunistov Jugoslavije. Še vedno je o vsem odločal vrh partije (predsedstvo CK ZKJ in CK ZKJ) odločitve pa so bile potem zgolj speljane skozi megalomansko delegatsko in samoupravno strukturo. Vsi glavni politični konflikti so se do konca osemdesetih let odvijali v vrhu ZKJ. Komunisti so zasedali veliko večino vodilnih položajev v vseh sferah, oficirski kader je bil več kot 90% komunističen, ZKJ pa je tudi številčno predstavljala izjemno močno politično silo: na začetku osemdesetih let, ko je dosegla najvišjo številko v vsej svoji zgodovini je štela 2 111 731 članov (200 000 jih je bilo sprejetih samo v letu Titove smrti), kar je predstavljalo 9% jugoslovanskega prebivalstva in skoraj 25% vseh zaposlenih (V Sloveniji je bil ta odstotek pol nižji, leta 1982 je imela 126 432 članov, največ v svoji zgodovini, leta 1988 pa že manj kot 110 000).⁵ S pomočjo partijske discipline so skušali doseči enotnost in disciplinirati neposlušne, kar pa je bilo glede na že doseženo federalizacijo ZKJ, veliko heterogenost v pogledih in odsotnost avtoritete, ki bi jo vsi poslušali, praktično nemogoče. Zato je že leta 1982 prišlo do poskusov, da bi samostojnost republiških organizacij omejili ali odpravili; taki poskusi so se nadaljevali tudi kasneje, vendar niso uspeli. Osrednji partijski organ je bil CK ZKJ v katerem je bilo okrog 120 delegatov iz republik in pokrajin. Predsedstvo CK ZKJ je imelo po tri člane iz vsake republike in dva iz avtonomne pokrajine (skupaj 22), po položaju je bil v njem še predstavnik organizacije ZK v JLA, ki je imela praktično enako moč kot republiške organizacije ZK. Predsedstvo sta vodila predsednik in sekretar z enoletnim mandatom, po določenem vrstnem redu republik in pokrajin. Na seje predsedstva so bili pri pomembnejših zadevah vabljeni tudi predsedniki republiških predsedstev centralnih komitejev. V prvi polovici osemdesetih let so konflikte v vrhu še zamolčevali pred javnostjo oz. jih pri poročanju zavijali v celofan, v drugi polovici osemdesetih, ko se je kriza stopnjevala pa je dolge seje

³ Raif Dizdarević: Od smrti Tita do smrti Jugoslavije, Sarajevo 1999, str.23–28.

⁴ Na to npr. ilustrativno kaže naslednji dialog: France Popit: "Samo, tukaj je problem. Recimo, Vi ste rekli, da se uvažajo številne stvari. To je res, številne stvari se uvažajo, čeprav to ne bi bilo treba.. Pri nas vidim problem viskija. Pri nas je viski precej drag. Toda zato, ker je drag, sedaj ljudje odhajajo v Trst in pred nekaj dnevi sem bral, koliko milijard – zdi se mi da sedem ali osem – je bilo v Trstu porabljenih za nakup viskija. Kako to preprečiti? Samo z bolj realnim tečajem dinarja, ker potem ne bo interesa."

Predsednik Tito: "Zato sem tudi jaz zasovražil viski in ga sedaj ne pijem več."

France Popit: "To je sedaj postala moda."

Predsednik Tito: "To je postala moda, dobiš ga tudi v vaseh, v navadni gostilni. Mi dajemo ogromna sredstva za uvoz viskija." (Razgovor predsednika Tita z delegacijo SR Slovenije, Karadjordjevo, 24. decembra 1979, ARS-I, F49).

⁵ Enciklopedija Slovenije, 5 knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana 1991, geslo Komunistična partija Jugoslavije; Zgodovina zveze komunistov Jugoslavije, Komunist, DZS, 1985.

CK ZKJ dostikrat neposredno prenašala televizija, kar je predstavljalo svojevrstno obliko pritiska na neposlušne.

V resnici je bilo protislovje med uradno proklamiranim socialističnim patriotizmom, bratstvom in enotnostjo (izraženo v geslu "*tudi po Titu Tito*"), ki je ostalo nespremenjeno v političnih programih, partijskih resolucijah, šolskih učbenikih in na proslavah, ter med realnim doživljanjem Jugoslavije velikansko, kar še zlasti velja za Slovenijo, kjer so mladinci začeli prvi rušiti dotlej nedotakljive jugoslovanske mite. Mednje so med drugim sodila tudi praznovanja, povezana z narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo ter življenjem in delom Josipa Broza – Tita, ki so se v povojnih desetletjih oblikovala v utečene rituale. 25. maj, Titov rojstni dan in z njim povezana Štafeta mladosti ("*simbol mladosti, dela in mišic*") je bil eden takih najbolj svetlih simbolov. Prvič je bila kritizirana leta 1983 zaradi "*svetniške ikonografije*" (Titove podobe is stiropora, ki se je na zaključni prireditvi kot svetnik prikazovala iz oblakov). Zgražanje v jugoslovanski javnosti je izzvalo protestno žaganje lesene štafete leta 1986 v Ljubljani, pravi vihar naslednje leto pa uradno izbrani plakat skupine Novi kolektivizem, v katerem so avtorji za predlogo vzeli nacistični plakat Richarda Kleina iz leta 1936 "*Tretji Reich-alegorija herojstva*". Dan mladosti se je sicer ohranil do konca Jugoslavije, vendar se zadnji dve leti ni več praznoval v klasični obliki.⁶

Tudi v strukturi in funkcioniranju jugoslovanske federacije se do druge polovice osemdesetih let ni spremenilo nič bistvenega. Na najvišjih državnih in partijskih funkcijah so v glavnem rotirali ljudje, ki so na oblast prišli po obračunu s t.i. partijskim "liberalizmom" v sedemdesetih letih (reformistično strujo v zvezi komunistov, v Sloveniji jo je predstavljal Stane Kavčič). Šlo je bodisi za preizkušene stare kadre iz revolucije, ki so bili že v zatonu svoje biološke moči (v prvi polovici osemdesetih let je po Jugoslaviji krožila šala o vodilnem politiku, ki je na letališču svojega spremljevalca vprašal: "*Ali mi od nekod prihajamo ali nekam gremo?*", bodisi politiki mlajše generacije, ki so se še pravi čas postavili na zmagovalno stran. Glavna težava je bilo navajanje na življenje brez Tita. V pomanjkanju avtoritete njegovega kova je bila politična elita prisiljena, da del odločitev prenese v institucije sistema, to je zvezno skupščino, zvezno vlado in predsedstvo SFRJ, ki pa na to niso bili pripravljeni in so pravila obnašanja šele morali oblikovati. Poleg tega je v zapletenem jugoslovanskem pravnem sistemu veljala precejšnja zmeda, poleg javne pa je od leta 1980 dalje (v Sloveniji do marca 1989) obstajala tudi tajna zakonodaja. Skupščina SFRJ je bila (na srečo zagovornikov samostojnosti republik) koncipirana tako, da brez konsenza ni bilo mogoče sprejeti nobene pomembne politične odločitve in je taka ostala do razpada Jugoslavije. Podobno je veljalo za zvezno ustavno sodišče in še nekatere institucije, katerih odločitve je bilo zaradi nedorečene ustave in dvoumne zakonodaje (s pravnimi "*smicalicami*" kot je to jezno označil dr. Borisav Jović) moč blokirati. Zvezna vlada se je dolgo omejevala zgolj na ekonomske probleme in se v politične odnose med republikami ni želela vpletati več kot je bilo nujno za sprejetje proračuna in uresničevanje ekonomske politike. Tudi vojsko je – kljub megalomanskim projektom, ki so najedali proračun – puščala v privilegiranem položaju, ki ji ga je ustvaril Tito. Šele zadnji predsednik vlade Ante Marković je pokazal tudi širše politične ambicije (na koncu tudi z neuspešnim poskusom, da bi formiral svojo vsejugoslovansko stranko in z ustanovitvijo zvezne televizije), vendar ni bil dorasel moči republik, zlasti ne Srbiji. Tako je na koncu ostalo le predsedstvo SFRJ, na katerem se je jugoslovanski sistem zaradi srbskih blokad (neizvolitev dr. Stipeta Mesića za predsednika P SFRJ) tudi dokončno razlomil. Po Titovi smrti so bila šele vzpostavljena pravila, po katerih naj bi

⁶ Več o tem glej: Franc Rozman, Vasilij Melik, Božo Repe, Zastave vihrajo. Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes, Modrijan, Ljubljana 1999, str.156 –159.

predsedstvo funkcioniralo. V predsedstvu je bil po en predstavnik iz vsake republike in avtonomne pokrajine, do sprejetja ustavnih amandmajev leta 1988 pa po položaju tudi predsednik predsedstva CK ZKJ vendar brez glasovalne pravice. Na seje so bili lahko vabljeni tudi predsedniki republiških predsedstev (ta praksa je z naraščanjem krize postala dokaj pogosta) ali drugi funkcionarji (največkrat predsednik vlade ali posamezni ministri, zlasti notranji in obrambni). Predsedstvo naj bi delalo po načelu kolektivnega odločanja in odgovornosti, z usklajevanjem svojih stališč. Imelo je Svet za ljudsko obrambo, ki je bil formalno posvetovalen organ, čeprav mu je pripisovalo veliko težo. Od leta 1983 dalje, s spremenjenim in dopolnjenim pravilnikom, je kot posvetovalni organ nastal tudi Svet za zaščito ustavne ureditve. Predsedstvo je o vprašanjih iz svoje pristojnosti odločalo z javnim glasovanjem in z navadno večino glasov svojih članov, z dvotretjinsko večino (ta člen se pogosto sploh ni upošteval) pa o začasnih ukrepih, o določanju virov sredstev za obrambo v izrednih okoliščinah, o določitvi predloga, da se začne postopek za spremembo ustave SFRJ, da se preloži izdaja zakona ali zadrži izvršitev predpisov ZIS, o določitvi predloga kandidata za predsednika zvezne vlade in o sprejetju poslovnika o delu predsedstva.⁷

Federalni center brez vsebine

Po Kardeljevi in Titovi smrti politikov z jugoslovansko karizmo ni bilo več in tudi sistem je bil koncipiran tako, da "čistih" federalnih funkcij, takih na katere bi lahko prišli ljudje neodvisno od volje republik, ni bilo več. To se je ne nazadnje kazalo skozi poseben odnos do Beograda kot glavnega mesta. Politiki iz večine republik (izjema je bila Črna Gora in deloma Makedonija) so delo v Beogradu jemali za "začasno", družine se večinoma niso selile z njimi, čez vikende in za praznike so odhajali domov, bivanje v svoji republiki pa potem še podaljšali za kakšen dan zaradi "konzultacij", sestankov in siceršnjega sodelovanja v domačem političnem življenju. Že od sedemdesetih let dalje Beograd ni bil resnični federalni center, v katerem bi živeli predstavniki vseh jugoslovanskih narodov, se družili in "delali" politiko na neformalnih srečanjih, kraj kjer bi politik preprosto moral biti, če bi se hotel obdržati v vrhu. To je veljalo le za srbske in črnogorske kadre, vsi drugi so imeli "bazo" od katere so bili politično odvisni po republikah in so temu ustrezno ravnali. Z vzponom nacionalizma v Srbiji je Beograd izgubil tudi tradicionalno gostoljubnost, postal je prostor nacionalističnih mitingov na katerih so vzklikali protialbanska in protislovenska gesla (novembra 1988 na t.i. mitingu Bratstva in enotnosti je predsednik zvezne borčevske organizacije Mihailo Švabić Slovence pošiljal v Gradec in Filadelfijo). Slovenski politik Franc Šetinc je septembra 1988 po odstopu s funkcije člana P CK ZKJ izjavil, da se v Beogradu ne počuti več varnega, podobne izjave so dajali tudi drugi slovenski politiki, kar je izzivalo burne reakcije. Strah je bil upravičen, saj so Šetinčevega naslednika Borisa Muževiča pretepli beograjski policaji, kar je izzvalo ostre reakcije slovenskega vodstva,⁸ na vrhuncu jugoslovanske krize pa slovenski politiki niso bili prepričani, ali se bodo s konfliktnih sestankov v centru sploh lahko vrnil domov. To je imelo za posledico, da se je v pripravah na spremembo nove jugoslovanske ustave začela pojavljati zahteva po eksteritorialnosti Beograda in po prerazporeditvi zveznih funkcij po republikah.

⁷ Poslovník o delu Predsedstva Socialistične federativne republike Jugoslavije, Uradni list SFRJ št.6, leto XXXVII, Beograd 30. januarja 1981 in Uradni list št. 69, leto XXXIX, januar 1983.

⁸ Zapisnik 94 (razširjene) seje P CK ZK Slovenije, ki je bila 21. 8. 1989, ARS -1, fond seje P CK ZKS).

Gospodarska kriza

Po Titovi smrti je jugoslovansko gospodarstvo iz prikrite krize prešlo v odkrito in nena-dzorovano agonijo. S tiho opustitvijo gospodarske reforme leta 1971 so se v Jugoslaviji za petnajst let nehala prizadevanja za vpeljavo tržnega sistema. "Dogovorna ekonomija", kot so nekateri ekonomisti posmehljivo poimenovali sistem, po katerem naj bi se podjetja, razdeljena na t.i. temeljne organizacije združenega dela (tozde) in sestavljene organizacije združenega dela (sozde) med sabo dogovarjala, ne pa tekmovala, je krah doživela že konec sedemdesetih let. Tedaj je letna inflacija presežala dvajset odstotkov, vendar je jugoslovans-ka vlada z najemanjem tujih kreditov krizo prikrivala do Titove smrti. Zunanji kazalci krize v začetku osemdesetih let so bili devaluacija dinarja za 30 odstotkov (junija 1980), v naslednjih letih pa naraščajoča inflacija in pomanjkanje nekaterih osnovnih življenjskih artiklov, kot so olje, sladkor, moka, pralni prašek. Za osnovne življenjske artikle so oblasti uvedle bone. Vožnje z avtomobili so oblasti najprej omejile glede na registrsko številko po t.i. sistemu "par-nepar" (lastniki so se lahko vozili le na določene dneve, odvisno od tega, na katero številko se je končala registracija), potem pa so bili tudi za bencin uvedeni boni (vsak lastnik je dobil bone za mesečno določeno količino bencina). Najhujša je bila energetska kriza (uvoz nafte je v začetku osemdesetih let zadostoval le za dobrih 290 dni v letu), ljudje pa so prizadele tudi restrikcije pri uvozu, zlasti t.i. "luksuznega" blaga (kamor so med drugim sodili južno sadje, kava pa tudi uvožene alkoholne pijače, tuje revije in časopisi, kozmetika). Domišljija beograjskih birokratov ni poznala meja: ker so državljani po omenjene artikle pridno hodili v tujino, jih "švercali" čez mejo in zanje zapravljali devize, ki jih je obupno primanjkovalo, so uvedli t. i. depozit (plačilo takse) za prehod meje. Toda tudi državljani niso bili od muh, nekateri so inovativno namesto na državni račun depozit nakazovali na lasten račun, cariniki, ki jim je bilo pri prehodu meje treba pokazati položni-co, pa seveda številke računa večinoma niso preverjali. Vpeljava depozita je sicer izzvala hude proteste, zlasti Slovenci, navajeni na odprto mejo, so ga razumeli kot omejevanje svobode.

Posledica krize je bilo naglo zmanjševanje standarda, v drugi polovici osemdesetih let je padel na raven iz šestdesetih. Že leta 1980 je stopnja zadolženosti jugoslovanske države presežala 40% deviznega priliva. Politiki krize niso priznali, govorili so o "*nakopičenih problemih v gospodarstvu*", o "*stabilizaciji*" ipd. Ustanovljena je bila t.i. Kraigherjeva komisija (po nekdanjem predsedniku P SFRJ Sergeju Kraigherju, ki jo je vodil). Sestavljalo jo je okrog 300 politikov in ekonomistov iz vse Jugoslavije, njena naloga je bila pokazati izhod iz krize.⁹ Beseda kriza se do srede osemdesetih let ni uporabljala. Šele leta 1985 je hrvaški ekonomist Branko Horvat v knjigi *Jugoslavensko društvo u krizi*, ki je izzvala burne reakcije, jasno napisal, da je "*politični sistem postal glavna ovira gospodarskega in družbenega razvoja*"¹⁰ (stanje so kot krizno v tem času sicer označevali že tudi nekateri slovenski in drugi ekonomisti in se hkrati zavzemali za uvedbo tržnega gospodarstva). Kraigherjeva komisija je v osnovi vztrajala pri temeljih gospodarskega sistema iz sedemde-setih let, zapisanih v ustavi (1974), zakonu o združenem delu (1976) in resolucijah 10. in 11. kongresa ZKJ (1978 in 1982) – zadnji je program ekonomske stabilizacije potrdil, čeprav so znotraj komisije nekateri ekonomisti v relativno odkritih razpravah o posameznih segmen-tih ekonomskega sistema opozarjali, da brez uvedbe tržnega sistema Jugoslavija gospodar-

⁹ Interventni zakoni, društveni dogovori, resolucije i mere za sprovođenje ekonomske stabilizacije, Svetozar Marković, Beograd 1983.

¹⁰ Branko Horvat, *Jugoslavensko društvo u krizi*, Globus, Zagreb 1985.

ske krize ne bo mogla premagati. Del teh opozoril je na načelni ravni prišel tudi v petnajst ločenih dokumentov komisije, ki so postopoma izhajali v prvi polovici osemdesetih let (priporočila o vzpostavitvi trga, odpravi državne in partijske kontrole nad podjetji ter o prestrukturiranju gospodarstva). Jugoslovanske vlade so v osemdesetih letih krizo neuspešno poskušale reševati z zadolževanjem (še posebej v obdobju, ko je zvezno vlado vodil Črnogorec Veselin Djuranović, to je med 1977–1982). Zadolževanje je v celoti preseгло dvajset milijard dolarjev. Sledila mu je socializacija dolgov (sklep o tem je sprejela zvezna skupščina julija 1983). Upanje, da bo krizo moč rešiti s političnimi ukrepi, to je predvsem z uporabo tečajne in obrestne politike ter politike zategovanja pasu, se ni uresničilo. Nova predsednica vlade, Hrvatica Milka Planinc je v letih 1982–1986 z odločno politikoto hotela narediti red, vendar je bila prešibka in je ves čas morala popuščati silovitim socialnim pritiskom in interesom posameznih republik. Naslednjega predsednika zvezne vlade, Bosanca (hrvaškega rodu) Branka Mikulića, ki je vladal le dve leti (1986 – 1988) je Mednarodni monetarni sklad prisilil, da je opuščal nadzor nad cenami, omejeval plače in kredite ter zniževal stroške javnega sektorja (t.i. politika “*treh nominalnih sider*”). Mikulić je bil preizkušen politik iz mlajše Titove garniture, uveljavil se je z organizacijo olimpijskih iger v Sarajevu leta 1982, vendar mu kapitalizem ni preveč dišal, razen tega pa je kot človek iz nerazvite republike precej upošteval interese nerazvitih. Intimno je pritiske Mednarodnega monetarnega sklada tudi imel za vmešavanje v jugoslovanske notranje zadeve. Z Mednarodnim monetarnim skladom se je zaradi nezmožnosti vračanja dolgov Jugoslavija začela pogajati že jeseni 1982, prvi sporazum o odlogu dolgov in najetju novih posojil pa je bil sklenjen poleti 1983.

Obsežna gradiva slovenskega izvršnega sveta v osemdesetih letih,¹¹ to je v mandatu Janeza Zemljariča (1980–1984) in nato Dušana Šinigoja (1984–1990) kažejo, da se je izvršni svet ukvarjal predvsem z usmerjanjem slovenskega gospodarstva na zahod “za vsako ceno”, z zagotavljanjem osnovnih življenjskih artiklov in njihovim razdeljevanjem, s preprečevanjem odlivanja deviz v tujino, z zagotavljanjem sredstev za odplačevanje dolgov, z obupnim administriranjem, zaradi katerega so bila vsa osemdeseta leta letala v Beograd polna gospodarstvenikov, ki so tja letali po razna dovoljenja, in z neuspešnimi poskusi zaščite slovenskega gospodarstva pred neizmerno požrešnostjo zvezne blagajne (sprva je to zadevalo pomoč pri raznih katastrofah, organizacijo dragih mednarodnih športnih prirediteljev in druge neproračunske postavke, postopoma pa tudi sredstva za nerazvite, financiranje JLA in druge proračunske postavke).¹² Zemljaričeva vlada se je morala na slovenski ravni soočiti tudi z naftno in dolžniško krizo, Šinigoju pa je sicer uspelo povečati obseg zunanjetrgovinske menjave a tudi deficit.¹³ Kljub krizi pa se nobeni od obeh vlad (razen deloma Šinigojevi v zadnjem obdobju) – kar je bilo presenetljivo – ni bilo treba soočiti z organiziranim sindikalnim odporom.¹⁴ Še v prvi polovici osemdesetih let je bilo število kratkotrajnih stavk (običajno imenovanih prekinitve dela) nižje kot v sedemdesetih letih.

¹¹ Zapisniki sej izvršnega sveta SRS in RS 1980–1992; seje skupščine SRS in RS 1980–1992.

¹² Pročilo o glavnih smereh delovanja izvršnega sveta v mandatnem obdobju 1986 – 1990, 5. maj 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije (dalje Arhiv vlade). Objavljeno v knjigi *Od kapitalizma do kapitalizma. Izbrane misli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju*, uredili Neven Borak, Žarko Lazarević in Jože Prinčič, Cankarjeva založba, Ljubljana 1997, str. 549–563 (dalje: *Od kapitalizma do kapitalizma*).

¹³ Franci Križanič, “Gospodarska uspešnost slovenskih vlad”, v knjigi *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju* (ur. Neven Borak in Žarko Lazarević), Cankarjeva založba, Ljubljana 1996, str. 46 (dalje: *Prevrati in slovensko gospodarstvo*).

¹⁴ Statistične podatke o številu stavk glej v Božo Repe, *Slovenska gospodarska politika v osemdesetih letih in v času osamosvajanja* Neven Borak, Žarko Lazarević: *Gospodarske krize in Slovenci*, Inštitut za Novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 1999 str.194 (dalje: *Gospodarske krize in Slovenci*).

Zakon o združenem delu sploh ni predvideval, kako naj se konflikti rešujejo. Šele leta 1987 so bila oblikovana stavkovna pravila in začele so se razprave o dopolnilu zakona in konec osemdesetih let postopno tudi sindikalni pluralizem.

Rušenje ustavne ureditve

Mednacionalno in politično ravnovesje v federaciji je bilo po Titovi smrti krhko. Centralistični pritisk se je večal, slovenska uradna politika pa ga je skušala obdržati tako, da je po korakih popuščala. Začeli so se sistematični poskusi, da bi spremenili jugoslovansko ustavno ureditev. Ustavni razvoj v socialistični Jugoslaviji je bil sicer izredno dinamičen: prva povojna ustava po sovjetskem vzoru je bila sprejeta leta 1946, na njeni osnovi pa leta 1947 tudi prva slovenska ustava v vsej zgodovini sploh; ustavni zakon leta 1953, ustava leta 1963, amandmaji nanjo leta 1967, 1968 in 1971, nova ustava leta 1974. Vsakokratna ustava je bila izraz trenutnih razmer in zato bolj politično-programski kot ustavni akt. Ustava iz leta 1974, ki je pomenila višek jugoslovanskega federalizma, je bila nekaj vmesnega med federacijo in konfederacijo, zvezno ustavo je nekako izenačevala z republiškimi in ji ni dajala absolutnega primata. Po drugi strani pa – čeprav je republikam dajala veliko pravic – ni v celoti izhajala iz načela izvorne suverenosti republik in Jugoslavije ni definirala kot zveze držav (konfederacije) pač pa še naprej kot zvezno državo (federacijo). Ustava je (tako kot sicer vse povojne ustave) zagotavljala pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve. Ni pa definirala, kako naj bi pravico narodi oz. republike uresničili. Tudi sicer so si bila pravna mnenja o tej pravici različna: del pravnikov je menil, da je enkratna in nepovnljiva (nekako tako kot devišstvo) in da je bila z opredelitvijo za socialistično Jugoslavijo izčrpana, drugi del je zagovarjal njeno stalnost in neodtujljivost. Sistem, vzpostavljen na ustavi iz leta 1974 je lahko funkcioniral le, dokler so obstajali trije najmočnejši varovalni mehanizmi: enotna zveza komunistov, ki je delovala po načelu demokratičnega centralizma in s svojo vodilno vlogo to načelo tudi prenašala širše na družbo, enotna armada in Tito kot najvišja avtoriteta, hkrati poveljnik vojske, predsednik države in predsednik zveze komunistov.

Dokler je bil Tito živ neposrednih napadov na ustavo ni bilo, čeprav je bil že v sedemdesetih letih sklenjen tihi dogovor med delom srbske politike in vojsko, da je treba ustavo zrušiti.¹⁵ Titova smrt je ponudila dolgo pričakovano priložnost za spremembo sistema. Ta proces pa je terjal svoj čas, zlasti v Srbiji, kjer je potekal zagrizen boj med raznimi frakcijami, institucionalno pa tudi med predsedstvom republike (to je že leta 1977 z izdelavo t.i. "Plave knjige" hotelo odpreti vprašanje obeh pokrajin, in med srbskim partijskim vod-

¹⁵ Vojska se, dokler je bil Tito živ (razen na področju obrambe) ni neposredno izpostavljala, potihem pa je ustavi nasprotovala in je podpirala srbska prizadevanja za njeno spremembo, saj je v "Kardeljevem konceptu federacije" videla začetek razpada Jugoslavije (glej Veljko Kadijević, *Moje videnje raspada, Politika, Beograd 1993, str. 65*). Draža Marković, tedaj vodilni srbski politik je vprašanje položaja obeh avtonomnih pokrajin s soglasjem P SR Srbije načel že leta 1976, vendar je stvar ostala na ravni razlage, ne pa spreminjanja ustave. V predsedstvu SR Srbije so nato izdelali elaborat (omenjeno "Plavo knjigo") o odnosih med pokrajinama in Srbijo kot republiko. Cilj je bil preprečiti krepitev položaja avtonomnih pokrajin. Srbsko partijsko vodstvo z dr. Ivanom Stambolićem na čelu se s takim pristopom ni strinjalo, izhajalo je s stališča, da je treba odnose v Srbiji reševati z dogovarjanjem, konzultacijami in skupnimi akcijami, ne pa z zmanjševanjem pravic pokrajin (čeprav tudi Stambolić – ki je leta 1987 izgubil frakcijski boj z Miloševićem – ni veljal za demokratičnega politika). Tako stališče je sprejel tudi kongres ZK Srbije leta 1978 (Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita, Globus, Zagreb 1985, str. str. 79–94* (dalje Jugoslavija poslije Tita), Ivan Stambolić, *Put u bespuće, Beograd 1995, str. 75–93*).

stvom, ki je do demonstracij na Kosovu 1981 temu nasprotovalo, izhajajoč iz prepričanja, da se je mogoče z Albanci na Kosovu dogovoriti). V začetku osemdesetih let je posebna komisija CK ZKJ preučevala odnose v Srbiji. Vodil jo je Milan Kučan. Ker je prišla do zaključka, da je Srbija zaradi pokrajin res v neenakopravnem položaju z drugimi republikami, so Kučanu politični nasprotniki, zlasti France Popit kasneje očitali, da so se s takim stališčem "*odprla vrata velikosrbskemu in Miloševićevemu nacionalizmu*."¹⁶ V resnici je komisija kaj malo vplivala na razmere v Srbiji, pa tudi razprave so šle – podobno kot pri delu srbskega vodstva – v smeri iskanja rešitev znotraj obstoječe ureditve in iskanja dialoga z Albanci. Vprašanje ustave v drugih republikah sicer ni bilo tako izpostavljeno kot v Srbiji, toda v večini so v prvi polovici osemdesetih let prav tako potekali boji za oblast med političnimi elitami, od njihovega izida pa je bil v marsičem odvisen razplet jugoslovanske krize. Sestavni del boja za oblast je bil tudi proces notranje homogenizacije na nacionalni osnovi

Nezadovoljstvo z ustavo je imelo za posledico, da je že novembra 1979 Zvezni zbor skupščine SFRJ po predhodnem soglasju skupščin republik in pokrajin na predlog predsedstva SFRJ sprejel sklep o spremembi ustave. Amandmaji so sprva zadevali le vprašanje mandatov za razne funkcije na zvezni ravni in po republikah, ki so bili različno urejeni in naj bi jih poenotili. Namen sprememb (zlasti pri mlajši generaciji politikov) naj bi bil tudi v tem, da bi okrepili kolektivno vodenje, zmanjšali trajanje mandatov in s tem omejili politično moč vodilne garniture, ki je bila tako v zveznih organih kot v republikah na oblasti že od začetka sedemdesetih let (kar pa se do srede osemdesetih let ni uresničilo). Razprave so namreč že potekale v senci Titove bolezni in tihega pripravljanja na posttitovsko obdobje. Ker pa je še med razpravo prišlo do Titove smrti, je bilo treba zaradi njegovega ustavno določenega položaja spremeniti nekatera določila. Te spremembe niso bistveno posegle niti v temelje jugoslovanskega niti v temelje slovenskega sistema. Obstajali pa so poskusi, da bi ob vprašanju zveznih ustavnih sprememb rešili tudi vprašanje Srbije, ki je zastopala tezo, da ni konstituirana kot država.

Ker zagovorniki centralizma niso uspeli z ustavnimi spremembami, so na 12. kongresu ZKJ leta 1982 predlagali, naj bi, podobno kot gospodarsko področje (Dolgoročni program ekonomske stabilizacije), analizirali tudi delovanje političnega sistema. Kljub naraščajoči krizi pa so šele leta 1983 v Zveznem svetu za vprašanja družbene ureditve začeli delati t.i. Kritično analizo funkcioniranja političnega sistema. Jeseni 1984 so bile sprejete osnovne usmeritve, do spomladi 1985 pa izdelani dokumenti, ki so šli v javno razpravo. Pisci kritične analize so vzrok za krizo videli v deformacijah sistema, ne pa v sistemu samem in zato je bila temeljna ugotovitev, da ni podlage za spreminjanje temeljev sistema, kakršen je zapisan v ustavi iz leta 1974. Takemu stališču je bila naklonjena tudi uradno organizirana javna razprava skozi SZDL, ki je v Sloveniji kritično analizo podprla in potrdila temeljno izhodišče. Neuradna razprava, ki se je odvijala skozi številne publikacije (po grobih ocenah je bilo o jugoslovanskem političnem sistemu v času razprave napisanih več kot petdeset knjig), časopisne polemike, strokovne članke, televizijske in radijske oddaje, na raznih okroglih mizah in posvetovanjih, je šla v dve osnovni smeri z različnimi predznaki. Po eni strani je bil zlasti na udaru jugoslovanski (kon)federalizem, v katerem so zagovorniki ponovne centralizacije Jugoslavije videli glavnega krivca za jugoslovansko krizo. Nasprotniki teh tez so se zavzemali za še večjo samostojnost republik. Druga smer je zlasti kritizirala utopičnost sistema in se po eni inačici zavzemala za vračanje na državni socializem, po drugi pa za uvajanje

¹⁶ Pričevanje Franceta Popita za TV Slovenijo, objavljeno v Ljerka Bizilj, Nace Bizilj, Novinarski arhivi, Agora, Ljubljana 1996, str. 145 (dalje: Bizilj, Novinarski arhivi).

klasičnega meščanskega sistema.¹⁷ Jasno in z vedno večjimi pritiski, vendar pa iz različnih izhodišč, se je postavljala zahteva po reviziji ustave iz leta 1974. Pred temi pritiski je nazadnje popustilo tudi zvezno vodstvo, pri čemer je bil glavni argument, da ekonomskega sistema ni mogoče spremeniti brez spremembe ustave. Predsedstvo SFRJ je 12.11. 1986 sprejelo načrt predloga za spremembe ustave, z njim pa so se nato strinjala vsa republiška vodstva, pri čemer pa je slovensko predsedstvo (enako tudi skupščina in SZDL) vztrajalo, da naj bi obravnavali le tista vprašanja, o katerih je že bilo doseženo soglasje Zveznega družbenega sveta za vprašanja družbene ureditve.¹⁸ Slovensko vodstvo je vedelo, da so v predlogu tudi točke na katere ne more pristati, kot npr. financiranje JLA, zoževanje vprašanj, o katerih naj bi se s konsenzom odločalo v zboru republik in pokrajin, predlog za spremembo načina volitev predsedstva SFRJ, spreminjanje položaja avtonomnih pokrajin – tudi kot izhodišča za spreminjanje položaja republik –, zahteve, da se v pristojnost federacije vključi tudi vzgojo in izobraževanje in še nekatera. Kljub temu pa je na postopek za spremembe pristalo. Izhajalo je iz nujnosti sprememb na ekonomskem področju, ki jih po mnenju zvezne vlade ni bilo mogoče izpeljati brez spremembe ustave, potem iz bojzani, da bo izpostavljeno koncentriranemu pritisku iz cele Jugoslavije, ker blokira spremembe, in ne nazadnje zato, ker je računalo, da bo mogoče v dolgotrajnih usklajevanjih in ob upoštevanju pravila konsenzualnega sprejemanja amandmajev marsikaj od predlaganega ublažiti ali zavrniti. Zvezni zbor je tako predlog predsedstva sprejel 11. februarja 1987 in ga poslal v presojo republiškim skupščinam, ki naj bi o njem svoje stališče povedale do 20. marca 1987. Razprava o amandmajih je v Sloveniji spodbudila nastanek in organiziranje ustavne opozicije, kar je bilo eno od ključnih dejanj v drugi polovici osemdesetih let.

Sovraštva in zavezništva

Slovenska politika je bila do konca osemdesetih let v Beogradu največkrat nemočna, saj ni imela zaveznikov. Hrvaški politiki so s slovenskimi potihem simpatizirali, na sejah pa molčali. Hrvaški molk so šele leta 1988 prekinili nekateri časopisi, zlasti zagrebški tednik *Danas*, ki je začel kritizirati srbski nacionalizem in Miloševićev mitingaški pohod na oblast. Previdno in zadržano jugoslovansko noto mu je nato sledil tudi *Vjesnik*. Vzrok so bile Miloševićeve izjave, da bo Srbija država kot vse druge ali pa je ne bo, poskusi organiziranja mitingov v Kninu in zahteve po ustanovitvi avtonomnih pokrajin na Hrvaškem, kot začetne faze združitve vseh Srbov v eni državi. Tedaj so se na isti strani začeli oglašati tako upokojeni politiki, ki so v sedemdesetih letih obračunali z množičnim gibanjem, kot njegovi privrženci (slednji so za povod izrabili definicijo jezika v hrvaški ustavi in – podobno kot konec šestdesetih let – zahtevali, da naj bi bil kot uradni jezik označen samo hrvaški, ne pa tudi srbski jezik). Nekdanji “maspokovci” so začeli naglo pridobivati politični vpliv. Konflikti med uradno srbsko in hrvaško politiko so bili sicer že sredi osemdesetih let, vendar omejeni predvsem na gospodarska vprašanja.

V prvi polovici osemdesetih let so še prevladovali voditelji, ki si jugoslovanstva niso znali predstavljati drugače kot v slogu Titovega gesla o bratstvu in enotnosti. Izhajali so iz

¹⁷ Poročilo o javni razpravi o “kritični analizi delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja” v SR Sloveniji, Informacije RK SZDL Slovenije, Ljubljana 20. maja 1986.

¹⁸ Nacrt predloga, da se pristupi promenam u ustavu SFRJ, Beograd, 12.11. 1986, predsedstvo SFRJ, Arhiv predsedstva Republike Slovenije (dalje APRS); Mnenje predsedstva Socialistične Republike Slovenije k osnutku predloga predsedstva SFRJ, da začne postopek za spremembo ustave SFRJ, APRS.

prepričanja, da so dezintegracijski procesi tako razbili Jugoslavijo, da je ta na robu prepada, rešitev pa je možna le z okrepljeno enotnostjo, najprej zveze komunistov, nato vseh drugih političnih subjektov

Šele od 17. seje CK ZKJ 17. oktobra 1988 so se postopoma tudi javno začela oblikovati zaveznitva, v katerih so do izraza prihajali tudi nacionalni interesi. Na 17. seji naj bi z glasovanjem preverili, koliko zaupanja še uživa zvezni partijski vrh, na predlog predsednika P CK ZKJ Stipeta Šušvarja, naj bi glasovali tudi o zaupnici republiških predsednikov, vendar predlog ni dobil podpore (kalkulacija je bila, naj dovolj glasov ne bi dobila Milošević in Kučan, kar naj bi v zveznem vrhu utrdilo "jugoslovansko" usmeritev). Šušvar, ki je v prejšnjih letih vneto podpiral Miloševića in njegov pohod na oblast (zmotno misleč, da Milošević ni nacionalist in da je usmerjen izrazito projugoslovansko), je že nekaj dni pred sejo, v času razmaha mitingaške politike in zamenjave vojvodinskega vodstva, ostro napadel srbsko vodstvo, češ, da je zapustilo Titovo pot bratstva in enotnost. Na glasovanju o zaupnici v predsedstvu CK ZKJ ni dobil podpore samo Dušan Čkrebić, srbski predstavnik in Miloševićev privrženec. Ta je nato odstopil, vendar je – po Miloševićevem stališču, da o zaupnici članom predsedstva lahko glasuje samo njihova baza (torej v tem primeru srbski komunisti) – mesec dni kasneje odstop umaknil, ker mu je podporo izglasoval CK ZK Srbije. Seja je medijsko ostala zapažena po dveh dogodkih: slovenski član CK ZKJ Vinko Hafner (pripadnik "trdega" jedra slovenskih komunistov in prepričan Jugoslovan) je med svojim govorom Miloševiću zažugal s prstom in izrekel stavek: "*Tovariš Milošević, dobro razmisli o tem, kakšno pot si ubral.*" Dr. Vasil Tupurkovski, ambiciozni makedonski politik mlajšega rodu in vnet Miloševićev privrženec, znan po močni postavi in nekonvencionalnem oblačenju (nikoli ni nosil kravate, pač pa majice ali puloverje in sandale, pogosto tudi kratke hlače) je po glasovanju izjavil: "*Bojim se, da je ena republika izgubila, zmagala pa neprincipialna koalicija.*" Sintagma o neprincipialni koaliciji je potem postala osrednji očitek na račun vseh republik, ki so nasprotovale ponovni centralizaciji Jugoslavije in velikosrbstvu.

Dejansko v času 17. seje in še dolgo po njej take koalicije ni bilo, glasovanje je bilo bolj splet okoliščin in trenutnega prepričanja posameznih članov CK ZKJ. Miloševića so tedaj podpirali Makedonci pod vodstvom Milana Pančevskega (zaradi bojzani pred svojimi Albanci in njihovimi zahtevami), Črnogorci pod vodstvom Vidoja Žarkovića (kasneje je Milošević Žarkovića in njegovo ekipo brez kakršnekoli sentimentalnosti zrušil in na vodilna mesta povzdignil "*lepa in pametna*" Miodraga Bulatovića in Milovana Đukanovića). Tudi pri Bosancih ni bilo videti, da bi se zavedali posledic njegove politike za Bosno, pa tudi če se, zaradi težav doma v federaciji niso upali izpostavlјati. Bosanski vrh je bil najprej blokiran z afero Agrokomerc, ki je izbruhnila septembra leta 1987 (podjetje, ki ga je vodil Fikret Abdić je izdajalo nepokrite menice in povzročilo milijardno škodo zlasti bankam, med njimi tudi Ljubljanski banki). Afera je odnesla najvplivnejšo muslimansko družino – Pozderce, dotaknila pa se je tudi Branka Mikulića, čeprav se je ta uspel obdržati (Hamdija Pozderac je bil član zveznega predsedstva in predsednik komisije, ki je pripravljala ustavne spremembe, njegov odstop pa je imel pomembne posledice tako za delo komisije kot predsedstva, v katerem ga je nasledil brezbarvni Raif Dizdarević). Sledila je še t.i. afera Neum (dodeljevanje ugodnih kreditov bosanskim politikom za gradnjo vil v obmorskem mestecu Neum), ki jo je načrtovano razkrila Politika.

Potem, ko je bil z zmago velikosrbske usmeritve leta 1987 razrešen notranjepolitični spopad v Srbiji, se je začel tudi srbsko – slovenski konflikt, ki je bil hkrati spopad za naravo jugoslovanske federacije (enakopravna skupnost narodov ali Srboslavija) in soočenje dveh razvojnih modelov: moderne, pluralistične, odprte družbe, ki naj se čim prej vključi v evropske integracijske procese ali pa patriarhalne in egalitaristične, na t.i. "*modernem socializ-*

mu” temelječe skupnosti, ki se ne bo priklanjala “*diktatu*” zahoda in “*hlapčevsko*” prosila, da jo sprejme medse. V letih 1987 – 1990 je bil – prvič v zgodovini jugoslovanske države od leta 1918 dalje – ključen srbsko slovenski konflikt in ne srbsko – hrvaški (v katerem je v prejšnjih zgodovinskih obdobjih običajno Slovenija igrala “*jeziček na tehtnici*”). To ni bil konflikt dveh nacionalizmov – kot so to tedaj večinoma prikazovali politiki in mediji na zahodu – pač pa konflikt omenjenih razvojnih modelov. “*Menim, da je odmik Srbije od temeljev enakopravnosti, demokracije in strpnosti glavni vzrok razpada Jugoslavije*”, je po njenem razpadu zapisal dolgoletni (pri jugoslovanskih socialističnih oblasteh tudi močno osovraženi) opazovalec in analitik jugoslovanske družbe Viktor Meier.¹⁹

Hudournik družbene kritike

Kljub zavestnemu prizadevanju jugoslovanske politične nomenklature, da se v funkcioniranju sistema – razen kozmetičnih sprememb in nujnih ukrepov, s katerimi bi izšli iz gospodarske krize – ničesar ne spremeni in da ZKJ obdrži dominantno politično vlogo v sistemu, pa ni bilo mogoče preprečiti silovitega pritiska t.i. družbene kritike. Ta se je predvsem iz kulturnih, publicističnih in znanstvenih vrst začela pojavljati že v letu Titove smrti in je potem sredi osemdesetih let skokovito narasla.²⁰ V prvem obdobju med letoma 1981 in 1983 so bile v ospredju obravnave predvsem t.i. tabu ali enostransko prikazovane teme iz preteklosti: državljanska vojna (četništvo, ustaštvo), prevzem oblasti s strani komunistične partije, (informbiro, Goli otok). O teh temah je nastalo na desetine literarnih del, gledaliških in filmskih stvaritev, spominskih zapisov, pa tudi socioloških, filozofskih in zgodovinskih del, o katerih so potem razpravljali po časopisih. Zelo hitro je tarča kritike in tudi posmeha postal Tito. Leta 1981 je izšla zbirka pesmi Gojka Djoga “*Vunena vremena*” v kateri je pesnik posmehljivo aludiral na Tita, bil nato obsojen na leto dni zapora, v Beogradu pa je društvo književnikov ustanovilo Odbor ta zaščito umetniške svobode, ki je organiziral serijo protestnih večerov poezije v njegovo podporo. Kritika se je prenesla na sistem, kakršnega sta vzpostavila Tito in komunistična partija. Sistem je po mnenju kritikov v osnovi ostal boljševiški, oblast pa je zaradi tega nelegitimna. Med deli, ki so razgibala tedanjo jugoslovansko javnost in tudi vplivala na preoblikovanje odnosa do preteklosti, do Jugoslavije, do drugih narodov in do oblasti, so bile tudi knjige Vojislava Koštunice in Koste Čavoškega *Stranački pluralizam* ili *monizam* iz leta 1983, ki obravnava povojni prevzem oblasti; Dobrice Ćosića *Stvarno i moguće* iz istega leta (temeljna misel Ćosićeve knjige je bila teza, da Srbi dobivajo v vojni in izgubljajo v miru, v Srbiji pa so knjigo razumeli kot poziv, da srbski intelektualci in kulturniki prevzamejo odgovornost za nacionalni srbski preporod). Tudi drama Jovana Radulovića *Golubnjača*, ki je obravnavala odnose med Srbi in Hrvati v Dalmatinski Zagori, je močno razdelila jugoslovansko javnost. Verjetno najodmevnejše literarno delo prve polovice osemdesetih let pa je bila (vsaj v Srbiji) knjiga Danka Popovića z naslovom *Knjiga o Milutinu* iz leta 1985. Razprodana je bila v tednu dni, sledilo pa je še trinajst izdaj. Popović je v knjigi za srbske sovražnike

¹⁹ Viktor Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1996, str.12.

²⁰ O tem glej: Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, str. 178–215, isti avtor, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb 1999, str. 696–714; Božo Repe, *Razpad historiografije*, ki nikoli ni obstajala, *Zgodovina za vse*, III/1, 1986, str. 69–78.

proglasil ne samo Hrvate (kar je bila pogosta teza), pač pa tudi Slovence. Srbi so po Popoviću osvobodili oboje, v zameno pa so dobili Jugoslavijo v kateri so nacionalno razbiti in ekonomsko izkoriščani.

Največja centra kritik sta bila Beograd in Ljubljana, pri čemer so se oblasti v Ljubljani izogibale represivnim ukrepom in so skušale kritike utišati s t.i. administrativnimi ukrepi, to je z zaplembami posameznih številnih revij, prepovedmi objave posameznih knjig, menjavami v uredništvih, organizacijo razprav v SZDL ali marksističnih centrih na katerih so posamezna dela kritizirali. V Beogradu je bila neodvisnost tiska v začetku osemdesetih let zelo visoka, kar se je odražalo tudi v visoki kvaliteti časopisov in revij, potem pa so jo začeli omejevati. Ambivalenten je bil tudi odnos do kulturnih in drugih ustvarjalcev, ki so dela lahko izdajali, vendar s strahom, da bodo sodno preganjani, če bo oblast ocenila, da so prestopili mejo. Med najostrejšimi kritiki režima so bili nekdanji praksisovci (Ljubo Tadić, Mihajlo Marković in drugi), ki pa so kmalu zatem – razen redkih izjem – postali srbski nacionalisti in privrženci Miloševićeve politike. Reakcije beograjskih in zveznih oblasti so bile ostre zlasti do poskusov organiziranega političnega združevanja, kar se je izrazilo npr. v procesu proti šesterici intelektualcev v Beogradu.

Kot ideološko najbolj ortodoksna centra sta se v osemdesetih letih izkazala zlasti Sarajevo in Zagreb, kjer je prišlo do vrste sojenj znanim intelektualcem, ki so se zavzemali za demokratizacijo sistema, največkrat pa je šlo za izražanje nacionalnih (tudi nacionalističnih) in verskih zahtev (tako sta bila npr. v Sarajevu obsojena tudi Alija Izetbegović in Vojislav Šešelj). Na Hrvaškem kritičnega pisanja na kulturnem področju do srede osemdesetih let praktično ni bilo, oblasti pa so takoj, ko so ocenile, da se kaj takega začne, reagirale (med obsojenimi se je tako npr. znašel Franjo Tuđman). Mir so hoteli zagotoviti tudi s kadrovske menjavami v medijih (npr. v najbolj znanem tedniku Danas). Uradna politika je na Hrvaškem tudi ostro nastopala proti katoliški cerkvi, ki se je zato konec osemdesetih let tudi bistveno močneje angažirala v boju proti oblastem kot katoliška cerkev v Sloveniji (kjer sta oblast in cerkev sklenila neke vrste tihi dogovor o “delitvi” interesnih sfer). Po drugi strani pa je prav vrsta zagrebških intelektualcev v odmevnih delih analizirala jugoslovansko krizo in zanjo ponujala rešitve, čeprav še na robu tistega, kar se je oblastem zdelo sprejemljivo (npr. Josip Županov, Jovan Mirić, Branko Horvat). Na posvetovanju sociologov v Portorožu novembra 1983, so nekateri od omenjenih družboslovcev zahtevali spremembo sistema in ne zgolj korekcije obstoječe ureditve. Politolog Dušan Bilandžić, sam pripadnik tovrstne usmeritve, je sredi osemdesetih let ugotovil, da *“večina intelektualcev stoji na pozicijah demokratičnega samoupravnega socializma in se bori tako proti dogmatski in stalinistični misli in praksi, kot tudi proti oživiljanju desničarskih meščanskih tendenc.”*²¹

Kritični intelektualci, zbrani okrog raznih revij ali v društvih iz raznih jugoslovanskih sredin so se v prvi polovici osemdesetih let, ko je bil še v ospredju boj za demokratizacijo družbe, večkrat interesno povezali in skupaj nastopili proti komunističnim oblastem. To se je izražalo skozi razne okrogle mize in posvetovanja ter objavo kritičnih prispevkov v raznih revijah. Solidarnost so intelektualci iz raznih sredin izražali zlasti pri vprašanjih svobode izražanja in se zavzemali za tiste, ki so bili obsojeni zaradi svojega pisanja ali javnega izražanja stališč (tako so se npr. slovenski intelektualci iz načelnih razlogov zavzemali celo za nacionalista in šovinista ter kasnejšega četniškega vodjo in predsednika Srbske radikalne stranke dr. Vojislava Šešlja). Vendar je ta solidarnost sredi osemdesetih let dokončno izginila, začela so prevladovati nacionalna čustva in intelektualne skupine iz posameznih

²¹ Bilandžić, Jugoslavija poslije Tita, str. 187.

republik oz. nacionalnih sredin so se začele obračati ena proti drugi, potihem ali na glas pa so pri tem imele podporo tudi republiških oblastnih nomenklatur. To velja tudi za slovenske in srbske intelektualce, ki so imeli več let zelo pristrčne stike tudi na osebni ravni, čeprav je pri Slovencih na osnovi izkušenj iz šestdesetih let vedno obstajala tudi previdnost. Po začetni solidarnosti in medsebojnem podpiranju proti oblasti v začetku osemdesetih let, je do prvega večjega konflikta prišlo leta 1983 zaradi skupnih programskih jeder v šolstvu. Kljub temu so se stiki nadaljevali, med pomembnejša srečanja pa sodi srečanje med slovenskimi in srbskimi intelektualci 14. novembra 1984 v gostilni Mrak v Ljubljani, kjer pa so se – ob sicer skupni ugotovitvi, “*da je z obstoječo Jugoslavijo, v kateri se vsi počutimo le slabo, konec*” – sprli ob vprašanju pravice do samoodločbe in s tem osamosvojitve (ki je bilo tedaj mišljeno kot konfederativni status Slovenije v Jugoslaviji).²² Novorevijaški krog je srbskim intelektualcem ponudil posebno številko Nove revije, da bi v njej izrazili svoja stališča, vendar ti tega niso storili. Čosić je v zvezi s sestankom leto dni kasneje, 23. novembra 1985 v pismu Niku Grafenauerju izrazil svoje občudovanje jasnosti in čvrstosti slovenskih pogledov, vendar tudi začudenje nad njihovim “*podcenjevanjem in nerazumevanjem objektivnih preprek in pogojnosti uresničevanja optimalne avtonomije Slovenije.*” Slovenska prizadevanja je imel za tvegan in neuresničljiv cilj. Hkrati pa je zapisal, da Srbi svojega stališča do “*nacionalnega jugoslovanskega vprašanja*” in razumevanje “*demokratskega socializma v sodobni civilizaciji*” (nacionalnega programa) še nimajo in da bo trajalo še veliko časa, preden ga bodo dobili.²³ Čosić je bil v pismu neiskren in je prikrival dejstvo, da je predsedstvo Srbske akademije znanosti in umetnosti že pol leta prej, 23. maja 1985 ustanovilo šestnajstčlansko komisijo, katere naloga je bila priprava memoranduma o družbenih razmerah v državi, še posebej v Srbiji. Komisijo je vodil Dušan Kanazir, predsednik SAZU, pripravo memoranduma pa podpredsednik SAZU Antonije Isaković (pisatelj, ki si je slavo pridobil s knjigama o Golem otoku – Tren I in Tren II). Po tem, ko je memorandum postal znan v javnosti, je Dobrica Čosić novembra 1986 napisal še eno, 27. strani dolgo pismo Spomenki Hribar, v katerem je obravnaval različnost slovenskih in srbskih pogledov ter ocenjeval, da je bil “*verjetno prvi srbski komunist, ki je dojel, da vi Slovenci niste za jugoslovanstvo, da ste za svojo samostojno nacionalno državo v okviru Jugoslavije, pod točno določenimi političnimi pogoji.*”²⁴

Po sestanku v Mraku so se začele tudi javne polemike med slovenskimi in srbskimi intelektualci (npr. med Ruplom in Ljubomirom Tadićem po objavi intervjuja z Ruplom v Dugi decembra 1986 ali med Čosićem in Kermaunerjem v Pismih srbskemu prijatelju), čeprav začetek sistematičnega napadanja Slovenije in nato srbsko – slovenske medijske vojne, ki je trajala do

²² Sestanka so se udeležili Dobrica Čosić, Mihajlo Marković in Ljubomir Tadić s srbske strani ter Spomenka Hribar, Tine Hribar, Marjan Rožanc, Milan Apih, Ivan Urbančič in Taras Kermauner s slovenske strani. Srečanje, ki naj bi bilo tajno, je spremljala in posnela tudi slovenska Služba državne varnosti, vendar naj bi po zagotovilih Srečka Brišarja, vodje arhiva Sove posnetek ne obstajal več. Nekateri udeleženci, npr. Tine Hribar sestanek ocenjujejo kot zelo pomemben (sovpadal naj bi z ugotovitvami novorevijaškega kroga, da zagotovitev slovenske samobitnosti lahko zagotovi le konfederativen status), medtem ko drugi (Taras Kermauner) menijo, da ni imel prelomnega pomena, da je šlo bolj za neke vrste “tipanje” (Razgovori pisca s Tarasom Kermaunerjem december 1993 – februar 1994, neavtoriziran magnetogram str. 42, Arhiv Znanstvenega in publicističnega središča Ljubljana). O sestanku sicer glej Tine Hribar, Nova, osamosvojitvena volja Slovencev, objavljeno v zborniku Slovenci in država, SAZU, Ljubljana 1995, str. 279–293; isti avtor, Slovenska državnost, str. 225 in dokumentacijski dodatek str. 238–240 in 248–250.

²³ Hribar, Pismo Dobrice Čosića Niku Grafenauerju, 23. november 1985, objavljeno v Tine Hribar, Slovenci kot nacija, ČZP Enotnost, Ljubljana 1994, str. 248–250 (dalje: Slovenci kot nacija).

²⁴ Prav tam, str. 238.

razpada Jugoslavije in še čez, lahko datiramo že kakšno leto prej.²⁵ S tem v zvezi je zanimiva teza Predraga Tasića, predstavnika zvezne vlade za stike z javnostjo v Markovićevi vladi, da naj bi bilo ustvarjanje sovraštva do Slovencev predvsem v funkciji homogenizacije Srbov, ne pa priprave na morebiten kasnejši spopad (tako kot pri Hrvatih), ki s Slovenci ni bil predviden.²⁶ Kakorkoli: sredi osemdesetih let so slovenski in srbski intelektualci šli vsak svojo pot. Stiki na osebni ravni so se nekaj časa še nadaljevali, vendar ne več prav dolgo po tem, ko so deli memoranduma SAZU prišli v javnost. Obtožbam na račun slovenskih intelektualcev so v srbskih medijih kmalu pridružile obtožbe na račun slovenske politike. Razhodu opozicijskih intelektualcev obeh narodov je postopoma sledila tudi politika.

Zadnje pomembnejšo skupno izjavo je jugoslovanska kulturniška srenja zmogla nekaj mesecev pred izidom memoranduma, 18.–20. aprila 1985 na 9. kongresu Zveze književnikov Jugoslavije v Novem Sadu. Kongres je sicer potekal v razmerah medsebojne nestrpnosti in hudih polemik, dejansko je kar puhtel od medsebojne sovražnosti (zlasti v polemikah srbskih piscev s stališči hrvaških oz. slovenskih piscev). O kakšni kulturni enotnosti (še manj o kulturnem dialogu) ni bil govora, kar zadeva kulturno in duhovno enotnost ter *zajedništvo* v Jugoslaviji, so bili v razpravi formulirani popolnoma nepomirljivi pogledi. Kongres je pokazal, da znotraj nacionalnih kulturniških sredin ni razlik med “režimskimi” in opozicijskimi pisci, linije razločevanja so bile izrazito nacionalne. So pa pisci vendarle zmogli še najti skupno točko uperjeno proti jugoslovanski oblastem. V sporočilu javnosti so zapisali zahtevo po svobodnem ustvarjanju, po koncu uveljavljanja kriterija moralno politične neoporečnosti in po ukinitvi člena kazenskega zakona o verbalnem deliktu. Naslednje leto je Zveza književnikov Jugoslavije – kot prva jugoslovanska organizacija – praktično razpadla (formalno leta 1990), ker predstavniki Slovenije in še nekaterih republik za predsednika zveze niso hoteli Miodraga Bulatovića, nacionalističnega srbskega pisatelja, ki je sicer živel v Sloveniji.

Odgovor oblasti

Oblasti so na naraščanje nacionalizma in na kritike sistema v posameznih okoljih reagirale različno, zlasti v Sarajevu, Zagrebu in Beogradu tudi z represijo.²⁷ Vodstvo ZKJ je po Titovi smrti sicer organiziralo nekaj ideoloških plenumov, vendar brez večjih odmevov. Z naraščanjem kritike je leta 1983 prišlo do poskusa vsejugoslovanske ideološke kampanje,

²⁵ Prve večje polemike so potekale leta 1983 v zvezi s programskimi jedri, potem so se po krajšem predahu začele sistematično pojavljati v letu 1985. Eno takih je npr. začel Krste Bjelić, odgovorni urednik zagrebške izdaje dnevnika Borba v Nedeljskem dnevniku konec novembra 1985 z naslovom Kaj muči (nekateri) Slovence? (glej Bizilj, Novinarski arhivi, str. 83–95). Bjelić je razgovor Bojana Štiha z Josipom Vidmarjem, vzkliranje nacionalističnih gesel na nogometni tekmi, intervju tedanjega predsednika slovenske skupščine Vinka Hafnerja v Ninu in izjavo zgodovinarja Boga Grafenauerja, da je meja slovenske zavezanosti Jugoslaviji pogojena z uresničevanjem samostojnega nacionalnega življenja v njej, povezal v splošen napad na Slovenijo. Poanta članka je bila, da je Slovenija egoistična, nevhvaležna za vse, kar ji je dala Jugoslavija in se želi odcepiti, razlika v pogledih med uradno politiko in intelektualci pa naj bi bile samo v tem, kdaj naj bi se to zgodilo. Tovrstno “novokomponirano novinarstvo” (kot so ga posmehljivo označevali v nekaterih medijih) je od srede osemdesetih let postalo standardni model načina pisanja o Sloveniji. V letu 1986 lahko v srbskih medijih že prepoznamo obrise sistematičnega spodbujanja protislovenskega razpoloženja, ki izhaja iz domnevnega slovenskega nerazumevanja kosovskega problema in iz podpiranja kosovskih Albancev, spodbujeno pa je bilo tudi s slovenskimi zahtevami v tem času po demokratizaciji sistema (ukinitev 133. člena o verbalnem deliktu), in vojske (civilno sluzenje vojaškega roka) ter odpravljanju preživelih simbolov (praznovanje Dneva mladosti).

²⁶ Tasić, Kako je ubijena druga Jugoslavija, str. 57.

ki pa ni dosegel učinka, saj so bile razlike po republikah prevelike, stališča politikov pa vedno bolj različna.²⁸ Za ideološko enotnost si je prizadeval zlasti dr. Stipe Šušar, tedaj član P CK ZK Hrvaške, kasneje pa član in predsednik P CK ZKJ in član P SFRJ, ki je organiziral vrsto posvetov, med katerimi je bil najodmevnejši Historiografija, memoarsko publicistična in feljtonistična produkcija v luči idejnih kontroverz.²⁹ Posvetovanje je bilo namenjeno kritiki nepravilnega pisanja oz. izražanja o preteklosti, zlasti tisti, ki je zadevala drugo svetovno vojno (od leta 1979 do konca leta 1982 je bilo samo o tej tematiki več kot 420 posvetov). Šušar je dal tudi izdelati obsežen dosje citatov in izvlečkov iz knjig, časopisov, revij, umetniških in drugih del, ki naj bi vsebovali "politično nesprejemljiva" sporočila. Na "Belo knjigo", kot so poimenovali Šušarjev zbir citatov, so potem v reviji Književna reč odgovorili srbski pisci; označili so jo z raznimi sočnimi imeni kot so "cvetje zla s književne desnice", "indeks prepovedanih avtorjev", "kladivo za čarovnice", "ideološki herbarij", "hrvaški indeks" ipd.,³⁰ pri čemer jih je podpirala srbska politika. Septembra 1984 je tudi P CK ZKJ razpravljalo o idejnih vprašanjih in skušalo kritiko enakomerno porazdeliti med meščansko desnico, levim ultraradikalizmom, nacionalizmom in integralnim jugoslovanstvom, teritorialno pa med Ljubljano, Beogradom in Novim Sadom, ki so tedaj veljala za mesta, v katerih je mogoče svobodneje izražati kritiko do oblasti .

Ker ideološke kampanje niso bile učinkovite, politika v republikah do opozicije pa zelo različna, so sredi osemdesetih let zvezne oblasti skušale doseči, da bi se varnostni organi znova centralizirali, tako kot je bilo pred letom 1966, kar bi omogočilo enoten boj proti opoziciji po vsej Jugoslaviji. Slovenske oblasti so na take poskuse ostro reagirale in jih zavrnile. V drugi polovici osemdesetih let so poskusi vsejugoslovanskih ideoloških kampanj postali redkejši, za njimi pa se je največkrat skrival interes, da se kritiki izpostavi določeno okolje, predvsem Kosovo in Slovenijo, konec osemdesetih let pa že tudi Hrvaško.

Odnos Slovencev do federacije

Slovenija je zaradi stalnega nerganja in upiranja jugoslovanski povprečnosti v federaciji veljala za najbolj težavno republiko in v zgodovini odnosov med Slovenijo in jugoslovanskim centrom je od slovenske odločitve jeseni 1941, da po osvoboditvi ostane oz. ponovno postane del jugoslovanske države, pa do razpada Jugoslavije leta 1991, več močno konfliktnih obdobj.³¹ Do začetka osemdesetih let lahko identificiramo tri velike politično-

²⁷ Leta 1983 so na dolgoletne kazni obsodili trinajst Muslimanov v Sarajevu, med njimi tudi Alijo Izetbegovića, kasnejšega vodjo Muslimanov in predsednika BiH. V Sarajevu je bil zaradi izražanja nacionalističnih in šovinističnih stališč obsojen tudi kasnejši četniški vojvoda in predsednik Srbske radikalne stranke Vojislav Šešelj. Na Hrvaškem so bili med znanimi obsojenci že leta 1981 Franjo Tuđman, Vlado Gotovac in Marko Veselica (vsi so bili enkrat obsojeni že v sedemdesetih letih v času t.i. "maspoka", Veselica pa je v osemdesetih dobil ponovno kazen kar enajstih let zapora) pa tudi Dobroslav Paraga, ki je kasneje postal vodja skrajno desne in nacionalistične Stranke prava.

²⁸ Ideološkim problemom in kritiki nepravilnosti na kulturnem, znanstvenem, umetniškem in filozofskem področju je bilo namenjenih več razprav najvišjih forumov, izstopali pa sta zlasti 5. seja CK ZKJ 28. februarja 1983 (posredno sicer še nekatere druge v tem času, npr. 6. seja CK ZKJ 14. marca 1983 o informiranju) in seja predsedstva CK ZKJ 17. decembra 1986 .

²⁹ Historija i suvremenost, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad Vladimir Bakarić, Zagreb 1984.

³⁰ Književne novine, Beograd 1984, št. 238–240.

³¹ Več o tem glej: Božo Repe, Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let, Borec 3/4/5, 1992, str. 286–298; Jugoslavija – zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota, Časopis za zgodovino in narodopisje št. 1, 1994, str. 72–76; Slovenci in federativna Jugoslavija v zborniku Slovenci in država, SAZU, Ljubljana 1995, str. 269–276; Slovenci in razpad Jugoslavije, Časopis za zgodovino in narodopisje št. 2, 1996, str. 236–247.

gospodarske prelome med Slovenijo in federacijo: leta 1945 zaradi zahtev Slovenije, da se v ustavo vnese pravica do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve in zaradi gospodarskega izžemanja; ter centralizacije države (kljub formalni federativnosti), v začetku šestdesetih let zaradi zahtev po odpravi centraliziranega gospodarstva in spremembe ustave, ki bi republikam dala več pravic;³² konec šestdesetih let in v začetku sedemdesetih let pa spor zaradi cestnih kreditov in "liberalistične" usmeritve predsednika slovenske vlade Staneta Kavčiča.³³ V času t.i. "partijskega liberalizma" je imela Jugoslavija – teoretično gledano – največje možnosti, da se preoblikuje v konfederacijo (z avtonomnimi pokrajinami tudi za Srbe na Hrvaškem) in s tem nadgradi "avnojski model" federacije. Tedaj je namreč poleg Hrvaške in Slovenije – prvič in zadnjič v zgodovini Jugoslavije! – tudi srbska politična garnitura pod vodstvom Marka Nikezića in Latinke Perović težila k taki rešitvi, vendar je Tito ta prizadevanja izenačil z "maspokom" na Hrvaškem, srbsko vodstvo se je razcepilo, oba vodilna srbska politika pa sta bila prisiljena odstopiti. Model, ki je bil sprejemljiv tako za republike (razen Srbije) kot za Tita je nato predlagal bolj previdni Kardelj. V njem je upošteval Titove vladarske ambicije in vlogo vojske v Jugoslaviji. Republike so dobile samostojnost (ne pa tudi demokracije), obe pokrajini široko avtonomijo; enotnost Jugoslavije pa so zagotavljali ena in enotna jugoslovanska partija, vojska in Tito kot predsednik države, partije in vrhovni poveljnik vojske.

Osnovno vprašanje je, zakaj je slovensko vodstvo po drugi svetovni vojni pristalo na ponovno centralizacijo, saj si je Slovenija že med vojno dejansko izborila samostojni status v Jugoslaviji z lastno vojsko in lastnimi organi oblasti. Vzrok je bil v prepričanju, da je to nujno zaradi načrtovanih družbenih sprememb (revolucije), da bo "revolucionarni centralizem" kratkotrajen in prehoden in da bo kljub centralizaciji omogočil enakopravnost narodov oz. republik. Vendar se je "revolucionarni centralizem" postopoma spremenil v običajni birokratski centralizem in šele ustava iz leta 1974 je na področju mednacionalnih odnosov Slovenijo v osnovi zadovoljila (hkrati pa uvedla neživiljenjski delegatski sistem in "dogovorno ekonomijo"), to stanje pa je trajalo manj kot slabo desetletje.

Slovenija je kljub težavam v jugoslovansko federacijo verjela, imela jo je za svoj ščit pred germanskim, romanskim in madžarskim pritiskom, v njen obstoj in ureditev, na katero je imela precejšen vpliv, je vložila ogromno energije (tudi finančnih sredstev). Nobeni politični eliti kljub stalnim prikritim ali odkritim političnim konfliktom do konca osemdesetih let ni prišlo na misel, da bi iskala opcije izven Jugoslavije (to bi bilo glede na razmere v Evropi in svetu pred koncem hladne vojne tudi utopično). O tem, kakšna naj bi bila Jugoslavija oz. kakšen naj bi bil položaj Slovenije v njej, pa je imela tudi zelo določeno predstavo. V tem med slovenskimi politikami v nobenem obdobju ni bilo bistvenih razhajanj, bila po so razhajanja o tem, kako želeni cilj doseči.

Temelj vseh nesporazumov med Slovenijo in federacijo je bil v različnem dojemanju Jugoslavije tako kot ga je v že citiranem pismu opisal Čosić: ali zveza samostojnih držav ali unificirana država, ki naj bi sčasoma postala tudi enonacionalna, z večinskim jugoslovanskim narodom. To naj bi dosegli z vmesno stopnjo, to je oblikovanjem skupne jugoslovanske socialistične kulture, vendar je zamisel zaradi prvega poveljnega skupnega nastopa slovenskih intelektualcev in politikov propadla že v začetku šestdesetih let (v ta čas tudi sega Čosićevo spoznanje). V politiki slovenskega vodstva so nasprotniki federalizacije države videli "*nacionalni pragmatizem in taktiko postopnega ampak vztrajnega uresničevanja*

³² Več o tem glej: Božo Repe, Utrinki iz bližnjega leta 1962, Teorija in praksa, 26/11–12, 1989, str. 1498–1511 in 27/1–2, 1990, str. 224–231.

³³ Več o tem glej: Božo Repe, "Liberalizem" v Sloveniji, Borec, Ljubljana 1992.

svojega nacionalnega cilja – uresničitve samostojne slovenske države”, pri čemer naj bi (znova po Čosiću) uporabljali metode “*inteligentnega makiavelizma*.”

Kulturne in ekonomske razlike (7:1 med Slovenijo in Kosovom), slabo medsebojno poznavanje in stereotipne predstave enega o drugem pa so se – kljub več desetletnemu skupnemu življenju – v osemdesetih letih začele večati. Informacijski sistemi so funkcionirali predvsem znotraj republik. Slovenci so na Jugoslavijo gledali z vedno bolj mešanimi občutki. To je bilo pogojeno z gospodarsko krizo, izginjanjem strahu pred nekdanjimi velikimi sovražniki (Nemci in Italijani) in naraščanjem strahu pred agresivno srbsko politiko, ne nazadnje pa tudi z generacijskimi razlikami, čeprav so se pogledi z naraščanjem jugoslovanske krize homogenizirali. Občutek, da Slovenija zaostaja je bil vse močnejši, saj naj bi po podatkih, s katerimi so razpolagale oblasti, kupna moč Slovencev, ki je sredi sedemdesetih let znašala 80% kupne moči Avstrijcev sredi osemdesetih padla na 45%.³⁴ K homogenizaciji Slovencev so prispevali tudi tendencioznost poročanja medijev v drugih republikah in zavist, ker je Slovenija kot edina federalna enota še razpolagala z minimalno akumulacijo. Starejša generacija, zlasti partizanska, je imela do Jugoslavije čustven odnos, kar velja zlasti za politike, ki so sodelovali pri njenem ustvarjanju. Čeprav so vztrajno branili slovenske interese, si npr. Jože Smole, France Popit ali kasneje Janez Stanovnik, slovenske prihodnosti niso znali predstavljati izven Jugoslavije (o njihovih pogledih so zlasti srbski mediji in politika ustvarjali popolnoma drugačen vtis in jih razglašali za separatiste). Tudi pogled generacije, rojene med vojno in v prvih dveh desetletjih po njej, ki je postopoma začela prevzemati vodilne položaje, se ni bistveno razlikoval. Tako prepričanje se je (ne glede na morebitne posamične zgodnejše dvome) dokončno razlomilo šele konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let.

Pri mlajših generacijah je v osemdesetih letih jugoslovanska zavest funkcionirala le še pri športu (zlasti nogometu in košarki) ter jugoslovanskem rocku. Za fantovski del populacije je bila glavna jugoslovanska izkušnja (večinoma slaba) služenje vojske. Tradicionalne šolske ekskurzije in maturantski izleti po Jugoslaviji so bili preusmerjeni na zahod, večina odraščajoče generacije ni nikoli videla svojega glavnega mesta, do Beograda kot centra ni imela nikakršnega odnosa, niti ne bi na sliki prepoznala jugoslovanske skupščine. Tudi vrednote so bile popolnoma različne. Pri Slovencih je (ne glede na generacijo) prevladoval ekonomski “egoizem” (kot so jim pogosto očitali), usmerjenost na zahod, potrošništvo, in želja po modernizaciji, ki naj bi iz Slovenije čim prej naredila postindustrijsko družbo in jo izenačila z razvitimi evropskimi državami. Nova (Kučanova) ekipa, v katero so sredi osemdesetih let prišli tudi samozavestni menedžerji in tehnokrati mlajše generacije, ki so svet opazovali skozi prizmo svetovne računalniške in informativne revolucije, je bila v svojih ocenah razlik med jugoslovansko in slovensko vizijo razvoja brezkompromisna. Novi izvršni sekretar CK ZKS za znanost in tehnologijo Ciril Baškovič je leta 1986 že kar na prvem delovnem sestanku za “*prevladujočo kulturno – upravljalsko značilnost Jugoslovancev*” označil “*silovit primitivizem*”, stanje v katerem “*za besedo takoj šine nož*“, v nasprotju s Slovenijo, ki da že “*ima izdelano strategijo inovacijske družbe*.”³⁵ Nacionalizem je (razen pri delu intelektualcev in kasneje tudi politikov, ki jim je – tako kot Srbom – pomenil vrednoto samo po sebi) izhajal predvsem iz zavesti, da Jugoslavija postaja “cokla” v razvojnih težnjah Slovenije. Slovenska ambicije – čeprav v javnosti ne pretirano poudarjane so

³⁴ 29. seja P SRS, 4. 12. 1987, Ocene razmer v SRS po uveljavitvi interventnih ukrepov (osnutek), APRS

³⁵ Dogovori, sprejeti na delovnem razgovoru članov predsedstva in izvršnih sekretarjev P CK ZKS na Brdu pri Kranju (junij 1986, op. B.R. na zapisniku namreč ni datuma), Fond interni razgovori, politični aktivni po 10. kongresu ZKS, ARS, dislocirana enota I.

bile jasne – ostati najmočnejši gospodarski dejavnik v Jugoslaviji, izkoristiti prednosti, ki jih nudi, hkrati pa povečevati konkurenčnost na kapitalističnih trgih zlasti sosednjih držav. Slovenija se je svoje vloge in pomena v Jugoslaviji interno zelo dobro zavedala in jo tudi skušala maksimalno izkoristiti oz. skozi vsakadanje ekonomske procese kompenzirati tisto, kar ji je federacijo jemala po administrativni poti.³⁶ Sorazmerno s povečevanjem dvoma, ali se je (sicer v mednarodnih krogih zelo vplivna) Jugoslavija resnično pripravljena vključiti v evropske integracije, ki so bile za Slovenijo vitalne, pa se je povečeval tudi dvom v smiselnost njenega obstoja v nespremenjeni obliki.³⁷ Čeprav slovenska politika v svojem bistvu ni bila nič manj ideološko obremenjena kot jugoslovanska, pa je izkazovala bistveno več pragmatizma in še posebej na gospodarskem področju ni imela predsodkov ali pomislov v zvezi z odpiranjem na zahod. V notranjih jugoslovanskih odnosih pa ni bila imuna tudi pred klasičnim nacionalizmom, ta je imel vzroke v naraščajoči krizi, usmerjen pa je bil predvsem proti priseljencem z juga (“južnim ž bratom” kot so jim posmehljivo rekli). K temu je precej prispevalo tudi vedno pogostejše medijsko razglašanje Slovenije za “dežurnega krivca” v Jugoslaviji.

Odnos slovenskih oblasti do federacije v prvi polovici osemdesetih let je bil tih in zagrizen a v glavnem jalov boj z naraščajočo centralizacijo, ki močno spominja na štirideseta in začetek petdesetih let. “Kaže, da Slovenija v zadnjem času prihaja v precej ostre dialoge v federaciji. Skorajda ni ukrepa, ki ga predlaga federacija, da mi do njega ne bi imeli svojega (največkrat nasprotujočega, op. B. R.) stališča,” je leta 1981 ugotovil tedanji tihi in umirjeni predsednik slovenskega predsedstva Viktor Avbelj.³⁸ Položaj je bil še težji, ker so tudi zahodne države, ki so Jugoslavijo preko Mednarodnega monetarnega sklada in drugih institucij reševale iz dolžniške krize, rešitev videle v krepitvi moči centra, pač v prepričanju, da je krivec za nastalo stanje v avtarkičnosti jugoslovanskega sistema in so svojo pomoč pogojevale s povečanimi pristojnostmi za zvezne organe. Beograjska administracija si je pri slovenskem upiranju enostavno pomagala tako, da je vlada sprejela začasne ukrepe, kadar zakon v zvezni skupščini ni bil sprejet, ali pa je bil izvršen pritisk preko partijskih organov.

Velikokrat pa so slovenski predstavniki popustili tudi sami.” V Beogradu se namreč že formira mnenje, ki ga proglašajo za slovensko folkloro, češ najprej zaostrijo, potem pa popustijo, treba je samo vzdržati štirinajst dni, pa bodo tudi Slovenci dali soglasje”, je tako politiko kritiziral tedanji predsednik Gospodarske zbornice Slovenije Marko Bulc.³⁹

³⁶ “Slovensko gospodarstvo ima po svojih deležih in učinkih izredno pomembno mesto v jugoslovanskem gospodarstvu. V letu 1980 je s 643.300 zaposlenimi (ki so predstavljali 14, 4 % vseh zaposlenih v jugoslovanskem gospodarstvu) ustvarilo v okviru jugoslovanskega gospodarstva 17, 6% celotnega prihodka, 17, 9% dohodka, 17, 8% bruto dohodka, 16, 1% družbenega proizvoda, 19, 6% akumulacije, 20, 4% izvoza skupaj in 20, 9% izvoza na konvertibilno področje ob 16, 4 % deležu uvoza blaga skupaj ter 17, 4% deleža uvoza blaga iz konvertibilnega področja...” Iz analize gospodarskega razvoja v obdobju 1980–1984 in ekonomskega položaja Slovenije v celotni državi je razvidno, da doseženi rezultati niso skladni z družbenimi zmogljivostmi in objektivnimi možnostmi ter velikimi potrebami.” (Nekatere značilnosti družbenoekonomskega razvoja SR Slovenije v obdobju 1980/83 z ocenami za leto 1984 v primerjavi z razvojem celotne SFR Jugoslavije, Ljubljana, 14. februar 1985, pripravila delovna skupina pod vodstvom Štefana Korošca, 82. seja P CK ZKS, 4.3.1984, ARS, dislocirana enota I, seja CK ZKS).

³⁷ “V osemdesetih letih je Jugoslavija prišla na približno isto raven kot v šestdesetih. Glede odnosov z Evropo je na meji marginalizacije, odpira se vprašanje ali smo za ES sploh zanimivi. Jugoslovansko strojništvo prodaja za dve tretjini proizvodov, ki jih zahodna Evropa ne pozna več. 78% proizvodov jugoslovanskih (tudi slovenskih) je v zahodni Evropi v podpoprečnih cenovnih razredih (leta 1980 jih je bilo še 64%).” (dr. Lojze Sočan, direktor Inštituta za ekonomska raziskovanja na 37. seja P SRS, 13.5. 1988, APRS).

³⁸ Magnetogram 50. seja P SRS, 9. september 1981, str. 12. APRS.

³⁹ Magnetogram 34. seja P SRS, 11. april 1984 str. 8, APRS.

Slovenski politiki so se zavedali, da boj z zvezno vlado pri pragmatičnih vprašanjih vodi v neuspeh, dilemo pa so videli predvsem v vprašanju ali se bo krepilo samoupravljanje (združeno delo) ali država, ne pa v zgrešenosti sistema. Zato tudi niso našli učinkovitega sredstva s katerim bi pritisk federacije ublažili, če že ne odpravili. V zvezni vladi in finančnih inštitucijah je imela Slovenija za časa vlade Milke Planinc številčno močno ekipo: Zvoneta Dragana, Janka Smoleta, Jožeta Florjančiča (finančni minister), Staneta Dolanca (notranji minister); v Mikuličevi vladi je Janez Zemljarič postal celo podpredsednik. Kljub temu pa je pri slovenski politiki ostajala stara dilema, ki se je prvič pojavila konec šestdesetih let, po decentralizaciji: ali reševati svoje probleme preko Beograda, z maksimalnim angažiranjem v federaciji, ali sodelovati le toliko, kolikor je nujno, sicer pa se znotraj manevrskega prostora, ki ga dopušča sistem ukvarjati predvsem s sabo. Prvo opcijo je zagovarjalo nekaj politikov iz starejše garniture, zlasti Mitja Ribičič, ter nekaj mlajših politikov, ki so svojo prihodnost videli na zveznih funkcijah (Janez Zemljarič, proti koncu osemdesetih let tudi Dušan Šinigoj, ki je potihem računal na zvezno premiersko funkcijo in Janez Drnovšek, ki je bil v zveznih organih po položaju najvišje). Ribičič se je v začetku osemdesetih let zavezal, da bi Slovenci kar največ energije vložili v jugoslovanski stabilizacijski program in druge reforme, pri čemer naj bi federacija kadrovske probleme reševala po Kitajskem receptu “*strokovnost, revolucionarnost, poštenost, mladost*.”⁴⁰ Drugo opcijo je od starejših politikov sprva zagovarjal zlasti France Popit, potem pa zaradi občutka nemoči tudi vedno več drugih politikov. Politika “*streljanja s topovi na Beograd iz domače trdnjave*”, kot jo je nekoč jezno označil Kučan, je bila tudi temeljna značilnost alternativnih in kasneje opozicijskih gibanj, ki z Beogradom niso imele nobenega stika. Dejansko je slovenska politika potem kombinirala obe pozi, pazila je, koga bo poslala v Beograd, vendar je najmočnejše ljudi (podobno kot Srbija) obdržala doma (Kučan npr. leta 1989 ni hotel kandidirati za člana v zveznem predsedstvu).

Druga dilema, ki se je sočasno pojavljala, je bilo vprašanje načelnosti: glede na to, da je bila Slovenija v federaciji vztrajno preglasovana, zlasti pri gospodarskih vprašanjih, so nekateri politiki zagovarjali stališče, naj pač ne oponira več ampak v praksi ravna po svoje: “*Samo mi se v Jugoslaviji držimo (dogovorjenega, op. B. R.), ker smo avstrijski birokrati. Mi se z njimi pričkamo in delamo sami sebi težave, čeprav je popolnoma jasno, da bomo ostali sami, sedem proti ena*”, je leta 1983 ugotavljal France Popit in predlagal, naj “*stvari tečejo po svoje*”.⁴¹ Drugi so temu ugovarjali: “*Mislim, da se ne smemo postaviti na tako stališče, da bomo v skupščini nekaj sprejeli, izvajali pa drugače. Če to sprejmemo pomeni to konec sistema, federacije in vsega. Potem je to konec*.”, ga je zavračal Viktor Avbelj.⁴²

Nesoglasja med republikami, počasno in neučinkovito dogovarjanje in gospodarsko krizo je zvezna administracija izkoriščala za povečevanje lastnih pristojnosti. Ilustrativen je primer iz srede osemdesetih let, ko so v Svetu guvernerjev Narodne banke Jugoslavije namesto konsenza uveljavili odločanje z glasovanjem. NBJ je bila glavni center finančne moči federacije, iz nje so, po besedah Milice Ozbič iz leta 1986 “*naredili centralno ustanovo za vse mogoče potrebe od izgub do financiranja uvoza, izvoza, vojske, razvojnih potreb, proračuna federacije*”.⁴³

Slovensko politiko do centra v obdobju od Titove smrti do druge polovice osemdesetih let tako lahko označimo za defenzivno, usmerjeno predvsem v ohranjanje pridobljenega. Na

⁴⁰ Skupna seja P SRS in P CK ZKS, 23. maj 1983, APRS.

⁴¹ Magnetogram 30. seje P SRS, 16.12. 1983, razprava Franceta Popita, APRS.

⁴² Prav tam str. 40, razprava Viktorja Avblja.

⁴³ Magnetogram 6. seje P SRS, 12.11. 1986, str.40, razprava Milice Ozbič, APRS.

gospodarskem področju gre za dokaj jasno stališče razvite republike, ki se upira zahtevam po socializaciji dolgov, vplačevanju v t.i. fond vzajemnosti in solidarnosti, ki so ga za pokrivanje izgub uporabljale zlasti druge republike, povečevanju pomoči nerazvitim, povečevanju dajatev v zvezni proračun, povečevanju odstotka direktnih virov načina financiranja federacije v škodo kotizacije in sploh centralizaciji pooblastil ter raznim ukrepom zaradi gospodarske krize, ki so uvajali administrativno razdeljevanje dobrin, podobno tistemu po koncu druge svetovne vojne (med številnimi predlogi je bil npr. tudi, da bi za celotno Jugoslavijo enotno uredili proizvodnjo kruha.). Na področju funkcioniranja federacije je to upiranje težnjam po spremembi ustavne ureditve, po poenotenju nekaterih pomembnih segmentov družbe kot so izobraževanje (tu so upor sicer ob vprašanju t.i. skupnih programskih jeder sprožili kulturniki, politika pa ga je z zamudo podprla), znanost in veliki infrastrukturni sistemi (pošta, železnica, elektroenergetski sistem, ki naj bi bili neučinkoviti zaradi "razbitosti" po republikah. Ena od točk, kjer je Slovenija ostajala nemočna, je bilo večanje birokratskega aparata, ki je izkoriščal politične blokade v predstavniških organih za večanje svojih pooblastil in moči. Zvezna vlada je javnost tudi zavajala s podatki, da zmanjšuje svojo porabo, dejansko jo je povečevala, kar so kazali podatki o skokovitem naraščanju števila zaposlenih. Medtem, ko je bilo leta 1963 v zvezni administraciji zaposlenih 6000 ljudi (dodatnih 2000 pa na čakanju), je ta številka do začetka osemdesetih let narasla na 12 000, leta 1983 pa je znašala že 16 000 po nekaterih podatkih celo 18 000.⁴⁴

Na področju zunanje politike je bila to težnja, da si Slovenija izbori več možnosti za neposredne stike (kar je bil predvsem njen gospodarski interes), enakopravnejšo zastopnost v diplomaciji in tudi jezikovno enakopravnost na tem področju. Eno od (neuspešnih) prizadevanj je bilo, da bi bile mednarodne konvencije ki so zadevale Slovenijo, pisane tudi v slovenskem jeziku. Konvencija z Italijo o vzdrževanju kopenske meje npr. je bila pisana samo v srbohrvaške jeziku, čeprav je zadevala izključno Slovenijo, kar je – poleg načelnega vprašanja o enakopravnosti – zadevalo tudi povsem praktične zadeve (srbohrvaško poimenovanje slovenskih krajev in gora). Podobno je bilo z obrazci konzularnih in diplomatskih predstavništva po svetu, ki so bili izključno v srbohrvaščini, zaradi česar so se zlasti pritoževali slovenski izseljenci, ki niso bili večji tega jezika.

Prezaposlena z vsakdanjimi utrujajočimi boji s centrom in prepričana, da je rešitev v obrambi avnojske Jugoslavije (ustave iz leta 1974), slovenska politika ni zmoгла koncipirati konsistentnega nacionalnega programa. Stališče do tega vprašanja je začela postopoma spreminjati šele leta 1987, po izidu 57 številke Nove revije (sprva sramežljivo, predvsem s sklicevanjem na izročilo Ustanovnega kongresa KPS leta 1937 na Čebinah, ki je v tedanjih razmerah v ospredje postavil nacionalno vprašanje). V Zvezi komunistov Slovenije, ki naj bi bila kot edina, tudi po ustavi vodilna ("avantgardna") politična organizacija odgovorna tudi za nacionalni položaj slovenskega naroda, je bilo sicer občasno že slišati kritične premisleke o položaju slovenskega naroda. Niso pa prešli ozkega kroga parcialnih (ekonomskih, kulturnih ipd.) razprav, zlasti v Marksističnem centru, in tudi niso bili (povečini) sprejemani z odobravanjem še zlasti, če so s strokovnih posvetov zašli na dnevne rede partijskih forumov.

Nezmožnost v spremenjenih razmerah rešiti ključne probleme (ekonomsko vprašanje, vprašanje demokracije – političnega pluralizma), predvsem pa nezmožnost, da v Beogradu ubranijo normativne dosežke (če že ne zmorejo kaj več), je slovenskim politikom zelo hitro jemalo kredibilnost. Poleg tega je tednja politična garnitura svojo oblast povečini utemeljila na obračunu z "liberalizmom", ta pa je bil izveden na pobudo in (ali) z zaslombo zveznega

⁴⁴ Magnetogram 29. seje P SRS, 17.11.1983, APRS.

partijskega centra, kar je pomenilo še dodatno ožjenje manevrskega prostora. Kako priznati, da so "liberalci" imeli prav, zagovarjati njihova stališča, hkrati pa ostati na oblasti? Starejša generacija voditeljev ni znala odgovoriti na prihajajoče izzive, česar se je zavedala in zato v sredi osemdesetih nejevoljno pristala na reformizem, ki ga je posebljal Kučan (nekaj let kasneje se mu je nekaj starejših tovarišev pod vodstvom Franceta Popita sicer uprlo, vendar je šlo bolj za izraz nemoči, ker niso več mogli vplivati na dogajanje, kot pa za notranji udar "zdravih sil"). Srednja in mlajša generacija politikov, ki se je v ospredje prebijala v začetku osemdesetih let, je povečini izšla iz partijskega aparata in prav tako ni bila zmožna narediti preboja, še manj poiskati zaveznike zunaj partijskih vrst. Večidel je tudi prisegala na normativizem in že preživeto kombinacijo nacionalno-razredne demokracije (v drugi polovici osemdesetih let se je v glavnem priključila "prenoviteljski" struji). To se je pokazalo leta 1983, ko je starosta slovenskih komunistov France Klopčič napisal in nato v začetku leta 1984 partijskemu vodstvu ponudil v obravnavo Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma (program je bil objavljen v Sodobnosti leta 1987, že po Klopčičevi smrti, vendar ni doživel večjega odmeva, tudi zato, ker je medtem že izšla 57 številka Nove revije).⁴⁵ Klopčič je kot komunist seveda izhajal iz socialistične zasnove nacionalnega programa, iz ugotovitve, da socializem pomeni tudi skrb za obstoj in razvoj narodov, da mora majhen narod tudi v socializmu imeti svoj nacionalni program. Poudaril je načelo samoodločbe, ki velja tudi v socializmu, označil slovensko državnost za "nedotakljivo" in zapisal, da suverenemu narodu Slovencev ne more nihče ukazovati. Ob vstopu v jugoslovansko federacijo se je slovenski narod moral odpovedati določenim prvinam državnosti, med katere je Klopčič štel odpravo slovenske vojske, odrekanje samostojni zunanji politiki in samostojnemu vodenju obrambe, pristanek na enotno valuto, enotno carinsko službo, enotno pošto, enotne državne oznake. Pristal je tudi na enoten načrt gospodarske obnove ter gospodarskega in kulturnega pospeševanja zaostalih narodov in območij v okviru načrta socialistične graditve: vse to je terjalo od slovenskega naroda veliko požrtvovalnost. Po Klopčičevem mnenju je nastopil čas, da bi nekatere izmed teh pravic, zlasti na področju gospodarstva in državne uprave, federacija vrnila, ko pa bo razvoj prinesel ustrezne uspehe, se bodo narodi socialistične Jugoslavije "znova sporazumeli o vsebini in obliki medsebojnih odnosov oziroma o prilagoditvah novemu času... Pri tem ne gre vnaprej izključiti konfederacije s povečano avtonomijo republik. Ne gre izključiti drugih rešitev v duhu svobodne samoodločbe narodov". S tem zadnjim stavkom je avtor očitno namigoval tudi na možnost uporabe pravice do odcepitve, čeprav načelno (v tedanjih razmerah) možnosti za obstoj Slovenije zunaj federativne Jugoslavije ni videl. Klopčič je v nadaljevanju predlagal nekatere povsem konkretne rešitve, med drugim selitev glavnega mesta v vnaprej določene republiške centre, racionalizacijo uprave, oblikovanje slovenskih vojaških enot znotraj JLA, revalorizacijo finančnih sredstev, ki so bila dana nerazvitim, in prenehanje plačevanja v fond za nerazvite oziroma vpeljavo normalnih ekonomskih posojil. Posebej je obdelal položaj Slovencev v lastni republiki in možnosti za odpravljanje tehnološke zaostalosti (izhajal je predvsem iz odprtosti v svet in iz intelektualnih zmogljivosti), demografski problem (pri čemer je zaradi nacionalnih interesov nasprotoval geslu "Naj se rodi le zaželen otrok"), šolstvo, kulturo (predlagal je ustanovitev vseslovenskega parlamenta; to je sicer že

⁴⁵ O obravnavi nacionalne problematike v Sloveniji po drugi svetovni vojni in o Klopčičevem nacionalnem programu in razpravah v zvez z njim glej: Božo Repe, Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetku osemdesetih let; France Klopčič, Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma, Razgovor o tekstu Franceta Klopčiča 10. julija 1984 in 12. februarja 1985, vse Borec 3/4/5, 1992.

pred njim predlagal tudi Bojan Štih) in se zavzemal za “popravilo in dopolnitev slovenskega nacionalnega značaja”. Kločičev program je bil v marsičem naiven in nekonistenten, toda izkušeni “enfant terrible” slovenskih komunistov, ki je imel za sabo večletno trpljenje v sovjetskih gulagih, je – čeprav z leninističnim pojmovanjem naroda – dojel potrebo trenutka in zaslutil zgodovinsko priložnost. Njegova stranka je – kljub temu, da so nekateri njeni vidni intelektualci pritrjevali Klopčiču – ni. Dr. Ciril Ribičič je julija 1984 zapisal, da besedilo “...v jugoslovanskem prostoru ne bo ocenjeno kot konstruktiven prispevek k razpravam o delovanju in razvoju federacije, temveč kot enostranski poskus Slovenije, da postavi v ospredje le lastne nacionalne probleme brez zadostnega občutka za probleme drugih in brez zadostne objektivnosti in kritičnosti do lastnih slabosti.”⁴⁶ To mnenje je v vodstvu prevladalo. Zveza komunistov Slovenije je za vselej izgubila programsko pobudo, prevzela pa jo je nastajajoča opozicija in jo tri leta kasneje artikulirala v odmevni 57. številki Nove revije.

Oblast in opozicija v sloveniji do leta 1987

V začetku osemdesetih let v Sloveniji ni bilo opaznejših opozicijskih gibanj, redke dejanske in domnevne nasprotnike družbene ureditve pa je služba državne varnosti brez težav nadzorovala.⁴⁷ S tujimi krediti kupljeni socialni mir sedemdesetih se je sicer iztekel in prebivalci so se začeli soočati s hudo ekonomsko krizo, vendar ta ni povzročila večjih socialnih gibanj. S katoliško cerkvijo je država že v šestdesetih letih našla neke vrste modus vivendi.⁴⁸ Oblasti so npr. na prelomu desetletja ugotavljale, da so bili “v zadnjem obdobju ... med vodstvom RKC na Slovenskem, posebno vodstvom ljubljanske in mariborske škofije, ter družbenopolitičnimi predstavniki oziroma družbo, vzpostavljeni dokaj dobri, ugodni medsebojni odnosi. Sprejeto je bilo načelo, da se vse morebitne težave, spori in problemi RKC in družbo rešujejo z medsebojnim dogovarjanjem.”⁴⁹ Cerkev je s prihodom novega nadškofa dr. Alojzija Šuštarja precej spremenila način ravnanja do oblasti. Nadškof Šuštar je že kmalu po prihodu oblastem na kulturnen in nevsiljiv način, a jasno in odločno povedal kaj so osnovne točke njegovega “političnega” programa (odpravljanje neenakopravnega položaja vernikov v družbi, dostop do javnih medijev, praznovanje verskih praznikov, zlasti božiča, karitativna dejavnost v okrilju cerkve, graditev novih cerkvenih objektov in obnova starih, duhovna oskrba po bolnicah in domovih, ureditev socialnega statusa duhovnikov, kasneje tudi vprašanje nacionaliziranega premoženja in še nekatere zahteve). V naslednjih letih je šlo predvsem za to koliko od teh zahtev in na kakšen način uresničiti, da stvari ne bi izzvale konfliktov in nepotrebnega razburjenja. Dejansko je cerkev z državo dosegla partnerski odnos, dialog z oblastmi je zato postavljala na prvo mesto, tudi na račun bolj odločne podpore nastajajoči opoziciji, kar so ji iz pozicijskih vrst (zlasti iz kroga Nove revije) v

⁴⁶ Prav tam, str. 344.

⁴⁷ “V Sloveniji je sedaj poznanih okrog 500 oseb, ki se izraziteje sovražno eksponirajo, se, ne glede na idejno pripadnost občasno povezujejo ali obiskujejo in pri tem napadajo družbeno ureditev in politiko ZK ali kako drugače sovražno delujejo. Med njimi jih okrog 350 inklinira k zahodnim idejnim in političnim tokovom, okrog 150 pa k vzhodnim.” (Pregled opozicijskih sil v Sloveniji, Ljubljana 25.1. 1979 – analiza republiškega sekretariata za notranje zadeve, gradivo za 14. sejo P CK ZKS, 29., januarja 1979, ARS, dislocirana enota I, seje CK ZKS).

⁴⁸ Obravnava odnosov med katoliško cerkvijo in državo v osemdesetih letih glede na kompleksnost tematike presega okvir pričujoče razprave. Problematiko bom zato v prihodnosti obdelal v posebni študiji.

⁴⁹ Gradivo za 15. sejo P CK ZKS, 5.2. 1979, ARS, dislocirana enota I, seje P CK ZKS.

drugi osemdesetih let nekateri intelektualci v glavnem potihem, včasih pa tudi na glas, večkrat očitali.

T.i. alternativna gibanja (razne oblike subkulture, feministična, ekološka, mirovna gibanja) so bila komaj v začetni fazi. Oblasti so jih – kolikor se jim je zdelo vredno – z lahkoto nadzorovala, razen tega pa je obstajalo prepričanje, da se jih večinoma da vključiti v institucionalne okvire SZDL in ZSMS. Del intelektualcev je začel s prizadevanji za ustanovitev nove revije, toda tega so bile oblasti vajene, saj je šlo za znano in od petdesetih let dalje že večkrat preigrano igro. V letu 1980, pred in neposredno po Titovi smrti, so represivni organi budno motrili potencialne nasprotnike. Prostor za izražanje kritičnih stališč do oblasti je bil omejen tudi zato, ker se je vsaka kritičnost v času Titove bolezni in prvih mesecih po njegovi smrti ocenjevala kot izrazito nepatriotično dejanje, kot napad nanj in na sistem, ki ga je ustvaril. Raziskava javnega mnenja je leta 1980 pokazala naravnost evforično razpoloženje ljudi, ali, kot so ugotavljali raziskovalci *“razlika med deklarativnim in resničnim razpoloženjem ljudi je bila zelo majhna.”*⁵⁰

V takih razmerah so realna pričakovanja lahko segla največ do še enega obdobja *“liberalizacije”*, čeprav bi se glede na zaostrovanje mednarodnih razmer in povečevanje gospodarske krize lahko zasukalo tudi v drugo smer. Pod površino pa so bila nastajajoča nova politična (družbena) gibanja mnogo pomembnejša kot se je zdelo tedaj, neke vrste prvi puzzli, ki so v kasnejših letih sestavili novo politično podobo Slovenije. Zagon jim je dajala tudi strmo naraščajoča krivulja kritičnosti do nosilcev oblasti in deloma tudi sistema, ki pa je bila pri Slovencih protislovna: po eni strani so izražali nezadovoljstvo z ZK in SZDL, posameznimi funkcionarji ter inštitucijami sistema, ki niso našle izhoda iz krize, po drugi strani je še leta 1986 60 odstotkov anketirancev zaupalo v sistem socialističnega samoupravljanja.

Analiza opozicijskih gibanj je v osemdesetih letih v Sloveniji potekala na dveh ravneh: idejno politični in operativni. Za operativni del je bila zadolžena Služba državne varnosti, ki jo je do leta 1988 nadzoroval Svet za varstvo ustavne ureditve pri predsedstvu SRS (vključno z uporabo *“operativno-tehničnih”* sredstev), nato pa posebna skupščinska komisija. V Svetu za varstvo ustavne ureditve so bili predsednik skupščine, sekretar Socialistične zveze delovnega ljudstva, sekretar Predsedstva Centralnega komiteja zveze komunistov Slovenije, predsednik Republiškega odbora Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne, predsednik Republiškega sveta zveze socialističnih sindikatov, predsednik Mestnega sveta Zveze komunistov Slovenije, predsednik Izvršnega sveta socialistične republike Slovenije, to je vlade in republiški sekretar za notranje zadeve, predsedoval mu je član Predsedstva Socialistične republike Slovenije. V osemdesetih letih je bil to najprej Stane Markič, nato Andrej Marinc. Skupščinska komisija, ki je nato prevzela nadzor državne varnosti je bila ustanovljena na zahtevo poslancev leta 1988, v tedaj še socialistični skupščini zaradi procesa proti četverici in vloge, ki jo je imela SDV pri aretaciji Janeza Janše.

Služba državne varnosti je vsako leto napisala poročilo o svojem delu in varnostnih razmerah (v osemdesetih letih so ga v obliki prirejani za javnost začeli objavljati tudi v skupščinskem Poročevalcu), poročilo pa je obravnaval Svet za varstvo ustavne ureditve, delo sveta pa potem še predsedstvo SRS. Svet za varstvo ustavne ureditve je med drugim ocenjeval razne oblike sovražnega delovanja in po potrebi dajal predloge pravosodnim organom za ukrepanje ali pa *“subjektivnim”* silam svetoval, naj se z *“nosilci”* take dejavnosti idejno-politično soočijo. Stopnja tovrstne dejavnosti sveta je bila največ odvisna od

⁵⁰ Dozorevanje slovenske samozavesti, Dokumenti SJM, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, 1995, str.15 (razprava dr. Zdenka Roterja).

prizadevnosti njenega predsednika, saj zakonsko ni bilo natančno določeno kje so meje pristojnosti za tovrstno ocenjevanje. Služba državne varnosti je pri svojem operativnem delu in ocenah postopoma postajala samostojnejša, od druge polovice osemdesetih letih je od političnih organov ali posameznikov le redko dobivala konkretna "naročila", kar je zanjo pomenilo svojevrsten šok (razočarani operativci so – še zlasti po procesu proti četverici – razmere razumeli tako, da politika uporablja njihove usluge, ne krije pa jim več hrbta).

Idejnopolitične ocene so sprejemali nekateri državni organi (predsedstvo SRS) in organi političnih organizacij (SZDL, ZSMS, ZK). Težo so imele zlasti ocene sprejete v CK ZKS in njegovih organih. Podlaga za obravnavo so bila gradiva, ki so jih pripravljale razne komisije (predsedstva) CK ZKS in Marksistični center CK ZKS. V teh komisijah, zlasti pa v sekcijah Marksističnega centra je bil zbran pomemben del levo usmerjene slovenske inteligence, med njimi tudi taki, ki so kasneje postali vodilni teoretiki ali voditelji nastajajočih opozicijskih gibanj. V prvi še močno ortodoksnih polovici osemdesetih let so nekateri od profesionalnih sodelavcev Marksističnega centra postali vodstvu ZKS nezaželeni in so morali oditi drugam (tak primer je bil npr. Tomaž Mastnak, kasnejši vodilni teoretik civilne družbe v Sloveniji). Svoje ocene opozicijskih gibanj je sprejemala tudi SZDL. Te so sicer postajale vedno manj usklajene s stališči vodstva ZKS, v osnovi pa je SZDL do konca osemdesetih let z organizacijo raznih razprav in tribun in preko vpliva na medije (kot uradni ustanovitelj) opravljala funkcijo t.i. "družbene kritike" nezaželenih pojavov. Hkrati je tudi znotraj sebe širila prostor pluralizmu in omogočila nastanek prvih zvez (predhodnic strank), izhajajoč iz teorije o t.i. "*nestrankarskem pluralizmu*", v katerem naj bi bila SZDL neke vrste "*dežnik*" za razne nazorsko in politično sicer različne skupine, vendar take, ki v osnovi sprejemajo samoupravni socializem). ZSMS je že v prvi polovici osemdesetih let alternativna gibanja bolj ali manj odločno podpirala in jim dajala institucionalno pokritje, s čimer se je postopoma oddaljevala od vloge partijskega "*podmladka*", neke vrste "*valilnice*" partijskih kadrov. Mladinskim funkcionarjem ni bila več avtomatično zagotovljena bleščeča politična prihodnost, čeprav je organizacija institucionalne vezi (članstvo v SZDL, raznih odborih in komisijah, tudi oblastnih organih) in finančno odvisnost od države ohranjala. Vsa osemdeseta leta je bila tako v vmesnem položaju, deloma je participirala pri oblasti, deloma pa se je šla opozicijo.⁵¹

Zapleten in včasih protisloven boj med opozicijo in oblastjo je potekal znotraj jugoslovanskega okvira, ki je odločilno vplival na slovenske razmere. Razmere v Sloveniji so se namreč precej razlikovale od razmer drugod po Jugoslaviji, kjer je "partijska država" funkcionirala nespremenjeno. To je naraščajoče konflikte še dodatno stopnjevalo, saj zvezni funkcionarji in funkcionarji po drugih republikah odnosov v Sloveniji niso razumeli in so ocenjevali, da slovensko vodstvo ne želi obračunati z opozicijo (še zlasti tisto, ki je bila protijugoslovansko usmerjena). To je položaj slovenskih oblasti še dodatno obremenjevalo, saj je bila po eni strani naklonjena (kontrolirani) demokratizaciji, po drugi je hotela obdržati oblast in imeti odločilno besedo doma ter v reguliranju odnosov s centrom, po tretji pa je bila izpostavljena pritiskom iz federacije in deležna očitkov, da opozicijo ščiti oz. z njo ne želi obračunati ker zgolj izraža njena stališča.

Slovenska oblast je opozicijo dejansko ocenjevala drugače, kot zvezna. V Jugoslaviji je bila od srede šestdesetih let dalje (od brionskega plenuma) opozicija (t.i. "*notranji sovražnik*") razvrščena v več kategorij med katerimi so bile najpomembnejše: ostanki razrednih struktur,

⁵¹ Dokumentacijo o dejavnosti ZSMS v osemdesetih letih hrani Arhiv Republike Slovenije. O glavnih programskih usmeritvah glej: Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega do Portoroža, Časopis za kritiko znanosti, november 1989.

klerikalna skupina (pod tem se je razumelo predvsem dejavnost treh največjih cerkva), nacionalistične skupine, informbirojevska skupina, liberalistične oz. anarholiberalistične skupine, birokratsko-dogmatska skupina, skupina meščanske desnice, alternativna gibanja (mirovna, ekološka, feministična in socialna gibanja).⁵² Po teh kategorizacijah je Služba državne varnosti (SDV), ki je bila razdeljena na dokaj samostojne republiške enote, tudi spremljala in ocenjevala delovanje opozicije. Slovenska služba državne varnosti je v prvi polovici osemdesetih let tovrstno kategorizacijo upoštevala le deloma, v drugi polovici osemdesetih pa je (z izjemo nekaterih kategorij, kot je npr. “meščanska desnica”) niti ni več uporabljala, ker je menila, da je zastarela.

V drugi polovici sedemdesetih in na začetku osemdesetih let, še posebej v času Titove bolezni v Sloveniji ni bilo večje opozicijske dejavnosti. Študentsko gibanje je propadlo že v prvi polovici sedemdesetih let, nekateri njegovi voditelji pa so skušali svoje (že precej spremenjene levičarske ideje) popularizirati skozi študentski kulturni center, ki ga je nekaj časa vodil Jaša Zlobec. Nekaj manjših protestnih akcij (npr. protest proti prevladi avtomobilistov na račun kolesarjev in pešcev ali zasedba stanovanjske zgradbe na Erjavčevi kot protest proti slabi stanovanjski politiki), ki sta jih organizirala Grega Tomc in Mirjam Zupančič, so oblasti povezovale z neke vrste nadaljevanjem študentskega gibanja. Leta 1977 je na pobudo Tomca prišlo do ustanovitve Društva ljudi za svobodno (pojavlja se tudi izraz demokratično) družbo, ki se je v programu zavzemalo za spoštovanje vseh pravic in svobod. Društvo ni imelo večjega odmeva in je propadlo, uspel pa ni tudi poskus povezave z nekdanjimi perspektivovci (sodelavci opozicijske revije *Perspektive*, ki je bila ukinjena leta 1964). Tomc si je nato prizadeval za ustanovitev Helsinki Watch Committee.⁵³

Sicer pa je bilo po ocenah oblasti osrednje dejanje opozicijske dejavnosti v začetku osemdesetih let prizadevanje za ustanovitev opozicijske revije in rehabilitacijo nekdanjih “prespektivovcev”.⁵⁴ Svet za varstvo ustavne ureditve se je precej ukvarjal z “nezaželenimi” knjigami, kot so jih poimenovali (večinoma so obravnavale t.i. “tabu” teme iz bližnje zgodovine).⁵⁵ Med “negativne pojave” kot jih je označevala oblast, pa so uvrščali tudi nastajajoče alternativne (ekološke, protijedrske in druge) skupine. Močno je oblasti razburil punk, ki se je v Sloveniji pojavil dokaj hitro, že leta 1977 (v Veliki Britaniji leta 1975).⁵⁶ Ansambel Pankrti je v telovadnici gimnazije Moste prvič javno nastopil 18. 10. 1977, naslednji dan pa v Študentskem naselju in radiu Študent, že leta 1980 pa je izdal svojo prvo ploščo. Sledile so še druge skupine, najodmevnejša je bila trboveljska skupina Laibach (prvi javni nastop 26. septembra 1980 v Trbovljah so ji prepovedali). Pankovskim skupinam so leta 1981 začeli očitati propagiranje nacizma (t.i. nacipank afera), tedanji predsednik CK ZKS France Popit pa je zahteval politični obračun z njim (med drugim je partijski vrh od

⁵² Marko Lopušina, *Ubij bližnjeg svog. Jugoslovenska tajna policija 1945/1995*, TV Novosti, Beograd 1996, str. 189.

⁵³ Savezni sekretariat za unutrašnje poslove, Uprava za istraživanje, analize i informisanje. Neprijateljsko delovanje sa anarhističko-liberalističkih pozicija – rad i mere SDB, Arhiv Sove.

⁵⁴ 33. seja P SRS, 15. april 1980, Informacija o nekaterih vprašanih varnostno političnega položaja, uvodna beseda republiškega sekretarja za notranje zadeve Janeza Zemljariča, APRS.

⁵⁵ O spornih delih glej poglavje Aleša Gabriča *Cultural Activities as Political Action* v publikaciji Leopoldina Plut – Pregelj, Aleš Gabrič and Božo Repe, *The repluratization of Slovenia in the 80s*, The Donald W. Treadgold Papers No 24 (February 2000), The Henry M. Jackson School of International Studies, The University of Washington, Seattle, USA.

⁵⁶ Več o zgodovini punka glej: *Punk pod Slovenci* (zbornik), KRT, Ljubljana 1984. Najbolj analitično je o punku pisala revija *Problemi* med leti 1977 (t.i. punkovska številka) in leti 1982. Punk kot del alternativne kulture (subkulture) v Sloveniji v posameznih člankih obravnava zlasti dr. Grega Tomc, od tujih avtorjev pa dr. Sabrina P. Ramet.

ZSMS zahteval, da se od panka distancira). Pank je doživljal medijsko gonjo, pankerji pa maltretiranja s strani policije po ulicah in lokalih (trije t.i. nacipankerji iz skupine 4R – kar naj bi pomenilo četrti rajh so bili v preiskovalnem zaporu tri mesece, dva sta bila kasneje obsojena). V javnem obsojanju sicer oblasti niso imele težkega dela, saj je bilo panku nenaklonjeno splošno politično in kulturno ozračje, povečinoma pa tudi intelektualci t.i. meščanske desnice. Sicer pa začetniki panka niso imeli ambicije, da bi skozi punk spreminjali svet. Pank je bil predvsem v funkciji širjenja javnega prostora, svobodnejšega delovanja in izražanja drugačnosti izven uradnih inštitucij, vendar je že sredi osemdesetih let postal del etablirane mladinske kulture, prerasel je v multimedijško kulturno dejavnost in začel dobivati tudi javne nagrade.⁵⁷

Kljub temu, da so oblasti zaznavale naraščanje opozicijske dejavnosti pa je sekretar za notranje zadeve Tomaž Ertl leta 1982 ocenjeval, da “*organi za notranje zadeve v minulem letu niso odkrili protiustavnih dejanj, kjer bi morali posegati z zakonsko prisilo, saj je bila ta aktivnost obvladovana pretežno s političnimi ukrepi.*”⁵⁸ Za politične oz. administrativne ukrepe so v glavnem šteli zaplembe posameznih številčk časopisov, zamenjave urednikov oz. uredništev, preprečitev tiskanja knjig preko veta uredniških svetov ali s tem, da jim niso odobrili subvencij. V nekaterih primerih so v javnosti začeli polemične napade še preden so bili prispevki objavljeni. Najbolj odmeven primer je bil leta 1984 esej Spomenke Hribar Krivda in greh, v katerem se je avtorica zavzemala za narodno spravo. Esaj so režimski mediji silovito napadli še ko je bil kot tipkopis pri založbi, zaradi česar je lahko izšel šele nekaj let kasneje. Oblasti so še spomladi 1983 menile, da kljub stopnjevani kritiki na račun sistema organizirana opozicija še ne obstaja, da pa bi v perspektivi do tega lahko prišlo, čeprav so v Svetu za varstvo ustavne ureditve že opazili nekatera znamenja povezovanja. Kot “čist” opozicijski pojav je Svet za varstvo ustavne ureditve ocenjeval začetek izhajanja Nove revije, ki je začela izhajati leta 1982 na pobudo slovenskih intelektualcev in po predhodnih dolgotrajnih razpravljanih in nasprotovanju oblasti. Nova revija se je sprva ukvarjala predvsem z literarno – esejističnimi problemi in se zavzemala za neodvisnost umetnosti od ideologije in politike, sredi osemdesetih let pa je poleg društva Slovenskih pisateljev postala tudi glavna nosilka spremenjenih pogledov na nacionalno vprašanje. “*Svet je spremljal priprave za izdajo Nove revije. Ugotovil je, da se koncept in vsebina Nove revije odločno orientirata v smer političnega pluralizma in da s polemičnostjo preverjata stopnjo družbene tolerantnosti, želeč izzvati administrativni poseg, ki bi povečal vrednost sodelavcev revije. Ob prvi številki je svet ugotovil, da ni zakonitih razlogov, ki bi preprečevali izdajanje revije, da pa so v njej prispevki, ki terjajo precejšnje idejne, teoretične in politične konfrontacije in da je potrebno v ta namen mobilizirati sposobne ljudi. Predvsem pa je svet zavzel stališče, da ni potrebe, da se organi za notranje zadeve mešajo v razreševanje vsebinskih vprašanj, vezanih za Novo revijo.*”⁵⁹

Prva znamenja nastajajoče organizirane opozicije so oblasti videle v poskusih “*političnega paralelizma.*” Na vsebinski ravni je to pomenilo, da so se družbena vprašanja začela obravnavati “*izven tistih ustaljenih oblik in možnosti, ki jih daje naš družbeni sistem*”,⁶⁰ na organizacijski ravni pa da je ponekod na lokalni ravni prihajalo do izstopov iz sindikata in poskusov ustanovitve vzporednih sindikalnih in mladinskih organizacij. Podobne pojave

⁵⁷ Intervju z Gregorjem Tomcem, Razgledi št. 20, 29. oktobra 1997.

⁵⁸ Zapisnik 62. seje P SRS z dne 28. aprila 1982, točka varnostne razmere v letu 1982, razprava Tomaža Ertla, APRS.

⁵⁹ Poročilo o delu Sveta SR Slovenije za varstvo ustavne ureditve za leto 1982, APRS.

⁶⁰ Magnetogram skupne seje P SRS in P CK ZKS, 23. maj 1983 str. 37, obravnava varnostnih razmer, razprava Tomaža Ertla, APRS.

(ustanavljanje neformalnih alternativnih skupin, ki so jih potem skušali legalizirati v okviru posameznih društev, zlasti Društva novinarjev in Sociološkega društva) so v naslednjem letu opazili tudi pri posameznih poklicih, npr. nekaterih novinarjih, ki so se sklicevali na geslo, "svoboda je svoboda tistih, ki mislijo drugače."⁶¹ Oblasti je tudi skrbelo, da ne bi zaradi relativno liberalnejših razmer v Sloveniji prihajalo do povečanega nastopa opozicijsko naravnanih posameznikov iz drugih republik. V do tedaj relativno samostojno ocenjevanje varnostnih razmer so začeli z vsiljevanjem ocen stanja posegati zvezni organi. Na podlagi ocen so zahtevali ukrepanje, k čemur naj bi prispeval tudi spremenjeni zakon o temeljih državne varnosti, ki je dal večja pooblastila zveznemu sekretarju.

Tudi v naslednjih dveh letih se je igra med oblastmi in opozicijo vrtela v glavnem okrog vprašanj koliko svobode dovoliti v revialni, publicistični, kulturni dejavnosti. Oblast se je zavedala, da se z vsakim objavljenim prispevkom širi prostor dovoljenega, hkrati pa se je bala reagirati. Poleg tega politiki na stvari niso gledali enovito in je tudi med njimi prihajalo do polemik zaradi različnega ocenjevanja raznih knjig, esejev, člankov, gledaliških iger, filmov in drugih del. Sredi osemdesetih let so tako v Službi državne varnosti kot v političnem vrhu ocenjevali, da so družbena gibanja v javnosti neprimerno bolj odmevna kot krog Nove revije, saj so politiki jemala prostor med pomembnim delom mlade pa tudi širše populacije.⁶² Bili pa so tudi politiki, ki so menili, da je oblast do alternativnih gibanj in t.i. civilne družbe preveč popustljiva.

Mirovna, ekološka, feministična in druga gibanja, ki so sredi osemdesetih let tvorila močno civilno gibanje v Sloveniji, so v glavnem izšla iz mladinskih alternativnih klubov in organizacij (Center interesnih dejavnosti mladih-CIDM, študentsko kulturni center-ŠKUC, Forum), postopoma pa jim je zaščito začela nuditi tudi sama ZSMS. Klubi so sicer delovali še naprej in nudili prostor za alternativno dejavnost, v njihovem okviru pa sta leta 1984 nastali tudi lezbična sekcija Lilith in homoseksualna sekcija Magnus (prvi tovrstni društvi v socialističnih državah). Do leta 1983 gibanja niso bila organizirana (razen v uradnih inštitucijah kot je bila Jugoslovanska liga za mir, neodvisnost in enakopravnost narodov). Mladinski kongres v Novem mestu leta 1982 je nastajajoča gibanja podprl in Republiška konferenca ZSMS je v začetku leta 1983 ustanovila Koordinacijski odbor delovne skupine za ekološko in mirovno problematiko. Ta se je kmalu razdelila na ekološki in mirovni del (kasneje je nastal še tretji del, to je delovna skupina za duhovna gibanja), med konkretnimi cilji pa so bili npr. skrajšanje vojaškega roka, služenje mirovnikov v skladu z njihovimi načeli, oblikovanje nejedrskega območja na Balkanu, odprava depozita (ki ga je v tem času Jugoslavija zahtevala od svojih državljanov za prehod meje), kontrola prodaje orožja v tujini, sprememba 133. člena kazenskega zakonika SFRJ, ki je omogočal obsodbo za t.i. verbalni delikt, odprava smrtne kazni, opozarjanje na razne ekološke probleme. Mirovna in ekološka gibanja so organizirala vrsto odmevnih akcij in protestov. Koncept civilne družbe je bil opredeljen v prilogi revije Mladina (Prizma št. 7, 1985), ki je tudi sicer močno podpirala alternativna gibanja in jim nudila prostor za izražanje stališč.

Leta 1986 se je popularnost alternativnih gibanj približevala zenitu, več kot 75% anketirancev v javnomnenjski anketi jih je poznalo in več kot 45% je bilo pripravljeno v njih sodelovati.⁶³ Politični vrh jim je jemal zelo resno njihovo usmerjenost je skrbno analiziral,

⁶¹ 35. seja P SRS, 18.4, 1984, Poročilo o varnostnih razmerah in drugih notranjih razmerah ter delu organov MNZ, stališča Sveta za varstvo ustavne ureditve glede poročila, APRS.

⁶² Značilnosti novih družbenih gibanj v Sloveniji, Republiški sekretariat za notranje zadeve, oddelek za analitično raziskovanje, Ljubljana, junij 1986, Arhiv Sove.

⁶³ Dozorevanje slovenske samozavesti, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 1995.

ugotavljal, da družbenopolitične organizacije ne storijo dovolj za rešitev problemov, ki jih načenjajo alternativna gibanja in za to, da bi tovrstna dejavnost zaživela pod njihovim okriljem. Ocenjeval pa je tudi, da so znotraj gibanj "zlorabe" in jim očital, da "privatizirajo" javne medije (Katedro, Tribuno, Radio Študent).⁶⁴ Dodatno je politike skrbelo, ker je del kreatorjev uredniške politike v mladinskih občilih prešel v redna delovna razmerja k velikim časopisnim hišam ali odmevnejšim revijam (Teleks).⁶⁵

Februarja 1987 je izšla 57. številka Nove revije s prispevki za slovenski nacionalni program – filozofskimi in sociološkimi razpravami in esaji, ki so obravnavali vprašanje slovenskega naroda v sodobnem svetu. Najpomembnejše so napisali Tine Hribar, Ivan Urbančič, Dimitrij Rupel, Jože Pučnik, France Bučar in Peter Jambreč. Že pred tem so bili v prvi polovici osemdesetih let v različnih krogih obravnavani ali v revijah in časopisih objavljani prispevki, ki so obravnavali slovensko nacionalno vprašanje, vendar so prispevki, objavljeni v Novi reviji zbudili največ politične pozornosti in bili sčasoma sprejeti kot osrednji slovenski nacionalni program, neke vrste slovenski odgovor na memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti. Osnovna misel, izražena v novorevijaških prispevkih je bila, da se mora slovenski narod preoblikovati v nacijo, to je doseči svojo državnost z izvirno suverenostjo, ki ne bo podrejena jugoslovanski; obenem pa vpeljati nov pravni red, ki bo omogočil demokratično izražanje volje državljanov (zahteva po odvzemu "skrbništva" zvezi komunistov nad slovenskim narodom in zahteva po uvedbi političnega pluralizma).

Izid 57. številke Nove revije je bil jasen pokazatelj, da je pobudo pri oblikovanju slovenskega nacionalnega programa prevzela intelektualna opozicija. V oblastnih krogih so sprva prispevke v 57. številki Nove revije obsodili in v obliki t.i. "družbene kritike", organiziranja raznih razprav predvsem prek SZDL, pisanja v medijih ipd. s posameznimi prispevki in številko v celoti polemizirali, prišlo je do zamenjav v uredništvu, ne pa tudi do ostrejših administrativnih ukrepov (npr. prepovedi revije) in tudi ne do sodnih pregonov, čeprav so jih zvezne oblasti zahtevale, zvezni tožilec se je po podporo obrnil tudi na P SFRJ, tedanji predsednik predsedstva Lazar Mojsov je stvar preložil na člana predsedstva in predsednika Sveta za ustavno ureditev Staneta Dolanca, ta pa je zadevo za nekaj mesecev spravil v predal in nato požrl kritike, ki so zaradi tega letele nanj.⁶⁶ Osebno je bil prepričan, da bi bilo nekatere pisce treba sodno preganjati, vendar je izhajal iz prepričanja, da bi to morali prej storiti že z avtorji memorandumu Srbske akademije znanosti in umetnosti. Ostra kritika na raznih forumih se je v drugi polovici leta 1987 umirila, na politični dnevni redi so začela prihajati druga vprašanja, Svet za varstvo ustavne ureditve pri P SRS pa je v svojem poročilu za leto 1987 razpravo o Novi reviji sklenil z ugotovitvijo, da skuša skupina okrog Nove revije kljub protestom ob 57. številki zadržati nekdanji uredniški koncept, da pa se aktivnost skupine ne širi in ostaja znotraj zaprtega in relativno homogenega jedra, ki pa doživlja notranjo diferenciacijo. Poročilo ugotavlja, da je bil problem Nove revije obravnavan na predsedstvu CK ZKS in predsedstvu RK SZDL, da je bilo pripravljeno tudi gradivo, ki obravnava kazenski vidik problematike, s strani tožilca pa pripravljene tudi ovadbe zoper troje avtorjev, z vsemi potrebnimi dokazili. Čeprav je javno tožilstvo ugotovilo v pisanju revije nekatere elemente, ki bi omogočali pregon, se ni odločilo za ukrepanje. Zlasti sporno bi bilo ukrepanje po členu 133. kazenskega zakonika, saj bi bilo zelo težko v prispevkih sporne 57. številke Nove revije ugotavljati neposredno ščuvanje na rušenje družbeno-

⁶⁴ Magnetogram 17. seje P SRS, razprava Andreja Marinca, APRS.

⁶⁵ Poročilo o delu Sveta za varstvo ustavne ureditve 1986, 10.2. 1987, APRS.

⁶⁶ Sestanek političnega aktiva, 6.1. 1988, ARS, dislocirana enota I, (arhiv CK ZKS) fond interni razgovori, politični aktivi po 10. kongresu ZKS).

političnega sistema. Tudi če bi se pristojni organi odločili za kazenski pregon, bi bil še vedno vprašljiv razplet. Upoštevati velja, da bi se resni pravni strokovnjaki ne spuščali v strokovni dialog s spornimi navedbami v reviji. Zato, in tudi zaradi razprav v političnih organizacijah (SZDL, ZK), "smo se zadovoljili", kot pravi poročilo, "z javno politično obsodbo, ukrepanjem do vodstva revije (predsednik sveta in oba urednika), ter opozorili na občutljivo in argumentirano ravnanje, da se krog somišljenikov Nove revije, zlasti še spričo ustavne razprave o položaju Slovenije v Jugoslaviji, unitarizmu in podobnem, ne bi širil... Kljub pretežno negativnim odmevom na prispevke v reviji, ne bi smeli s tem v zvezi pristajati na številne pritiske od zunaj... Politično odločitev, da pristojni organi niso kazensko ukrepali, je bilo mogoče braniti pred našo javnostjo, težje pa v Jugoslaviji, terjalo je dostojanstveno raven, odgovorno ukrepanje ter zavračanje pritiskov iz drugih republik s pojasnili in razgovori".⁶⁷

Po objavi 57. številke Nove revije in potem, ko je Društvo pisateljev vse bolj nastopalo v funkciji politične opozicije in začelo pisati tudi svojo verzijo ustave, je "meščanski" del opozicije za oblast postajal vse pomembnejši. Razloga za to sta bila vedno večji vpliv v javnosti in radikalen odnos do federacije (ki mu oblast ni bila zmožna slediti čeprav se je v marsičem z opozicijo strinjala). Predsednik vlade Dušan Šinigoj je bil prepričan, da bi morala slovenska oblast izdelati oceno odnosov do Jugoslavije in odgovoriti na kritike opozicije, da v federaciji ni dovolj aktivna in da razprodaja Slovenijo. Hkrati je bilo vedno bolj očitno, da se opozicija postopoma organizira in pripravlja na boj za oblast. Ne glede na ostre ocene delovanja opozicije, pa je demokratizacija v Sloveniji dosegla raven, na kateri so vsaj načeloma nekatere "meščanske" pravice postajale del splošnega državljanskega standarda. V razpravah znotraj političnega vodstva do kod pustiti opoziciji, da lahko gre, je tako Kučan aprila 1987 ugotavljal, da so meščanske pravice klasične človekove pravice in da je "njihov smisel...ravno v tem, da so formalne. Pravico do nedotakljivosti stanovanja je treba varovati ne glede na to, kdo tu stanuje, ali jaz ali Rupel. Če pridemo tu do relativnega kriterija, do subjektivnega kriterija, ta pravica ne obstaja več. Enako velja za pravico do objavljanja. Pred Krivičevimi obtožbami na sodišču zaradi objavljanja smo prišli v nerodno situacijo ravno zaradi tega, ker nismo imeli čiste vesti."⁶⁸ (Matevž Krivic si je od leta 1984 prizadeval doseči pravico, da ima državljan, ki je v tisku kritiziran, pravico do odgovora, znamenit pa je postal zaradi t.i. "kritike trojnega funkcionarja", to je kritike Jaka Koprivca, ki je bil hkrati urednik Dela, predsednik Društva novinarjev in visok partijski funkcionar). To, da se je slovenska oblast izogibala uporabi represivne jugoslovanske zakonodaje (ki je na zvezni ravni zaradi osamljenosti ni mogla spremeniti) je bila (vsaj od druge polovice osemdesetih let dalje) po eni strani posledica povečane individualne odgovornosti, ki jo je izsilil pritisk javnosti, po drugi strani pa relativne neodvisnosti posameznih vej oblasti oz. političnih centrov v Sloveniji, ki niso bile več tako strogo "koordinirani" iz vodstva CK ZKS, čeprav je predsednik predsedstva CK ZKS ostajal najbolj avtoritativna politična oseba.

Seveda pa tu ne gre za nobeno idealiziranje stanja: relativno "mehak" odnos do opozicije je bil odvisen izključno od tolerančne stopnje, ki so jo premogli ljudje na vodilnih položajih in od njihove pripravljenosti (tudi možnosti), da doseženo raven demokratizacije branijo pred pritiski iz centra. Nadzor nekaterih medijev, ki so se postopoma začeli otesati kontrole oblasti je bil še močno omejen, vztrajni zagovorniki demokratizacije so si preko pisem bralcev izborili pravico do javne besede (toda tudi že – kot v primeru Krivica – prvih

⁶⁷ Poročilo o delu Sveta SR Slovenije za varstvo ustavne ureditve v letu 1987, 20.1. 1988, APRS.

⁶⁸ Magnetogram 17. seje P SRS, 1.4. 1987 str. 23, razprava Milana Kučana, APRS.

tožb pred sodišči). Razdvojene so bile tudi oblasti same, kar so nekateri novinarji opazili in potem načrtno potencirali razlike med posameznimi politikami. Na začetku "slovenske pomladi" tako lahko v raznih varnostnih ocenah opazimo zanimivo mešanico kritike opozicije, hkrati pa tudi izraze strinjanja z nekaterimi njenimi idejami, pri čemer pa je seveda povsem jasno, da je oblast do informacij prihajala ne zgolj z analizo javnega delovanja opozicije, pač pa tudi z "operativnim" pokrivanjem. Skozi ocene, napisane za Beograd, pa je moč opaziti tudi kritiko zvezne politike.

Zaradi takih razmer se je v letu 1987 vpliv javnosti izjemno povečal, krepila pa se je tudi vloga skupščine, kjer so delegati nastopali vedno bolj samostojno. Na vlado so bili iz javnosti pa tudi iz skupščine naslovljene številne zahteve po pojasnitvah v zvezi s privilegiji (izjemnimi pokojninami, uporabo avtomobilov in kritjem stroškov nekdanjih vodilnih funkcionarjev), pojavljale so se zahteve naj sekretar za notranje zadeve pojasni, komu policija prisluškuje in že v začetku leta 1988 tudi prve zahteve, da se v skupščini formira komisija, ki bo kontrolirala delovanje uprave državne varnosti. Slovenija je v prelomno leto 1988 vstopila z neko splošno voljo po spremembah, z vedno bolj artikulirano opozicijo na eni in oblasti, ki sama ni vedela, kam jo bodo reforme pripeljale, na drugi strani, vsemu skupaj pa je okvir dajala vedno hujša kriza v Jugoslaviji in povečan pritisk beograjskega centra.

se nadaljuje

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelk za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

ZAPISI

Marijan Gerdej

Pričevanje dveh pisem o Antonu Aškercu (1856–1912)

Pri pregledovanju župnijskih fondov, preden jih je Pokrajinski arhiv Maribor leta 1995 vrnil mariborski škofiji, sem naletel na nekatere pomembne in posebne dokumente o dogodkih in ljudeh, še posebno o tistih, ki so nam poznani iz literarne zgodovine. Takšen "znanec" je tudi pesnik in duhovnik Anton Aškerc, ki je od 1881 do 1898 služboval kot kaplan po raznih štajerskih župnijah, med drugim v začetku devetdesetih let 19. stoletja tudi v župniji Vitanje.

Med dokumentacijo obsežnega fonda župnije Vitanje se nahajajo nekateri spisi, ki so v slovenski literarni zgodovini morda manj poznani ali pa neznani, a so zelo pomembni za vrednotenje ljudi in dogodkov iz naše preteklosti. V Slovenskem arhivskem časopisu (SAČ) sem opozoril na t.im. potek dogodkov pri "sveti smreki" na Paki, ki jih Slomškovi življenjepisci ne upoštevajo vestno, oz. jih ne poznajo, saj sta šele cesar in župnik v osemdesetih letih 19. stoletja zaključila proces in ne Slomšek, kakor nekateri Slomškovi življenjepisci napačno domnevajo.¹

Ni mi globlje poznano, koliko je vsebina pisem, ki sta tu priobčeni, bila poznana našim literarnim zgodovinarjem. Anton Slodnjak je sicer v Kondorjevi knjigi² zapisal, da je Aškerc želel biti "nesebičen, moralno čist" in "vse razumevajoči duhovnik". Kot pesnik pa je hotel prikazati resnično življenje in tudi moč človekovih misli. Slodnjak k temu pravi, da bi "bila ta pot v začetku osemdesetih letih prejšnjega stoletja v lavantinski (danes mariborski, op. MG) škofiji, kjer se avstrijska zvrst janzenizma ni tako ukoreninila, kakor na Kranjskem, še možna za katoliškega duhovnika. Toda splošni boj rimske kurije zoper liberalni katolicizem in iz tega boja porajajoči avstrijski klerikalizem s slovensko-kranjsko varianto so grozili, da jo slej ko prej zapro."³

Iz pisem, ki jih tu priobčujem, je ta boj, ki je želel uničiti liberalni katolicizem in o katerem govoril A. Slodnjak, delno viden tudi v pismu lavantinskega škofa Mihaela Napotnika in v odgovoru župnika Žičkarja, v katerem poizvedujejo o delovanju kaplana Antona Aškercu v župniji Vitanje. Škofovo pismo je pisano v gotici in v njem sprašuje takratnega vitanjskega župnika Jožefa Žičkarja o resničnosti govoric, da je Aškerc predpisane mašne molitve spreminjal, da je izpuščal pred litanijami vseh svetnikov pridevnik sveti, da je v šoli pri molitvi z otroci molil samo Očenaš in ne tudi Zdrave Marije ter, da je v lavretanskih litanijah izpuščal vzklik Mati našega Stvarnika, ker naj bi bilo to nesmisel, ker Marija ni mogla roditi (svojega) Stvarnika. Škofa nadalje še zanima, kako je to Aškercovo obnašanje in ravnanje vplivalo na ostale duhovnike in laike.

Škofovo pismo se transkribirano iz gotice v latinico glasi tako: ⁴

No. 1891

An das wohllehrwürdige F. B. Pfarr – Amt in Weitenstein

Daß Fb. Pfarramt wird beauftragt einstweilen im vertraulichen Wege, wenn es nötig sein solte Erhe-

¹ Slomšek in "sveta smreka" na Paki, v Slovenski arhivski časopis 1, št. 5, 1994, str. 11–12.

² Anton Aškerc, *Izbrane Pesmi*, Ljubljana 1963.

³ Prim. id, 122

⁴ Obe pismi sta objavljeni takšni kot sta zapisani v originalu: fond župnije Vitanje, škatla 18 (sedaj: Škofijski arhiv Maribor).

bungen zu pflegen und spätestens bis 19. d. M. einzuberichten, ob es wahr sei, wie ein beharrliches Gerücht es wissen will, das sich der seinerzeit zu Weitenstein als Kaplan angestellt gewesen Priester *Anton Aškerc* herausnimmt, in den für den öffentlichen Gottesdienst vorgeschriebenen Gebets-formularen eigenmächtige Änderungen vorzu-nehmen? Es heißt, daß er beim Vorbeten der *Allerheiligen Litanei* das *Praedikat Sveti* vor den heiligen Namen weglasse und anstatt *sveti Peter, sveti Pavel* nur vorbete: *Peter, Pavel* u.s.w. – ferner, daß er in der Schule mit den Schülern nach dem Vater Unser das *Ave Maria* nicht bete, zudem daß er in der *Lauretanischen Litanei* der Titel: *Mati našega Stvarnika* beharrlichaus lasse, und einmal von einem vorgesetzten Pfarrer darüber zur Rede gestellt, beziehungsweise um den Grund befragt, beiläufig also geantwortet habe: Weil dieser Titel ein Unsinn ist; es ist ja unmöglich, daß *Maria* ihren Schöpfer geboren hätte.

Auserdem ist wahrheitsgetreu und mit aller Offenheit einzuberichten, ob unter dem gläubigen Volke vielleicht nach andern Beschwerden über ihn seelsorgliche Thätigkeit *Aškerc's* wornommen werden? – ob seine Rechtgläubigkeit von Jemanden – sei es Laien sei es Priester – angezweifelt oder verdächtig befunden werde.

F. B. Lavanter Ordinariat zu Marburg,
den 5. August 1893
+ Michael
Fürstbischof

Že 18. avgusta je vitanjski župnik poslal odgovor na škofovo pismo. Odgovor je bil pisan v latinici in v slovenskem jeziku ter v, za tisti čas značilni spoštljivi in ponižni maniri. Pismo župnika Žičkarja je nekako "spravno", ne kaže kakšnega "splošnega boja rimske kurije zoper liberalni katolicizem" in Aškerca ne ovaja prehudo. Zdi se, da je župniku bilo nekoliko žal oz. nerodno (če ne že ponižujoče), da je moral kaj takega o pesniku pisati in ga ovajati. Kljub navedbam, kaj so si o Aškercu mislile "pobožne duše", je bil župnik mnenja, da ga je Aškerc spoštoval in da je bil spoštljiv in častivreden kolega.

Pismo pa se glasi:

Št. 191

Visoko častiti kn. šk. lavantinski ordinarijat!

Na visoko cenjeni dopis prečastitega kn. šk. ordinarijata dne 5. avg. t.l. št. 1891 zamore najvdaneje podpisani sledeče izjavljati:

Kolikor je bilo mogoče prespoštljivo podpisane opazovati, je gosp. Anton Aškerc litanije vseh svetnikov molil tako, da je naslov: sveti pri prvem svetniku, kedar se jih po vrsti našteva več, izgovarjal, pri molitvah naslednjih pa izpuščal.

Naslov blažene device Marije v lavretanskih litanijah: Mati našega Stvarnika je opuščal s trditvijo, da je to protislovno.

Nisem pa slišal, da bi bil g. A. Aškerc v šoli opuščal "Češčeno Marijo" za Očenašem.

Res je, da so se nekatere "pobožne duše" spodtikale nad naglostjo, s katero je opravljal božjo službo imenovani duhovnik. "Liberalci" se pa bajè rekali: "Gosp. Aškerc bo praznoverstvo že odpravil."

Nekateri duhovniki so gosp. Aškrca sodili silno ostro, ker so celó menili, da hoče apostazirati. Kolikor sem jaz g. Aškrca poznal, sem ga v tem vedno zagovarjal; po mojih mislih kaj takega pač ni nameraval storiti.

V njegovo pohvalo moram pristaviti, da je svojega župnika spoštoval.

Kn. šk. župni urad v Vitanji

18. avgusta 1893.

J(ožef) Žičkar, župnik

Zdi se mi, da bosta pismi v pomoč literarnemu zgodovinarju pri predstavitvi dela in življenja pesnika in duhovnika Antona Aškerca. Poglobljanja zgodovinskega znanja ni nikoli preveč in ne dovolj, kakor bi to kdo utegnil misliti ali razumeti. Še posebej zato ne, ker nekatere stvari postajajo bolj očitne in jih zaradi tega pravilneje sodimo.

To je bil tudi namen te objave.

Nadja Maganja

Lavo Čermelj in njegova knjiga o škofu Santinu

Moj referat¹ se nanaša na Čermeljevo knjigo *Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati delle Diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria* (Škof Anton Santin in Slovenci ter Hrvati v reški in tržaško-koprski škofiji), ki je izšla v Ljubljani leta 1953.²

Zakaj je Čermelj napisal to delo? Vemo, da je že zelo zgodaj začel sistematično zbirati dokumente in podatke o zatiranju Slovencev in Hrvatov pod Italijo. Tako se je zelo intenzivno ukvarjal tudi z narodnimi pravicami in cerkvenem področju. Pobudo za to knjigo, kot pravi Čermelj v uvodu, mu je dal sam škof Santin, ko je vložil tožbo proti znanemu italijanskemu zgodovinarju Gaetanu Salveminiju, ker ga je ta v knjigi *Mussolini diplomatico*³ obtožil sodelovanja s fašizmom. Istočasno je Santin vložil tožbo tudi proti urednikoma listov *Primorski dnevnik* in *Il Corriere della Sera*, češ da sta objavila laži glede njegovega škofovskega pastirovanja.

Ker je Salvemini v svoji knjigi uporabil proti Santinu dva dokumenta, ki ju je bil Čermelj objavil v knjigi *Life and Death Struggle of a National Minority, The Jugoslavs in Italy*, ki jo je izdalo Društvo za Ligo narodov v Ljubljani leta 1936,⁴ je Čermelj menil, da je tožba, ki jo je vložil msgr. Santin proti Salveminiju, v bistvu tožba proti njemu in njegovi knjigi. Zato je zbral še druge dokumente in dokaze. Tako je nastala knjiga v italijanščini, o kateri je tu govor.

Naj še povem, da je zaradi te tožbe tudi škof Santin začel zbirati dokumente in si uredil osebni arhiv, ločen od škofijskega, ki ga sedaj hrani njegov nekdanji tajnik, duhovnik Ettore Malnati. Leta 1996 je prof. Sergio Galimberti izdal izbor 100 dokumentov iz te zbirke v knjigi z naslovom *Santin – Testimonianze dall'archivio privato* (Santin – pričevanja iz zasebnega arhiva),⁵ ki pa po mojem mnenju ne izpodbija Čermeljevih in Salveminijevih kritik.

Čermeljeva knjiga obravnava obdobje, ki gre od leta 1933, ko je bil Santin imenovan za reškega škofa, do decembra 1952, in se deli na dva dela: *Msgr. Anton Santin kot škof reške škofije* in *Santin kot škof tržaške-koprške škofije*. V knjigi je zbranih predvsem veliko dokumentov. Le tu pa tam jih avtor poveže s krajšim komentarjem.

Kje je avtor našel dokumente, ne pove. Lahko le domnevamo, da so jih jugoslovanske oblasti kje zasegle, nekaj pa jih je, neposredno ali posredno, verjetno dobil od slovenskih in hrvaških duhovnikov.

Kratko bom povzela sklope vprašanj, ki jih obravnava knjiga. Škof Santin je že v svojem prvem pozdravnem pismu vernikom reške škofije, pod katero je takrat spadalo tudi več slovenskih župnij, dal razumeti, da ima vse kraje, ki so po letu 1924 prišli pod italijansko upravo, za naravni del italijanske države.⁶ In že takoj so med škofom in slovenskimi ter hrvaškimi duhovniki nastala prva trenja, ker je škof zahteval, naj se duhovniki vrnejo v šole in nudijo verouk slovenskim in hrvaškim otrokom v italijanščini, čeprav otroci niso razumeli ene italijanske besede. Kot vemo, so slovenski in hrvaški duhovniki, potem ko

¹ Avtorica je referat prebrala na posvetu *Lavo Čermelj, življenje in delo*, ki so ga ob 110-letnici rojstva in 20-letnici smrti dr. Lava Čermelja 28. januarja 2000 priredili v Trstu Društvo TIGR, Narodna in študijska knjižnica ter Društvo slovenskih naravoslovcev in tehnikov Tone Penko.

² Knjiga, ki jo je v Ljubljani izdal "Inštitut za narodnostna vprašanja pri univerzi", je imela, kot bomo videli, nenavadno usodo, saj je brez kakih pojasnil in oznak istega leta izšla v dveh delno različnih izdajah.

³ Bari 1952.

⁴ Knjiga je leta 1936 doživela francosko izdajo, leta 1945 dopolnjeno angleško, leta 1946 pa še dopolnjeno francosko izdajo. Predelana in dopolnjena slovenska izdaja je izšla šele leta 1965 pri Slovenski matici v Ljubljani pod naslovom *Slovenski in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*.

⁵ Sergio Galimberti, *Santin. Testimonianze dall'archivio privato*, MGS Press, Trst 1996.

⁶ L. Čermelj, *Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati delle Diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria*, Ljubljana 1953, neoznačena druga izdaja (odslej: *Čermelj*), str. 12–13.

so fašistične oblasti zaprle vse slovenske in hrvaške šole, prenesli verouk v cerkve in župnišča. Enako so ravnali tudi nemški duhovniki na Južnem Tirolskem. To so storili s privoljenjem svojih škofov in samega papeža Pija XI. Čermelj navaja v zvezi s tem pismo, ki ga je poslal leta 1924 državni tajnik sv. sedeža kardinal Gasparri takratnemu tržaškemu škofu Fogarju. V njem med drugim priporoča, naj v krajih, kjer živi prebivalstvo različnih ali pa samo slovanskih jezikov, potekajo kateheza in pridige v slovanskih jezikih.⁷

Škof Santin je bil 3. marca 1934 v Rimu pri papežu, kateremu je predložil kočljivi problem odsotnosti duhovnikov v šoli, češ da so tako otroci prikrajšani za verouk. Namesto dveh ur šolskega verouka imajo le eno uro nauka v župniji, in to ne vsi, ker pač vsi ne hodijo v cerkev. Papeža je ta novica globoko razžalostila, je zapisal škof Santin, ki je dodal, da je papež duhovnike opozoril, da morajo vedno skrbeti za duše, tam pač, kjer so. Pri tem jih morajo voditi nadnaravni, in ne nacionalistični vzgibi. Duhovniki naj se ravnajo po Kristusu, ki ni nikoli izrekel žal besede ali kaj storil proti rimskim osvajalcem.⁸ Z razgovorom s papežem je Santin seznanil tudi druge škofove obmejnih škofij, ki pa so izrazili pomisleke v zvezi s Santinovo zahtevo, naj se duhovniki vrnejo v šolo učiti otroke v italijanščini. Tako se je puljsko-poreški škof Pederzoli distanciral od teh zahtev.⁹

Še večjo napetost, nezadovoljstvo in odpor pri slovenskih in hrvaških duhovnikih je ustvaril dekret z dne 1. junija 1934, s katerim je škof Santin prepovedal rabo slovenskega jezika pri verskih obredih, češ da je treba vedno uporabljati le vesoljno govornico katoliške Cerkve, to je latinščino.¹⁰ Z okrožnico št. 130/1934 z dne 23. avgusta 1934 je prepovedal še uporabo "slaveta" in hrvaškega jezika.¹¹ Slovenski in hrvaški duhovniki so zaman razlagali škofu, da raba narodnih jezikov ni nobena zloraba.

Tu je treba povedati nekaj besed o glagolici, ki je bila kot dediščina svetih bratov Cirila in Metoda prisotna tudi v naših krajih vse do prejšnjega stoletja. O tem nam pričajo napisi v glagolici po raznih cerkvah, a tudi nekateri cerkveni rokopisi-urbarji cerkva v Zabrežcu, Prebenegu, Boljuncu in na Socerbu. Nekatero glagolsko rokopise iz naših krajev hranijo v Ljubljani, nekatere v Zagrebu, kamor jih je poslal istrski duhovnik in javni delavec Božo Milanović, ker se je bal, da jih bodo fašistične oblasti uničile. O tem lahko na primer beremo v novejši razpravi ekumenskega delavca in župnika v Ricmanjih dr. Angela Kosmača o staroslovanskem bogoslužju na Primorskem.¹² V njej je veliko zanimivih podatkov, ki dokazujejo, da je bila glagolica prisotna ne le v cerkvah, ampak tudi med ljudmi, in to zelo zgodaj. Upravičeno se avtor sprašuje, kam naj postavimo vse to kulturno bogastvo, če trdimo, da so začetki slovenske književnosti v protestantizmu.

Glagolske misale so uporabljali v naših krajih vse do začetka 19. stoletja. Na Koprskem se je glagolsko staroslovansko bogoslužje ohranilo do leta 1830, čeprav je bil študij glagolice prisoten v semeniščih do konca 19. stoletja. Iz več razlogov je glagolico postopoma izpodrinil "sklavet" ali "slavet", to je hrvaščina iz prve polovice 19. stoletja. V slovenskih vaseh pa je izpodrinila glagolsko staroslovansko slovenščino. Tako so duhovniki in verniki molili v domačem jeziku slavo, evangelij, vero, prefacij (to so razne uvodne molitve), uporabljali so ga pri delitvi zakramentov in blagoslovov ter na procesijah.

"Zanimivo," ugotavlja dr. Kosmač, "da je papež Pij XII. po 2. vojni izrecno dovolil vsem jugoslovanskim škofom, da lahko povsod obnovijo glagolsko bogoslužje. Ponekod v Istri so to prednost tudi izkoristili, vsaj začasno. Vendar je kmalu prišlo do 2. Vatikanskega koncila (1962–1965), ki je vpeljal v Cerkev bogoslužje v domačem jeziku. S tem je bilo konec več kot tisočletnega prizadevanja za staroslovanski jezik v bogoslužju, ki ga še danes imenujemo glagolsko bogoslužje in ima za začetnike solunska brata in njune učence."

Iz navedenega je razvidno, kako globoko je bila zasidrana v slovenski in hrvaški Cerkev ter ljudstvu raba domačega jezika pri verskih obredih. Proti tem ustaljenim, od svetega sedeža potrjenim običajem se je Santin postavil s svojim napačnim pojmovanjem katoliškega univerzalizma. Zaman so mu slovenski in

⁷ Čermelj, str. 15.

⁸ Čermelj, str. 17.

⁹ Čermelj, str. 18–19.

¹⁰ Čermelj, str. 22.

¹¹ Čermelj, str. 28.

¹² Angel Kosmač, *Prisotnost sv. Cirila in Metoda na Primorskem*, Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1999, Gorica 1998, str. 55–69.

hrvaški duhovniki razlagali, da bi odprava domačega jezika v trenutku, ko slovenska in hrvaška manjšina vodita težak boj za obstanek, vzbudila pri ljudeh odpor in globoko nezadovoljstvo s hudimi posledicami, odpadom od katoliške vere in vstopom v protestantsko ali pravoslavno Cerkev. Dne 1. novembra 1936 je Santin objavil dekret v vestniku za duhovnike, v katerem je rečeno, da bodo vsi duhovniki, ki ne bodo spoštovali njegove odredbe glede latinščine pri verskih obredih, suspendirani "ipso facto".¹³

Škof Santin je bil, drugače kot škof Fogar in nadškof Sedej, v marsičem izrazito predkoncilski. Prežet je bil z vizijo "romanizirane Cerkve", ki se je takrat širila ne le v Italiji, ampak tudi v drugih deželah. Poleg tega je bilo njegovo pojmovanje škofovske službe dokaj avtoritarno, kar je pomenilo, da je škof nesporni voditelj, ki se lahko poslužuje tudi strogih ukrepov in ostrih besed, in da slonijo odnosi v Cerkvi predvsem na pokorščini do nadrejenih. Zelo daleč od duha, ki je zavel v Cerkvi po koncilu, ki je poudaril, da so predstavniki Cerkve predvsem služabniki. Mirno pa lahko trdimo, da so bili naši primorski duhovniki že pred vojno koncilsko usmerjeni. Menili so, da je narodno čutenje ena izmed temeljnih človekovih pravic, tako kot verska svoboda, in da je Cerkev tista institucija, ki mora po svojem poslanstvu braniti človekove temeljne pravice. Kakšna drugačna vizija katoliškega univerzalizma se odraža v znani pridigi Jakoba Ukmarja iz leta 1931 o sožitju med narodi!¹⁴

Tržaški zgodovinar Paolo Blasina v knjigi *Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938–1945* (Škof in duhovščina v tržaško-koprski škofiji 1938–1945)¹⁵ trdi, da je Santin hotel s svojimi ukrepi uvesti v življenje krajevne Cerkve pravila, ki bi odstranila vsako trenje iz verskega življenja in bi ne dala povoda političnim oblastem, da bi se vmešavale v delo cerkvenih predstavnikov. Zato je bilo treba začrtati točne smernice v pastoralni in liturgiji, ki bi bile v skladu s kanonskim pravom in rimskimi dekreti in ki bi v nobenem oziru ne postale jabolko spora.¹⁶

Iz dokumentov, ki jih navaja Čermelj, pa lahko jasno razberemo, da škofa Santina niso vodili le zgoraj omenjeni vzgibi. Tako je zapisal v pismu, ki ga je 20. februarja 1934 poslal Kongregaciji za obrede v Rim v utemeljitev svojih zahtev po uvajanju latinščine in odpravi slovenščine in hrvaščine: "Drugo dejstvo je, da se nahajamo v Italiji in na območju, ki je izredno občutljivo, kjer narodno zavest zaradi bližnjih mej in preteklih bojev doživljajo izredno močno. Italijanske prebivalce in predstavnike oblasti, ki so prisotni v teh župnijah, moti slovansko bogoslužje, zato stalno izražajo svoje negodovanje tukajšnjim oblastem in ordinariatu."¹⁷

To misel je ponovil v drugem pismu Kongregaciji za obrede v Rimu naslednje leto. Takole je zapisal: "Ker sem tukaj našel grobe zlorabe, kar se tiče uporabe jezika v liturgiji, zlorabe, ki so ustvarjale nelagodje v škofiji zaradi stalnih pritožb italijanskih funkcionarjev, sem z dopisom dne 20. 11. 1935, št. 103/34 obrazložil nastali položaj v svojem poročilu Sveti kongregaciji, ki je z dopisom št. F9/934 z dne 10. 3. 1934 odgovorila in ukazala, naj se zlorabe nehajo."¹⁸

V obeh primerih pride jasno do izraza, da škof zelo upošteva pritožbe predstavnikov italijanskih oblasti, medtem ko spregleduje zahteve in pritožbe slovenskih in hrvaških duhovnikov ter ljudstva. Pri tem ga vodi nacionalistični duh, ki smo ga tolikokrat srečali v izjavah različnih političnih predstavnikov na obravnavanem območju. V istem pismu, a tudi pozneje, je msgr. Santin izrazil misel, da zahteva po uporabi slovenskega in hrvaškega jezika "ni stvar vernikov, ampak le duhovnikov in še to le nekaterih".¹⁹ To pomeni, da je ubogo slovensko in hrvaško ljudstvo zlorabljala peščica prenapetih duhovnikov...

Čeprav se je škof postavil proti nasilnemu raznarodovanju, je sprejemal postopno asimilacijo. Tako gledanje je izrazil v pismu, ki ga je poslal reškemu prefektu. "Naš jezik," pravi, "bo gotovo dobil v teh krajih mesto, ki mu pritiče, ampak le čez nekaj generacij, če ne bodo napačne izbire ustvarile čustev odpora, ki upočasnjujejo, ne pa pospešujejo spojitve obeh narodov."²⁰

¹³ Čermelj, str. 57.

¹⁴ Večkrat objavljeno besedilo, ki ga je Ukmar prebral v italijanščini, po vojni pa izdal v slovenskem prevodu, se zdaj dobi tudi v dvojezični brošuri: Jakob Ukmar, *Krščansko sožitje med narodi – Per una convivenza cristiana dei popoli*, izdal Dom Jakoba Ukmarja v Škednju, Trst 1991.

¹⁵ Izšla je v Trstu leta 1993 v zbirki Deželnega zavoda za zgodovino osvobodilnega gibanja *I Quaderni di Qualestoria*.

¹⁶ P. Blasina, n. d., str. 15–16.

¹⁷ Čermelj, str. 21.

¹⁸ Čermelj, str. 44.

¹⁹ Čermelj, str. 45.

²⁰ Čermelj, str. 72.

Msgr. Santin pa ni zahteval le uveljavljanja latinščine, temveč tudi italijanščine. Slovanski duhovniki so izrazili željo, da bi bil škofijski vestnik za duhovnike v latinščini, da bi ga tako lahko razumeli vsi duhovniki. Santin je ta predlog zavrnil, češ da je to branje lahko dobra vaja za učenje italijanskega jezika.²¹ Istega leta je škof objavil v vestniku za duhovnike prošnjo, naj bodo vsi dopisi, naslovljeni na škofijo, napisani ne v latinščini, ampak le v italijanščini, tako bodo škofijo razbremenili odvečnega dela.²² 30. marca 1934 bi moralo biti na Reki pastoralno srečanje. Škof je določil, naj bodo vsi predlogi (soluzioni) oddani v pisni obliki: v italijanščini ali v latinščini in nemščini.²³ Tudi vse uradno dopisovanje med škofijo oz. škofom ter slovanskimi dekanijami in duhovniki je takrat in pozneje potekalo le v italijanščini.²⁴ Take sklepe v zvezi z rabo narodnih jezikov v liturgiji in pri poučevanju verouka v šoli je škof Santin uvedel tudi v tržaški-koprski škofiji, potem ko je jeseni 1938 prevzel to škofijo.

Iz tega lahko jasno razberemo, da sta bili slovenščina in hrvaščina popolnoma zapostavljeni. Veliko kritičnih pripomb, protestov in zahtev po spremembi je zadevalo tudi življenje v semeniščih na Reki in nato v Kopru. V semeniščih so mladim gojencem prepovedali, da bi se med sabo svobodno pogovarjali v slovenščini ali hrvaščini.²⁵ Tudi peti niso smeli v svojem jeziku. Proteste slovenskih in hrvaških duhovnikov je vzbudila škofova odločitev, da odstrani iz koprškega semenišča še zadnjega slovanskega duhovnika Brumnića, kot tudi dejstvo, da je Santin ponovno sprejel v semenišče tiste gojence, ki jih je bil zaradi njihovega sčuvanja ter upornih dejanj proti predstojnikom škof Fogar izključil. Ravno njim je pozneje škof Santin dodelil pomembne cerkvene službe. Tudi dejstvo, da je škof imenoval msgr. Giovannija Sirottija, ki je veljal za tesnega sodelavca fašističnih oblasti, za kanonika v Kopru, je izzval val protestov. 56 slovenskih in hrvaških duhovnikov je novembra 1938 izročilo msgr. Santinu spomenico, v kateri so navedli svoje pritožbe v zvezi z njegovimi odredbami in delovanjem.

Tukaj pa bi navedla zahteve, ki so jih slovenski in hrvaški duhovniki predstavili škofu Santinu julija 1938 ob njegovem imenovanju za tržaško-koprškega škofa. Spomenica, ki je popolnejša od tiste, ki jo omenja Čermelj, je objavljena v knjigi Tomaža Simčiča o Jakobu Ukmarju²⁶ in na široko opisuje krivice, žalitve, sumničenje, sovraštvo ter obrekovanje, ki so jih bili deležni semeniščniki slovenske in hrvaške narodnosti, in zapostavljanje slovanskih jezikov ter duhovnikov v krajevni Cerkvi. Med drugim beremo: "Kaj lahko pričakujemo od bodočih duhovnikov, če jih v semenišču načrtno sčuvajo k sovraštvu in preziru do drugega naroda, če skušajo slovanske gojence na vse načine odtujiti od njihovega ljudstva, če jim ne dovolijo se pogovarjati v njihovem jeziku, če se celo branje slovenske, pa čeprav odlične knjige, šteje za zločin, če slovanske gojence javno sramotijo, če slovanske duhovnike, ki že desetletja požrtvovalno delajo v Gospodovem vinogradu, pred gojenci sumničijo nezvestobe? Ker pa sklepamo, da je to Vaši Prevzvišenosti že vse znano iz pisma goriškemu nadškofu, se ne bomo več ob tem zaustavljali in bomo brez nadaljnega povedali, kaj od našega škofa zahtevamo:

a) Najprej je potrebno, da so semeniški predstojniki pravi katoličani, popolnoma imuni pred strupom nacionalizma.

b) Krivično je, da je slovanskim duhovnikom načelno zabranjeno opravljati službo rektorja ali profesorja v semenišču. V vodstvo semenišča naj se vključi vsaj en Slovan, ki naj opravlja službo podravnatelja (vicerektorja) ali spirituala. Preč. g. Brumnić, ki se je v teh sporih izkazal za povsem nepristranskega človeka, naj bo potrjen v svoji službi profesorja hrvaškega jezika.

c) Število učnih ur hrvaškega jezika naj se poveča na tri ure tedensko v vsakem razredu. Paziti je treba, da se bodo slovenski gojenci v Kopru in hrvaški gojenci v Gorici pravilno učili vsak svojega jezika.

č) Tudi v bogoslovnem semenišču naj se ponovno uvedejo ure slovenščine in hrvaščine (kar se je zgodilo v zadrskem semenišču).

d) Slovanskim in hrvaškim gojencem naj bo v koprskem semenišču dovoljeno se prosto pogovarjati v lastnem maternem jeziku. Prav tako naj jim bo dovoljeno brati v materinščini knjige, ki jih bodo lahko po mnenju semeniških predstojnikov ali profesorja hrvaščine smeli brati brez kakršnekoli dušne škode."²⁷

²¹ Čermelj, str. 62.

²² Čermelj, str. 60.

²³ Čermelj, str. 60.

²⁴ Čermelj, str. 121.

²⁵ Čermelj, str. 92.

²⁶ Tomaž Simčič, *Jakob Ukmar (1878–1971). Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu*, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1986 (odslej: *Simčič*).

²⁷ *Simčič*, str. 199–200.

Vendar še tem skromnim zahtevam škof ni ugodil. Tudi po vojni, ko se je ustanovljalo semenišče v Trstu, škof ni dovolil, da bi slovenski gojenci obiskovali slovensko gimnazijo, čeprav so škofu stalno razlagali, kako je važno, da slovenski gojenci temeljito študirajo svoj jezik in literaturo, da se ne odtujijo svojemu ljudstvu. Tako so morali slovenski semeniščniki obiskovati notranjo italijansko gimnazijo in so bili deležni le nekaj ur pouka slovenskega jezika na teden.

Naj navedem še nekaj stavkov iz že omenjene spomenice, ki se sedanjemu bralcu zdijo neverjetni, posebno še, če pomislimo, da so jih podpisali vsi slovenski in hrvaški dekani tržaško-koprške škofije, napisal pa jih je dr. Jakob Ukmar, torej človek, ki je bil po srcu izredno krotak in ves predan Cerkvi.

“Grozno in neverjetno je, koliko so slovanski duhovniki pretrpeli zaradi pridigovanja v maternem jeziku in zaradi domačega petja. In, nota bene, pri tem jih je tako škofijska kot osrednja cerkvena oblast vedno ali skoraj vedno pustila na cedilu. Kolikokrat smo se obrnili na Rim, da bi vendarle izdal navodila škofom in duhovščini: zaman. Tako važne zadeve niti z besedico ne omenja ne Zakonik cerkvenega prava ne Konkordat. Je potem kaj čudnega, če vlada na tem področju nerazveseljiva raznoličnost? V nekaterih župnijah je bila slovanska pridiga v veliko duševno škodo vernikov ukinjena. Drugod duhovnik pridiga v dveh jezikih, najprej v enem, potem v drugem. To ljudstvo tako razburja, da ogorčeno zapušča cerkev, posebno tam, kjer župnik pridiga italijansko samo za tri ali štiri osebe. Imamo tudi župnije, kjer je dovoljeno slovansko petje na ulici in celo v “Dopolavoro”, ne pa v cerkvi!”²⁸

V omenjenem kratkem odlomku je Ukmar ugotovil, kako je v določenih pogledih Zakonik cerkvenega prava pomanjkljiv. Kot član cerkvenega sodišča v Benetkah je Ukmar prišel v stik s poznejšim papežem Janezom XXIII. in to poznanstvo je pozneje obrodilo tudi sadove. Tomaž Simčič je v že omenjeni knjigi zapisal: “Verjetno je tudi Ukmarjeva zasluga, da je papež Janez XXIII. v svoji encikliki “Pacem in terris” vključil znameniti odstavek o življenjski pravici narodnih manjšin. Členi 93–96 tretjega poglavja omenjene okrožnice odločno obsojajo kakršnokoli zatiranje narodnih manjšin, opominjajo oblastnike, naj podpirajo njih svoboden razmah, obenem pa vabijo manjšine, naj se ne zapirajo vase, ampak naj postanejo most med različnimi narodi in kulturami. Ko je okrožnica izšla, se je Ukmar v imenu slovenske manjšine v Italiji papežu Janezu XXIII. zanjo s posebnim pismom zahvalil.”²⁹

Lavo Čermelj v svoji knjigi o škofu Santinu navaja tudi znano spomenico iz leta 1946, ki jo je sestavil Jakob Ukmar na osnovi pritožb in zahtev slovenskih in hrvaških duhovnikov, ki so se zbrali 2. julija na Montuci v Trstu. Kot je bilo že večkrat opisano, je škof sklical na Montuco slovanske in italijanske duhovnike, da bi po končani vojni razčistili in izboljšali odnose. Vendar se nekateri slovenski in hrvaški duhovniki sestanka niso udeležili, ker so se zbal, da bo škof srečanje politično izrabil. V spomenici so slovanski duhovniki obžalovali, da letijo na Cerkev in cerkveno hierarhijo ostri napadi in proticerkveno hujskanje levičarjev, obsodili so nasilne demonstracije proti škofu, istočasno pa povedali, da z nekateri škofovimi ukrepi ne soglašajo. V spomenici z naslovom *Gravamina cleri slavi (linguae slovenae et croatae) circa regimen Dioecesis Tergestinae et Justinopolitanae* obtožujejo škofa, da je bil s svojimi duhovniki grob in neobziren; da je sprejel pod svojo zaščito bogoslovce, ki jih je bila v času kampanje proti škofu Fogarju Kongregacija za semenišča izključila iz goriškega bogoslovja; da se je strankarsko in politično izpostavljal; da so ga obdajali tajni svetovalci; da je večkrat proglasil tržaško-koprsko škofijo za italijansko; da ni nikoli govoril slovensko slovenskim vernikom mestnega dekanata; da ni dovolil obnove tve slovenskih šmarnic pri Sv. Antonu; da se je bal prevelika števila slovenskih duhovnikov v škofiji; da ni pridržal Slovincem niti enega kanonikata ne v Trstu ne v Kopru; da ni ničesar ukrenil proti narodni diskriminaciji v koprskem semenišču; da je tudi po nedavnih političnih spremembah pustil, da je italijanščina ostala uradni jezik škofijskega lista, in da je sokriv za pristransko pisanje italijanskega verskega tednika.³⁰

Škof Santin je na vsako točko obširno odgovoril in skušal izpodbiti vsako trditev. Lavo Čermelj pa objavlja tudi osnutek odgovora slovanskih duhovnikov, ki pa ga škofu niso nikoli izročili, ker so se zavedali, piše Čermelj, da je vsako tako pisanje zaman. Osnutek odgovora je v drugi izdaji Čermeljeve knjige veliko bolj obširen in vsebuje tudi širše odlomke s politično analizo takratnih dogodkov,³¹ ki zagotovo niso sad Ukmarjevega pisanja.

²⁸ Simčič, str. 200.

²⁹ Simčič, str. 168.

³⁰ Čermelj, str. 93–99.

³¹ Čermelj, str. 107–119.

Knjiga o škofu Santinu je namreč doživela dve izdaji, kar ni splošno znano, saj se to na zunaj skoraj ne pozna in ni nikjer zabeleženo. V drugem delu knjige, ki govori o tržaškem obdobju, se razlikujeta v nekaterih poglavjih. O dvojni izdaji in o govorici, da je pri knjigi sodeloval dr. Jakob Ukmar, piše Simčič, ki omenja, da je Čermeljeva knjiga najprej izšla januarja 1953. "Kot kaže," piše Simčič, "so tedaj en izvod pokazali Ukmarju, ki je pa zaradi raznih netočnosti in nepopolno prikazanih dokumentov odločno nastopil in dosegel, da je Čermelj knjigo umaknil s trga. Septembra istega leta je Čermelj pripravil novo, izpopolnjeno in na nekaterih mestih spremenjeno izdajo. Šele v tej izdaji je v celoti objavljena dokumentacija, ki jo je v imenu vseh slovenskih duhovnikov zbral župnik J. Macarol, ki pa je, kot že omenjeno v tekstu, niso nikoli odposlali. Kaže torej, da je del dokumentacije za to knjigo Čermelju res izročil Ukmar."³²

S tem Simčič komentira podatke, ki mu jih je dal Stanislav Renko o Ukmarjevi vlogi pri nastanku knjige. Ohranjena pa je še ena Renkova izjava, po kateri sta pri sestavljanju Čermeljeve knjige sodelovala tudi odv. Jože Dekleva in on. Po tem pričevanju³³ je Ukmar izročil Macarolov Osnutek odgovora Deklevi, ta pa Čermelju, ki ga je za objavo skrajšal. "Ko je bila knjiga že tiskana in vezana, so en izvod dali Jakobu Ukmarju, ki pa zaradi omenjenih okrajšav ni dovolil, da bi knjigo poslali na trg. Zato jo je Čermelj umaknil in ponovno natisnil s celotnim Macarolovim besedilom."

Vendar pa se izdaji ne razlikujeta le glede Macarolovega spisa. Simčič pravi: "Besedilo Čermeljeve knjige je bilo v drugi izdaji tudi na nekaterih drugih mestih spremenjeno. Pri navedbi Ukmarjevih izjav na procesu po izgrelih v Lanišču je recimo izpuščena najostrejša sodba na račun škofa Santina, ki je Ukmar v resnici najbrž nikoli ni izrekel."³⁴

Nekatere spomenice so v drugem delu daljše in bralec ima vtis, da jih je sam Čermelj razširil in tu pa tam dopolnil, ker je slog nekoliko drugačen. Le v prvi izdaji je objavljeno pismo, ki ga je škof napisal junija 1946 kot zagovor svojega dela in ki so ga morali vsi duhovniki prebrati pri maši.

V drugi izdaji je avtor opisal tudi trenja med škofom in urednikom tržaškega katoliškega tednika *Teden* Andrejem Gabrovškom, ki so nastala po objavi nekrologa ob smrti duhovnika in politika Virgila Ščeka. Članek sicer priznava, da večina slovenskih duhovnikov ni odobraval njegovega delovanja proti cerkveni hierarhiji, a ne navaja škofovega disciplinskega postopka proti Ščeku, zato je Santin od urednika zahteval, naj zapiše dodatek k nekrologu, iz katerega naj jasno izhaja, da uredništvo ne odobrava vsega, kar je pokojnik storil, in da posebno zadnjega obdobja njegovega življenja, ko je prišel v spor s svojimi predstojniki, in njegovih člankov v krajevnih časopisih katoličan ne more odobravati. Ker Gabrovšek ni hotel izpolniti škofovih zahtev, češ da bi tako dodatno pojasnilo med bralci le vzbudilo še večje zanimanje in poglobljanje preteklih sporov, kar bi ne koristilo ugledu cerkvenih oblasti, mu je škof odvzel cerkveno dovoljenje za urejanje časopisa in mu prepovedal pisanje za časopis. Posledica vsega tega je bila, da je *Teden* le po enem letu življenja prenehal izhajati.³⁵

V knjigi so objavljeni, kot sem omenila, tudi odlomki iz zapisnika s političnega procesa, ki ga je imel Ukmar v Pazinu po napadu v Lanišču, v katerem je izgubil življenje njegov spremljevalec duhovnik Miro Bulešić. Zanj so na Hrvaškem začeli postopek za beatifikacijo.

Naj tukaj na kratko obnovim dogodek. Junija 1947, na dan koprškega zavetnika, je škofa Santina napadla nahujskana množica, da je moral pod oboroženim spremstvom zapustiti Koper. Škof Santin, ki se ga jugoslovanske oblasti v Trstu sicer maja in junija 1945 niso dotaknile, je bil tarča hudih in ostrih napadov, ki so jih povojni levičarski časopisi objavljali skoraj dnevno. Vsi ti napadi so slovanske duhovnike postavljali v zelo neprijeten položaj. Po eni strani jim je duhovniška poslušnost narekovala, da svojega predstojnika branijo, tudi zato ker so napadi velikokrat zadevali katoliško Cerkev nasploh, po drugi strani pa so se čutili dolžne, da izrazijo svojemu škofu kritike in nesoglasje, ko z njegovimi ukrepi niso soglašali. Te kritike so zato iz razumljivih razlogov ostajale prikrite javnosti. Javno so škofa kritizirali le Šček in redki drugi duhovniki.

³² Simčič, str. 224. Kot je zapisala Tatjana Rejec (*Dr. Lavo Čermelj kot človek*, Primorska srečanja, leto 2000, št. 233, str. 664–665), je Čermelj, ki ga je spoznala po vojni, čeprav prepričan agnostik, z največjim spoštovanjem govoril o Ukmarju. V nemških šolah v Trstu je bil že na tem, da ga potujčijo, a ga je za slovenstvo rešil ravno – Ukmar.

³³ Priloženo je izvodu Čermeljeve knjige, ki ima v Narodni in študijski knjižnici v Trstu signaturo 25530. Za opozorilo nanj se zahvaljujem knjižničarki Kseniji Majowski.

³⁴ Simčič, str. 224.

³⁵ Čermelj, 123–130.

Avgusta 1947 bi morala biti v 34 različnih istrskih župnijah birma. Zadnji trenutek je Santin dobil od Vatikana dovoljenje, da birmo v Istri podeli njegov delegat Jakob Ukmar. Ta je bil tudi določen, da s 15. septembrom v Pazinu nastopi službo apostolskega administratorja tistih delov tržaško-koprske škofije, ki so prišli pod jugoslovansko upravo. Za to pa sta takrat, kot piše Simčič,³⁶ verjetno vedela le Santin in Ukmar in je še danes malo znano, saj zaradi Lanišča Ukmar sploh ni nastopil pomembne službe. V Istri so vsekakor vsi pričakovali škofov prihod.

Prva dva dneva je birma potekala mirno. V Lanišču pa so se demonstracije tako izrodile, da je prišlo do umora. Ukmarjev spremljevalec Bulešić je v napadu obležal mrtev na tleh, Jakob Ukmar pa v mlaki krvi. Rešil se je, ker so bili njegovi napadalci prepričani, da je mrtev. Znašel se je v bolnišnici, potem pa v zaporu. Laniški župnik Štefan Cek pa se je rešil, ker ga je njegova mama pravočasno skrila.

Dober mesec pozneje je bil v Pazinu proces, vendar ne proti napadalcem, temveč proti preživelim žrtvama napada, proti Ukmarju in Ceku, katerima so očitali protidržavno delovanje. Nekateri časnikarji, ki so bili pripuščeni v sodnijsko dvorano, so zapisali, da je Ukmar obtožil škofa in župnika Ceka za nereda in tragični umor in izjavil, da vlada v Jugoslaviji verska svoboda ter da ga je škof poslal v Istro, ker se ga je hotel znebiti. Čisto drugačno poročilo o dogodkih v Lanišču je Ukmar poslal vatikanskemu državnemu tajniku. Župnik Štefan Cek je bil obsojen na 6 let prisilnega dela, Ukmarja so obsodili na mesec zapora, a so ga takoj izpustili, ker so upoštevali prestani preiskovalni zapor. Resnične napadalce je doletela zelo mila kazen.

Iz odlomkov zapisnika, ki jih je Čermelj objavil v knjigi, je jasno razvidno, da Ukmar ni želel iti v Istro, ker je podeljevanje birme v 34 župnijah v 15 dneh predstavljalo zanj preveliko breme. Razvidno je tudi, da ni nihče vedel, da bo birmoval on, in ne škof, saj je škof Santin sam obvestil razne dekane in župnike o svojem prihodu. Zato je bil Ukmar mnenja, da je novica o Santinovem prihodu sprožila veliko negodovanja in razdražila množice. Tudi škofova prepoved, da bi lahko bili člani jugoslovanske armade birmanski botri, je bila razlog za napetost.

O vsem tem so izkrivljeno poročali časopisi. Škof je v sporočilu za tisk vse obtožbe označil za neresnične in poudaril, da niso lažnive le novice o procesu, ki so jih objavljali nekateri časnikarji, ampak tudi Ukmarjeve izjave. Ukmar pa je po svojem prihodu v Trst izjavil, da so verodostojni le tisti podatki v zapisniku, ki ga je sam podpisal. Ker ga je škof obsodil, ne da bi mu dal možnost, da bi mu razložil ves potek procesa, se je Ukmar zaprl vase in ni dal več nobene izjave.

Naj navedem le en razlog za tak umik, ki odraža Ukmarjev odnos do hierarhije. "Msgr. Ukmar," je sam zapisal vatikanskemu državnemu tajništvu, "ki je v tej zadevi že toliko hudega prestal, raje trpi na svojem dobrem imenu, kakor da bi z resnicoljubno in odkritosrčno izjavo ranil ugled svojega škofa." Škof mu je odvzel vse službe na škofiji. Značilno pa je, da je Ukmar, ki je umrl leta 1971, hotel biti pokopan v svojem talarju, prepojenem s krvjo iz Lanišča.

Zato je toliko bolj nesprejemljiva oznaka o Ukmarju, ki si jo je zabeležil Santin in ki je objavljena v knjigi *Santin – Testimonianze dall'archivio privato*: "Mons. Ukmar si è mostrato uno dei più subdoli e faziosi sacerdoti. Certo uno di coloro che più hanno rovinato la diocesi conservando la divisione degli animi, rinfocolando astii, deprimendo l'autorità del vescovo."³⁷

Iz Galimbertijeve knjige ne izhaja, da bi bil msgr. Santin kaj odgovoril na Čermeljevo knjigo, medtem ko so ohranjeni njegovi zapiski, ki skušajo izpodbiti prejšnje Čermeljeve trditve, na katere se je bil naslonil Salvemini.

Na koncu mi dovolite, da povem še nekaj misli. Morda si je kdo postavil vprašanje, zakaj danes, ko so se stvari bistveno spremenile, še pogrevati te neljube dogodke. Še vedno so zelo malo znani in premalo prisotni v naši zgodovinski zavesti. Zgodovinopisje pri tem ni opravilo svoje dolžnosti. Te dogodke je potrebno nanovo ovrednotiti, ker so jih ves povojni čas politično ali proticerkveno zlorabljali. Duhovnikom na Primorskem je treba priznati tisto mesto v zgodovini, ki jim pripada, saj so vedno čutili z ljudstvom in za to ljudstvo so se vpletli tudi v spore s svojimi predstojniki. Bili so preganjani pod

³⁶ Simčič, str. 150.

³⁷ "Msgr. Ukmar se je izkazal kot eden izmed najbolj zahrbtnih in hujskaških duhovnikov. Gotovo je bil eden izmed tistih, ki so najbolj škodovali škofiji, ker je ohranjal razdor, obujal sovraštvo in rušil škofovo avtoriteto." (S. Galimberti, n. d., str. 82.)

fašizmom, zatiral jih je del cerkvene oblasti, po vojni pa so spet postali žrtev sektaških in ideoloških bojev takratnih komunističnih oblastnikov. Tudi to je pripomoglo, da se je veliko ljudi oddaljilo od Cerkev.

Kako preroško je v svoji znameniti pridigi o sožitju leta 1931 zapisal Jakob Ukmar: "Če bi pa to ljudstvo bilo kdaj tako nesrečno, da bi zapustilo Cerkev, ali še hujše, če bi ga spodili iz Cerkve, o, potem pa vam rečem: bojte se ga, ker tako ljudstvo se bo pridružilo vrstam tistega orkana, ki resno ogroža sedanji socialni red, ne samo tu, ampak po vsej Evropi in po vsem svetu."

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo "**Kronika**". Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. "Kronika" ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovino.

"Kroniko" lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

V seriji "**Knjižnica Kronike**" so izšle naslednje publikacije:

Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani
Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani
Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani
Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani
Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani

PROBLEMI IN DISKUSIJA

Ob pomislekih glede tez o starejšem slovenskem izseljenstvu

Naj začnem svoje razmišljanje o prispevku dr. Marjana Drnovška¹ z zadovoljstvom, da smo tudi na straneh *Zgodovinskega časopisa* priče diskusiji o stvareh na ravni, vredni znanstvenikov – zgodovinarjev. S kolegom Marjanom Drnovškom se strinjava o pomembnosti raziskovanja slovenskega izseljenstva za slovensko zgodovino, kakor tudi o tem, da je temu raziskovanju bilo v preteklosti v Sloveniji posvečene premalo pozornosti.

Naslov mojega prispevka "Slovenska izseljenska zgodovina kot del slovenske nacionalne zgodovine"² je delno mogoče razumeti na programsko simbolni ravni, delno pa omenjeni prispevek poskuša podati pregled celotne slovenske izseljenske zgodovine – če ne drugače, pa vsaj z omembami dežel in krajev ter s poskusom odgovorov na zastavljena vprašanja tudi za ne ameriške izseljence. Ker je pri tem šlo za objavo inavguralnega predavanja ob izvolitvi v naziv rednega profesorja, je razumljivo, da sem se posvetil predvsem prikazu lastnih dosežkov na področju tovrstnega raziskovanja.

Kljub vsemu pa bom poskušal na kratko odgovoriti na zastavljena vprašanja dr. Drnovška v *Zgodovinskem časopisu*. Začnem naj z ugotovitvijo, da je proučevanje izseljenstva v okviru slovenskega zgodovinarstva v zadnjem času vsekakor našlo mesto, ki mu pripada. Ta tematika je v zadnjem desetletju prisotna na zborovanju slovenskih zgodovinarjev, pa tudi v publikacijah, ki prikazujejo pregled slovenske zgodovine. Če ta problematika ni bila prisotna v Zgodovini Slovencev Cankarjeve založbe, pa je vsekakor prisotna v Slovenski kroniki 20. stoletja Nove revije. Kljub temu pa lahko ugotavljam, da sodelovanja z ostalimi znanstvenimi vedami, ki proučujejo izseljenstvo, v Sloveniji praktično ni. Izjema pri tem je sodelovanje zgodovinarjev v projektih Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU ter projektih, ki sem jih doslej vodil na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru. V obeh primerih gre zlasti za sodelovanje z etnologijo, literarnimi vedami in z jezikoslovjem. Menim tudi, da je raziskovanje slovenskega izseljenstva tako po svojih metodah kot po svoji vsebini v slovenskem zgodovinarstvu primerljivo z svetovnimi trendi v tovrstnem raziskovanju. Problem, ki pa se pri tem pojavlja, je premajhno število objav slovenskih zgodovinarjev o slovenskem izseljenstvu v tujini. Tematika slovenskega izseljenstva je nujno tudi tematika zgodovine držav priseljavanja, tako da je predmet proučevanja nujno tudi zgodovina države priseljavanja.

K objavljanju v tujini pa slovenske zgodovinarje na sploh premalo vzpodbujajo obstoječa habilitacijska merila oziroma interpretacija teh meril na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru. To pa škodljivo vpliva tudi na prepoznavnost Slovenije v svetu. Omenim naj še, da študenti zgodovine – vsaj na mariborski Univerzi – o slovenskem izseljenstvu ne slišijo tako malo, saj na tamkajšnjem oddelku za zgodovino predavava z dr. Darkom Frišem. Ob tem pa probleme slovenskega izseljenstva že od študijskega leta 1995/96 predavam tudi študentom geografije (usmeritveni predmet "Politična geografija") na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

O vprašanju, ali naslovi posameznih poglavij v mojem prispevku "obetajo več ali manj", si lahko bralec ustvari sliko sam. Prepričan sem, da bo ravno ta diskusija vzpodbudila še kakega bralca k prebiranju prispevka. Seveda pa moram ob tem še enkrat opozoriti, da za predstavitev mojega opravljenega

¹ Marjan Drnovšek, Nekaj pomislekov glede tez o starejšem slovenskem izseljenstvu, *Zgodovinski časopis*, letnik 53, številka 1, Ljubljana 1999, str. 101–106.

² Matjaž Klemenčič, "Slovenska izseljenska zgodovina kot del slovenske nacionalne zgodovine". Inavguralno predavanje ob izvolitvi v naziv rednega profesorja na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 8. 4. 1998. *Zgodovinski časopis* 1998, letnik 52, številka 2, str. 175–193.

raziskovalnega dela, tako da si lahko bralec na podlagi prebiranja citirane literature ustvari podrobnejšo sliko o problematiki.

Poglavje o organiziranosti na primer kaže na to, da sem sicer posvetil pozornost predvsem slovenskim izseljencem v ZDA, hkrati pa omenil (kolikor je to znano) tudi rezultate raziskovanja drugih avtorjev, ki so se ukvarjali z zgodovino Slovencev v drugih državah. Tudi v poglavju "Slovenski izseljenci in politika v stari domovini" obravnavam kot predmet zanimanja izseljencev vsakodnevna dogajanja v stari domovini pa tudi zanimanje in aktivnosti izseljencev v zvezi s staro domovino v obdobju kriz, kot na primer med prvo in drugo svetovno vojno ali v obdobju tik po drugi svetovni vojni. V tem poglavju pa se ukvarjam tudi s političnimi programi slovenske politične emigracije ter z osamosvajanjem Slovenije na začetku 90-ih let 20. stoletja. Kot eno glavnih zanimanj ameriških etničnih skupnosti je odnose med Združenimi državami in domovinami teh etničnih skupnosti označil tudi znani raziskovalec zgodovine etničnih skupnosti v ZDA, John Higham (John Higham, ur.: *Ethnic Leadership in America*, Baltimore: The John Hopkins University Press in London: The John Hopkins Ltd., 1979, str. 4).

Glede vprašanja definicij pa le-te v večini primerov predstavljajo neke posplošitve, tako da zajamejo večino problematike, ne pa nujno vse. Sam sem v svojem predavanju definiral izseljence kot vse, ki so se odselili iz slovenskega etničnega ozemlja in to ne glede na številne spremembe državnih meja v različnih zgodovinskih obdobjih. **Torej vsi.** Še prej pa sem zapisal: "*Integralni del slovenske nacionalne zgodovine je tudi zgodovina slovenskih izseljencev, to je skupin Slovencev, ki so se skozi posamezna obdobja zgodovinskega razvoja izselili ter se v večjih ali manjših skupinah naselili na območjih izven slovenskega etničnega ozemlja, kjer so si ustvarili eksistenco in zaživel svoje društveno ter politično življenje...*" Marjan Drnovšek me sprašuje, "... kaj pa tisti slovenski izseljenci, ki niso pripadali enemu od slovenskih društev in so bili povrh tega še politično neaktivni? ..." Strinjam se z ugotovitvijo dr. Drnovška, da takih ni bilo malo, vendar pa sem v svojem modelu poskusil pripraviti tla za bodočo sintezo zgodovine slovenskega izseljenstva ali pa vsaj za sintezo zgodovine slovenskega izseljenstva v eni od držav priseljevanja (v mojem primeru verjetno za ZDA). Sintetični prikaz zgodovine izseljenstva v ZDA bo zelo težko zajel prav vse posameznike, še zlasti tiste posameznike, ki niso živeli v okviru slovenskih naselbin. Poleg tega naj poudarim, da v svoji definiciji slovenskega izseljenstva govorim o **večjih ali manjših skupinah**.

Da pa bi v ta pregled zajeli prav vse, bom odslej v svojih pisanjih upošteval pripombo dr. Drnovška tako, da bom spremenil definicije na sledeči način:

Integralni del slovenske nacionalne zgodovine, je tudi zgodovina slovenskih izseljencev, to je tistih skupin in posameznikov, ki so se skozi posamezna obdobja zgodovinskega razvoja izselili ter se v večjih ali manjših skupinah naselili na območjih zunaj slovenskega etničnega ozemlja, kjer so si ustvarili eksistenco in večinoma zaživel svoje društveno ter politično življenje. Na ta način bomo v definicijo zajeli tudi tiste posameznike, ki so živeli zunaj skupin in zunaj slovenskih naselbin. Vendar pa naj poudarim, da so mnogi slovenski izseljenci, ki so živeli zunaj slovenskih naselbin, vzdrževali tudi stike s svojimi rojaki v naselbinah, mnogi, ki so živeli nekaj časa zunaj naselbin, pa so bili tudi člani slovenskih društev in političnih organizacij. Za pomembne "etnične Američane", ki bodo predstavljeni v nastajajoči knjigi pod uredniškim vodstvom Elliota Barkana, pa je značilna zahteva urednika, da so v posameznih biografijah prikazani tudi stiki omenjenih Američanov z domovino oziroma s svojimi etničnimi skupnostmi v ZDA (pismo Elliota Barkana sodelavcem, 17. februarja 2000). Torej se pojavlja tudi na tej ravni prikazovanja življenja in dela uspešnih etničnih Američanov vprašanje odnosa med skupnostjo; v tem primeru njegovo (njeno) etnično skupnostjo in posameznikom (-co) kot eno od temeljnih vprašanj dela zgodovinarja etničnih skupnosti

Trdim lahko, da sem v svojem delu obravnaval celoto pojavov in procesov od odhoda z doma (to je zlasti vprašanje "imageov" Amerike med potencialnimi izseljenci), kakor tudi sam prihod v tujino ter življenje in delo v novem okolju ter odnose med staro in novo domovino. Koliko so znanstveniki, ki so se izselili iz svoje domovine spričo svojih znanstvenih interesov, je stvar diskusije. Vsekakor je "beg možganov" tudi del slovenskega izseljenstva in v tem okviru je koristna nova zgoraj omenjena definicija slovenskega izseljenstva.

Strinjam se z dr. Drnovškom, da mora biti vsaka splošna delitev in opredelitev izseljenske oziroma priseljske zgodovine dobro pretehtana, **vendar pa je ena od nalog zgodovinske stroke tudi iskanje zakonitosti družbenega razvoja ...**³ Sam ne sodim med tiste zgodovinarje, ki bi gradivo le zbirali in prepuščali posplošitve in iz njih izhajajoče definicije znanstvenikom iz družbenih ved (sociologom) ...

³ Bogo Grafenauer: *Struktura in tehnika zgodovinske vede. Uvod v študij zgodovine*. Ljubljana, 1960, str. 135.

Dr. Drnovšek ne polemizira s tem, da sem postavil prvo obdobje izseljenske zgodovine v čas pred letom 1870. Hkrati se v bistvu strinja z menoj, da so tisti, ki so v tem času odhajali, pa tudi tisti, ki so odhajali in se izseljevali kasneje, morali zbrati določen pogum in sam sem pri tem mislil na to, ko sem uporabil izraz "pustolovci". Že sama pot v neznano je bila tako težka, da so morali ti izseljenci imeti v sebi precej pustolovskega duha. Tudi misijonarje šteje dr. Drnovšek med posebno kategorijo, saj tudi v svoji polemika zapiše "... navadno jih obravnavamo kot posebno skupino, saj jih bi težko označili za izseljence, čeprav so nekatere karakteristike skupne tako misijonarjem kot izseljencem ..."

O povezovalni vlogi duhovnikov, ki so obiskovali tudi skupine slovenskih priseljencev in jih združevali v verskih obredih, ne dvomim in o tem tudi sam pišem v nekaterih svojih drugih delih. Preden so ustanovili svoje etnične župnije in zgradili svoje cerkve, so bili obiski slovenskih duhovnikov oblika neformalnega povezovanja slovenskih izseljencev tudi v slovenskih naselbinah v Clevelandu, Leadvillu (Kolorado), San Franciscu (Kalifornija), Rock Springsu (Wyoming), Enumclawu (Washington) – to je v naselbinah, katerih zgodovino sem že obdelal.

Ob vprašanju misijonarjev in duhovnikov, ki so delovali v Ameriki v drugi polovici 19. stoletja pa vse do prve svetovne vojne, bi bilo vsekakor koristno študirati in raziskati vlogo semenišča v St. Paulu (Minnesota), kakor tudi slovenskih študentov bogoslovja, ki so se tam šolali ter številnih slovenskih profesorjev, ki so tam delovali. Zanimivo za zgodovino slovenskega izseljenstva bi bilo tudi proučevanje življenjskih zgodb tistih slovenskih duhovnikov, ki so se visoko povzpeli v cerkveni hierarhiji (na primer škofje v ZDA). Gre zlasti za tiste, ki jih omenja že Jurij Trunk oziroma monsignor John L. Zaplotnik v Trunkovi knjigi *Amerika in Amerikanci*⁴. Razumljivo je, da je za tovrstno delo potrebno veliko sredstev, saj so nujne raziskave v ZDA. Za zgodnje obdobje pa je vendarle na razpolago tudi veliko člankov v *Ave Maria koledarju*, ki jih je napisal že omenjeni msgr. Zaplotnik. Seveda pa Zaplotnik biografij ni objavljal le v *Ave Maria koledarju*, ampak tudi v *Bogoslovnem vestniku* in uglednih ameriških zgodovinarskih in bogoslovnih revijah kot na primer: *Acta et Dicta, The Catholic Historical Review*. Nadaljnje raziskovanje teh vprašanj bi bilo mogoče tudi na podlagi prebiranja zgodovin škofij, v katerih so ti duhovniki in škofje delovali, ter na podlagi pregledovanja arhivskih gradiv omenjenih škofij. Pri tem pa se postavlja vprašanje prioritete v raziskovanju slovenskega izseljenstva.

Ob tem menim, da je raziskovanje zgodovine slovenskih naselbin, kot sem ga začel, vsekakor zanimivejše za slovenskega zgodovinarja. Vendar pa je to moje osebno mnenje, do katerega imam pravico prav tako, kot ne nasprotujem morda drugačnemu stališču drugih. Strinjam se z opombo dr. Drnovška o citiranju knjige Jurija Trunka *Amerika in Amerikanci*. S knjižničarskega vidika je verodostojna tista letnica, ki jo nosi notranja naslovna stran, to je leta 1912. Z nastajanjem knjige *Amerika in Amerikanci* (način zbiranja gradiva zanjo, način tiskanja, financiranja, odmevnosti in prodaje same knjige) se lahko bralec seznanil ob prebiranju moje najnovejše knjige,⁵ v kateri sem na osnovi originalnega arhivskega gradiva, ki doslej ni bilo dostopno slovenskim zgodovinarjem, razrešil nekatera doslej drugače predstavljena vprašanja v slovenskem zgodovinsko-pisju okrog te knjige (na primer vprašanje, kje je bila knjiga dejansko natisnjena – prvi zvezek knjige je bil res natisnjen v tiskarni Družbe sv. Mohorja v Celovcu, ostali zvezki pa v Katoliški tiskarni v Ljubljani).⁶

Glede gesla "Slovenski dom" v *Enciklopediji Slovenije* lahko ugotovim dejstvo, da avtor Joe Valenčič ob tem, ko predstavlja slovenske narodne domove v Clevelandu, ne citira moje knjige iz leta 1995 *Slovenes of Cleveland*, kjer sem posvetil slovenskim narodnim domovom v Clevelandu strani od 219–244. Glede pomanjkljivosti gesla pa tudi ugotavljam, da je glede na to, da gre za splošno geslo, ob slovenskih narodnih domovih avtor posvetil premalo pozornosti domovom zunaj Clevelanda.

Z navedbami dr. Drnovška, v katerih samoocenjuje svojo knjigo *Usodna privlačnost Amerike, Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom*, Ljubljana 1998, se pravzaprav strinjam, še zlasti z njegovimi stališči do uporabe časopisnih in publicističnih virov v zgodovinsko-pisju. Rečem lahko, da sem za določena poglavja tovrstne vire upošteval tudi v svoji že omenjeni knjigi o Slovencih v Clevelandu, ker pač drugih podatkov ni bilo na razpolago. Knjiga *Usodna privlačnost Amerike* je vsekakor pomemben

⁴ Rev. J. M. Trunk: *Amerika in Amerikanci*. Celovec: samozaložba, 1912, str. 543–606.

⁵ Matjaž Klemenčič: *Jurij Trunk med Koroško in ZDA ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in San Franciscu, Kalifornija*. Celovec–Ljubljana–Dunaj, 1999, str. 75–136

⁶ M. Klemenčič: *Jurij Trunk med Koroško in ...*, str. 118–120.

prispevek k zgodovini slovenskega izseljenstva. Bilo pa bi koristno, če bi avtor kdaj v prihodnosti svoje izsledke dopolnil in primerjal z ameriškim gradivom, tako tiskanim, kot tudi arhivskim. Del tiskanega gradiva ameriškega izvora se nahaja v NUK-u. Pri tem gre zlasti za koledarje in slovensko etnično časopisje, drugi del pa se nahaja v ZDA. To pa je seveda že druga zgodba, glede na velika finančna sredstva, ki so potrebna za tovrstna raziskovanja.

Slovenskemu izseljenstvu so tako zgodovina kakor tudi druge humanistične znanosti v Sloveniji doslej posvečale relativno malo pozornosti. Šele v zadnjem desetletju in pol so se v slovenskem zgodovini-nopisju pojavile prve resnejše raziskave te problematike. Pred tem se je s problematiko slovenskega izseljenstva ukvarjal akademik prof. dr. Janez Stanonik, ki pa se je posvečal zlasti posameznikom iz prvega obdobja slovenskega izseljenstva. Sam se posvečam celotnemu ciklusu izseljevanja Slovencev, zlasti pa zgodovini slovenskih naselbin. Pri tem naj poudarim tudi, da sodim med tiste slovenske zgodovinarje, ki menijo, da je predmet proučevanja časovno omejen le na "včeraj", ob tem pa se je potrebno zavedati tudi pomena zgodovinske distance za presojo zgodovinskega pomena posameznega dogodka. Hkrati pa je pomembno tudi delo na terenu in z ostanki slovenske prisotnosti v izseljenskih državah (tako stvarne, kot tudi pisne), ki se nahajajo v obliki arhivskih gradiv.

O slovenskem izseljenstvu je mogoče veliko razpravljati, saj obstoji še veliko nerešenih vprašanj. Zato menim, da je diskusija, ki sva jo o tej tematiki začela s kolegom Drnovškom, koristna za stroko.

Matjaž Klemenčič

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

JUBILEJI

Milici Kacin Wohinz ob njeni sedemdesetletnici**“Nacionalistično meščansko” in “marksistično” zgodovinopisje o Primorski**

Oktober leta 2000 je Branko Marušič objavil vsebinsko zelo bogato biografijo Milice Kacin Wohinz in sicer v zborniku, ki so ji ga posvetili kolegi ob njeni sedemdesetletnici.¹ Ker bi lahko le “prepisovala” njegove navedbe, bom tu podala samo kratek biografski pregled, v nadaljevanju pa spomnila na polemiko, ki je tekla koncem sedemdesetih let ob izidu knjige Dušana Kermaunerja *Temeljni problemi primorske politične zgodovine*.² Velik del te knjige je namreč namenjen ostrim kritikam prvenca Milice Kacin Wohinz.³

Milica Kacin, rojena 12. oktobra 1930 na Reki pri Cerknem, je kot mlado primorsko dekle doživljala fašizem, vojno, okupacijo in domače partizansko Cerkno z vsemi njegovimi protislovji. Po končani gradbeni tehniški šoli je leta 1952 opravila tudi gimnazijsko maturo in se vpisala na oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, kjer je diplomirala leta 1958. Doktorsko disertacijo z naslovom *Politične stranke in Slovenci v Julijski krajini v dobi italijanske okupacije* je uspešno ubranila decembra 1970. Je znanstvena svetnica in ambasadorica znanosti Republike Slovenije.

Poklicno kariero je začela kot arhivistka v oddelku za zgodovino CK ZKS, od koder je kot raziskovalka zgodovine Primorske med obema vojnama prešla leta 1959 k novoustanovljenemu Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (IZDG) v Ljubljani. Na inštitutu (leta 1989 se je preimenoval v Inštitut za novejšo zgodovino) je nato ostala vse do upokojitve leta 1993. Med letoma 1979 in 1983 je bila tudi njegova direktorica.

Kot prva iz Slovenije je dopolnila podobo zgodovine primorskih Slovencev (in istrskih Hrvatov) tudi z gradivom iz italijanskih osrednjih arhivov. Po njeni zaslugi imamo Slovenci celosten pregled zgodovine Primorske v času od njene vključitve v italijansko državo do leta 1935 in deloma tudi do začetka druge svetovne vojne. Obdelovala je italijanske oblastne in politične strukture in dogajanje med Slovenci (ter deloma istrskimi Hrvati) v vsej večplastnosti, tako v delavsko – komunističnih kot v narodnjaško – meščanskih krogih. Prva je ocenila tudi vlogo organizacije TIGR, raziskavo katere je predlagala že leta 1959.

Njeno znanje, ki temelji na izvrstnem poznavanju arhivskega in drugega dokumentarnega gradiva, nam je na razpolago v znanstvenih in strokovnih člankih, objavah virov, ocenah, biografijah, poljudnih sestavkih, sestavkih za enciklopedije, leksikonih in treh monografijah in sicer *Primorski Slovenci* pod

¹ Branko Marušič: Jubilatka Milica Kacin Wohinz, *Prispevki za novejšo zgodovino* (Zbornik Milice Kacin Wohinz), l. 40, 2000, št. 1, str. 11–36 (dalje Marušič, PNZ).

² Dušan Kermauner: *Temeljni problemi primorske politične zgodovine* (zlasti v letih 1918–1921), za tisk pripravil France Klopčič, Partizanska knjiga, Ljubljana 1977 (dalje Kermauner, *Temeljni problemi*). Knjiga je izšla leta 1978. Polemike se bežno dotika tudi Marušič, PNZ, str. 28, 29.

³ Milica Kacin Wohinz: *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918–1921*, Obzorja, Založništvo tržaškega tiska, Maribor 1972 (dalje Kacin, *Primorski Slovenci*).

italijansko zasedbo, 1918–1921 (izšla leta 1972), Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921–1928 (1977) ter Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935 (1990), za katero je prejela nagrado Borisa Kidriča za znanstveno delo. Leta 1998 je skupaj z Jožetom Pirjevcem v italijanščini izdala pregledno zgodovino Slovencev v Italiji, ki je, dopolnjena tudi z dokumentarnim gradivom, kot Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000 v slovenščini izšla leta 2000. Z referati, predavanji in predstavitevami knjig je nastopala tudi v tujini, zlasti v Italiji in na Hrvaškem ter se uveljavila med zgodovinarji v teh državah.

Med letoma 1993 in 2000 je bila sopredsednica mešane slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije, ki sta jo imenovali italijanska in slovenska vlada. Prav delu te komisije je Kacinova v zadnjih letih posvetila največ časa in je z vztrajnostjo in velikim znanjem v veliki meri zaslužna, da je komisija uspela izdelati skupno poročilo.

V sedemdesetih letih sta, najprej izpod peresa Milice Kacin Wohinz in šest let kasneje Dušana Kermaunerja,⁴ izšli knjigi,⁵ ki obravnavata dogajanje na Primorskem v času italijanske zasedbe med letoma 1918 in 1921. Kermaunerjeva knjiga, ki jo je na osnovi avtorjevih zapisov že po njegovi smrti za objavo pripravil France Klopčič⁶ in ki je pisana zelo polemično,⁷ je kritika prvenca Milice Kacin Wohinz, pa tudi spominov Rudolfa Golouha⁸ in Ivana Regenta.⁹

Delo Milice Kacin Wohinz Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921 je nastalo v okviru projekta IZDG, s katerim naj bi preučili posamezne stopnje v razvoju slovenske narodne skupnosti pod Italijo od prve do druge svetovne vojne. Kot je v predgovoru zapisala Kacinova, v knjigi obravnava, v kakšnih političnih okoliščinah žive, k čemu težijo, kaj si obetajo in kako ravnajo primorski Slovenci v prehodnem obdobju od zloma Avstro-Ogrske do priključitve primorskega in istrskega ozemlja (Julijske krajine) h kraljevini Italiji, torej v času, ko je bila dežela predmet meddržavnih pogajanj, notranje pa podrejena izjemnemu zasedbenemu režimu. Obravnava tudi, kakšni so odnosi italijanske okupacijske oblasti in italijanskih političnih strank do slovenske narodne manjšine in kateri dejavniki vplivajo na oblikovanje odnosov med prebivalstvom dveh narodnosti.¹⁰

⁴ Dušan Kermauner, rojen 7.12. 1903 v Ljubljani, doktor prava, se je že v študijskih letih ukvarjal s politično publicistiko, iz katere je prešel v politično-zgodovinske študije novejših dobe. S komunističnim gibanjem je sodeloval od leta 1920. Veliko je objavil v levičarskem legalnem in ilegalnem tisku, v tridesetih letih zlasti v revijah Književnost in Sodobnost. Med letoma 1925–1929 je bil član, nekaj mesecev tudi sekretar Pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo. Zaradi komunizma je bil večkrat obsojen in zaprt med letoma 1929 in 1931 ter 1933 in 1936. Decembra 1940 je bil zaradi nasprotovanja takratni Stalinovi imperialistični politiki izključen iz komunistične partije in nato vse do smrti vanjo ni več vstopil. Med letoma 1942 in 1945 je bil v internaciji, nazadnje v Buchenwaldu. Po vojni je med drugim sodeloval kot ekspert na mirovni konferenci v Parizu, kasneje pa je delal kot znanstveni sodelavec NUK v Ljubljani. Avgusta 1948 je bil zaradi suma sodelovanja z gestapom v taborišču Buchenwald aretiran in junija 1949 izpuščen iz preiskovalnega zapora. Objavil je okrog 150 znanstvenih razprav in polemično zasnovanih člankov ter pet samostojnih književnih del. Od 1972 je bil dopisni član SAZU; gl. Enciklopedija Slovenije, knj. 5, France Filipič, str. 53, 54.

⁵ Kacin, Primorski Slovenci; Kermauner, Temeljni problemi.

⁶ France Klopčič, rojen 25. 10. 1903 v Franciji, publicist in zgodovinar, je bil leta 1925 član CK Skoja, od 1926 do 1929 pa vodstva KPJ za Slovenijo. Aprila 1930 je ilegalno odšel v Sovjetsko zvezo, kjer je bil v stalinskih čistkah aretiran in zaprt med letoma 1930 in 1932 ter 1937 in 1945. Po sodni rehabilitaciji se je leta 1956 vrnil v domovino. Po vojni je objavil več kot 170 člankov in pet knjig, Enciklopedija Slovenije, knj. 5, Kari-Krei, France Filipič, str. 104.

⁷ Marjan Britovšek je ocenjeval, da je stil Kermaunerjeve polemike posebno poglavje, saj s svojo ostrino raziskovalce odbija oziroma hromi njihovo znanstveno raziskovalno zagnanost. Karel Šiškovič pa je poudarjal, da je oblika del vsebine, biti mora prepričljiva in predvsem spoštljiva, Razprava o knjigi dr. Dušana Kermaunerja "Temeljni problemi primorske politične zgodovine", Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG), l. 18–19, 1978/79, št. 1–2, (dalje Razprava), str. 85, 96. Prispevki so v celoti natisnili razpravo, ki jo je pripravila sekcija Marksističnega centra CK ZKS za vprašanja zgodovinopisja 26. 12. 1978. Dodatno sta v PZDG, l. 20, 1980, št. 1–2, str. 95–105, objavljena še prispevka k diskusiji 26. 12. 1978 in sicer Franceta Klopčiča in Milice Kacin Wohinz (dalje, PZGD, 1980).

⁸ Rudolf Golouh: Pol stoletja spominov, IZDG, Ljubljana 1966.

⁹ Ivan Regent: Spomini, Cankarjeva založba, Ljubljana 1967; isti: Poglavja iz boja za socializem, Cankarjeva založba, Ljubljana 1960.

¹⁰ Kacin, Primorski Slovenci, str. 9, 10.

Za razliko od Kacinove se je Dušan Kermauner v svoji knjigi omejil le na nekatera, po njegovem temeljna vprašanja takratnega dogajanja. Kot prvo je analiziral vprašanje "romanja v Benetke", udeležbe slovenskih predstavnikov v misiji tržaškega Odbora za javno blaginjo 1. novembra 1918, ki je imelo za posledico izkrcaje italijanskih čet v Trstu že 3. novembra 1918, na dan sklenitve premirja z avstro-ogrsko armado. Kermauner to dejanje, o katerem so že dotlej veliko pisali in ki so mu, kot ocenjujeta Fran Zwitter in Branko Marušič, dajali prevelik poudarek,¹¹ poimenuje "vstop primorskih Slovencev v Italijo". Nasproti temu "beračenju" pomoči slovenskega narodnjaškega vodstva je postavil možnost prevzema oblasti po zgledu oktobrske revolucije in ustanovitve "delavske svobodne republike" Trst, ki naj bi tedaj bila realna. Socialisti obeh narodnosti bi tako pokazali svetu, "da Trst ni italijansko nacionalistični leglo, marveč da tam prevladuje združeno slovensko-italijansko delavstvo".¹²

V drugem sklopu, ki se deloma prekriva s prvim, se je dotaknil vprašanja politike slovenskih socialistov tik pred koncem vojne in slovenskega "narodnjaško-socialističnega" premirja v Trstu, ki naj bi teklo v "ozadju mogočnega revolucionarnega vala med ljudstvom italijanske in slovenske narodnosti", zaradi katerega so se slovenski socialisti osvobodili narodnjaškega zavezništva in se združili z italijansko socialistično (nato komunistično) stranko.¹³

V tretjem sklopu je analiziral ravnanje jugoslovanskih predstavnikov na pariški mirovni konferenci in spominski zapis Rudolfa Golouha, ki ga dolži, da je sestavil "obtožno konstrukcijo proti primorskim slovenskim socialistom". "Narodnjaškim anglofilskim iluzijam" in slepemu zaupanju v predsednika ZDA Woodrowa Wilsona naj bi podlegla tudi Kacinova.¹⁴

V četrtem delu, v katerem piše o pogrešani "konkretni akciji" za samoodločbo v Slovenskem primorju, je opozoril na t.i. primorski narodnostni boljševizem, v katerega se je "prelivalo tradicionalno rusofilstvo narodnjaškega tabora v mnogo večji meri, kakor smo si doslej to predstavljali. Z izpovedovanjem žnarodnostnega boljševizma' si je narodnjaštvo krpalo vdorne luknje, ki jih je v njegovem obzidju napravilo butanje simpatij do revolucionarne Rusije".¹⁵

V petem delu je analiziral dogajanje v času revolucionarnega vala in hkrati fašističnega divjanja poleti in jeseni 1920, v šestem pa različna stališča po priključitvi in ob razkolu italijanske socialistične stranke.¹⁶

Zaradi avtorjeve smrti v knjigi ni poglavja, ki ga je v uvodu takole označil: "Na koncu pa odpiram doslej zaprto stran v zgodovini našega revolucionarnega delavskega gibanja, kako so slovenski primorski komunisti sebe in Komunistično partijo Italije povedli proti sredi dvajsetih let k novemu stališču v narodnem vprašanju".¹⁷ Tu misli na prispevek Vladimirja Martelanca, ki se je posvetil reševanju nacionalnega vprašanja in je že sredi dvajsetih let zagovarjal načelo o samoodločbi, odcepitev od Italije in ustanovitev samostojne republike.¹⁸

¹¹ Razprava, Fran Zwitter, str. 81; Branko Marišič: Še enkrat o Kermaunerjevi knjigi, Primorski dnevnik, št. 75, 1. 4. 1979. Marušič se sprašuje: "V.../ ali resnično nimamo bolj temeljnih problemov, kakor razpravljanje o nekakšnem žvstopu' primorskih Slovencev v Italijo."

¹² Razprava, France Klopčič, str. 71.

¹³ Razprava, France Klopčič, str. 73; France Klopčič: Resno o Kermaunerjevi knjigi, Primorski dnevnik, št. 69, 25. 3. 1979 (dalje Klopčič, PD, 25. 3. 1979).

¹⁴ Razprava, France Klopčič, str. 73. Naj dodam, da se je Joža Vilfan čudil Kermaunerjevi oceni narodnjaške struje, ki je vztrajala na mirovni konferenci, zaradi osebne izkušnje s Kermaunerjem in dejal: "Na koncu konca: ta njegova knjiga ima na začetku fotografijo, kako sede Grafenauer, Kermauner in Zwitter v Parizu na mirovni konferenci leta 1946. Če bi se lahko še danes pogovarjala, bi ga vprašal: 'Kako to, dragi Dušan, kako to, da si ti sodeloval leta 1946 tako z vsem srcem, noči in dneve, pri našem delu na Pariški konferenci, ko pa bi moral vedeti, da smo se mi že maja 1945 umaknili iz Trsta in je bilo vse končano. In še potem, ko so Rusi pristali na francosko linijo, smo se ravno tako še nadalje borili in še tri dni pred zaključkom konference me je Kardelj poslal h generalnemu sekretarju konference, da sondiram teren, ali ne bi bilo mogoče Gorice dobiti, če popustimo nekaj, recimo pri Kopru', Razprava, str. 89.

¹⁵ Kermauner, Temeljni problemi, str. 6; Razprava, France Klopčič, str. 74; Klopčič, PD, 25. 3. 1979.

¹⁶ Kermauner, Temeljni problemi, str. 6.

¹⁷ Kermauner, Temeljni problemi, str. 6; Razprava, France Klopčič, str. 74.

¹⁸ Enciklopedija Slovenije, knj. 7, str. 10. Prispevki so leta 1980 kot historično dokumentacijo objavili Martelančevo razpravo Narodno vprašanja v naši politiki v Julijski Benečiji (1923–1927), datirano z 11. 11. 1933, PZDG, I. 20, 1980, št. 1–2, str. 107–129. Milica Kacin Wohinz je v isti številki objavila prispevek O Vladimirju Martelancu, str. 130–137.

Ob nastajanju knjige je z avtorjem med drugimi veliko razpravljala Joža Vilfan, ki je tedanje dogajanje spremljal kot nedorasli sin prvaka slovenskih narodnjakov v Trstu Josipa Vulfana. Največ sta razpravljala o vprašanju prenašanja izkušenj iz narodnoosvobodilnega boja med letoma 1941 in 1945 na ocenjevanje tega, kar se je kdaj prej dogajalo, in o vprašanju "vstopa v Italijo", pri čemer Kermauner ni sprejemal Vulfanove razlage, da je bilo antantofilstvo in zanašanje na antanto med primorskimi Slovenci izredno globoko in iskreno.¹⁹

Glavni pobudnik izdaje Kermaunerjeve knjige France Klopčič je v več razpravah in objavah ocenil, da bo ta knjiga "še dolgo spodbujala raziskave ter silila k iskanju neprehojenih poti in k sklepom, ki presegajo obstoječo družbeno psihologijo in ideologijo",²⁰ da je "primer, kako je treba zgodovino pisati znova s stališča marksizma", v čemer je njena "posebnost in odlika".²¹ Klopčič je poudarjal, da se skozi vso knjigo "kot rdeča nit /.../ vleče dosledno odklanjanje meščanskega nacionalizma. Zato /.../ je tudi sredstvo za naš aktualni odpor vsakemu pojavu pretiranega, zgrešenega nacionalizma."²² Bil je prepričan, da je Kermauner v zgodovinopisje bližnje preteklosti "vnesel toliko novega, toliko prodornega, predvsem marksističnega gledanja, da se bo nadaljnji razvoj tega zgodovinopisja odvijal od postojank, na katerih je omahnil Dušan Kermauner, čeprav je bil svoj čas odpisan."²³

Kot sem omenila, je bila glavna kritična ost Kermaunerjeve knjige namenjena ocenam in stališčem Milice Kacin Wohinz, "zgodovinarke", kot jo nekoliko podcenjevalno navaja Kermauner, ki naj bi, podobno kot pred tem Rudolf Golouh v svojih spominih, "skušala zriniti z zgodovinskega odra /.../ perspektivo na mednarodno socialistično revolucijo" in ki je socialistom in komunistom očitala, da so zanemarili svoje narodne naloge, ker so jim manjkala prava spoznanja narodnega vprašanja.²⁴ Zanj naj bi bila vsa njihova revolucionarna orientacija zlo, saj je zapisala, da so "napadali slovenski nacionalizem, ne da bi bili znali prisluhniti tudi njegovi pozitivni vsebini in jo uskladiti s svojim revolucionarnim delovanjem."²⁵ Kermauner je poudarjal, da bi morala socialiste presojsati po njihovi poglavitni ideji, torej "po orientaciji na mednarodno socialistično revolucijo, /.../ ki je obetala, da prinese tudi odrešitev od italijanskega imperializma po antantni zmagi podjarmljenim primorskim Slovencem". Obenem ni upoštevala "brezmočnost druge, narodnjaške alternative, namreč obežanja nekaterih praznih upov na zaželeni obrat na pariški mirovni konferenci ali pa na jugoslovansko-italijansko vojno v nedogledni prihodnosti".²⁶

Kacinova naj bi tako zastopala "nacionalistično" stališče, po katerem je treba "vse drugo zapostaviti nalogi, da se primorski Slovenci pridružijo osrednjim rojakom v Jugoslaviji", in obenem prenašala položaj iz časa med drugo svetovno vojno v čas po prvi.²⁷ V nasprotju z njo pa je Kermauner ocenjeval, da je bila v okoliščinah revolucionarnega vala v Evropi za revolucionarno delavsko in kmečko gibanje nesprejemljiva "narodnjaška zaverovanost v matično domovino", saj bi socialistična revolucija avtomatično rešila tudi nacionalno vprašanje.²⁸ Kot je menil Janko Pleterški, je Kermaunerja prav to stališče privedlo do poenostavljanja razrednega razporeda sil, saj je na eni strani videl le proletariat in na drugi "nacionaliste" obeh narodov in je tako izenačil italijanski ekspanzionistični in slovenski obrambni nacionalizem.²⁹

Milica Kacin Wohinz je v odgovorih na Kermaunerjevo kritiko ugotavljala, da Kermauner ni le strokovno razvrednotil njenega dela, ampak so njegova navajanja tudi polna političnih insinucij in etike-

¹⁹ Razprava, Joža Vilfan, str. 89.

²⁰ France Klopčič: Premalo načelna diskusija. Pogled na dosedanje kritike zadnje knjige Dušana Kermaunerja, Naši razgledi, 10. 8. 1979 (dalje Klopčič, Naši razgledi), str. 432.

²¹ Razprava, France Klopčič, str. 71, 74. Franc Rozman je ob tem pripomnil, da ga je ocena, da je ta študija primer marksističnega zgodovinopisja presenetila, "ko je pa vendar eden od osnovnih postulatov tega zgodovinopisja, da vsak problem obravnava v vsej svoji celotnosti, torej tudi družbenoekonomsko situacijo in to še predvsem. Prav v Kermaunerjevi knjigi pa je ta aspekt Trsta popolnoma neobdelan", Razprava, str. 102.

²² Razprava, France Klopčič, str. 75.

²³ Klopčič, Naši razgledi, str. 431.

²⁴ Kermauner, Temeljni problemi, str. 58.

²⁵ Kacin, Primorski Slovenci, str. 259.

²⁶ Kermauner, Temeljni problemi, str. 58; Razprava, France Klopčič, str. 75..

²⁷ Kermauner, Temeljni problemi, str. 71; Razprava, France Klopčič, str. 74.

²⁸ Razprava, France Klopčič, str. 75.

²⁹ Razprava, Janko Pleterški, str. 87.

tiranja z osnovno tendenco pokazati jo kot nacionalističnega meščanskega zgodovinarja. "V ta namen mi polaga na jezik tudi besede in misli," zapiše v Primorskih srečanjih, "ki jih nisem zapisala ali pa jih napačno razume, morda namenoma, da podpre osnovni namen - preko mojega dela dokazati, da na Slovenskem prevladuje nacionalistično meščansko zgodovino."³⁰

Pri vsebinski kritiki pa je Kacinova ugotavljala, da Kermauner ni ničesar povedal o italijanski okupacijski oblasti, kakor tudi ne o glavnem vprašanju tiste dobe – naraščanju fašističnega gibanja. Oprekala je zlasti tezi o možnosti revolucije v Trstu, ki jo je Kermauner dokazoval le s pogojniki, obenem ko je vsak poskus razumevanja ravnanja narodnjaško-meščanskega tabora ocenjeval kot "opravičevanje narodnjaštva", "nacionalistično tendenco", "nerazredno gledanje", "materinsko skrb". Meščanstvu je odvzel možnost, da bi izvajalo socialno politiko, ni pa prepoznal krščansko-socialne struje, ki je tudi s socialnim programom pritegnila slovenske kmečke množice.

Kacinova je ocenjevala, da so temeljni problemi primorske politične zgodovine v dvajsetletju pod Italijo: okupacijski režim, pozneje fašistični s svojo tipično raznarodovalno politiko; odpor slovenske narodne skupnosti do raznarodovitve; razredni boj z vidika reševanja nacionalnega vprašanja. Ob tem je poudarila: "Ko gre za nacionalno manjšino, ki ji je prisojena raznarodovitev oz. eliminacija, je temeljno vprašanje bitka za obstoj te manjšine, brez katere tudi razredna bitka nima podlage." Socialisti so izgubljali vpliv prav zato, ker narodnega programa niso imeli.³¹

O Kermaunerjevi knjigi, zlasti o njegovem kritičnem vrednotenju drugih avtorjev, so med drugim razpravljali na članskem sestanku Zgodovinskega društva za Slovenijo 21. decembra 1978³² in na sekciji Marksističnega centra CK ZKS za vprašanja zgodovinoisja³³ 26. decembra isto leto, na kateri je sodelovala večina vidnih slovenskih zgodovinoispecev novejšje dobe.³⁴ Po mnenju Franca Rozmana je sekcija to vprašanje uvrstila na dnevni red, ker je Kermaunerjeva knjiga, v veliki meri po zaslugi Franceta Klopčiča, "ki se je s knjigo povsem poistovetil /.../ postala pravi šibolec za ločevanje med marksističnim in meščanskim v slovenskem zgodovinoisju".³⁵ V razpravi na sekciji naj bi ocenili, ali je Kermaunerjeva kritika utemeljena ali pa je netovariška in žaljiva; ali je avtor uporabil vse gradivo, ki je zgodovinarjem na voljo, da je prišel do številnih drugačnih razlag kot avtorji, katerih stališča zavrača; katere njegove razlage ne ustrezajo zgodovinski resnici; kateri temeljni problemi primorske politične zgodovine v letih 1918–21 so še vedno ostali neraziskani oziroma odprti; katere Kermaunerjeve utemeljitve je treba sprejeti in kakšnih napak se je potrebno v slovenskem zgodovinoisju izogibati.³⁶

Z izjemo Franceta Klopčiča so vsi zgodovinarji³⁷ podprli bolj umirjeno in trezno vrednotenje Milice Kacin Wohinz.³⁸ Branko Marušič je kot tako izpostavil tudi njeno interpretacijo slovenske udeležbe v

³⁰ Razprava, Milica Kacin Wohinz, str. 76; ista: Opombe h knjigi Dušana Kermaunerja, Primorska srečanja, št. 15, 1979, str. 136–143. Naj ob tem dodam, da je bila Milica Kacin Wohinz za razliko od Dušana Kermaunerja članica Zveze komunistov Slovenije. Dejstvo, da ni bil član ZKS, pa seveda ne pomeni, da ni ostajal komunist in protifašist, ki je zaradi svojega prepričanja skoraj devet let preživel po zaporih in taboriščih. Marjan Britovšek ocenjuje, da je Kermauner kot eden od revolucionarnih komunistov tudi v knjigi zastopal stališča, ki so bila skupna komunistom njegove generacije, polnim revolucionarnega entuziazma. Tudi njegova konstrukcija dobe in vloge delavskega gibanja je koreninila v teh predstavah, Razprava, str. 85.

³¹ Razprava, Milica Kacin Wohinz, str. 76–81.

³² Uvodno predavanje z naslovom Primorska ob razpadu Avstro-Ogrske je imel Branko Marušič. Objavljeno v Branko Marušič: Primorski čas pretekli, Lipa, Koper 1985 (dalje Marušič, Primorski čas pretekli), str. 199–218.

³³ Sekcija je imela v programu obravnavanje idejnih vprašanj slovenskega zgodovinoisja, medtem ko je organizacijska vprašanja prepuščala drugim pristojnim organom.

³⁴ Celotna vsebina je objavljena v Razprava. Stenogram hrani Arhiv Republike Slovenije, I, f. Marksistični center CK ZKS, š. 66, magnetogram 3. seje sekcije za vprašanja zgodovinoisja. Pregled objav je v Marušič, Primorski čas pretekli, str. 218.

³⁵ France Rozman: Zadnja razprava Dušana Kermaunerja, Naši razgledi, 11. 5. 1979 (dalje Rozman, Zadnja razprava), str. 261.

³⁶ Razprava, Ivan Križnar, str. 69, 70.

³⁷ Kermaunerjevo kritiko je podprl tudi politični delavec in novinar Stane Vilhar, Razprava, str. 101–103. Milica Kacin Wohinz mu je odgovorila v PZDG, 1980, str. 100–105.

³⁸ Franc Rozman je razpravo na sekciji ocenil kot plodno, trezno in dobro pripravljeno, Rozman, Zadnja razprava.

delegaciji Odbora za javno blaginjo, v kateri je zapisala: "Vzroke za odhod delegacije v Benetke torej lahko precej zanesljivo iščemo predvsem v političnih hotenjih italijanskih nacionalcev in v težnji slovenskih narodnjakov, da preprečijo njihove namere in da rešijo, kar se bo rešiti dalo." Poudaril je, da moramo biti pri ocenjevanju preteklih dejanj "pravični sodniki in ne krvi željni rablji".³⁹

Fran Zwitter je oporekal Kermaunerjevi tezi, da so Jugoslovani na pariški mirovni konferenci žrtvovali Primorje, saj so se borili do konca konference, čeprav so bile po objavi Wilsonove črte aprila 1919 objektivne možnosti rešitve mejnega vprašanja le med Wilsonovo črto kot maksimumom, kar bi dobila Jugoslavija in črto londonskega pakta z Reko, kar je bil italijanski maksimum.⁴⁰

Janko Pleterski je ocenjeval, da je Kermaunerjeva knjiga zgrešila cilj, ker na eni strani knjiga Milice Kacin Wohinz prvenstveno ne obravnava vprašanja revolucije, na drugi strani pa se tudi Kermauner sam tega vprašanja ni lotil celovito in temeljito in "smo tako po njegovi knjigi še vedno brez tiste obdelave tega vprašanja, ki bi šele dovoljevala takšne dokončne in najvišje sodbe, kakršne on izreka". Obenem ko je zahteval razumevanje za takratno ravnanje socialistov in njihovega revolucionarnega namena, je Kermauner pozabljal, da mora imeti zgodovinar enako razumevanje za vse politične subjekte, torej tudi za meščanstvo, "ki ga je treba 'razumeti' iz njega samega, na samo iz kritike njegovega razrednega oponenta."⁴¹

Karel Šiškovič je kritično poudaril, da je Kermaunerjeva knjiga "ena sama obtožba slovenske buržuazije in socialdemokratskih reformistov", ki sta bila in z njima nacionalno antiitalijansko gibanje objektivna zaveznika delavskega gibanja. In nadaljuje: "Tedanje vodstvo je bilo v tem pogledu slepo in slep je tudi Dušan Kermauner." Obenem je popolnoma pozabljal na fašistično gibanje, ki je bilo v Trstu in kasneje na Primorskem in v Istri udarna sila proti delavskemu gibanju in slovenski ter hrvaški narodnosti kot celoti. Pozabiti na to dejstvo, pa je pomenilo "izkrivljati sliko tedanjega časa".⁴²

Zgodovinarji so bili enotni tudi v oceni, da sta Kermauner in Klopčič prestopila meje strokovne kritike, da je njuno ravnanje politično in obenem žaljivo in da ni bil diskvalificiran le "znanstveni, politični in moralni lik" Milice Kacin Wohinz, ampak tudi slovenskih zgodovinarjev, učencev ljubljanske univerze, kot je zapisal France Rozman, "tistega zgodovino-pisja, ki je dobilo številna nedeljena priznanja naše družbe".⁴³ Karel Šiškovič pa je poudarjal, da ne gre le za hlad do narodnjaško usmerjenega zgodovino-pisja, ampak tudi za odklanjanje pravice do kritičnosti tistim marksističnim zgodovinarjem, ki se "ne zadovoljujejo več z napisanimi dogmami in shemami in stalno iščejo, da bi bolje osvetlili sedanost in preteklost, postavljajoč v dvom celo tiste žresnice", ki so veljale za imobilne, večne in pravoverne. /.../ V tem smislu odklanjam omenjene epitete, ki naj bi pomenili: če se z nama (Kermaunerjem in Klopčičem, op. N.T.) ne strinjaš, si 'narodnjaško' usmerjen in to v slabem smislu besede."⁴⁴

Vprašanje, v kakšni obliki bi knjiga izšla, če smrt ne bi prehitela avtorja, koliko je torej tekst Kermaunerjev, koliko pa je vanj vpletena Klopčičeva interpretacija in tudi način pisanja, ki je mestoma žaljiv, je predmet analize teksta, ki presega namen tega pisanja. Ostaja tudi vprašanje, če bi Kermauner svoj tekst sploh objavil. Joža Vilfan je izjavil, da je vse od leta 1974 s Kermaunerjem razpravljal o teh vprašanjih in da je le-ta sčasoma spremenil stališče, tako da ni več toliko nasprotoval Kacinovi kot Ivanu Regentu. Malo pred smrtjo pa mu je dejal, da bi sicer moral končati knjigo, a da se mu ne da. Vilfan je zato sklepal, "da mu tole na kraju ni posebno ležalo".⁴⁵ Tudi Franc Rozman je zapisal, da je nad knjigo presenečen, ker je

³⁹ Branko Marušič: O koncu prve svetovne vojne na Primorskem. Misli ob Kermaunerjevi knjigi Temeljni problemi primorske politične zgodovine (zlasti v letih 1918–1921), Primorski dnevnik, št. 307, 31. 12. 1978.

⁴⁰ Razprava, Fran Zwitter, str. 82.

⁴¹ Razprava, Janko Pleterski, str. 85–87.

⁴² Razprava, Karel Šiškovič, str. 96–100.

⁴³ Rozman, Zadnja razprava. Karel Šiškovič: "Vzeti v roke knjigo Milice Kacin Wohinz in jo po vsej sili hoteti postaviti na zatožno klop, je /.../ politično dejanje", Razprava, str. 100; Dušan Nečak: "Moje osebno mnenje je, da je ta knjiga, ta spis, vendarle pisan netovariško kritično in da je tudi v določenih kategorijah in v določenih izrazih osebno žaljiv, vsaj kar zadeva polemiko s tovarišico Milico Kacin Wohinz", Razprava, str. 106; Branko Marušič: "Zgodovina ni agitka za dnevno uporabo, kjer moreš z različnimi sredstvi publicističnega besednjaka kar najbolj dotolči svojega nasprotnika. Zgodovino-pisje je nekakšna tehtnica in te prestare resnice ne more žprevrčati niti žvsaka sveža misel, marveč jo lahko le potrjuje", Še enkrat o Kermaunerjevi knjigi, Primorski dnevnik, št. 75, 1. 4. 1979;

⁴⁴ Razprava, Karel Šiškovič, str. 96.

⁴⁵ Razprava, Joža Vilfan, str. 89.

Kermaunerja doživljal kot znanstvenika zavidljivega formata, ki je strpno in kritično diskutiral o različnih vprašanih slovenskega in mednarodnega delavskega gibanja minule dobe.⁴⁶ Naj k temu v razmislek povzamem le del zanimive in zelo kritične ocene o uvodnem in zaključnem poglavju knjige Franceta Klopčiča *Velika razmejitev*, ki jo je Dušan Kermauner 17. decembra 1968 poslal direktorju IZDG Bogdanu Osolniku kot zaupno pismo.⁴⁷

Kermauner je menil, da bi Klopčič storil najbolje, če bi prikaz čim bolj omejil na “naštevaje golih dejstev, na suho faktografijo” in ga otresele svojih “razčlemb” in “stališč” ter “ugotavljanja družbenih zakonitosti”. Raziskovalec bi se moral poglobiti tudi na čas pred nastankom komunistične partije, “moral bi razpravljati tudi o socialdemokraciji kot skupni delavski stranki in o vsej problematiki, ki je bila vezana z njeno vlogo.” Pomanjkljiva je bila tudi omejitev le na jugoslovansko Slovenijo. Kritičen je bil tudi do “patetične deklamatorike”, ki ne sodi v zgodovinsko obravnavo. Poudarjal je, da je potrebno dogajanje obravnavati takšno, kot je bilo, ne pa nekega “fiktivnega dogajanja”.

Odklanjal je tudi Klopčičevo stališče, da je zgodovina dala prav boljševikom, saj “kot zgodovinar lahko le rečem, da so boljševiki obrnili kolo zgodovine po svoji zamisli in izbrisali menjševike iz ruskega prostora, da pa je v drugi Evropi, kjer ni bilo boljševikov, ‘objektivan stvarnost’ ostala kapitalistično-meščanska, postala pozneje deloma fašistična in še pozneje tudi protifašistično meščanska – razen pri nas, kjer smo podobno boljševikom obrnili kolo zgodovine /.../”.

V nadaljevanju je Kermauner ocenjeval, da gre pri Klopčiču za nerazumevanje v “‘kritiki’ slovenske buržuazije, češ da bi rajši ‘žrtvovala celo del nacionalnih koristi’, kakor da bi – čujte! – ‘želela spopada z imperialističnimi silami zahodne Evrope’ zaradi tega, ker ‘so ji jemali slovensko Primorje’. Saj je prav kritizirati slabosti in napake buržuazije, toda nekaj pameti mora biti v kritiki, če naj gre v svet natisnjena črno na belem! Jalovo in nezgodovinarsko je zatrjevanje, da bi se bila meščanska oblast ‘kaj hitro skrhala oziroma sesula’ – ‘v primeru vojnega zapleta s sosedi – Italijo in Avstrijo.’ Z Avstrijo je vendar bil vojni zaplet leta 1919, pa se meščanska oblast zaradi njega ni ne sesula ne skrhala. Ne gre takšen obračun postavljati zraven evidentnega, da bi ‘socialna revolucija v osrednji Evropi in Italiji’ docela spremenila položaj in pač ‘omogočila revolucionarnim silam zmagovit juriš’ pod predpostavko, da bi resna revolucionarna organizacija te sile povedla v boj.”

Kermauner je tudi zapisal: “Na mesto zgodovinskega prikaza vloge in razvoja socialne demokracije stopa /.../ njeno moralno strmoglavljenje v pekel./.../ Moralna oznaka, da so z odločitvijo za vojno politiko svojih vladajočih razredov ‘izdali delavski razred in socializem’, ne spada v današnji zgodovinski spis. Zgodovina je dolžna raziskati nagibe za njihovo odločitev, da se pridružijo vladajočim razredom v imenu ‘obrambe domovine’; pisec pa je rajši izbral očitno neustrezno formulacijo, da so se odločili – ‘za bratomorni boj ljudstev’! /.../ Kakor sem že zapisal, se je razcep (v socialni demokraciji, op. NT) razlikoval od dežele do dežele. Pri piscu, ki nanj ne gleda kot zgodovinar, pa se spreminja v nekaj podobnega tisti delitvi na sodni dan med preklete (nekomuniste) in zveličane komuniste. /.../ Piščevo pisanje o KP označuje predvsem odsotnost kritičnega pogleda nanjo, ki jo skratka le – moli kot ‘presvetlo evharistijo’! Tragika v tem je, da takšnih molilcev ne bo več našel, ker bodo z njim izumrli! V to smer ne more iti zgodovino pisje delavskega gibanja, če naj bi sploh bilo plodno. Po moji sodbi brez sistematičnega vključevanja tega zgodovino pisja v narodno zgodovino sploh ne more biti njegovega napredovanja.”⁴⁸

Marsikdo, ki pavšalno gleda ne slovenska (jugoslovanska) “svinčena” sedemdeseta leta, je verjetno ob takem poteku razprave presenečen. Zgodovinarji in preko sekcije za zgodovino pisje Marksističnega centra CK ZKS na nek način tudi takratne oblasti namreč niso podrli Kermaunerjeve “marksistične”, ampak “meščansko-nacionalistično” knjigo Milice Kacin Wohinz. Kot je leta 2000 zapisal Branko Marušič, je bila polemika o “razrednem” in “narodnjaškem”, ki jo je sprožil Dušan Kermauner, eno zadnjih dejanj marksistične historiografske kritike pri nas.⁴⁹ Sama menim, da problem takratnih zgodovinskih raziskav

⁴⁶ Rozman, *Zadnja razprava*.

⁴⁷ France Klopčič: *Velika razmejitev*. Študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1969. Iz objavljenega teksta je razvidno, da je Klopčič Kermaunerjevo kritiko v veliki meri upošteval.

⁴⁸ Kopija Kermaunerjevega pisma Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, 17. 12. 1968, je ohranjena v Arhivu Republike Slovenije, I, f. CK ZKS, članski dokumenti, mapa France Klopčič.

⁴⁹ Marušič, PNZ, str. 29.

ni v vsebini raziskanega in napisanega,⁵⁰ ampak v manjku tistega, česar se iz različnih razlogov, velikokrat zaradi nedostopnosti arhivskih virov, pa tudi zaradi oportunitizma in neke vrste samocenzure ni raziskovalo. V tem je velika praznina, ki jo moramo zgodovinarji šele zapolniti. S tem ne zanikam, da je bila dikcija v zgodovinoisju deloma tudi prilagojena tedanjemu socialističnemu izrazoslovju in da takrat izdana dela niso potrebna revizije, ki pa je ne prinaša le novi čas, ampak tudi nova spoznanja in nove generacije.

Ta razprava nam tako med drugim tudi dokazuje, da je slovensko zgodovinoisje t.i. ljubljanske šole s profesorji oddelka za zgodovino, naj omenim le akademika Frana Zwitterja in Boga Grafenauerja, v veliki večini strokovno korektno in znanstveno odgovorno opravljalo svoje delo.⁵¹ Zato temeljna dela vidnih slovenskih zgodovinarjev, med njimi nedvomno tudi tri monografije Milice Kacin Wohinz, ostajajo. Nenazadnje je bila Milica Kacin Wohinz za celotno življenjsko delo leta 1998 imenovana za ambasadorko znanosti Republike Slovenije.

Nevenka Troha

⁵⁰ S tem ne zanikam dejstva, da pa je v teh letih izšlo več del, ki so pisana izrazito enostransko. Je pa dejstvo, da so to v veliki večinoma teksti "priučeni" in ne profesionalnih zgodovinoiscev.

⁵¹ Mimogrede, v tem okviru je pripomba Nadje Maganja ob referatu Zdenka Čepiča na posvetovanju Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem, ki ga umešča v sedemdeseta leta, zgrešila svoj namen, Primorski dnevnik, 4, 5. 2001.

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

350-letnica praznovanja Vestfalskega miru

Dne 24. oktobra 1998 so ob prisotnosti visokih državnih in monarhičnih predstavnikov držav podpisnic v Osnabrücku in Münstru slovesno praznovali 350-letnico podpisa sklenitve vestfalskega miru (Westfälische Friede). Mirovni dokument so takrat podpisali: v protestantskem mestu Osnabrück zastopnika rimskega cesarja nemške narodnosti Ferdinanda III. in predstavnik švedske kraljice Christine; v katoliškem mestu Münstru pa zastopniki francoskega kralja Ludvika XIV. ter predstavniki nemških deželnih knezov in državnih stanov.

V spomin na ta dogodek so pripravili obsežno razstavo *1648 – Vojna in mir v Evropi*. To je bila velika enciklopedična razstava v obeh mestih, ki se je ponašala s 1260 eksponati, izposojenih iz muzejev, cerkva in arhivov cele Evrope in obeh Amerik.¹

Z mirovnim dokumentom 1648 se je končala 30-letna vojna (1618–1648) v Evropi, ki se je odvijala med protestanti in katoliki, ter njihovimi zavezniki za versko in teritorialno nadvlado. Začetni spor med cesarjem in češkimi stanovi se je razvil v vojno med Habsburžani avstrijske in španske veje, papežem kot zastopnikom protireformacije in volilnim knezom Maksimiljanom Bavarskim kot predstavniki katoliške lige, proti protestantom, katerim je prišla na pomoč Danska. Nato je sledila intervencijska vojna Švedov proti nadvladi cesarstva na nemškem severu, nakar je v vojno vstopila še Francija, ki se je bala teritorialne vkladitve s strani Avstrije in Španije. Istočasno pa je potekala še osvobodilna vojna Nizozemske proti španski zasedbi.

Ta prva vsesplošna vojna v zgodnjem novem veku je pobrala domnevno kar 40% prebivalcev srednje Evrope ter opustošila veliko pokrajin in mest.

Po odcepitvi Portugalske od Španije leta 1640, kar je imelo za posledico gospodarsko oslabitev španske dežele, je katoliška aliansa uvidela, da iz te dolgoletne vojne ne more nihče iziti kot zmagovalec, ter zato privolila na pogajanja z nizozemskimi nasprotniki. Temu sklepu so sledila preliminarne pogajanja v Hamburgu, katere je vodil odlični diplomat Janez Vajkard pl. Auersperg, kjer so določili Osnabrück in Münster za mesti, kjer naj bi pogajanja potekala; istočasno so postavili tudi osnovna merila za oblikovanje mirovne pogodbe.

V obeh kongresnih mestih se je leta 1644 zbralo 176 pooblaščenih poslancev, ki so v diplomatskem tonu razpravljali o pogojih za sklenitev miru. Prvotno so se pogajalci ukvarjali s protokolarnimi normami, npr. določitev hierarhičnih mest med predstavniki, kako se bodo titulirali, kdo se prvi odkrije, kdo ima prednost pri sprejemih; takšne norme so še danes v rabi pri diplomatih. S svojimi sijajnimi nastopi, prazničnimi oblačili in kultiviranim obnašanjem, so poslanci hoteli poudariti dostojanstveno stopnjo svojega regenta, ter se trudili, da ga najbolj častljivo predstavljajo. Po določitvi teh protokolarnih norm so prešli na reševanje vsebinskih problemov. Delegacije niso nikoli zasedale skupno v plenumu, pogajali so se v majhnih skupinah in se zelo redko pogovarjali med seboj. Pogajanja so se pretežno odvijala preko posrednikov, ki so si izmenjevali pisana sporočila. Pogajanja so bila dolga in naporna. Ker so bili poslanci le posredovalci svojih vladarjev, sami niso mogli odločati in so bili brez polnomočja. Njihovo delovanje je bilo reducirano na izmenjavo depeš z doseženimi stališči, ki so jih potem pošiljali svojim suverenom v vpogled in odobritev. Tako so bili kurirji stalno na poti med Dunajem, Madridom, Parizom in Stockhol-

¹ Klaus Bußmann, Heinz Schilling (izd.), 1648 Krieg und Frieden in Europa, 26. Europaratsausstellung, Ausstellungskatalog, Münster – Osnabrück 1998.

mom. Čakanje na odgovore in nadaljnje inštrukcije je trajalo dolgo časa in zahtevalo veliko potrpljenja. Tako je pošta v Stockholm potovala dva tedna, v Madrid pa štiri tedne. Šele po treh letih je uspelo poštenu podjetju Thurn-Taxis bolje organizirati transport korespondence. Med temi dolgoročnimi pogajanjimi pa so boji potekali naprej in vsaka stran je upala, da si bo medtem na bojišču izborila boljšo pogajalsko pozicijo.

Po štirih letih je uspelo odposlancem skleniti mirovno pogodbo med cesarjem in Švedsko ter Francijo. Ta zgodovinski dokument je bil sklenjen 24. oktobra 1648.² Pred tem pa je bila že 15. maja 1648 sklenjena mirovna pogodba med španskim kraljem in Nizozemsko. Sklenitvi miru so sledili praznični dnevi z mašami in gledališkimi predstavami, ki so trajali do februarja 1649. 18. februarja 1649 so delegacije izmenjale ratificirane mirovne dokumente, temu je sledilo zaključno praznovanje z velikim ognjemtom, kot simbolom takratnega baročnega časa.

Mirovna pogodba je postala velik medijski dogodek. Natiskano je bilo veliko letakov *Instrumenta Pacis* v originalnem latinskem besedilu z nemškim prevodom. Raziskovalcem je do sedaj znanih kar 25 različnih letakov, ki so bili tiskani na nemškem govornem prostoru. Poleg teh letakov je bilo objavljeno veliko pesmi in drugih literarnih del na to tematiko in skovanih veliko novcev ter medalj. Naslikanih je bilo tudi mnogo slik portretov udeležencev in alegoričnih podob boginje miru.

Zbranim poslancem v Münstru in Osnabrücku, ki so delali za sklenitev miru je potrebno izraziti priznanje za njihovo vztrajnost, spretnost, modrost in iznajdljivost na kongresu, ki so končno le privedle do zaželenega uspeha – splošnega in stalnega miru. Podpisniki mirovne pogodbe so si priznali vsestransko enakopravnost treh religij (katoliške, protestantske, reformirane-kalvinistične) in se obvezali, da se bodo trudili za ohranitev miru, da bodo v bodoče konflikte reševali po mirni poti in da ne bodo več vodili verskih vojn. Določena je bila tudi delitev ozemlja in verskih pravic, ter okrepitev moči posameznih deželnih knezov. Cesar Ferdinand III. se je moral odpovedati svojemu vplivu nad določenimi teritoriji in drugim kompetencam na račun nastanka nove evropske državne skupnosti in novega ravnotežja med vodilnimi silami. Vestfalski mir markira zgodovinsko cezuro in predstavlja začetek novega mišljenja. S tem dokumentom je bil ustvarjen pravilnik norm, ki so postale osnovni temelj za nastanek suverenih držav in držav.

Ta zgodovinski dogodek je pomemben tudi za slovensko zgodovino, saj izhaja nekaj udeležencev v 30-letni vojni in pripravah za mir s Kranjske in Štajerske. Poslanika avstrijskega cesarja na mirovnih pogodbah v Osnabrücku sta bila grofa Janez Vajkard pl. Auersperg, katerega je kmalu zamenjal Janez Maksimilijan pl. Lamberg,³ ki je pogajanja vodil do kraja in je tudi prvi podpisnik vestfalskega miru.

Eckhard grof Auersperg, polkovnik konjeniškega regimenta, komornik nadvojvoda Leopolda Viljema, guvernerja Nizozemske in velikega mojstra nemškega reda, se je odlikoval leta 1646 v vojni s Francijo.⁴

Grof Valter Leslie, posestnik gradu Ptuj, se je udeleževal v vojni, leta 1634 je celo sodeloval pri umoru vojvode Wallensteina, kar mu je prineslo hitro napredovanje.⁵ Grof Leslie je bil kot član delegacije navzoč v Osnabrücku.⁶

² Papeški nuncij Fabio Chigi (po vrnitvi iz Münstra je ta učeni humanist postal papež Aleksander VII.) je deloval kot mediator pacis pri več kot 800 konferencah, vendar le med katoliškimi silami, mediatorsko vlogo med protestanti pa je prepustil svojemu pomočniku Benečanu Alviseju Cantariniju. Njuna vloga je bila vzpodbujanje pripravljenosti k miru in obramba cerkvenih in verskih pravic. Kot mediatorja sta bila zasluzna, da je sploh prišlo do zaključka mirovne pogodbe. Kot diplomat kurije pa je bil Chigi neuspešen, ker mu ni uspelo preprečiti sekularizacije osmih nemških škofij in razpada srednjeveških cerkvenih in verskih norm. Zato iz razočaranja in bridkosti, ker je po njegovem mnenju katoliška cerkev preveč izgubila na moči in vplivu, ni hotel podpisati mirovne pogodbe.

³ Herta Hageneder, *Diarium Lamberg 1645–1649*, Münster 1986. Dnevnik Lamberga vsebuje okvirne, splošne podatke o pripravah in potovanju v Osnabrück in nazaj, ter zapiske o bivanju v Osnabrücku in Münstru, ki so le formalnega značaja. Stereotipno vnaša dnevno podatke o obiskih pri znanih ljudeh, srečanja z diplomati, cerkvenimi dostojanstveniki in notice o vremenu, nikoli pa ne omenja vsebin razgovorov in korespondence.

⁴ Milena Uršič, Jožef Kalasanc Erberg in njegov poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske, Ljubljana 1975, str. 110.

⁵ Srečanje z Jutrovim na ptujskem gradu, Razstavni katalog, Pokrajinski muzej Ptuj, Ptuj 1992, str. 113.

⁶ Lamberg omenja v svojem dnevniku obiske pri družini Leslie v Osnabrücku. Glej op.3.

Janez Vajkard pl. Auersperg (1615–1677) izhaja iz stare kranjske plemiške rodbine, rojen v Žužemberku staršem Dietrichu in grofici Sidoniji Galler pl. Graffenweg. On in njegova brata so bili deležni dobre latinske vzgoje v Ljubljani; okoli 1630 je bil poslan v jezuitski kolegij v München z namero, da se pripravi na diplomatsko kariero. Temeljito pripravljen za državno službo z znanjem latinščine, italijanščine in španščine je leta 1637 stopil v cesarsko službo. S svojim znanjem in vedenjem si je kmalu pridobil zaupanje mladega cesarja Ferdinanda III. in njegovih svetovalcev, posebno se je priljubil španskim predstavnikom na dvoru. Bil je zelo sposoben diplomat in visoka osebnost na cesarjevem dvoru. Kasnejšemu rimskemu kralju Ferdinandu IV. je služil kot visoki dvorni učitelj, od leta 1655 je bil prvi tajni svétnik, državni minister in svetovalec cesarja Ferdinanda III. (1637–1657) ter svetovalec cesarja Leopolda I. (1658–1705). Kot diplomat je bil 1641 poslan na razgovore v Hamburg, leta 1643 pa kot zastopnik rimskega cesarja Ferdinanda III. v Osnabrück. Za zasluge pri opravljanju visokih državnih funkcij je bil leta 1653 povzdignjen v državnega kneza, leto kasneje je dobil v fevd šlezjski Münsterberg in Frankenstein, kar mu je prineslo naziv vojvode obeh fevdov. Španski kralj Filip IV. mu je podelil tudi visoko odlikovanje – vitez zlatega runa.⁷ Kot prvi minister je sklenil leta 1668 tajno pogodbo s Francijo o delitvi Španije. Auersperg je imel zaradi svojega častihlepnega in občutljivega značaja vedno več nasprotnikov na dvoru, posebno po smrti svojega varovanca Ferdinanda IV. leta 1654, ter je zato želel leta 1667 postati kardinal. V tej zvezi je prosil odposlanca Gremontilla, da bi francoski kralj Ludvik XIV. posredoval pri papežu za njegovo kandidaturo za kardinala. V zameno bi on pomagal francoskemu kralju pri mirovni poravnavi glede delitve španske dediščine.

Kneza Lobkowitz in Auersperg sta vodila avstrijsko politiko, obenem pa sta si bila rivala. Cesar Leopold I. se ni mogel odreči nobenemu, z Lobkowitzem ga je vezala prijateljska naklonjenost, brez Auersperga pa zaradi njegovih velikih izkušenj in političnega znanja ni mogel shajati. Papež je pri izbiri kardinala odločil samovoljno, cesar ni bil vpleten v izbiro, kar je na dunajskem dvoru povzročilo veliko nezadovoljstvo, predvsem pri Auerspergu, ki je celo zahteval, da se papežev nuncij izžene z dvora. Rimski kurija ga je imela za glavnega hujskača proti Rimu in začela še sama spletkariti proti njemu. Kmalu za tem so Španci izvedeli za njegovo sodelovanje s Francijo in poslali kurirja na Dunaj s pritožbo zoper Auersperga. Ta pritožba in Auerspergovo prosjačenje pri francoskem kralju za posredovanje pri papežu za kardinalsko mesto, je izzvalo pri cesarju in njegovih svetovalcih, Lobkowitzu, Lambergu in Hoherju veliko nezadovoljstvo. Zato so sklenili, da Auersperga politično žrtvujejo, da ga odpustijo iz službe in izženejo z dvora v Wels. Knez Auersperg je leta 1669 izgubil politično igro, glavni vzrok za njegov padec, kot je sam pravilno ocenil, pa je bila tajna delilna pogodba glede Španije, ki jo je izdelal s Francozi. Cesarjeva politična kalkulacija je zahtevala, da mora Auersperg zapustiti politični oder, zato je bil suspendiran s prepovedjo, da ne sme voditi nobene politične korespondence. V javnosti so razširili novico, da je vzrok padca le Auerspergovo hlepenje po kardinalskem klobuku. Ker tega namena ni opustil, ter vodil korespondenco z vplivnimi ljudmi, kljub izrecni prepovedi cesarja, je cesar 1670 umaknil nominacijo za kardinala, istočasno pa mu tudi ustavil plačilo penzije. Vse prošnje Auersperga in njegovega brata Volfa Engelberta pri cesarju za razjasnitev zadeve in za vrnitev na dvor so bile neuspešne. Edino, kar mu je uspelo, je bilo dovoljenje, da se iz Welsa, kraja eksila, lahko preseli na rodno Kranjsko. Auersperg je ostal lastnik vseh svojih posesti in tudi njegovi otroci (tri hčerke, trije sinovi) niso utrpeli nobene ovire pri svojih karierah.⁸

Po smrti svojega brata Volfa Engelberta pl. Auersperga (1610–1673),⁹ kranjskega deželnega glavarja, postane Janez Vajkard leta 1673 dedič njegovega premoženja, dvorca v Ljubljani in grofijskih posesti Kočevje in Žužemberk, kjer leta 1677 umre. Knez Janez Vajkard pl. Auersperg je bil eden najuglednejših in sposobnih državnikov svojega časa, s to oceno so se strinjali prijatelji in tudi njegovi sovražniki. S svojim političnim delovanjem je dvignil ugled cesarjev Ferdinanda III. in Leopolda I. in po njegovi zaslugi je habsburški avstrijski dvor ostal še nekaj časa vodilna sila v Evropi. Njegovo bogato življenje je bilo

⁷ Allgemeine deutsche Biographie, Bd. 17, Berlin 1969, str. 589; Slovenski biografski leksikon, zv. 1, Ljubljana 1923/32, str. 19 sl.

⁸ Grete Mecenseffy, Im Dienste dreier Habsburger, Leben und Wirken des Fürsten Johann Weichard Auersperg (1615–1677), Wien 1938.

⁹ Milena Uršič, o.c., str. 193. Portreti Auerspergov in Lamberga so viseli z ostalimi portreti znamenitih Kranjcev v Dolski graščini Erbergovih. V 19. stoletju so prešli v cesarjevo privatno knjižnico na Dunaju.

polno delovne vneme, znanja, moči in časti, povezano z železno voljo, živel je po motu znanje je moč. Njegov nagon po visokih službenih mestih, časteh, moči in sijaju, ga je oviral, da ni bil ljubezniv in prijazen v občevanju z ljudmi. Bil je direkten, svojih misli ni mogel prikriti in tudi njegovo strmenje po kardinalskem mestu je smatral le kot nagrado za svoje zaslužno vodenje politike v hiši Habsburg.

Kneza Auersperga, tega kompetetnega diplomata, ki se je mudil od avgusta 1643 v Osnabrücku kot zastopnik cesarjeve delegacije na pripravah za sklenitev mirovne pogodbe, je odpoklical cesar septembra 1644 nazaj na dvor, kjer je prevzel funkcijo dvornega vzgojitelja kasnejšega kralja Ferdinanda IV. Na njegovo mesto je prišel Janez Maksimilijan pl. Lamberg (1608–1682), ki je bil povprečen diplomat, drugače pa pravi baročni predstavnik te dobe, popolni plemič – cortegiano, ki se je strogo držal cesarskih navodil in norm španskega dvornega ceremoniala. Kot vdan in priden podanik je bil molčeč človek, ki se je trudil ostati izven dvornih intrig. Zato ga je cesar zelo cenil, ga imenoval za svojega prvega ministra (1675–1682), ga nagradil z visokimi funkcijami in ga s tem naredil za enega od najvplivnejših državnih uradnikov tistega časa na Dunaju.

Janez Maksimilijan Lamberg (1608–1682), svobodni gospod Ortneka je izhajal iz stare kranjske plemiške družine.¹⁰ Njegov oče Jurij Žiga pl. Lamberg se je leta 1579 preselil na posesti v Zgornji in Spodnji Avstriji in postal deželni glavar Spodnje Avstrije. Kasneje je postal višji ceremonijalni mojster cesarice Ane. Po vzoru takratne vzgojne šolske norme za plemiče je šel na kavalirsko pot, ki ga je vodila v Italijo, Španijo in Francijo. Leta 1628 je imatrikuliran na univerzi Siena, leto kasneje pa v Peruggi. Po vrnitvi je stopil v službo na dvoru. Bil je poslanec na državnem zboru v Regensburgu. 1641 je bil povzdignjen v državnega grofa ter postal 1643 polnomočni cesarjev minister in odpotoval v Osnabrück. V letih 1653–1660 je bil poslanik v Španiji, kjer je prejel od španskega kralja Filipa visoko odlikovanje – postal je vitez zlatega runa. Leta 1661 je postal Lamberg deželni komornik v nadvojvodini Avstriji, 1662 pa se je ta funkcija razširila še na Kranjsko deželo s Slovensko marko.¹¹ Grof Lamberg je na mirovnem kongresu kot cesarjev zastopnik posredoval od 1644 do 1649.

Predno je Lamberg zapustil Vestfalijo, se je meseca marca 1649 podal z družino in majhnim spremstvom na Nizozemsko, kjer si je ogledal znamenita mesta kot sta Amsterdam in Antwerpen. Po vrnitvi z Nizozemske je 13. aprila zapustil Münster in odpotoval v Nürnberg, kjer se je pogajal o pogojih za uresničitev sklepov mirovne pogodbe. Junija 1649 je prispel na Dunaj, kjer se je končala njegova najpomembnejša misija. Bil je podpisnik *Instrumentum pacis Osnabrugense*, katerega je 15. junija 1649 v privatni avdienci izročil cesarju Ferdinandu III. in ki se še danes nahaja v Hišnem, dvornem in državnem arhivu na Dunaju.

V Nürnbergu so maja 1649 sklicali veliko mirovno izvršilno zasedanje (*Exekutionstag*), kjer naj bi razpravljali o odprtih vprašanjih mirovne pogodbe iz Osnabrucka in Münstra. Največji problem je bil dogovor vojaških poveljnikov različnih vojsk o njihovi razpustitvi in odhodu vojnih čet s posameznih teritorijev. Rezultate tega zasedanja so objavili z dvema dekretoma v letu 1649 in 1650.

Julija 1650 je cesarjev feldmaršal Ottavio Piccolomini (1599–1656) v Nürnbergu priredil zaključno slavnostno praznovanje miru v obliki alegoričnega gradu z ognjemeti, kar je predstavljalo višek večerne mirovne proslave in pomenilo istočasno pravi zaključek mirovnih pogajanj iz Osnabrucka in Münstra. Temu so sledile slavnostne pojedine in praznovanja. V spomin na te dogodke je bila v prostorih Germanisches Nationalmuseum v Nürnbergu od 2. 4. do 16. 8. 1998 odprta razstava *Von teuscher Not zu höfischer Pracht 1648–1701*.¹²

Majda Oražem

¹⁰ Kako imenitna je bila rodbina Lambergov priča tudi Valvasorjevo delo: Topografija lamberških gradov, izdana 1679. v Bogenšperku. Ta topografija prikazuje 28 gradov, trdnjav in gospostev grofov Lamberških na Kranjskem z latinskim posvetilom in anagramom cesarskemu tajnemu svétniku grofu Janezu Maksimilijanu Lambergu. Branko Reisp, Janez Vajkard Valvasor, Ljubljana 1983, str. 123. Ta topografija je zelo redka, ohranjena je le v petih primerkih: Narodni muzej Ljubljana, NUK Ljubljana, Royal Society Library London, Narodni muzej Praga, Metropolitana Zagreb. Gl. Majda Oražem-Stele, Valvasorjev zbornik, Ljubljana 1989.

¹¹ Gl. op.7.

¹² G. U. Großmann (Hg.), Von teuscher Not zu höfischer Pracht 1648–1701, Ausstellungskatalog des Germanischen National-museum, Nürnberg 1998.

Vzroki in posledice izseljevanja iz slovenske Istre po drugi svetovni vojni

Koper, 9. junij 2000

V prostorih Pokrajinskega muzeja v Kopru je 9. junija potekal enodnevni mednarodni posvet z zgornjim naslovom, ki so se ga udeležili zgodovinarji iz Slovenije in Italije. Posvet, ki ga je organiziralo Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper v sodelovanju z Oddelkom za geografske in zgodovinske znanosti Univerze v Trstu, Inštitutom za novejšo zgodovino iz Ljubljane in Zgodovinskim društvom za južno Primorsko, je predstavljal hkrati tudi zaključek dela na enoletnem istoimenskem evropskem projektu "Phare cbc in Interreg II, Slovenija – Italija".

Z razpravami je sodelovalo dvanajst zgodovinarjev, ki so se v prispevkih lotili zapletenega zgodovinskega dogajanja v območju "gibljive meje", tj. vzrokov in posledic političnih sprememb, ki so vplivale na migracije prebivalstva v prostoru Julijske krajine od prve svetovne vojne do dokončne razmejitve med državama. Geografsko so bile razprave osredotočene na tisto ozemlje Julijske krajine, ki danes pripada Republiki Sloveniji, tj. predvsem na širše področje mest Koper, Izola in Piran.

Za slovenske zgodovinarje je predstavljal znanstveni posvet tudi zaključek omenjenega enoletnega projekta, za italijanske kolege pa v bistvu šele njegov začetek – prijava projekta je bila sicer skupna, delo na projektu pa se je na strani italijanskih kolegov začelo (ne po njihovi krivdi) s skoraj enoletnim zamikom. Tako smo slovenski zgodovinarji predstavili naše delo na enoletnem projektu, italijanski kolegi pa so nam predstavili dosedanje delo in predvsem načrt za delo na projektu v prihajajočem letu. Poleg tega so nas seznanili tudi z rezultati nekaterih analiz, ki so jih njihovi raziskovalci pripravili v zadnjih letih in vsebinsko tudi spadajo v okvir problematike projekta (Tajno štetje "tujerodcev" v Julijski krajini leta 1939, priseljevanje Italijanov iz notranjosti Italije v Julijsko krajino po letu 1920 itd.).

Kot prvi referent je z referatom *Pogledi najnovejšega italijanskega zgodovinopisja na izseljevanje iz Istre (Orientamenti della più recente storiografia italiana sull'esodo istriano)* nastopil Raoul Pupo z Univerze v Trstu.

Po njegovem mnenju je bil eksodus sestavni del procesa kontinentalnih razsežnosti in moramo o njem govoriti v kontekstu premikov ljudstev, ki so se zgodili po drugi svetovni vojni in so zajeli milijone ljudi. Da bi ga lahko razumeli, ga je potrebno umestiti v časovno obdobje, ki se prične s koncem prve svetovne vojne. Po referentovem mnenju je bil v zgodovini Julijske krajine to trenutek preobrata, čas, ko se je zlomil mehanizem, ki je omogočal razvoj lokalne družbe in se je pričelo obdobje demografske stagnacije v katerem Julijska krajina ni bila več privlačna za priseljevanje, temveč je, nasprotno, začela svoje prebivalstvo izganjati.

Po mnenju referenta je "eksodus" sicer v osnovi mogoče opredeliti kot pojav množičnega izгона neke narodnostne skupine iz njene izvorne domovine, ki pa ga niso povzročili uradni postopki, temveč neprestani vztrajni pritiski okolja. Tudi tempo eksodusa je po njegovem mnenju v različnih obdobjih različen, vendar pa so si vzvodi podobni, množično izseljevanje se je namreč pojavilo vsakič, ko se je med italijansko populacijo uveljavilo prepričanje, da je bila jugoslovanska nadvlada dokončna.

Po avtorjevem mnenju pri vsem tem ne gre zanemarjati političnih vidikov, saj so pri odločanju za eksodus odigrali odločilno vlogo. Zato bi bilo potrebno od znotraj preučiti proces, v katerem se je odločalo o usodi Italijanov, kakor tudi sestavo, miselnost in ravnanje lokalnih oblasti, in sicer tako na ravni ustanov kot političnih strank.

Drugi referent, *Piero Purini* (Trst), je nastopil z referatom *Migracijska gibanja v Julijski krajini po prvi svetovni vojni (I movimenti migratori della Venezia Giulia dopo la prima guerra mondiale)*.

V referatu se je mladi italijanski zgodovinar ukvarjal z izrazito močnim migracijskim gibanjem, ki se je sprožilo v Trstu takoj po propadu habsburškega imperija. Nemško govoreča skupnost, ki so jo v večjem deležu sestavljali državni uradniki, se je skorajda razkropila zaradi zelo številnih odhodov v smeri proti novi avstrijski republiki in še posebno proti Dunaju. Emigracijo nemško govoreče skupnosti so pospešili tudi na to skupnost nanašajoči se ukrepi, ki so jih uvedle nove italijanske oblasti, ki so močno diskriminirale nemško govoreče trgovce.

Na slovensko in hrvaško prebivalstvo so močno pritiskali z namenom, da bi le to odšlo, kar je povzročilo množično selitev zelo visokega števila "tujerodcev" v Jugoslavijo in v Argentino. Žal pa je kvantitativna ocena tudi v tem primeru izredno problematična. Po mnenju referenta je italijansko zgodovinsko popisje zanemarilo ta pojav, medtem ko je jugoslovansko zgodovinsko popisje pogosto uporabljalo podatke v politične namene in s tem otežilo dejansko ocenitev tega pojava. Tudi uradni statistični podatki so po referentovem mnenju izrazito pomanjkljivi. Poleg tega, da v njih odhajajoči niso razlikovani po etnijah, za obdobje med letoma 1918–1920 sploh ne obstajajo. Ob emigraciji neitalijanskega prebivalstva je v obdobju istih letih potekala množična imigracija iz Italije in po mnenju referenta naj bi se od leta 1918 do leta 1931 preselilo v Julijsko krajino prek 130.000 Italijanov, med njimi skoraj 50.000 v samo občino Trst (taka teza je bila sicer v nasprotju z mnenjem predhodnega referenta, po kateri naj bi po koncu prve svetovne vojne Julijska krajina postala nepriljubljena za priseljevanje).

Tretji referent, *Egon Pelikan* (ZRS Koper), je nastopil z referatom *Tajno štetje oziroma statistika, ki jo je za Julijsko krajino leta 1933 pripravila primorska duhovščina zbrana v Zboru svečenikov sv. Pavla*. V prispevku je bilo prvič predstavljeno tajno štetje, ki ga je leta 1933 opravila slovenska in hrvaška duhovščina zbrana v Zboru svečenikov sv. Pavla. Štetje je nastalo v času (v začetku tridesetih let), ko je bila stanovska organizacija primorske duhovščine že združena v Tajni krščanskosocialni organizaciji. Tajna organizacija, ki je nastala z zlitjem politične organizacije slovenskih krščanskih socialcev in stanovske organizacije slovenske in hrvaške duhovščine (tj. krščanskosocialnega Političnega društva Edinost in Zbora svečenikov svetega Pavla v začetku v tridesetih let), se je usmerila v tajno narodnoobrambno delovanje z deklariranimi iredentističnimi cilji. V tridesetih letih je organizacija pomenila ključen element narodnoobrambne odpora raznarodovalnim pritiskom fašizma v Julijski krajini. Leta 1936 je bilo v Zboru svečenikov sv. Pavla 276 slovenskih in hrvaških duhovnikov. Gre za edino statistiko, ki so jo v času med obema vojnama za Julijsko krajino pripravili Slovenci in Hrvati.

Iz arhivskega gradiva je razbrati, da je štetje opravljala slovenska in hrvaška duhovščina "na podlagi pregleda župnijskih knjig", in sicer za čisto vsa, tudi najmanjša naselja v Julijski krajini. Podatke so duhovniki povezovali na ravni župnij, dekanij, škofij in nazadnje celotne Julijske krajine. Statistika na podlagi stanja v župnijskih knjigah leta 1933 navaja za Julijsko krajino 545.541 "Jugoslovancev" in 455.389 Italijanov. Obsega 5 zvezkov s sezname po posameznih župnijah, tako da omogoča tudi pregled nad številom Slovencev in Hrvatov posebej. Posebno poglavje je v statistiki namenjeno tudi spreminjanju etnične slike v Cerkvi Julijske krajine.

Francesca Krasna (Univerza Trst) je nastopila z referatom *Pripombe k tajnemu štetju tujerodcev v Julijski krajini leta 1939 (Alcune osservazioni in merito al censimento riservato degli "allogeni" del 1939)*.

V svojem nastopu je referentka predstavila tako tajno štetje "tujerodcev" v Julijski krajini leta 1939, kakor zadnje uradno italijansko štetje v tem prostoru leta 1921, ki je še vsebovalo "narodnostno rubriko".

Pio Nodari (Univerza v Trstu) je nastopil z referatom *Popis istrskih beguncev in stanje na Koprskem po 2. svetovni vojni (Il censimento dei profughi istriani e la situazione del Capodistriano nel secondo dopoguerra)*.

Predstojnik oddelka za Geografijo na tržaški univerzi je kot nosilec italijanskega dela projekta predstavil osnovne usmeritve raziskav na italijanskem delu Programa Interreg II Italija–Slovenija. Kot izhodišče raziskave so italijanski kolegi vzeli štetje beguncev iz Julijske krajine in Dalmacije, ki ga je leta 1955 opravila organizacija "Opera profughi". Statistika se nahaja v Centralnem državnem arhivu v Rimu in vsebuje popis in bolj ali manj natančne podatke za posamezne begunce (več kot 200.000 primerov).

Kot je napovedal referent, bodo italijanski zgodovinarji v prvem delu raziskave pregledali sezname beguncev iz območja mestne občine Koper. Osebnostne podatke (kot starost, spol, rojstne podatke, kraj rojstva, poklic, stalno bivališče itd.) bodo zbirali v bazo podatkov, ki bo uporabna za računalniško statistično obdelavo. Po besedah referenta bo izdelava tovrstne baze podatkov potem služila za podrobnejšo in večplastno analizo "fenomena eksodus" tako na koprskem, kakor na tržaškem.

Nevenka Troha (Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani) se je v referatu z naslovom *Ukrepi jugoslovanskih oblasti v conah B Julijske krajine in Svobodnega tržaškega ozemlja in Italijani na Koprskem* posvetila ukrepom jugoslovanskih oblasti, ki so posredno vplivali na izseljevanje Italijanov iz tistega dela Julijske krajine, ki je pripadel Jugoslaviji. Referentka ugotavlja, da je obsegal slovenski del cone B Julijske krajine obsežna povsem slovenska območja, medtem ko je bilo etnično mešan (slovensko-italijansko) le takratni okraj Koper. Jugoslovanska uprava cone B je z nekaterimi omejitvami (saj so deloma upoštevali tudi mednarodna določila za zasedbena območja), sprejemala ukrepe za postavitve ljudske oblasti, ki so bili "razredni", a so zaradi njihove socialne sestave marsikdaj bolj prizadeli Italijane kot Slovence in Hrvate. Takšni so bili ukrepi o upravi premoženja prebeglih, o zaplembah, odpravi kolonskih odnosov, agrarni reformi, razveljavitvi dražb in prisilnih odtujitev.

Ob spoštovanju dvojezičnosti in narodnostnih pravic Italijanov pa sta VUJA in civilna oblast v smislu parole "kdor ni z nami, je proti nam" ljudi delili na naklonjene – Slovence in "poštene demokratične Italijane" – ter na nasprotni, ki so jih posplošeno imenovali kar fašiste. Da bi slednje onemogočili, marsikdaj niso izbirali sredstev. Aretirali so, odpuščali, odvzemali civilne in politične pravice, ovirali prehode ljudi v cono A. Prihajalo je tudi do šikaniranja Italijanov kot takih, v veliki meri zaradi dejstva, da se je v času fašizma velika večina tamkajšnjih Italijanov ali odkrito priključila fašizmu ali pa so ob raznarodovalnih ukrepih fašističnih oblasti ostajali pasivni. Tako se je med italijanskim in slovenskim (hrvaškim) prebivalstvom pogosto ohranjalo nerazumevanje in včasih tudi sovrašтво.

Janez Kramar (Koper) je nastopil z referatom z naslovom *Izseljevanje iz Izole v letih 1945–1956*. Po mnenju referenta, so se od zloma fašizma (25. 7. 1943) do osvoboditve preselili predvsem tisti, ki so se zaradi svojih dejanj nad istrskimi Slovenci bali maščevanja. Med izseljenci so bili tudi italijanski koloni. Izseljevali so se tudi zaradi sovrašтва slovenskih in hrvaških kmetov, ki so se iz narodnostnih in socialnih razlogov priključili NOG.

Po osvoboditvi so se mnogi izselili iz cone B. Italijanska emigracija je ta beg prikazovala kot beg ljudi, ki so morali pobegniti, med njimi so bili tudi ljudje, ki so se med vojno v Izoli naselili zaradi letalskih napadov. Tedaj se je v Italijo izselilo 882 Izolanov. Po prvi izselitvi do leta 1945 lahko štejemo obdobje od leta 1948–52 za drugo obdobje izseljevanja, za katero pa je značilno majhno in postopno izseljevanje. V izpraznjene hiše in stanovanja so naselili priseljence. Kot tretje, najmnožičnejše obdobje izseljevanja, pa po mnenju referenta lahko štejemo čas od konca leta 1953 do 1956.

Referent je v zaključku razprave obljubil tudi objavo seznama o 7273 Izolanih, ki so se po podatkih iz italijanskih arhivov izselili iz Izole od zloma fašizma do konca leta 1956.

Jure Gombač (Filozofska fakulteta v Ljubljani), je nastopil z referatom *Izseljevanje iz Kopra in okolice 1954–1956*.

Referent je osvetlil dogajanje v času, ko je po dolgotrajnih pogovorih, pogajanjih in grožnjah z oboroženim spopadom bil 5. oktobra 1954 parafiran memorandum o soglasju med vladami Italije, Velike Britanije, ZDA in Jugoslavije o Svobodnem tržaškem ozemlju. Podpisana je bila tudi Spomenica o sporazumu, ki je v devetih točkah vladam obeh držav predpisovala način, kako naj bi se delitev uresničila, in tudi to, kako ravnati z na novo priključenim ozemljem in ljudmi, ki tam živijo. Ti so namreč na osnovi osmega člena Spomenice o sporazumu imeli leto dni časa, da se odločijo, ali bodo zbrali svoje premoženje, zapustili svoje domove in odšli v novo domovino, ali pa bodo ostali ter poskusili srečo tam, kjer so živeli.

Vsi tisti Italijani, ki niso želeli zapustiti svojih domov in so na tem ozemlju sklenili "ohranjati italijanski jezik in kulturo", kot jim je bilo to obljubljeno v ustavi Federativne republike Jugoslavije in v osmih členih Londonskega memoranduma, so bili poklicani, naj skupaj s svojimi slovenskimi in hrvaškimi brati gradijo socializem v novi domovini. Vsem tistim Italijanom, ki so že od leta 1945 naprej zapuščali svoja ognjišča v Reki, Puli, Rovinju, Zadru, Umagu, Izoli, Piranu in Kopru in odhajali neznan usodi naproti, pa so svetovali, naj še enkrat premislijo o svoji odločitvi in naj ne nasedajo propagandi C. L. N. Večina prošenj za odhod iz nekdanje cone B STO v Italijo je bila od 26. oktobra 1954 naprej obravnavana in sprejeta brez večjih problemov, še posebej, če je šlo za ljudi italijanske narodnosti.

Ivica Pletikosić (ZRS Koper) je v prispevku z naslovom *Izseljevanje iz Pirana 1941–1956* obravnaval migracije v Piranu v približno dvajsetletnem obdobju od začetka druge svetovne vojne do začetka leta 1961. Po njegovem mnenju bi v zgodovini mesta težko našli migracijsko bolj razgiban čas. Avtor je raziskavo utemeljil na virih, ki jih hranijo v piranskem mestnem arhivu, na gradivu Statističnega urada Republike Slovenije v Ljubljani in na gradivom domoznanskega oddelka koprške mestne knjižnice.

Referent je opozoril na posamezne migracijske valove v mestu Piran:

Še pred napadom fašističnih sil na Kraljevino Jugoslavijo so se prebivalci Reke začeli umikati na varno. Najprej seveda tisti najbolj obveščeni. Del teh je izkoristil prazne piranske počitniške zmogljivosti.

Na prelomu 1943–1944 je pribežal val zadarskih beguncev. Moralo jim je kar hudo goreti pod nogami, saj je to edini zimski val migracij v obravnavanem obdobju. Do konca vojne Piran sprejme še množico beguncev iz Pulja, največ ravno v zadnjih dveh mesecih evropske morije.

Večina Pirančanov je do angloameriške note (8. 10. 1953) še upala, da bo mesto le pripadlo Italiji. Ko je tega dne upanje splavalo po vodi, so začeli množično odhajati. Jeseni leta 1953 se sproži prvi veliki val (500 oseb). Izselitve čez zimo upadejo, ponovno pa kulminirajo poleti 1954 (900 oseb). Celotna zgodba se ponovi še v naslednjem letu (poletni val 1100 oseb) in konča spomladi leta 1956. V mestu je ostalo 500 staroselcev.

Do leta 1961 so bile posledice množičnega izseljevanja vsaj delno sanirane. To je tudi obdobje, ko se je mesto najbolj sloveniziralo. Pozneje se je vse bolj jugoslovaniziralo.

Boris M. Gombač (ZRS Koper) je v referatu z naslovom *Izseljevanje iz Tržiča 1945–1948* predstavil idejnopolično ozadje odhoda več tisoč Italijanov v Jugoslavijo v času od leta 1945 do 1948. Ta velika migracija, ki je po navedbi referenta štela kar nekaj tisoč italijanskih duš in je prizadela enega večjih industrijskih centrov v deželi Julijski krajini. Tržič z okolico in kraji nizke Furlanije so v primežu polfevdalnih razmer takratnega kmetijstva in krize v ladjedelništvu zapuščali svoja rojstna mesta in vasi in iskali socialno pravičnost v deželi, ki je to obljubljala. Odhajali so iz prepričanja, da bo tam bolje, da jih revščina v deželi socializma ne bo preganjala. Imena emigrantov, njihovi rojstni podatki, imena očetov in kraji bivanja so po njegovem mnenju odlični prerez takratne tržiške družbe.

Sandi Volk (Inštitut za narodnostna vprašanja) je nastopil z razpravo *CLNI in eksodus iz cone B STO* (Predlogi organizacije italijanski vladi za sprejem in namestitve beguncev iz maja 1954).

Razprava je zadevala stališča CLNI – Odbora narodne osvoboditve za Istro (Comitato di liberazione nazionale dell'Istria) glede urejanja problema istrskih beguncev. Referent je analiziral dokument iz maja 1954, ki ga hranijo v fasciklu 65 fonda Commissariato Generale del Governo v Archivio di Stato di Trieste, s katerim je CLNI predstavil svoje predloge glede namestitve beguncev iz cone B, ki so po angloameriški noti z dne 8.10.1953 začeli množično prihajati v cono A STO. V tem štiriindvajset strani dolgim tipkopisu je problem predstavljen celostno in razčlenjeno. Izhajajoč iz ugotovitve, da so bili od leta 1945 dalje ukrepi za urejanje vprašanja beguncev iz Istre povsem nesistematični in improvizirani, je CLNI postavljaj nekaj predpostavk: odlašati z ukrepi za namestitve beguncev ne bi odvrčalo Italijanov od zapuščanja cone B in bi prinašalo politično korist le jugoslovanski strani, komunistom in independentistom; začasne rešitve in ukrepi so morali imeti čim bolj kratkoročen značaj in biti usmerjeni k dokončni ureditvi problema beguncev; za dokončno ureditev problema je bilo potrebno občutno posredovanje države, državna sredstva pa je bilo treba uporabiti v največji meri za ustavitev krepkih italijanskih jeder na Tržaškem in Goriškem; čimveč beguncev je bilo treba naseliti v Trstu ali čim bliže meji z Jugoslavijo oz. s Svobodnim tržaškim ozemljem. Vodenje celotnega naselitvenega načrta je bilo treba prepustiti posebnemu uradu pri samem predsedstvu vlade, njegovo konkretno uresničevanje pa naj bi prepustili trem ustanovam: Ente Tre Venezie (Ustanova za Tri Benečije), ki bi skrbela za namestitve kmetov, Consorzio nazionale fra cooperative pescatori e affini (Vsedrjavni konzorciji ribiških zadrug), ki bi skrbel za ribiče, ter Opera per l'assistenza ai profughi giuliani e dalmati (Ustanova za pomoč beguncem iz Istre in Dalmacije), ki na bi skrbela za delovno namestitve obrtnikov in malih trgovcev ter za druge probleme vseh beguncev. Končni cilj tega načrta je bil, poleg čimprejšnje dokončne ureditve problema beguncev, tudi ohranitev begunske(ih) skupnosti in njene socialne strukture.

Po besedah referenta je ta načrt CLNI kmalu postal vodilo italijanske vlade pri urejanju begunskega vprašanja. Njegove smernice in nekatere konkretne rešitve so odobrili že na sestanku med predstavnikom predsedstva ministrskega sveta, CLNI in prej omenjenimi ustanovami 7. 8. 1954 v Rimu. Čeprav ne v celoti in z nekaterimi nezanemarljivimi odstopanji, pa je ta načrt vendar prepoznaven v vseh ukrepih in konkretnih rešitvah, ki jih je italijanska država sprejela v naslednjih letih za dokončno ureditev begunskega vprašanja je še menil referent.

Kot zadnja je z referatom *Analiza izseljevanja iz severozahodne Istre na podlagi takratnega uradnega časopisa* nastopila *Alessandra Argenti Tremul* (Koper). Viri, na katerih je zasnovala raziskavo so bili časopisi v italijanskem jeziku, ki so jih izdajale jugoslovanske oblasti med letoma 1945 in 1956. Po mnenju referentke je z analizo prebranega tiska iz takratnega obdobja mogoče ugotoviti, da so odgovor-

nost za eksodus (množični odhod italijanske populacije severozahodne Istre) pripisovali italijanski vladi, ki je delovala predvsem prek CLN-jev za Istro. Kot je navedla referentka je kot vzroke, ki so pripeljali do eksodusa Italijanov tedanje jugoslovansko časopisje navajalo "izgubo njihovega privilegirane položaja znotraj družbe", "politično iredentistično delovanje in italijansko propagando", "nacionalni čut Italijanov", "močne sorodstvene in ekonomske vezi obalnega pasu s Trstom in "vzpostavitev socialističnega družbenega reda v Jugoslaviji".

V dolgi diskusiji, ki je sledila so sodelovali še *Milica Kacin Wohinz* (INZ Ljubljana), *Jože Pirjevec* (Trst-ZRS Koper), *Roberto Spazzali* (Univerza v Trstu), *Anna Maria Vinci* (Univerza v Trstu), *Milan Gregorič* (Koper), *Nevenka Troha* (INZ Ljubljana), *Egon Pelikan* (ZRS Koper) in še dolga vrsta razpravljalcev.

Med bolj zanimive nastope v dolgi diskusiji (ki jih tukaj ne morem vseh navesti, za kar se sodelujočim oproščam) je nedvomno sodil nastop *Jože Pirjevca*, ki je s svojo življenjsko izkušnjo opozoril na to, da bo italijanski projekt preštevanja izseljencev iz Julijske krajine najbrž naletel na podobne primere, kakršen je bil primer njegovega očeta. V sezname optantov, ki jih bo statistika prištela med "esule" bo namreč prišel tudi Slovenec Pierazzi iz Sežane, ki mu je fašistična oblast najprej z dekretom spremenila priimek, potem pa se je kot uspešen trgovec pred komunistično oblastjo umaknil v Trst. Vseh beguncev se torej ne bo dalo – zgolj na podlagi imen, ki jim jih je italijanizirala fašistična oblast – prišteti preprosto med Italijane – "esule". In če je bilo med njimi do 30% izseljencev slovenske in hrvaške narodnosti, se mit o "zgolj italijanskem eksodusu" seveda hitro spremeni tako v kvantitativnem, kakor v vsebinskem smislu.

Ena od kritik simpozija oziroma pripomb, ki je nedvomno vredna pozornosti (ob tem se je ustavilo več razpravljalcev) je bila, da na simpoziju pogrešajo hrvaške zgodovinarje. To seveda drži iz vsebinskega in strokovnega stališča, vendar je potrebno upoštevati, da je šlo za Phare program, ki je predvideval oziroma določal sodelovanje med italijanskim in slovenskimi zgodovinarji (kot je razvidno tudi iz naslova posveta). Organizatorji upamo, da bo kmalu priložnost za posvet, ki bo vključeval tudi hrvaške kolege. Sicer je ob tem potrebno omeniti, da je vprašanje izseljevanja iz Dalmacije problem, ki ima kvantitativno povsem drugačne dimenzije in to bi bilo najbrž zelo dobro dopovedati tako italijanski javnosti, kakor politiki, zato je morda celo prav, da se Slovenci ukvarjamo predvsem z zgodovinskimi problemi, ki nas neposredno zadevajo. Če v tem smislu aktualiziram, naj ob tem rečem, da se Slovenija lahko ukvarja z izseljevanjem iz njenega današnjega ozemlja, ki je bilo številčno sorazmerno majhno, z brezpravno manjšino, ki je po drugi svetovni ostala v Republiki Italiji pa je (številčno kar nekajkrat!) "preplačala" število izseljencev, ki so se ob izselitvi iz njenega ozemlja deklarirali kot pripadniki italijanske narodnosti.

Na koncu naj omenim še nekatera dejstva in vprašanja, ki imajo z zgodovinsko stroko sicer zvezo zgolj kot najnovejša zgodovina in niso bila neposredno predmet okvira posveta, a so se pokazala v diskusiji in nedvomno zaslužijo pozornost.

V razpravi se je *Milan Gregorič*, publicist iz Kopa, strinjal z mnenjem uvodnega referenta, da gre istrski eksodus postavljati v širši kontekst evropskih migracij, ki jih je povzročila druga svetovna vojna vendar je po njegovem mnenju potem tudi današnjo aktualno-politično primerjavo potrebno videti v luči evropskega konteksta. Po besedah diskutanta je zgovorna primerjava npr. s sudetskim eksodusom. Med tem, ko je dvesto do dvestopetdeset tisoč Istranov odhajalo s svojih domov prek deset let (od 1945 do 1956), večinoma z možnostjo opcije (izbire državljanstva) po določbah mednarodnih določb, je bilo tri milijone sudetskih Nemcev pregnano v dobrem letu dni. Za pregon so bili načrti narejeni že pred vojno, bili objavljeni v posebnem memorandumu češke vlade in so imeli konkretno politično podporo zaveznikov. Vsa ta množica je bila maja 1945 čez noč obrezpravljena z odvzemom državljanstva z dekretom predsednika Češkoslovaške Republike, pregon pa je organizirala kar češka vlada sama. Jeseni 1946 je bilo organiziranih okrog tisoč vlakovnih kompozicij v smeri proti zahodu. Podobna epizoda je izgon 32.000 Nemcev iz Brna do avstrijske meje, ki so se na pot morali odpraviti kar peš. Na poti je dnevno umiralo več deset izgnancev zaradi lakote, bolezni, maščevanj itd. Po mnenju diskutanta je v tem smislu potrebno opozoriti tudi na to, da so Istrani razpolagali s svojim premičnim in deloma nepremičnim premoženjem. Pred odhodom so lahko prodali nepremičnine, kar pa je bilo nepremičnega premoženja, ki je bilo nacionalizirano, je Jugoslavija sprejela princip nadomestila oziroma odškodnine, četudi optanti z višino niso bili zadovoljni. Sudetski Nemci so na drugi strani bili povsem razlašeni, izgubili so vse, oddati so morali celo vrednostne papirje, dragocene kovine, umetniške slike itd.

In ob vsem tem se je Nemčija s pravno listino v celoti odpovedala vsem premoženjskim zahtevkom in tudi vsaki odškodnini, Slovenija in Hrvaška pa sta pod neprestanimi pritiski v zvezi z optantskim premoženjem, za katero vestno izplačujeta odškodnino...

Diskutant je opozoril tudi na to, da tezo o etničnem čiščenju in "balkanskosti" zagovarja tudi zmerna italijanska politika in pri tem opozoril na stališča Roca Buttiglioneja v Evropskem parlamentu in njegov "poziv" slovenskemu predsedniku republike.

In če si tudi sam dovolim aktualizacijo oziroma primerjavo z dogajanjem v našem neposrednem sosedstvu, se mi zdi v zgodovinski perspektivi eksodus istrskih Italijanov (ali sudetskih Nemcev ali "slovenskih" Nemcev) v nekaterih aspektih v resnici primerljiv z aktualnim dogajanjem na današnjem Balkanu. "Balkanskost" eksodusa se nam v zgodovinski perspektivi lahko kaže tudi na bolj poučen način. Tako italijanski eksodus (iz Istre in Dalmacije), kakor srbski (s Kosova, Slavonije, Dalmacije itd.), ali eksodus nemških manjšin iz vse Evrope po drugi svetovni vojni, se je – gledano iz zgodovinske perspektive – zgodil šele potem, ko so državniške, kulturne in politične elite večinskega naroda, zaverovane v lastno superiornost, svoje manjšine zlorabile kot instrument za lastne imperialistične namene. V primeru naše zahodne sosede se je po prvi svetovni vojni to zgodilo s priključitvijo ozemelj, ki so bila strnjeno naseljena s Slovenci in Hrvati in v drugi svetovni vojni še z agresijo fašistične države na sosednjo državo (v kateri je – kakorkoli že okrnjena in deformirana – vladala določena stopnja parlamentarne demokracije).

Teorija po kateri naj bi npr. pogovorni jezik tankega vodilnega sloja nekega obalnega mesteca že nujno definiral državno pripadnost celotnih pokrajin je pripeljal nenazadnje tudi do Mussolinijevega prepričanja (idejo je samo domislil do logičnega sklepa), da naj bi bila "pravična meja Italije po dinarskem grebenu nad Dalmacijo...". In v svojem bistvu je poznana krilatica, po kateri "je srbska zemlja tam, kjer so srbski grobovi" bila izpeljana iz pravzaprav zelo podobnega idejnega izhodišča...

Seveda naj bi bili ti problemi stvar preteklosti, stvar zgodovine in zgodovinarjev. Prav zato z velikim veseljem sprejemamo sodelovanje italijanskih kolegov, ki se problematike lotevajo z zgodovinsko distanco in strokovno odgovornostjo.

Politika sosednjih držav (Italije in Avstrije) pa je pogosto razlog, da o teh vprašanih tudi kot zgodovinar razmišljam z mešanimi občutki. Mit o Avstriji, kot prvi žrtvi nacistične Nemčije in mit o "rezistenci", ki naj bi prekrila vse neumnosti, ki jih je italijanska država v prejšnjem stoletju zagrešila na svoji vzhodni meji pa s svojimi političnimi posledicami danes – če nič drugega – zgodovinarjem kažeta kako kratka je pot od zgodovinske mitologije do politične realnosti. Miti v zgodovinski stroki lahko v trenutku daleč presežejo zgolj vprašanje "higijene v stroki" in postanejo širši politični ali že kar splošni družbeni pojav oziroma trend, še posebno, če se jih oklene politika, ki je svoje opcije že zavozila (od Falklandov do Balkana ali tržaških "društev upokojencev"). Prav zato se moramo tudi slovenski zgodovinarji z njimi še posebej ukvarjati, tako z našimi lastnimi, kakor s tujimi. Češki zgodovinarji najbrž manj – imajo npr. srečo, da se je njihova mogočna soseda s svojo zgodovino vse drugače soočila kakor naše sosede – in to je dobro za vse.

Egon Pelikan

Umetniška upodobitev podložniških dajatev in razstava v nekdanjem samostanu Seon na Bavarskem

Benediktinska opatija Seon v območju Chiemskega jezera je bila do sekularizacije leta 1803 ena srednje bogatih na Bavarskem. Imela je približno tisoč podložnikov različnih kategorij, ki so bili raztreseni v različnih krajih med Alpami in Donavo, med rekama Salzach in Inn. Težišče samostanske posesti pa je bilo v okolici Chiemskega jezera in na Tirolskem. Posest, zlasti vinograde, pa je imela opatija tudi v Dolnji Avstriji. Vsi ti podložniki so seveda morali oddajati najrazličnejše narvalne dajatve, pri čemer jim je povzročal posebne težave njihov prevoz na sedež samostana. Še hujšo težavo pa jim je povzročal desetek - lavdemij ob posestnih spremembah.

To troje, narvalne dajatve, prevoz in lavdemij, je navdihnilo dva umetnika kiparja, da sta izdelala 55 umetniških upodobitev dajatev, ki so zdaj razstavljene na trati pred lepo vzdrževanim samostanom, ki je

zdaj nekaj kulturno animacijski center za območje Gornje Bavarske. Ta umetnika sta Berlinčanka, akademska slikarka Ute Lechner, ki živi v nekem mlinu v bližnji okolici in Hans Thurner, sicer samouk, vendar uveljavljen kipar, ki je podedoval kmetijo, ki je do sekularizacija pripadala samostanu Seeon in sedaj živi na njej. Razstavo sta nasloвила Laudemium, kar naj bi bil nekaj skupni pojem za vse podložniške dajatve. Prevoz sta ponazorila z neke vrste ročnimi kolcami. Taka se pri nas uporabljajo pri oranju, da je nanje pripet plug. Toda kolesa njunih kolc so bistveno večja, z redkimi naperami, seveda vsa iz zarjavelega jekla, na ojesu oz. prečki pa je privarjen upodobljen večinoma iz bronce vlit predmet, kakršne so podložniki dajali gospodstvu od 1749 do 1803, npr. uteži, kruh, ribe, steklenica, sadje, krompir, vreča z žitom, korenje, repa, kokoši, golobi, drva, jajca, jelenovo rogovje, sod, usnje, platno, manjši zvon, kopita, pa tudi razpela, Kristusove glave, krsta, prazen zaboj, orodja, itd. in na koncu prazna kolca, kar pomeni sekularizacijo.

Razstava neposredno oživlja domišljijo opazovalca z oprijemljivimi predmeti, ki ponazarjajo težko vsakodnevno kmečko življenje. Tudi si ni težko predstavljati vdano ali grenko vzdušje kmetov, ki so tovorili ali vozili svoje pridelke k samostanu. Za idilično krajino okoli samostana se lahko zaznava kroženje letnih časov, ritem cerkvenega leta, boj s slabimi letinami in težkimi dajatvami. V dopolnilnih upodobitvah vidimo v jeklenih okvirih vrečevino in podplate, kose, svinjsko mast in druge "najdbe" otrpnjene in mumificirane. Tudi tu se tako rekoč voha znoj od dela v prostoru kot kontrast s svetlobo in vedrostjo bavarskih cerkvenih prostorov rokokoja. Oboje, lahko zazna opazovalec, spada skupaj. Neverjetno bogastvo cerkvene umetnosti v bavarski krajini temelji na trdem delu številnih anonimnih generacij na polju, v gozdu, v hiši in hlevu. Zdaj je to delo, spremenjeno v umetnost zopet prišlo ob opatijo Seeon in ob njegovo idilično jezero.

Ob razstavi je izšel katalog, kjer so upodobljeni skoraj vsi eksponati.

Jože Maček

Šolska kronika

Zbornik za zgodovino šolstva

Slovenski šolski muzej v Ljubljani izdaja svoje glasilo, ki izhaja kot vsakoletni zbornik s tradicijo leta 1964 nastalega zbornika šolsko-pedagoških muzejev v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu. Kot specializirana slovenska revija za zgodovino šolstva in pedagogike predstavlja včerajšnji utrip naših šol in je s svojim sporočilom obrnjena h koreninam, iz katerih raste tudi današnji šolski dan.

Revija je odprta za zgodovinarje, pedagoge, slaviste in vse šolnike, pa tudi za zgodovinske krožke, ki s svojimi prispevki predstavljajo raziskovalne rezultate s področja zgodovine šolstva od študij, do objav virov, spominskih zapisov in poročil o publikacijah. Objavlja pa tudi bibliografijo za slovensko zgodovino šolstva.

Zbornik za zgodovino šolstva - Šolska kronika je na voljo naročnikom in drugim na sedežu uredništva v Slovenskem šolskem muzeju, Plečnikov trg 1 v Ljubljani.

Tri novosti v Zbirki Zgodovinskega časopisa

V zadnjem letu so v *Zbirki Zgodovinskega časopisa* izšli trije novi zvezki (od 19 do 21), ki so na voljo – tako kot vsi ostali zvezki knjižne zbirke in komplet revije – na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon + 1 / 2411-200, e-pošta zgodovinski.casopis@uni-lj.si).

Štev. 19: **Rok Stergar**: *“Vojski prijazen in zaželen garnizon” : Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno*. Ljubljana 1999, 88 strani. – **880 SIT**.

Prikaz vojaških enot v mestu, oris narodnostne, verske in socialne sestave častniškega zbora ter vojaškega poklicnega, družinskega in živahnega družabnega življenja.

Štev. 20: **Peter Rustja**: *Med Trstom in Dunajem. Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873–1897)*. Trst 1999, 336 strani. – **2800 SIT**.

Knjiga je izšla v sodelovanju s tržaškim Krožkom za družbena vprašanja Virgil Šček in objavlja predvsem Nabergojeve poslanske govore ter poročila o njegovem delu. Spremna beseda Vasilija Melika.

Štev. 21: **Herbert Grundmann**: *Zgodovinopisje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti*. Ljubljana 2000, 84 strani. – **1600 SIT**.

Priročnik je izšel v sodelovanju z zbirko Skripta Študentske založbe. Prevajalec Janez Mlinar je oskrbel še poglobljeno spremno besedo in izčrpen bibliografski pregled novejšje literature.

Člani ZZDS imajo tudi pri nakupu najnovejših publikacij pravico do 25-odstotnega, študentje pa 50-odstotnega **popusta na navedene cene, ki že vključujejo DDV**.

OCENE IN POROČILA

Peter Štih, "Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza". Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412). Nova Gorica : Goriški muzej, 1999. 192 strani.

Z izjemno knjigo "Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza" namerava Peter Štih obeležiti dva jubileja. Leta 2000 mineva 500 let od izumrtja goriških grofov, ki so skoraj štiristo let vladali v srednjem Posočju s sedežem v Gorici, leta 2001 pa bo minilo 1000 let, odkar se v zgodovinskih virih prvič omenjata Gorica in Solkan. Štihova študija temelji na dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001. Prvo listino je cesar Oton III. izstavil 28. aprila 1001 v Raveni, s katero je podelil oglejskemu patriarhu Johannesu polovico kastela ki se mu pravi Solkan (Siliganum) in polovico vasi, ki se v jeziku Slovanov imenuje Gorica (Goriza) ter polovico ozemlja med Sočo, Vipavo in Trnovsko planoto. Pol leta kasneje, 27. oktobra, je cesar Oton III. podelil v Paviji še preostalo polovico Solkana in Gorice z njima pripadajočim ozemljem furlanskemu grofu Werihenu. Obe listini sta izredno pomembni za proučevanje Goriške, saj je prostor ob Soči s tem dobil posebno, individualno identiteto, ki jo je ohranil vse do danes. Seveda je Štihova raziskava dobila tudi aktualen značaj. Ime Goriška ni pomenilo, kot poudarja Štih, samo pokrajine v geografskem smislu, ampak predvsem deželo, ki je bila državno-pravna kategorija. Vzpon Gorice in nastanek dežele Goriške sta neločljivo povezana z Goriškimi grofi, ki jim Štih v knjigi posveti posebno pozornost.

Listini iz leta 1001, ki sta predmet Štihove podrobne obravnave, sta sicer v zgodovinopisju poznani že kar nekaj čas in tudi objavljeni v raznih listinskih zbirkah. Toda Štihova študija predstavlja prvo celovito obravnavo obeh listin. Predmet njegove raziskave sta v prvi vrsti diplomatična in vsebinska analiza, pri čemer upošteva tudi njuno izročilo. In še na neko posebnost pri raziskavi naj opozorim. Listini nista obravnavani izolirano ampak v kontekstu časa in dogodkov, predvsem pa v kontekstu zgodovine oglejskega patriarhata in Furlanije v 10. stoletju. O tem govori Štih v predgovoru in uvodu.

V tretjem poglavju Štih razglablja o izročilu obeh listin, njunih objavah oziroma objavah regestov, pri čemer posebej naglašča, da listini nista ohranjeni v originalu ampak v kasnejših prepisih. Sledi četrto poglavje, ki je namenjeno objavi prepisa obeh listin in sodobnemu slovenskemu prevodu (v slovenščino ju je prevedel Primož Simoniti).

V petem poglavju zanimajo avtorja predvsem vzroki izstavitve obeh listin pri čemer na zelo zanimiv in nazoren način predstavi razmere v takratni Italiji in odnos cesarja Otona III. do papeža oz. Rima. Čeprav si je Oton prizadeval, da bi si zagotovil pravico do soudeležbe pri upravljanju papeške države, se je moral zaradi upora Rimljanov umakniti v Raveno. Tu naj bi nagradil vse, ki so mu v vzhodnem delu severne Italije nudili oporo. Vzrok izstavitve obeh listin je torej treba iskati v takratni vojaški in politični situaciji, ki je od Otona III. zahtevala čimprejšnjo obnovitev svojega gospostva v Rimu.

Zelo obsežno je šesto poglavje, v katerem Štih zelo podrobno razpravlja o diplomatični strukturi obeh listin. Pri tem naj bi imel pomembno mesto opis zunanjih značilnosti. Žal pri obeh listinah te raziskave odpadejo, saj kot smo že omenili, listini nista ohranjeni v originalu. Le pri pečatu se avtor poslužuje analogij. Podrobneje pa se Štih posveti notranji strukturi obeh listin, saj je pri vladarskih listinah bila notranja struktura trdno določena s celo vrsto latinskih formul v nekem točno določenem vrstnem redu. Avtor ob analizi formularja opozarja na odstopanja in posebnosti v obeh listinah. V okviru diplomatične analize se avtor zadržuje še pri diktatu, ki pomeni njeno jezikovno obliko in stil. To pa je odločilnega pomena za ugotavljanje načina nastanka posamezne listine. Diktat je sicer pogojen z normami, vsebuje pa lahko tudi individualne poteze pisca listin. Primejava diktata posamezne listine z ostalimi listinami med drugim odgovarja na vprašanje, ali je listina nastala pri izstavitelju ali pri prejemniku. Pri obeh obravnavanih listinah Otona III. je to eno od pomembnih vprašanj, vendar po mnenju avtorja zaenkrat še težko rešljivo.

V diplomatičnem komentarju je Štih nekatere nejasne in nerazrešene pojme skušal raztolmačiti, zato jih je obravnaval nekoliko širše. Ne bi se veliko zmotili, če bi prav poglavje o diplomatiki lahko označili kot učbenik diplomatike. Prav tu pa je prišla do izraza izredna Štihova usposobljenost pri reševanju težkih in zapletenih problemov diplomatike srednjeveških listin in izreden smisel za jasno in precizno predstavitev rezultatov diplomatične raziskave.

Zgodovinarja pa bo pritegnil poglobljen Štihov vsebinski komentar obeh listin. Iz skopih, razdrobljenih in nedorečenih podatkov v virih je uspel razbrati dogajanje v času pred in po izstavitvi listin na Goriškem in v Furlaniji. Vsebinski komentar razkriva Štihovo stališče do enega temeljnih pravil zgodovinarjevega dela. Če hoče zgodovinar razumeti zgodovino, je ne more razlagati s pozicij današnjega časa, ampak se vživeti v čas, v katerem je nastajala. Odklanja kakršnokoli mitologiziranje zgodovine, ki ji je bila zgodovina Goriške od 19. stoletja dalje tolikokrat podvržena.

V vsebinskem komentarju se avtor najprej posveti obema prejemnikoma listin, oglejskemu patriarhu Johannesu in furlanskemu grofu Werihenu. Na podlagi zelo skromnih virov skuša raziskati in predstaviti njuno biografijo. Prvo vprašanje, ki si ga zastavlja Štih v zvezi s patriarhom Johannesom, je začetek in konec njegovega pontifikata. Drugo še pomembnejše vprašanje, ki ga povezuje z njegovo osebo, je vprašanje njegovega izvora, družinske pripadnosti in socialnega kroga v katerem se je gibal. Čeprav se patriarh Johannes kaže v virih kot pravi anonimnež, pa Štih ugotavlja, da je pripadal krogu ljudi s kar največjim družbenim vplivom. Johannesovo biografijo razkriva Štih kot pravo sestavljenko. Še manj virov je ohranjenih za drugega prejemnika, furlanskega grofa Werihena. V gradivu iz 10. in 11. stoletja se omenja več oseb z enakim ali podobnim imenom, ki so jih zgodovinarji povezovali z Werihenom. Kot ugotavlja Štih so ta povezovanja dajala prostor različnim špekulacijam. Štih z izredno bistrim metodološkim pristopom išče sorodstvenem povezave grofa Werihena, ko se loti posestne analize Gorice. To ga pripelje do sklepa, da je treba korenine in sorodstvo Werihena iskati v širšem koroškem prostoru.

Osrednji del vsebinskega komentarja je namenjen dogodkom, ki so jih zaznamovali plenilni pohodi Madžarov v 10. stoletju v Furlanijo. Ti so povzročili huda opustošenja, katerim je sledila velika obnova prizadetih pokrajin. Dogajanja v zvezi z madžarskimi napadi so našla svoj odmev tudi v Otonovi darovnici patriarhu Johannesu. Kronologija madžarskih vpadov je v knjigi zelo podrobno prikazana, prav tako je razkrita vloga oglejske cerkve pri obrambi. Zaradi uspešne organizacije obrambe je bila oglejska cerkev nagrajena s številnimi vladarskimi darovnicami, na katerih je zrasel teritorialni in imunitetni temelj kasnejše države oglejskih patriarhov v Furlaniji. Štih opozarja v zvezi z madžarskimi vpadi na okrog trideset furlanskih toponimov tipa "ungarus".

Štih se loti še enega pomembnega problema podeljene listine patriarhu Johannesu. Vprašuje se po izvoru podeljenega teritorija ter opredelitve meje tega ozemlja. Z izjemno prefinjenostjo se je Štih lotil interpretacije geografskih imen, s katerimi so bile označene meje podeljenega ozemlja. Uspešno je razrešil lokalizacijo nekaterih oznak, kjer so pri dosedanjih interpretacijah nastajale razlike. V ospredje postavlja vojaško-strateški pomen Vipavske doline. Posest, ki jo je dobil patriarh leta 1001, je prva oglejska posest na levem bregu Soče. Glede na posestno in vojaško-obrambno pozicijo, ki jo je imel patriarh v širšem prostoru, bi pričakovali, da bo ta teritorij cesar Oton III. v celoti podelil oglejski cerkvi. Toda zakaj je bila druga polovica podeljena furlanskemu grofu Werihenu, iz virov ni razvidno. Štih meni, da bi bila lahko v povezavi z obnovitvijo oziroma oživitvijo grofovske institucije.

K podobi prostora ob Soči in Vipavi okrog leta 1000 dodaja avtor še etnično strukturo tam živečega prebivalstva, pri čemer opozarja, da takrat tam ni živelo le slovansko ampak tudi ostanki starega romanskega prebivalstva. Prav z madžarskimi pustošenji povzročena depopulacija v Furlaniji je imela za posledico, da je veliko zemlje ostalo brez lastnika. Oglejski patriarh je na to zemljo položil svojo roko in začel na njej graditi vasi. Leta 1001 je sledila darovnica s podelitvijo novozgrajenih vasi in s tem potrditev dejanskega stanja. Štih sicer navaja, da iz listine ni razvidno, kje so podeljene vasi stale in koliko jih je bilo. Spodnja Furlanija je bila prostor, kjer so izpričani številni slovanski toponimi, vendar Štih opozarja, da je nastanek slovanskih toponimov kronološko neopredeljiv. Dopušča pa domnevo, da je bila obnova Furlanije po madžarskih vpadih povezana s slovansko kolonizacijo. V zvezi s slovanskimi naseljenci v Furlaniji si Štih zastavlja še eno vprašanje, namreč od kje so oni prišli? Natančnejši odgovor zaenkrat ni možen, ni pa dvoma, da iz najbližjega slovanskega naselitvenega ozemlja.

Vsebinski del patriarhove listine iz leta 1001 zaključuje določba, s katero je cesar podelil oglejskemu patriarhu pašni davek. Cesar je namreč prepustil patriarhu pašni davek od vsega kmečkega prebivalstva ne

glede na njihov pravni status in socialni položaj. V knjigi avtor pojasni tudi pravni status posameznih slojev kmečkega prebivalstva.

Na koncu knjige je dodan izčrpen seznam virov in literature povezan z obravnavo obeh listin in razvojem oglejskega patriarhata.

Obravnava te izredno težke zgodovinske problematike s katero je povezana vsebina obeh listin, ni pisana znanstveno suhoparno. Tekst je pisan tekoče in razumljivo ter bo na ta način dostopen tudi širšemu krogu bralcev, ne le strokovnjakom zgodovinarjem. Štiho delo bo dostopno tudi tuji strokovni javnosti, saj je izšlo razen v slovenščini še v nemščini in italijanščini, kar je pri nas prava redkost. Potrebno je opozoriti še na privlačno zunanjo opremo (Silvester Fakuč) in zanimiv izbor slikovnega gradiva z odličnimi barvnimi reprodukcijami. Za lažjo predstavbo v listinah omenjenega teritorija in topografskih omemb nam pomagajo trije zemljevidi.

Peter Štih je pokazal visoko strokovno usposobljenost pri obravnavi zapletenih diplomatskih in vsebinskih vprašanj, ki jih nakazujejo listini. Lahko trdimo, da Štihova študija predstavlja pomemben dosežek ne samo slovenske ampak tudi evropske medievistike. Kljub menjavi generacij je slovenska medievistika dobila v Petru Štihu strokovnjaka, ki nadaljuje sloves in ugled slovenske medievistike v mednarodnih krogih. Prav zato mu je imenovana komisija Zveze zgodovinskih društev Slovenije na občnem zboru 29. septembra 2000 na Rogli kot prvemu izbrancu prisodila za omenjeno knjigo nagrado Klio.

Ignacij Voje

Srđan Pirivatrić, **Samuilova država, obim i karakter**. Beograd: Vizantološki institut Srbske akademije nauka i umetnosti, posebna izdanja knjiga 21, 1997/8. 227 strani.

Najnovejše delo o tej temi mladega raziskovalca, ki je njegova magistrska teza, ima, kot je v naslovu že povedano, cilj raziskati obseg in značaj te zgodovinske tvorbe. Avtor obdeluje dogodke pred pojavom Samuela in njegovih bratov. To je propad prvega bolgarskega cesarstva 971. leta po ruskih vdorih in uspešni Cimiskovi ofenzivi. Nato obravnava Samuelov čas in to obdobje razdeli na njegova uspešna leta do bitke pri Sperheju leta 996 in nato zaton do popolne zmage Bazilija II (976–1025). Zadnje je poglavje, ki vsebuje največ interpretacije, – "O karakteru Samuilove države". Temu sledijo še zaključna in sumarna razmišljanja v Zaključku.

Pri svojem delu je upošteval vse dostopne grške, latinske, arabske in armenske vire in jih tudi uspešno komentiral ter ovrednotil njihovo vrednost. Pri pisnih virih je le nekaj sočasnih avtorjev, ostali pišejo s časovne in nekateri tudi s krajevnice distance ali prepisujejo. Potrebno se mi zdi omeniti, da je zelo prefinjeno obdelal poglavni vir – Scilico. Arheologija je skromnejša, saj lahko ponudi le nekaj pečatov in dva napisa. Ti arheološki ostanki pa so ravno zaradi svoje redkosti in izpovednosti zelo dragoceni. Obdelal je tudi vso dosedanjo literaturo. Z nekaterimi avtorji je, kar se tiče etnične pripadnosti prebivalcev tega področja, na nasprotnem bregu. Vendar ni prvi, ki jim oporeka in ki je, od pojava nacionalnega v Samuelovem času, emancipiran.

Avtor se zaveda, da je imela bizantinska civilizacija in politika velik integracijski vpliv na svoje sosede Bolgare, ki se, vsaj njegov pokristjanjen vrh okoli vladarja, hoče vkomponirati v njo kot aktivni politični element. Bizanc pa hoče pokristjanjene Bolgare intergrirati v svet, ki je po božjih zakonih in na vrhu katere sta carigradska cerkev in cesar. Po sami naravi stvari so to Bolgari sprejemali z opozicijo in le v določenih okvirih. Poleg protikršćanskih uporov dela bojarjev hoče tudi sam bolgarski vladar, ko za časa Simeona (893–927) dobi veliko moč, politično oblast in samo cesarsko krono.

V tem pogledu je zanimiva korespondenca med bolgarskim vladarjem Simeonom in Romanom I. Lekapenom (920–944). Bolgarski vladar si prisvaja titulo cesarja Rimljanov (Romejev), ki pa jo razširi v cesar Rimljanov in Bolgarov. Ta etnična konotacija pove, da brez tega ne more pridobiti prestiža pri samih Bolgarih pri katerih bizantinska vladarska ideja, ki jo sicer poznajo in razumejo, ni bila povsem prevzeta, ker bi to pomenilo ideološko podrejanje. V drugem izmed pisem Roman Lekapen Simeonu pojasni, da mu ni zameril titule basileja (cesarja), ampak titulo bizantinskega basileja. V bistvu tudi titulo basileja Bizantinci niso hoteli priznati, za kar je več trdnih dokazov, ampak so to storili le zaradi sile razmer. Simeonovemu nasledniku Borisu II. (969–972) jo osvajalec Bolgarije Cimisk odvzame.

Avtor se vprašuje ali gre pri uporih bizantinski oblasti na tem področju za enkratni pojav ali za kronično stanje. Vir Scilica ni povsem jasen. Tega področja Bizantinci niso pridobili nazaj s Cimiskom, ampak je ostalo neodvisno in od tam se Samuel loti osvajanja zasedenih bolgarskih in tudi področjih proti jugu v današnje Grčijo in Albanijo. Avtor trdi, da je središče upora sedanja jugozahodna Makedonija. Za prestolnico meni, da je to Prespa in ne Ohrid. Slednji je bil le cerkveni center. Prenos centra oblasti na to področje iz zelo prizadetega obdonavskega področja Bolgarije, ki je bil zaradi ruskih vdorov in bizantinskega osvajanja nesposobno na novo organizirati odpor in je tudi kasneje za časa Samuela že okoli leta 1000 prišlo, kot prvo, nazaj pod bizantinsko oblast, je bilo potrebno širše obravnave, čeprav viri o tem niso najbolj izpovedni. V Bolgariji, in tudi v ostalih turško nomadskih deželah, so imela plemena teritorialno razdelitev tako, da sta bile dve osnovni področji. Notranje okoli centra, ki je pripadala plemenu kana in njegovih tastov, ter zunanja na katerih so živela zavezniška plemena. Kanova moč drži to skupaj, ko pa je več ni, okoliška plemena sama krojijo politiko. Pri Samuelu so pokrajinski bojarji bili nosilci nove oblasti. Ta periferna področja niso bila žrtev ruskih vdorov in Cimisk jih tudi ni osvojil. Tako ti predeli prevzamejo iniciativo.

Zanimiva je meja med bolgarskimi in bizantinskimi predeli. Ta je bila za časa Simeona označena z mejnimi kamni, kar je za srednji vek zelo redko. Vendar, za Bizanc ne nenavadno. Meja pa je v bistvu potekala v obliki mejnega pasu z trdnjavami na tej ali oni strani. Pri obsegu avtor pojasnjuje probleme zahodne meje proti Draču in severo-zahodne proti Duklji, Raški in Hrvaški. Za slednjo avtor domneva, da je bil Samuelov pohod posledica notranjih hrvaških sporov. Širjenje proti Draču in Solunu ima vzrok v želji po obvladovanju pomebnega dela Vie Egnatie med Dračem in Solunom, ki ga je tudi poskušal zaman osvojiti. V teh dveh mestih se Samuel naslanja na del vrhnje plasti, ki bi imela od tega ekonomsko korist.

Interpretativno najbogatejše je že omenjeno zadnje poglavje, ki ga avtor še podrobneje porazdeli. Vendar je že v prejšnjih poglavjih na nekaterih mestih determiniral nekatere pojme. Že v naslovu pove, da bo govora o državi. Avtor iz literature prevzame razlikovanje med slovanskimi sklavinijami in bolgarsko državo. Vendar koliko lahko govorimo o državi pri Bolgarih v tistem času? Gotovo so bizantinske institucije v VII. stoletja na področju ob Donavi izginile (Bolgari imajo sicer res trdnjave in mesta). S širjenjem na jug in začetki pokristjanjevanja Bolgarov in predvsem Slovanov bi to pomenilo centralizacijo in usmerjanje tega prebivalstva k skupni zavesti. Tudi kometopuli (Samuel in njegovi bratje) bi lahko bili povezani z administrativnim izrazom iz bizantinske uprave (komes). Toda kaj je pomenil ta izraz v Bolgariji? Po dosednji literaturi in virih (grških in latinskih) je to upravnik province v Bolgariji. Ali je bil v sami Bolgariji ta izraz v uporabi (avtor misli da) je hipotetično (po ustnem obvestilu, ki sem ga dobil od gospoda Wernerja Seibta, avtor ni upošteval njegovega članka Untersuchungen zur Vor- und Frühgeschichte der "bulgarischen" Komitopulen, *Handes Amsorya, Zeitschrift für armenische Philologie*, 1–3, Wien 1975, str. 65–10. W. Seibt bo svojo kritiko objavil v eni od naslednjih števil *Byzantinische Zeitschrift*-a). Kazal bi na močan vpliv Bizanca, v bistvu pa nam lahko pove o notranji organizaciji Bolgarije. Verjetno je ta naslov imel kak bojar. Tak bojar, oče kometopulov, bi bil lastnik večjega ozemlja in bi imel tudi politično moč (str.67–68). Ni pa mogoče zvedeti, kako bi naj bi ta eventualno armenska družina prišla v Bolgarijo. Podobno je bizantinski naslov tudi toparh, ki je bil v Bolgariji modificiran in naj bi po mnenju avtorja označeval "upravnika oblasti", arhonta, ki je bil poveljnik trdnjav in dvornega dostojanstvenika. Torej se Bolgarija iz plemenske nomadske tvorbe sčasoma razvija in ima dvor, dostojanstvenike, cesarja, upravnike pokrajin, ki imajo posest in so poveljniki trdnjav, ki so središča pokrajin oz. upravnih enot. Med originalnimi izrazi pa so naslovi čelnik, kavhan, ičigru boila. Slednja dva sta protobolgarska, po rangu takoj za vladarjem in ju je najti v Samuelovem času. Glede na zgoraj povedano je bila pri Bolgarih uprava hierarhično strukturirana od vrha navzdol. Avtor se je mogoče tudi zaradi teh spoznanj odločil pisati o državi. Očiten pa je močan bizantinski vpliv na razvoj Bolgarije. O fevdalizaciji avtor meni, da je o njej še prezgodaj govoriti.

Pri poglavju o etnični strukturi je avtorju jasno, da v področjih, ki so bila center Samuelove oblasti, bolgarski element ni tako močan kot med Donavo in Balkanom. Zato je tukaj slovanski element močnejši. To povedo tudi imena Samuelovih sodobnikov (velikašev), ki so slovanska, le pri protobolgarskih naslovih so tudi imena njegovih nosilcev bolgarska.

V političnem in cerkvenem smislu pa se Samuel naslanja na bolgarsko tradicijo. Etnična sestava ozemelj, ki jih je imel Samuel pod oblastjo je pestra. Poleg Slovanov in Bolgarov ter prebivalcev zahodnega dela balkanskega polotoka so pod njegovo oblastjo živeli še Grki, Albanci in Vlahi. O sami etnični

samozavesti pa je navoljo le en vir. To je ti. Bitolski napis. V njem se Samuelov nečak Ivan Vladislav izjasni, da je Bolgar po rodu.

Po zmagi poskuša Bazilij z milimi ukrepi te pokrajine integrirati v bizantinsko državo. Pusti naturalne dajatve, domačega nadškofa, velikašem podeli službe in naslove ali pa v tujini nadaljujejo kariero. Vendar ta poskus integracije njegovi nasledniki na prestolu prekinejo in bizantinska oblast za ta področja pomeni tujo nadvlado. Tako kot na Peloponezu in v Grčiji ne uspejo teh prebivalcev grecizirati. Seveda to ni samo krivda Bazilijevih naslednikov, ampak pomanjkanja še drugih integracijskih dejavnikov.

Knjiga Srđana Pirivatrića je smiselno zaokrožena monografija, ki vsebuje številne podatke in zanimive zaključke ter jo zato toplo priporočam v branje.

Andrej Novak

Urban Bassi-Margit Kamptner, **Studien zur Geschichtsschreibung Johanns von Viktring**, Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchiv, 1997. 171 strani. (Das Kärntner Landesarchiv 22).

V eni izmed svojih zbirk je Koroški deželni arhiv iz Celovca izdal dve pomembni študiji izpod rok mladega avstrijskega zgodovinarja in klasične filologinje o Janezu Vetrinjskemu, ki po svoji kvaliteti sodi v sam vrh ne samo koroškega ampak celotnega evropskega zgodovinopisja 14. stoletja. Obe študiji sta nastali kot zaključna naloga na Inštitutu za avstrijska zgodovinska raziskovanja pod mentorstvom Winfrieda Stelzerja. Razpravi nadaljjeti serijo raziskav, ki obravnavajo kroniko Janeza Vetrinjskega in Anonimnega Leobenčana (prim.: W. Stelzer, Studien zur österreichischen Historiographie im 14. Jahrhundert. I. Die Chronik des "Anonymus Leobensis" und die Leobner Martins-Chronik. v: MIÖG 103 (1995) Heft 3–4; isti, Die verschollene Trauttmansdorffer Handschrift des Anonymus Leobensis: cvp 3445, 8221 und ihre Kontamination in den "Commentarii Anton Steyerers (1725) v: Unsere Heimat 66 (1995) Heft 3; U. Bassi, Ein weiteres Doppelblatt der Kremser Fragmente des Anonymus Leobensis: ÖNB Cod. Ser. n. 3052. v: Unsere Heimat 67 (1996) Heft 1) in služijo predvsem kot priprava na kritično dvojezično izdajo Janezove Knjige resničnih zgodb. V omenjenih razpravah so avtorji večkrat poudarili tudi smiselnost izdaje kronike Anonimnega Leobenčana.

V prvi študiji z naslovom Janez Vetrinjski in Anonimni Leobenčan (Johann von Viktring und der Anonymus Leobensis) je Urban Bassi analiziral do danes še nenatisnjeni del kronike Anonimnega Leobenčana. Čeprav so starejše raziskave tej kroniki pripisovale zelo malo vrednosti (Fedor Schneider, izdajatelj kritične edicije Knjige resničnih zgodb mu je odrekal celo vsakršno inovativnost in je bil mnenja, da je Anonimni Leobenčan dejansko samo prepisoval Janezovo kroniko), se je po Bassijevem mnenju pokazalo, da lahko tudi navidez tako nezahtevno delo poraja zanimiva vprašanja. Bassi se je osredotočil predvsem na tri. Pri prvem je izhajal iz podobnosti med tekstom Martinove kronike, ki jo je pri pisanju uporabljal Anonimni Leobenčan, in pa njej zelo sorodnega teksta v kodeksu 290 univerzitetne knjižnice v Grazu. Predvsem ga je zanimala medsebojna odvisnost oziroma skupna predloga obeh tekstov ter njun izvor. Kot drugo si je zastavil vprašanje kdaj, kje in v kakšni obliki so v kroniko prišli deli teksta (sicer po obsegu najskromnejši) iz kodeksa cvp 352 Avstrijske nacionalne knjižnice, v katerem sicer prevladujejo zapisi analistične narave. Kot zadnje vprašanje pa je Bassi zaradi novih ugotovitev v zvezi z Janezovo Knjigo resničnih zgodb in Anonimnim Leobenčanom ponovno skušal preveriti ali je kompilator resnično svoje vire samo dobesedno prepisoval, kakor je trdil v že omenjeni kritični izdaji Schneider, in v kakšnem odnosu sta kompilatorjeva predloga in ohranjeni originalni tekst vetrinjskega opata.

Na podlagi natančne analize je Bassi ugotovil velike sorodnosti med Leobensko Martinovo kroniko, na katero se je naslanjal anonimni kronist, in pa med tekstom iz graškega kodeksa. Pisec Leobenske Martinove kronike naj bi po njegovem prepričanju črpal iz izvlečkov dela Honorija Augustodunensisa z naslovom *Imago mundi*, iz *Dictum de Roma civitate*, iz Martinove kronike, ki so jo nadaljevali in dopolnjevali z anali iz Leobna, ter iz izvlečkov iz Aleksandra iz Roesa. Okrog 1315 je bil po Bassijevem mnenju v Leobnu že sestavljen kompendij, katerega namen ni bila originalnost ampak kar najširši prikaz zgodovine. Kompendij naj bi nastal prav na osnovi omenjenih tekstov.

Glede kontaminacije iz Leobenske Martinove kronike in izpeljave iz cvp 352 Bassi ugotavlja, da je do nje gotovo prišlo v Leobnu ali njegovi okolici. Tudi glede avtorstva Kronike Anonimnega Leobenčana se

nagiba k velikokrat izpodbijani domnevi odkritelja kronike in njenega prvega izdajatelja Hieronima Peza. Po Bassijevem mnenju je bil kompilator verjetno nek Leobenški dominikanec, odprto pa ostaja vprašanje ali je to storil v Leobnu in ali je bila Janezova Knjiga resničnih zgodb temu dominikancu resnično dosegljiva samo na Dunaju.

S primerjanjem kronike Janeza Vetrinjskega in Anonimnega Leobenčana je Bassi ugotovil, da je prvi, še vedno nenatisnjen del kronike Anonimnega Leobenčana nadaljnja predelava prve knjige kronike Janeza Vetrinjskega, ki je sicer zelo podobna verziji C3, vendar v primerjavi z njo večkrat nekoliko skrajšana, hkrati pa vedno znova dopolnjevana z nekaterimi noticami, ki so se od verzije C1 do C3 izgubile. Glavni del recenzije D naj bi nastal iz zgodnejše predelave verzije B1. Na osnovi Wessobrunnskega rokopisa (v njem so ohranjene različne verzije Janezove kronike) Bassi dokazuje, da je tudi zgodnejši del verzije D nastal pred dolgo vrsto korektur v verziji B1.

Nastanek kronike Anonimnega Leobenčana je Bassi rekonstruiral sledeče: Martinovi kroniki iz Leobna so bile najprej dodane novice, ki se tičejo Leobna in njegovega dominikanskega samostana. Ta tekst je bil nato dopolnjen z noticami iz avstrijskih analov, verjetno iz cvp 539. Nato se linije tradiranja razcepijo. Prva veja se nadaljuje s kodeksom 290, ki ga hranijo v graški univerzitetni knjižnici in z rokopisom 30 iz samostana Rein, v drugi veji pa so bile v Leobenško Martinovo kroniko vdelane novice iz dunajskega rokopisa analov cvp 352, čigar podatki segajo do leta 1297.

Bassi svojo študijo zaključuje z ugotovitvijo, da bi si kronika Anonimnega Leobenčana zaslužila kritično izdajo, ker je edina poznana popolna verzija dela Janeza Vetrinjskega in je bila razširjena tako v poznem srednjem veku kot tudi v zgodnjem novem veku. Izdajo bi si zaslužila toliko bolj, ker vsebuje Schneiderjeva izdaja Knjige resničnih zgodb nekatere netočnosti. Za osnovo kritične izdaje Bassi predlaga kodeks 59 iz samostana Zwettel, ki ga je Schneider pri pripravi svoje izdaje Janeza Vetrinjskega povsem ignoriral.

Druga študija izpod peresa Margit Kamptner je naslovljena Prikaz sodobne zgodovine pri Janezu Vetrinjskemu (*Die Darstellung der Zeitgeschichte bei Johann von Viktring*). Avtorica si je zadala dva cilja. Osvetliti je skušala zlasti avtorjevo naravnost do sodobne zgodovine in pa sam način dela Janeza Vetrinjskega. Zaradi več ohranjenih verzij, ki so nastajale na različnih stopnjah pisanja kronike, je Knjiga resničnih zgodb po njenem mnenju zelo primerna za tovrstne raziskave. Edina lepota napaka, ki jo očita kroniki, je ta, da na žalost ni ohranjena tudi dokončna verzija teksta. Pri analizi se je Kamptnerjeva osredotočila na 4., 5. in 6. knjigo Janezove kronike, ki prikazujejo dogajanje iz opatove sodobnosti. Skupaj je primerjala 19 interpretacij dogodkov, kot jih je Janez zapisal v konceptu (recenzija A), s prikazi istih dogodkov v čistopisu kronike (recenzija D). Ti opisi obsegajo dogajanje od izvolitve Ludvika Bavarskega za nemškega kralja novembra 1308 do opisa sporov med Habsburžanom Albrehtom in tirolskim grofom Janezom Henrikom. Pri izbiri odlomkov se je omejila na tiste, ki so najbolj karakteristični za njene postavljene teze in pridobljene rezultate.

Spremembe v primerjanih tekstih so po njenem mnenju zelo različne. Nekateri odlomki so dobesedno prevzeti, drugi popolnoma spremenjeni, vendar pri tem avtorica dodaja, da je nevarno razlike ocenjevati samo po obsegu spremenjenega teksta. Pogosto je namreč že ena sama drugačna beseda, ki vsebine sicer bistveno ni spremenila, dala tekstu povsem drugačen poudarek. Vzroke za spremembe v tekstu je skušala strniti v več sklopov, in sicer glede na Janezovo upoštevanje novih virov, na jezikovne in stilistične izboljšave, na literarne izboljšave, na vpliv političnega razvoja ter na morebitni vpliv adresantov, na katera je Janez naslovil svojo kroniko. Pri analizi ji je še najmanj problemov povzročalo vrednotenje jezikovno-stilističnih ter literarnih izboljšav, najtežje pa je bilo po njenem mnenju ocenjevati vpliv političnih dogodkov na spremembe v tekstu. Avtorica meni, da je bil Janezov namen predvsem izboljšati informativnost teksta. Strinja se z mnenjem Andreasa Kusternika, da se je Janezov namen pri pisanju spremenil iz sprva bolj poudarjenega moralnega elementa k vedno bolj „pravi“ zgodovini (prim.: Kusternig A., *Erzählende Quellen des Mittelalters. Die Problematik mittelalterlicher Historiographie am Beispiel der Schlacht bei Dürnkrut und Jedenspeigen 1278*. Wien 1982). S svojimi popravki skuša predvsem boj korektno, kvantitativno obsežnejše, razumljiveje ter v ustrežnejši obliki predstaviti politične dogodke, ki jih je poznal in jih deloma tudi osebno sooblikoval. Le na nekaterih mestih je moč domnevati vpliv poteka sodobnih dogodkov na njegovo pisanje, kar se običajno izraža samo v detaljih, v majhnih spremembah, ki največkrat pomenijo predvsem drugačen poudarek opisovanega dogodka. Pri svojem pisanju Janez na noben način ne skuša biti propagandističen ali oportunističen. V primerjavi z nekaterimi sočasnimi pisci ga odlikuje

velika objektivnost, tako da gre po avtoričinem mnenju njegovim podatkom pripisovati največjo stopnjo verodostojnosti. Prav to vztrajanje na verodostojnosti pri pisanju ter širina njegovega horizonta sta Janeza naredila za enega izmed največjih zgodovinarjev 14. stoletja.

Svoje ugotovitve o vplivu posameznih adresantov na Janezovo delo je Kamptnerjeva strnila pri rekonstrukciji nastanka kronike in z njo povezanih posvetil. Janez Vetrinjski naj bi se iz lastnih nagibov odločil za pisanje zgodovine, pri čemer naj bi ga podpiral tudi Habsburžan Albreht II., s katerim je bil opat v dobrih odnosih. Samoumevno je prvo verzijo kronike takoj po njenem dokončanju posvetil svojemu deželnemu gospodu. Ko je Janez pričel z novo predelavo in dopolnjevanjem starega teksta, so se začeli ali vsaj intenzivirati tudi njegovi stiki z oglejskim patriarhom Bertrandom, tako da se je Janez ukvarjal tudi z mislijo svojo kroniko dodatno posvetiti tudi drugemu podporniku. Pri tem je ob priložnosti sestavil tudi posebno posvetilo (pravzaprav dve, enega v prozi in drugega v verzih) oglejskemu patriarhu. Janezov cilj torej ni bilo nikakršno spreminjanja posvetila, ampak samo dodatno posvetilo ene in iste načrtovane končne verzije. Če bi bilo Janezu dano svojo kroniko dokončati, bi po mnenju Kamptnerjeve Janez vsakemu od adresantov posredoval po en izvod svojega dela z odgovarjajočim posvetilom.

Pričujoči razpravi sta dva majhna vendar pomembna kamenčka v mozaiku, v katerem se skriva Knjiga resničnih zgodb Janeza Vetrinjskega in njej sorodni tekst Anonimnega Leobenčana. S svojimi ugotovitvami sta tako Urban Bassi kot Margit Kamptner pokazala, da je medievistika veda, kjer zgodovinarji k razjasnitvi določenega sklopa problemov delajo majhne, vendar običajno s prepričljivimi argumenti podkrepjene korake in da je dosedanje ugotovitve stroke, ki so velikokrat že skoraj topos, vedno znova potrebno soočati in preverjati z novimi dognanji. Upamo lahko, da bo njuno delo kmalu obrodilo tudi obilnejši sad v obliki nove kritične izdaje kronike Janeza Vetrinjskega in Anonimnega Leobenčana.

Janez Mlinar

Robert O. Donia, **Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878–1914**, Sarajevo: Institut za historiju BiH, 2000. 250 str.

Avtor pričujočega dela Robert Donia, je študij zgodovine zaključil na University of Michigan, ki je znana po svojih študijih slovanske in južnoslovanske filologije, etnologije, zgodovine, ekonomije in politike. Na univerzi je prav tako oddelek, ki se ukvarja z Bosno in Hercegovino. Avtorjev metodološki pristop se je oblikoval pod vplivom moderne ameriške zgodovinske in sociološke literature. Slednja raziskuje predvsem socialne strukture in politična gibanja. Skupna odlika te literature, ki so jo ustvarili avtorji različnih zgodovinsko filozofskih opredelitev je v tem, da nadgrajuje tradicionalno pojmovanje zgodovine. Dosežki teh prispevkov se povezujejo tako s teoretičnimi rezultati sodobne sociologije, kot tudi s političnimi znanostmi. Osnovno teoretično izhodišče, ki mu sledi večina tamkajšnjih raziskovalcev, je klasični pozitivizem, ki ga je razvil francoski sociolog Emile Durkheim. Ta je namreč poudarjal popolno avtonomijo družbenih fenomenov ter njihovo neodvisnost od posameznikov. Durkheim je razlikoval "mehanično" solidarnost primitivne, od "organske" solidarnosti civilizirane družbe. Robert Donia se je v marsičem strinjal s teoretičnimi pogledi Durkheima, že kot študent pa se je začel zanimati za novejšo zgodovino JV Evrope, še posebno BiH.

Kot prejemnik Fulbrightove štipendije, je študijsko leto 1974/75 preživel na Univerzi v Sarajevu. Tam je v različnih arhivskih in znanstvenih institucijah zbiral in zbral gradivo za pričujočo knjigo. V njej avtor preučuje predstavnikiško in strankarsko politično aktivnost pripadnikov in predstavnikov "bosanskomuslimanske elite", od pričetka avstrijske okupacije, do Prve svetovne vojne. Donia je v svojem delu poskušal dokazati, da so spremembe v tradicionalnih socialnih odnosih vplivale na razvoj političnega organiziranja in mobiliziranja pripadnikov bošnjaške elite. Sem je prištel veleposestnike, verske funkcionarje ter bogate mestne trgovce. Kmetje, ki so sestavljali okoli 80% bošnjaškega prebivalstva, pa so v glavnem bili politično neaktivni.

Sama knjiga vsebuje uvod, sedem poglavij in zaključek, zraven pa še opombe in upoštevanja vredno bibliografijo. V uvodnem tekstu avtor podrobno opisuje metodo svojega raziskovanja. V prvem poglavju v osnovnih potezah opiše preteklost in razvoj Bošnjakov ter vlogo, ki so jo imeli v zgodovinskem razvoju Bosne. Naslednje, drugo poglavje vsebuje opis in oceno upravnih struktur, ter politiko avstrijskih oblasti

do BiH. V tem poglavju je avtor podrobno analiziral "bošnjaški odgovor" na avstrijski izziv, ki je nastal s pojavom opozicije nasproti novi oblasti. Tu je Donia obdelal vse institucije, skozi katere se je kanalizirala politična dejavnost Bošnjakov v prvih letih okupacije. V te institucije je v prvi vrsti spadal zgodnji bošnjaški tisk, različna društva in čitalnice, ter mestni sveti. Te ustanove so nudile možnost za avtonomno politično izražanje Bošnjakov. Prav skozi te institucije pa je prišlo tudi do prvih konfliktov Bošnjakov z novo avstrijsko oblastjo.

Tretje, četrto in peto poglavje analizirajo uporabo osebnih stikov za širitev lokalnih protestnih akcij, ki so nekak uvod v nastanek gibanja za versko in "vakufsko-mearifsko" avtonomijo. Ta način delovanja avtor opisuje skozi primer (po njegovem) treh centrov bošnjaške politike. Ti so bili v Sarajevu, Travniku in Mostarju. V tem kontekstu je avtor opisal Sarajevo kot center, ki je "zahteval konsenz", v Travniku so po njegovem mnenju prevladovale ti. "ogorčene frakcije", v Mostarju pa "mobilizirane frakcije". Ta model politične dejavnosti Donia opisuje tudi v šestem poglavju skozi avtonomno gibanje, ki je postopoma vodilo k politično-strankarskemu konstituiranju in organiziranju. V sedmem poglavju je obdelano obdobje strankarske politike od konca leta 1906, ko so ustanovili "Muslimansko narodno organizacijo", do prenehanja dela "Bosanskohercegovega sabora", poleti 1914 leta.

Svoj teoretični pristop je Donia formuliral na osnovi nekaterih sociološko-zgodovinskih študij, v katerih različni avtorji poudarjajo solidarnost kot organizacijsko osnovo socialnega in političnega protesta. Med temi avtorji bi morda izpostavil Charlesa Tilly-a, ki je pisec kar nekaj člankov o razvoju kmečkih in delavskih "nekorporativnih" gibanj v Zahodni Evropi. Podobno kot slednji, tudi Donia v svojem delu uporablja termin "kolektivna akcija", v katero prišteva vsako skupino ljudi, ki je skupaj politično aktivna. Vsaka kolektivna akcija, oz. politično delovanje izvira iz teženj socialno enakih ali sorodnih organiziranih skupin, da bi zaščitile svoje težnje, upe in interese. K temu teoretičnemu konceptu je Donia dodal še pomemben pojav neformalne mreže osebnih stikov, kot osnovno obliko političnega angažiranja v BiH. Ta pojav "osebnih stikov", je sicer prvi obdelal antropolog Jermy Boissavain v svojem delu *Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions.* (Oxford, 1971.) Robert Donia je v svojih ugotovitvah prišel do spoznanja, da so prvi bošnjaški politični aktivisti uporabljali rodbinska in poslovna poznanstva za zagon prvih protestnih akcij, obenem pa so si s tem ustvarili politične tekmece v Travniku in Mostarju. Avtor meni da so neformalne skupine, nastale na tak način, bile glavni politični akterji v Bosni. Raziskave so pokazale, da so te skupine posedovale sposobnost racionalnih odločitev, ko je šlo za razvoj lastnih interesov. Donia je v svojih zaključkih izrecno zavrnil teorije, ki so bošnjaško politično aktivnost povezovala z verskim fanatizmom ali pa ekscesivnim oportunizmom, ki naj bi bil značilen za določeno skupinsko mentaliteto. Donia je kot Zahodnjak s svojo raziskavo veliko prispeval k razumevanju političnega razvoja Bošnjakov, ki pa sicer za novejšo bosansko historiografijo ni nova. Po tem delu vsekakor ni več dvoma, da politično gibanje Bošnjakov ni bilo nikakršen marginalen pojav izven splošnih tokov bosanske politike po letu 1878. Novejša bosanska historiografija avstroogrškega obdobja, kamor spada tudi avtorjevo delo, je jasno dokazala, da je že omenjeno gibanje logičen zaključek stanovskih in razrednih odnosov znotraj bošnjaške skupnosti v okviru Bosne in Hercegovine. Politično življenje in strankarsko organiziranje sta reflektirala etnično strukturo bosanske družbe, stanovske in razredne razlike pa so se v glavnem artikuleirale skozi prizmo etnične politike.

Donia je v svojem delu identificiral različne medfrakcijske spopade v Sarajevu, Travniku in Mostarju. Ti spopadi so se na začetku kazali v podpori, oz. odporu kulturnim institucijam, ki so jih Bošnjaki ustanavljali na iniciativo novih avstrijskih oblasti. Z uporabo osebnih stikov so se pristaši posamične frakcije povezovali s svojimi somišljeniki v drugih mestih. Tako se je postopno razraščalo avtonomno gibanje ter druge oblike organiziranega političnega življenja med Bošnjaki. Ni dvoma, da so v teh medfrakcijskih spopadih velik pomen imeli tudi osebni spori in nestrpnost med posameznimi protagonisti. Pa vendar, brez ozira na vse osebne spore lahko zapišem, da je osnovna delitev bila v tem, kako reagirati na novo situacijo, ki je nastala z okupacijo Bosne. Kako preživeti kot narod v novi družbeno politični situaciji; z naslonitvijo na tradicijo ter odporom do sprememb, ali pa s sprejemanjem novih trendov, kot sta podjetništvo in šolanje po evropskem modelu? Pristaši slednjega so novo avstrijsko upravo sprejeli kot nosilca evropske civilizacije, zato so tudi podpirali ustanavljanje določenih kulturnih institucij, ki bi lahko služile interesom Bošnjakov. Tako so denimo časopisi, ki jih je ustanovila vlada, (npr. Bošnjak) pomenili osnovo za kulturno, politično in literarno izražanje moderne bošnjaške inteligence, ki se je šele formirala. S tem delom se Robert J. Donia uvršča med najboljše tuje poznavalce novejše zgodovine Bosne in

Hercegovine. Knjiga je prva zgodovinska študija, ki bralcu ponuja celovit pregled političnega razvoja Bošnjakov v času 40 letne avstrijske uprave. Upati je, da bo pričujoče delo izzvalo pozornost ne le strokovne, temveč tudi širše javnosti, tako v Bosni in Hercegovini, kot tudi drugod.

Milan Likič Guček

Stari krajepisi Istre. Zbral in uredil Darko Darovec. Koper: 1999. 292 strani.

V zbirki "Knjižnica Annales Majora" je v Kopru izšla zajetna publikacija, ki so jo izdali Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije v Kopru in Pokrajinski muzej Koper.

O zgodovini Istre imamo namreč v latinščini, italijanščini in nemščini napisanih precej zanimivih del starejšega datuma, ki so razen za redke strokovnjake, ostala precej neznana. Sedaj pa imamo pred seboj prevode v slovenščino. Dvanajst krajepisov Istre je izpod peresa 12 različnih avtorjev, ki so jih ti napisali med 15. in 18. stoletjem, nekateri od teh so bili sicer že objavljeni, vendar ob različnih priložnostih, medtem ko so tu zbrani na enem mestu in zato tudi primerljivi med seboj. Največja odlika sedanje izdaje pa je prav gotovo dejstvo, da so tekstom dodane kritične opombe in da vsak tekst uvaja biografija avtorja teksta. Lahko bi rekli, da velja za vse avtorje nekakšna skupna značilnost, da nam Istro predstavljajo z zgodovinskega, geografskega, etnografskega, včasih tudi z gospodarskega in vojaškega stališča. Posamezni predstavljeni starejši pisci so bili večkrat premalo kritični do starejših t. j. antičnih in srednjeveških tekstov, ki jih enostavno prepisujejo, drugi npr. ne ločijo mest in trgov, skoraj vsi omenjajo kraje, ki jih ni več, tako da so imeli prevajalci in avtorji opomb zahtevno delo. Iz italijanščine je tekste prevedla Vida Gorjup Posinkovič, iz latinščine Pavel Češarek, iz nemščine pa Eva Holz.

Vprašanje prevajanja osebnih in krajevnih imen je v publikaciji rešeno tako, da so latinska imena poslovenjena, italijanska in nemška osebna imena pa v večini ohranjena v izvorni obliki (razen zelo uveljavljenih slovenskih oblik), medtem ko imamo pri krajevnih imenih sodobno poimenovanje in v opombi opozorilo na izvorno obliko.

Velike zasluge za izid publikacije ima nedvomno Darko Darovec kot urednik, sicer pa so pisci življenjepisov štirje, od teh je Darko Darovec prispeval devet življenjepisov, deset tekstov je opremil s kritičnimi opombami, napisal pa je tudi uvodno besedo k celotni publikaciji. Eva Holz je prispevala Valvasorjev življenjepis, prevedla iz nemščine precej obsežen tekst iz Valvasorjeve Slave in k temu napisala kritične opombe. Salvator Žitko je predstavil življenjepis Pietra Coppa in napisal kritične opombe k njegovemu tekstu, medtem ko je Ivan Markovič napisal življenjepis Petra Pavla Vergerija starejšega.

Pisci originalnih tekstov izhajajo večinoma iz romanskega govornega območja, nekateri med njimi pa so tudi bivali na ozemlju beneške Istre, ki so jo zato precej dobro poznali, izjema je Valvasor, ki je pisal v nemščini in ki Istre verjetno osebno ni posebej dobro poznal. Teksti so v knjigi razporejeni kronološko.

V prvi polovici 15. stoletja je nastal krajši tekst z naslovom Mesto Koper (De urbe Justinopolis), velikega humanista, *Petra Pavla Vergerija st.*, rojenega v Kopru. Ta nastanek Kopa in nekaterih drugih mest povezuje z legendo o Argonavtih, kar zasledimo še pri nekaterih drugih piscih. Naslednji veliki humanist *Flavij Blond Forlijski* (ker je bil doma iz Forlija), sicer avtor različnih zgodovinskih del, je 1453 objavil delo *Italia illustrata*, iz katerega si tukaj lahko preberemo odlomek z naslovom Istra – opis enajste pokrajine Italije. Po njegovem naj bi bil Koper po nastanku prvo mesto v Istri, omenja pa še druga mesta kot Izolo, Piran, Umag itd. Na nekatere netočnosti (npr. da je sv. Hieronim avtor slovanske pisave) opozarja D. Darovec v opombah.

Znani pisec obširnega Dnevnika (58 zvezkov), po rodu Benečan, *Marino Sanudo*, je napisal tudi Potopis po Istri (Itinerario per la Terraferma veneta, 1483), katerega odlomek nam popisuje Koper, Piran, Poreč, Pulj, Labin itd. Pri opisu Labina med drugim beremo: "Tu so sami Slovani in ne znajo latinsko, kar me je zelo presenetilo; oblačijo se v sivo, imajo svet, ki šteje 24 članov...", sicer pa omembe slovanskega prebivalstva v objavljenih tekstih niso prav pogoste.

Življenje in delo *Pietra Coppa* nam predstavlja S. Žitko. Coppo je bil po rodu iz Benetk, vendar se je kasneje naselil v Izoli, postal izolski meščan in se kmalu uveljavil v javnem življenju, poleg tega se je

posvečal geografskim in zgodovinskim raziskavam, znan pa je tudi kot kartograf. Prav njegove geografske karte veljajo za najboljše v svojem času. Predstavljeni nekoliko daljši tekst O položaju Istre (Del sito de Lìstria) je bil prvič objavljen leta 1540. Poleg beneške Istre in sicer obalnega dela in notranjosti, predstavlja tudi habsburški Trst. Tudi Coppo je nekatere opise starejših avtorjev uporabil premalo kritično, na kar je Žitko v obsežnih opombah posebej opozoril, zlasti na pripoved o Argonavtih in Kolhijcih, na lokacijo Nezakcija, na nekatere nepravilnosti v zvezi s hunskimi vdori itd. Kot nekateri drugi, je tudi Coppo mejo Istre na severu postavil na Timav, zanimiv je opis solin, zlasti pa vrsta raznih večjih in manjših krajev, ne le Milj, Kopra, Pirana, Izole, ampak tudi Vrsarja, Rovinja, Poreča, Pulja itd.

Naslednji avtor, ki je ustvarjal v 16. stoletju in je bil po rodu Pirančan je *Janez Krstnik Gojnej*, slavni zdravnik, simpatizer protestantov, ki je zaradi tega bil tudi pregnan z beneškega ozemlja in je potem živel na Nemškem. V 16. stoletju je nastala njegova knjižica O legi Istre (objavljena 1722 na Nizozemskem), kjer je prikazal meje Istre, antična in sodobna mesta celotne Istre, istrske učenjake in še kaj. Precejšen poudarek je na antičnem obdobju, opiše pa tudi sodobni čas, vendar razlik med oppidum in civitas ne upošteva dosledno. Biografsko ga je predstavil in tekst opremil z znanstvenim aparatom Darko Darovec.

Pismo o Istri, avtorja *Ludvika Vergerija*, je resnično nastalo kot pismo, ki ga je avtor napisal na prošnjo Sebastijana Münstra, židovskega profesorja na Univerzi v Baslu, ki je prestopil v vrste protestantov, sicer pa je bil znan kot kartograf in izdajatelj "Cosmographie Universale", kjer je bil objavljen Vergerijev tekst o Istri. Tudi Ludvik Vergerij je bil protestant, kakor njegova strica koprski škof P. P. Vergerij ml. in puljski škof I. K. Vergerij. S pripadnostjo reformaciji je morda mogoče pojasniti dejstvo, da je v starejših objavah tega pisma izpuščen tisti del, kjer Ludvik Vergerij s ponosom piše o obeh svojih stricah. Sicer pa je sam tekst kratek in dokaj realističen.

Za enega najboljših opisov Istre, ki je nastal v 16. stoletju, velja delo *Leandra Albertija* iz Bologne. Pomembno je tudi zato, ker navaja vire, ki so bili kasneje izgubljeni, posebnost njegovega dela so podatki, ki so mu jih posredovali lokalni izobraženci. Tukaj je objavljen tekst z naslovom Istra – devetnajsta pokrajina Italije (odlomek iz Descrittione di tutta Istria). Avtor se pokaže kot dober poznavalec antičnih piscev, pa tudi sodobnikov. V svoje delo, kjer je mogoče najti zanimive opise krajev, tako beneške kot avstrijske Istre, je vključil tudi podatke o gospodarstvu (vinogradništvo, oljkarstvo, solinarstvo) in vrsto zgodovinskih podatkov.

17. stoletje zastopa Koprčan *Nicolo Manzuoli* z daljšim tekstom Novi opis Istre, ki je odlomek iz bogatega krajepisnega dela *Nova descrittione dell' Istria* (1611). V odlomku se ponovijo nekateri podatki, ki so jih zasledimo tudi pri starejših piscih (bitka pri Nezakciju, vdor Hunov, Otokar Premisl, oglejski patriarhi v Istri, odnos do Benetk, Trst v boju z Benečani, beneške vojne itd. Najdemo pa tudi opise istrskih krajev, običajev, noše ter veliko slikovnega gradiva.

V 17. stoletje spada tudi prispevek *Luca da Linda* Odlomek o Istri iz Splošnih in podrobnih zapisov in opisov sveta (1655). Poleg geografskih in etnografskih podatkov, je podana še upravna ureditev Istre. Zanimiva se zdi naslednja ugotovitev "Istrani so zelo prijazni, dobro govorijo slovanski in italijanski jezik, tako da uporabljajo enega in drugega, kar velja predvsem za prebivalce ob morju, ki se pogovarjajo predvsem z Italijani".

Prav tako 17. stoletju pripada *Baldassare Bonifacio*, pesnik in prvi rektor Akademije beneških plemenitašev ter član mnogih drugih akademij, od 1636 je bil tudi koprski škof. Spis Potovanje od Kopra do Pirana, ki je tu objavljen, je iz njegove rokopisne zapuščine. Piše med drugim o gradnji hiš, cest, številu prebivalcev Kopra, ki jih oceni na okrog 3000 v svojem času, o koprski akademiji, stolnici, v zvezi s Piranom razpravlja o izvoru imena, tudi tu govori o številu prebivalcev in to število primerja s Koprom. Biografske predstavitve in izčrpne opombe vseh zadnjih petih avtorjev je prispeval D. Darovec.

Najbolj poznan avtor 17. stoletja je nedvomno *Janez Vajkard Valvasor*, ki je za razliko od ostalih pisal v nemščini. Iz Valvasorja so o Istri bili doslej prevedeni le posamezni odlomki. Za to publikacijo je Eva Holz napisala Valvasorjevo biografijo s podatki o njegovem delu, izbrala in prevedla iz njegove *Slave* (1689) obširne opise Istre, ki jih doslej v slovenščini nismo imeli in jih opremila z opombami. Tu je tematika zelo različna (o gospodarski dejavnosti, vaseh in mestih, gradovih, starih prebivalcih Istre, jeziku). Med drugim Valvasor omenja, da Istrani govorijo dva jezika, prvi je istrski (!), ki je podoben dalmatinskemu, drugi pa italijanski, vendar popačen. Piše tudi o vraževerju, poročnih obredih, navaja pregled pičenskih škofov, pri pisanju so mu bili v pomoč odgovori župnikov, ki jih je dobil na svoj vprašalnik. Samo tekst o Valvasorju, prevod njegovega dela in opombe obsegajo preko 100 strani.

Zadnji predstavljeni avtor spada že v začetek 18. stoletja. Gre za *Giovannia Battista Polceniga*, ki nam ga je predstavil D. Darovec. Polcenigo je bil po rodu iz Trevisa in je v službi Benetk opravljal visoke vojaške funkcije. V njegovem Poročilu o stanju in potrebah Kopra (1701), ki je nastalo po nalogu beneškega senata, je opis obrambne usposobljenosti istrskih mest (Koper, Milje, Piran, Novigrad, Poreč, Pulj), navedeni so celo sezname bronastega topništva v Kopru, bakrenih in železnih topov v Miljah, seznam artilerije v Rovinju ter ves manjkajoči material. Pisec očitno ni bil najbolj zadovoljen z obrambno usposobljenostjo istrskih mest.

Knjiga, ki jo imamo pred seboj je rezultat dveh raziskovalnih projektov pri Znanstveno-raziskovalnem središču Republike Slovenije v Kopru, nosilka prvega (Mediterranske gospodarske panoge severne Istre) je Eva Holz, nosilec drugega (Civilizacijsko-kulturna podoba slovenske Istre) pa Darko Darovec. Projekta sofinancirajo Ministrstvo za znanost in tehnologijo in Ministrstvo za kulturo ter Mestna občina Koper, k izidu knjige pa so pripomogli še drugi sponzorji. Nenazadnje je treba poudariti, da je publikacija zelo lepo opremljena z vrsto zanimivih ilustracij in kart starejšega datuma, dodan je seznam virov in literature o zgodovini Istre, knjiga ima tudi povzetka v italijanščini in angleščini.

Olga Janša-Zorn

Zora Torkar, **“Beži Ljubljana, Gradec se skrij, Dunaj tud’ Kamniku gliha nič ni”**. Najpremožnejši meščani Kamnika v drugi polovici 19. stoletja. Kamnik: Kulturni center, 1996. 187 strani.

Marija Klobčar, **Kamničani. Med izročilom in sodobnostjo. Življenje kamniških meščanov od leta 1880 do druge svetovne vojne**. Ljubljana: Založba ZRC, 1998, 263 strani.

V kratkem časovnem razmaku sta izšli dve deli, v katerih avtorici obravnavata podobno tematiko vezano na razkrivanje socialne strukture v meščanski družbi mesta Kamnika v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja. Ker gre za dva različna pristopa in dve različni metodi raziskave imamo priložnost primerjalne študije obeh del. Zgodovinarica Zora Torkar je skušala z zgodovinsko metodo obdelati najpremožnejše meščane Kamnika v drugi polovici 19. stoletja ter orisati njihov status, navade, običaje in način življenja. Drugo pot je ubrala etnologinja Marija Klobčar, ki je z upoštevanjem etnološkega pristopa nameravala izdelati celovito etnološko podobo nekega kraja pri nas, pri čemer je kmalu prišla do spoznanja, da je Kamnik nekaj posebnega, nekaj, kar še vedno zaznamuje samobitnost mesta. Obe študiji sta nastali neodvisno druga od druge, se dopolnjujeta, večkrat prekrivata, pa tudi razhajata. V podrobni oceni bom skušal na to opozoriti.

Torkarjeva poudarja, da je ponovno poraslo zanimanje za vsakdanje življenje naših prednikov. V središču pozornosti je zopet človek kot tak: navade, vloga v družbi, njegovo mišljenje in vedenje ter zanimanje. Opredelila se je za obravnavo najpremožnejših kamniških rodbin, ki sicer predstavljajo le okoli 5–8 % celotnega prebivalstva. Metodološko se je odločila za vzorčno raziskavo in je izbrala le 60 najpremožnejših rodbin. Zanima jo predvsem izvor njihovega premoženja: ali so več dohodka pridobili od zemljiške posesti in drugih nepremičnin, ali je pri njih prevladovala posebna dobičkonosna gospodarska dejavnost.

Pri Klobčarjevi gre za študijo o genezi in identiteti t.i. purgarstva. Zaradi purgarskih pravic se ji je zdel Kamnik še posebno privlačen in vreden podrobnejšega raziskovanja. Purgarstvo namreč tvori specifično identiteto mesta in je močno navzoče v njegovem samozavedanju. Zato je tradiciji zavezanemu purgarstvu v raziskavi namenjen sorazmerno večji delež, kot ostalim slojem prebivalstva, tujcem, inteligenci, služkinjam, delavcem, revežem. Vendar je tudi te sloje vključila do te mere, kolikor je bilo potrebno za razumevanje celote.

Časovno se je Torkarjeva omejila na drugo polovico 19. stoletja, medtem ko je časovni razpon Klobčarjeve precej širši, saj sega od leta 1880, ko je bila s predrtjem Klanca simbolično zabrisana pregrad med Mestom in najbogatejšim predmestjem Šutno ter pričetkom druge svetovne vojne.

Prostorski okvir se je v obeh raziskavah izkazal za ustreznega. Kamnik je po mnenju obeh avtoric dovolj majhen, da je obvladljiv in dovolj raznolik, da poleg socialne in profesionalne razslojenosti omogoča opazovanje prostorske diferenciacije. Prostorska razčlenjenost na mesto, stara predmestja ter nova predmestja priključena sredi 19. stoletja, ponuja zelo podrobno opazovanje posamičnih mikro območij in razmerji med njimi. Prav njegova majhnost hkrati omogoča, da je njen posameznik dovolj viden.

K takšnemu pristopu so obe avtorici usmerjali tudi viri, ki sta jih pri raziskovalnem delu uporabljali.

Vendar pa prav pri odnosu do ahivskega gradiva med njima obstajajo določene razlike. Torkarjeva je veliko pozornost posvetila obsežnemu, vendar še vedno neurejenemu fondu arhiva kamniških občinskih splošnih spisov, ki jih hranijo v Zgodovinskem arhivu v Ljubljani. Ti nudijo številne zanimivosti in podrobnosti iz novejšje zgodovine Kamnika. Glavni vir za razpoznavnost najpremožnejšega sloja kamniških meščanov pa so ji predstavljali volilni imeniki za deželnozborske volitve v mestni kuriji Tržič–Radovljica–Kamnik, ki jih hranijo v Arhivu R. Slovenije 1861–1913. Poklicno strukturo te skupine meščanov je ugotavljala na podlagi davčnih katastrof okraja Kamnik, v katerih so popisane vse prijavljene gospodaske in negospodarske dejavnosti. Analizo zemljiške posesti pa je avtorica opravila na podlagi reambulančnih map in protokolov franciscejskega katastra ter zemljiške knjige deželnoknežjega mesta Kamnik. Prav ti viri odkrivajo način gospodarjenja in sorodstvene vezi. Zelo pomemben vir je popis davkov. V arhivu kamniške občine se je ohranil seznam izdelan leta 1871/72, ki sporoča imena vseh meščanov, ki so bili dolžni plačevati razne vrste davkov. Glavno orientacijo o letnih davkih pa je dobila iz volilnih imenikov za volitve v kranjski deželni zbor 1861–1901. Na osnovi teh podatkov opiše za nekaj konkretnih meščanskih gospodarstev (23 primerov) njihov nastanek, razcvet in propad. Glavni vir, ki avtorici omogoči vpogled v družinsko strukturo omenjenih 60 najpremožnejših rodbin, njeno spreminjanje in razvijanje so statusi animarum, za kontrolo le teh pa si je pomagala s krstnimi, poročnimi in mrljiškimi knjigami. Pri raziskavi družine, meščanskega vedenja in navad pa je pritegnila tudi informatorje – 7 po številu. Gradivo, ki ga je našla v arhivskem gradivu, je nazorno prikazala v številnih tabelah.

Klobčarjeva glede pristopa do virov izhaja iz drugačnih izhodišč. Na prvo mesto postavlja pričevanje informatorjev. Največjo težo pri usmerjenih pogovorih so imela pričevanja iz otroštva. Objavljeni spisek navaja kar 46 informatorjev. Kot ugotavlja, ji je razgovor z informatorjem dal več informacij, kot poglobljen študij v arhivu. Doživljanje smatra kot najvišji spoznavni princip. Seveda pripominja, da to njeno stališče ne predstavlja zanikanje ali zmanjševanje vrednosti arhivskega gradiva, saj je na njem tudi sama gradila raziskavo. Ustno izročilo po njenem prepričanju izraža potrebo po arhivski interpretaciji, oz. ovednotenju življenja. Zato je bilo pomembno tisto ahivsko gradivo, na katerega je lahko naslonila pogovor z informatorji. Za avtorico so imeli največjo vednost za objektivizacijo obravnavanih vprašanj t.i. splošni spisi v Zgodovinskem arhivu v Ljubljani (upoštevala tudi Torkarjeva) in policijski arhiv. Večkrat se sklicuje tudi na poročila v dnevnem časopisju. Pri zapisu je Klobčarjeva vključevala neposredne izjave informatorjev. Odločila se je, da v zapisu ohrani pogovorni jezik Kamničanov, kar daje njeni knjigi še poseben čar. Zato je knjiga zanimiva tudi po jezikovni plati.

Obe avtorici svoja pripovedovanja delita na več poglavij, ki pa se predvsem tam, kjer govorita o načinu življenja, običajih in navadah precej prekrivata in dopolnjujeta.

Torkarjeva nam v uvodnem poglavju predstavi politične, gospodarske in kulturne razmere na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja. V širši zgodovinski okvir nas popelje Klobčarjeva, ki navaja, da je zavest o kamniški preteklosti razpeta med slavo Kamnika v času grofov Andechs-Meranskih in čas propadanja skoraj pol tisočletja kasneje, ko je vlogo pomembne poti po Tuhinjski dolini skozi Kamnik prevzel Črni Graben (Trojane). Kamnik je bil posebej deležen privilegijev habsburškega dvora. Privilegijska knjiga mesta Kamnika iz leta 1528 ohranja spomin na tedanje pravice meščanov. Obe avtorici precej prostora namenjata t.i. purgarskim pravicam in Meščanski korporaciji. Klobčarjeva se intenzivno ukvarja s problemom purgarstva v mestu in mu v knjigi nameni veliko prostora. Lahko bi rekli, da prav fenomen purgarstva predstavlja v njeni knjigi rdečo nit. Beseda "purger" je v Kamniku, po njeni ugotovitvi, najpogosteje rabljena v prenesenem pomenu, kot oznaka za lastnika purgarske pravice, torej posebne lastninske pravice do vsakoletnega deleža drv in gradbenega lesa iz gozdov Kamniške Bistrice. Purgarji v tem pomenu besede so bili vsi lastniki tistih hiš v Kamniku, ki so imele purgarsko pravico. To pa ne glede na to ali so bili cehovsko naravnani meščani ali izrazito svetovljansko usmerjeni priseljenci ali domačini. To purgarstvo je tvorilo specifično identiteto mesta. Prav pravice do lesa v bistriških gozdovih so imele za nadaljnji razvoj Kamnika najbolj dalekosežne posledice. Mesto je po reformah cesarice Marije Terezije postalo lastnik dotlej deželnoknežjega bistriškega gozda. Upravna reorganizacija, ki je po marčni revoluciji leta 1848 uvedla politične občine, teritorialno različne od prejšnjega dominija, je v razmerje do bistriškega gozda vnesla usodna nasprotja. Nastalo je tolmačenje, da je bistriški gozd last mesta in ne posameznih meščanov. Na podlagi določb II. občinskega reda za Kranjsko leta 1866 se je iz skupnosti upavičenih meščanov tedaj oblikovala Meščanska korporacija, ki je zastopala interese purgarjev. Mestna občina in Meščanska korporacija sta odtlej nastopali kot dva samostojna subjekta. Tudi Torkarjeva ugotavlja, da je imela Meščanska korporacija izredno pomembno vlogo v kamniškem

gospodarstvu ter poudarja, da je bila ena redkih te vrste pri nas. Pravica do drv in lesa iz gozdov Kamniške Bistrice je bila prvotno osebna, šele kasneje vezana na posest hiše. Torkarjeva tudi navaja, da so bila zemljišča v bistriških gozdovih skupna last vsakokratnih posestnikov po številkah označenih 194 kamniških hiš v Mestu, vendar opozarja, da se ne ve točno, kdaj je prišlo do omenjenega užitka drv in lesa. Meni, da naj bi se to zgodilo leta 1774, ko se je ohranil seznam upravičencev teh 194 meščanskih hiš. Obe avtorici podrobneje obdelata statut in organe meščanske korporacije: občni zbor, gospodarski odbor in pomnoženi odbor. Torkarjevo še posebej zanima, kakšno vlogo so imeli najpremožnejši meščani v gospodarskem odboru. Klobčarjeva pa poudarja, še eno od dejstev, da je imela pravica o užitka v bistriških gozdovih izjemen vpliv na urbanizacijo Kamnika. Pravice so bile namreč vezane na posamezne meščanske hiše, zato niti posamezniki niti mesto kot celota niso želeli, da bi se mesto širilo.

Torkarjeva z upoštevanjem zgodovinskih virov v zelo obsežnem poglavju razpravlja o izvoru premoženja izbranih 60 najpremožnejših rodbin v vidika gospodarske in negospodarske dejavnosti. V ospredju njenega zanimanja je poklicna struktura. Pri obravnavi loči dve skupini. Prva predstavlja meščane, ki so bili na vrhuncu svoje uspešnosti do 80-tih let 19. stoletja in so bili bolj vezani na tradicionalno gospodarstvo. V drugo skupino uvršča tiste premožne meščane, ki so bogateli po 80-tih letih. V tej skupini najdemo več priseljencev, ki so se ukvarjali z bolj specializiranim gospodarstvom, ki so imeli manj nepremične lastnine in dosegali drugačen standard. V tej skupini se med najpremožnejšimi meščani pojavljajo predstavniki svobodnih inteligenčnih poklicev (advokati, notarji, zdravniki).

Klobčarjeva pa v obsežnem poglavju posveča mestu in izrazom avtonomnosti še posebno pozornost. Zavest pripadnosti "boljšemu svetu", naj bi bila najpomembnejši razločevalni dejavnik za opredeljevanje k meščanstvu. Purgarji so imeli svoj "boljši svet" in predstave o njem, svobodnejši meščani, intelektualci pa svojega. Kamničani so po ugotovitvah Klobčarjeve navzven nastopali kot homogena skupina, zavarovana z mitnicami, mestnimi postavami, s policajem in z zavestjo večvrednosti, navznoter pa je bila ta skupina heterogena, ne le socialno in profesionalno, temveč tudi glede purgarskih pravic. Šele vpogled v socialno strukturo celoviteje odstira podobo kamniških meščanov. Pri presojanju o tem, kakšnega ugleda je bil kdo deležen v družbi, ni šlo samo za premoženjsko vrednotenje. Merila bogastva so v 19. stoletju počasi preraščala purgarske norme. Konec 19. stoletja je bilo vedno več propadlih purgarskih hiš, ki so jih kupovali prišleki in bogatejši meščani. Meščanska korporacija naj bi obubožanim meščanom, lastnikom purgarskih pravic in njihovim otrokom, nudila le še socialno zaščito ("špitalski sklad"). Kljub temu naj bi še naprej imeli največjo veljavo v mestu tisti meščani, ki so bili sicer različnega porekla, toda člani Meščanske korporacije.

Klobčarjeva se razpiše še o drugih slojih kamniških prebivalcev. Razpravlja o tujcih, med katere prišteva vojaštvo, predvsem uslužbenec smodnišnice in opozarja na navzočnost ruskih emigrantov po prvi svetovni vojni. Zaradi upravnih sprememb (središče okrajnega glavastva) se je zlasti okrepilo uradništvo, zato se je profesionalno spremenilo predvsem mestno središče, delno tudi Šutna. Industrializacija je prinesla največ sprememb v severni del mesta – Graben in Fužine ter neposredno okolico Mekinj. Tovarnarje je večinoma vodila drugačna miselnost, ki je bila značilna za purgarski Kamnik. Po ekonomski moči so sicer sodili v najbogatejši sloj, vendar so se vanj redko vključevali. Najštevilnejši in prav tako raznorodni je bil srednji sloj meščanov. To so bili večinoma obrtniki, srednje premožni trgovci in gostilničarji ter uradniki, ki niso zahajali v "ekstra sobe" najuglednejših kamniških gostiln. V najnižji sloj davkoplačevalcev so sodili tisti hišni posestniki, ki so se preživljali s skromnim rokodelstvom, prevozništvom ali majhno kmetijo. Prav ta sloj se je zaradi skromnih materialnih možnosti zelo oklepal tradicije in se skliceval na purgarske pravice. Še nižje na socialni lestvici pa so bili tisti, ki niso imeli lastne hiše, ne premoženja, preživljali so se kot delavci, zasebniki (dninarji, šivilje). Vprašanje mestnih in občinskih revežev je bilo tesno povezano v vprašanju občinskih meja. Seveda se avtorica ni izognila predstavitve nekaterih kamniških originalov. Socialna slika Kamnika, ki jo v načrtanem obdobju predstavi Klobčarjeva, je zelo jasno izkristalizirana in podrobno predstavljena.

Torkarjeva se bolj osredotoči na vlogo meščanov v javnem življenju, pri čemer jo seveda najbolj zanima udejstvovanje predstavnikov izbranih najbogatejših družin. Pri orisu političnega udejstvovanja se opre na davčno volilno skupino, v kateri najdemo vse najpremožnejše meščane Kamnika. Po splošnem uvodu, v katerem predstavi občinske volilne rede, ki so bili izdani po letu 1862, oriše sestavo občinske uprave v Kamniku. Najpremožnejši meščani so z vodenjem občinskega odbora in občinskega sveta vplivali na gospodarjenje in vodenje celotne kamniške občine. Posebno nazorno je prikazan seznam županov v Kamniku v drugi polovici 19. stoletja. Podrobneje nas seznanja z delovanjem vsakega posamez-

nika in z dosežki pomebnimi za mesto. Poreklo županov kaže na to, da stari Kamničani niso imeli odpora do priseljencev. O vlogi in obsegu mestne občine razpravlja tudi Klobčarjeva, čeprav je bolj osredotočena na odnos med občino in Meščansko korporacijo. Torkarjevo nadalje zanima udejstvovanje najbogatejših meščanov na področju gospodarstva in njihov delež pri upravljanju mestne hranilnice in posojilnice. Zanima jo še njihovo poseganje na področju sodstva (porotniki), šolstva (leta 1869 je nadzorstvo nad šolo prešlo iz cekvenih na državne organe) in udejstvovanje v društvih (Narodna čitalnica, Sokol, požarna bramba, planinsko društvo itd.).

Mimo društev tudi ni mogla iti Klobčarjeva, ki jih obravnava tudi z vidika nacionalne pripadnosti in zavednosti. Ugotavlja, da društva niso bila samo socialne skupine s sorodnimi interesi njihovih članov, temveč se je z nekaterimi identificiralo samo mesto. V ospredju novih družbenih tokov je bila brez dvoma Narodna čitalnica, iz katere se je leta 1882 izločilo prvo slovensko pevsko društvo "Lipa". Društva, ki so bila sprva nacionalno opredeljena, so v 80-tih letih dobivala strankarsko vsebino.

Najbolj se avtorici pokrivata in dopolnjujeta v tistih poglavjih, v katerih opisujeta družinsko življenje, materialno kulturo, šege in navade, omikanost in družbene norme ter stanovanjsko kulturo. Seveda bomo našli pri vsaki od njiju različne poudarke in ugotovitve o mentaliteti kamniškega meščanstva. Stanovanjsko kulturo prikazuje na podoben način, le da je Torkarjeva dala nekaj oprijemljivejših opisov, saj je pri tem navedla več konkretnih zgodovinskih virov (gradbeni načrti, zapisniki komisijskih ogledov). Klobčarjeva se zadovolji z ugotovitvijo, da je oblikovanost hišnih pročelij nakazovala socialno moč in stopnjo odmika od tradicionalne pugarske miselnosti, čeprav naj bi se purgarji težko odločali za obnovitve hiš. Pritegne ugotovitev, ki naj bi prišla do izaza ob državnih praznikih; daljša kot je bila zastava, premožnejši je bil lastnik hiše. Torkarjeva opozori na ocenitev občinske komisije za nastanitev oficirjev iz leta 1879, iz katere dobimo zelo realno sliko o kvaliteti kamniških stanovanj. O notranji opreми dajejo zelo oprijemljive podatke zapuščinski spisi in zapisniki o licitacijah na dražbah.

Posebno poglavje posveti Torkarjeva družini in na podlagi ohranjenih virov poda zanimivo sliko, ki jo podkrepí s tabelami. Ugotavlja število družinskih članov, število članov gospodinjstev, zanimajo jo tipi družin (preprosta-jedrna, razširjena). Navaja tudi številne podatke o vsakem posamezniku in o človekovih pomembnih ciklih: rojstvu, poroki, smrti. Vsi ti življenjski obredi so bili zunanji znaki premožnih meščanov in kot taki njihovi statusni simboli. Klobčarjevo kot etnologinjo zanimajo predvsem šege in običaji ob družinskih praznikih ter zunanji izraz samega dogodka. Torkarjeva npr. skuša pri porokah analizirati krajevni izvor zakonskih partnerjev, povprečno starost mladoporočencev, stan mladoporočencev in socialni izvor. To nam izpričuje tudi 12 ohranjenih ženitnih pogodb najpremožnejših kamniških meščanov.

Obe avtorici se ukvarjata še posebej z meščanskim vedenjem in navadami, pri čemer dajeta zelo podrobno sliko o prehranjevanju in oblačenju Kamničanov. Seveda se Torkarjeva omejuje le na meščanske norme, ki so se odražale pri kamniških najpremožnejših meščanih. Klobčarjeva se še posebej zaustavi pri načinih preživljanja prostega časa, kjer je ločevanje med meščani prišlo še posebej do izraza. Med cerkvenimi slovesnostmi, ki so imele še dovolj razpoznavno ozadje nekdanjih stanovskih, cehovskih slovesnosti, sta bili v obravnavanem času žegnanje na Grabnu t.i. "grabenski krempelc" in procesija sv. Rešnjega Telesa, ki je kot manifestacija preseгла svoj verski pomen. Največji razkorak pri šegah in navadah je prišel do izraza ob smrti. Pogreb je bil tisti dogodek, ki je v največji meri izražal socialno moč ali nemoč posameznika. Šport, ki ni bil vključen v obstoječo društveni dejavnost, je pomenil posebno razločevanje med purgarji in svetovljanskimi meščani. Od prireditve, ki je bila stari purgarski miselnosti najbolj oddaljena, pa je bila promenada, zato se je purgarji starega kova niso udeleževali. Obe avtorici precej prostora posvečata tudi odnosom med starši in otroci ter skušata osvetliti podobo družinskega življenja in razmer.

V obeh knjigah najdemo zelo bogato slikovno gradivo, tako črno bele kot barvne fotografije, ki pri Torkarjevi prevladujejo. Grafična oprema Torkarjeve knjige je prikupnejša. Povzetek je v obeh knjigah angleški. Obe avtorici tudi dodajata obsežen spisek uporabljenе literature. Zora Torkar označuje svoje delo kot mikroanalizo najpremožnejšega meščanskega sloja v Kamniku, ki je manjše podeželsko mesto, s čemer naj bi prispevala k boljšemu poznavanju in vedenju o meščanstvu na Kranjskem. Delo Marije Klobčar pa naj bi bilo po mnenju recenzenta prof. dr. Janeza Bogataja prvenec na področju etnoloških raziskav mest na Slovenskem prav zaradi celovitosti obravnave načina življenja. Obe deli pomenita pomembni prispevek k proučevanju slovenske krajevine in narodopisne zgodovine.

Ignacij Voje

Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. Vol. 25–26, Zagreb: Školska knjiga, 1998/1999. 192 strani.

Ta nekdanja edina jugoslovanska revija za gospodarsko zgodovino še izhaja, seveda omejena na Hrvaško in v nekoliko zmanjšanem obsegu. Največ prispevkov kot po navadi prispeva glavni in odgovorni urednik dr. Ivan Erceg.

V tej številki Ivan Erceg objavlja Pregled diobe Adamovičevih posjeda u Slavoniji (početkom 19. stoljeća) (str. 7–63). Ivan Kapistran Adamović (1726–1808) je bil zastopnik hrvatskega donacionalnega plemstva, ki je zasedal visoke upravne položaje v Slavoniji in mu je cesarica Marija Terezija z darovnico (ki je objavljena v izvorniku), l. 1765 podelila gospostvo (veleposestvo) Čepin, na katerem se je postopoma oblikovalo šest posestev. Adamović je bil ugledna osebnost v gospodarskem, upravnem in narodnem življenju Slavonije. Niso pa bili taki tudi njegovi sinovi, eden je umrl že pred njim, dva pa pozneje, vendar sta kmalu po očetovi smrti veleposestvo razdelila. Iz tega pravnega posla, ki je bil izvršen na podlagi izčrpnega opisa in gospodarskega stanja posesti je Erceg napisal to razpravo, ki daje vpogled v gospodarsko stanje tega posestva, značilnega za Slavonijo. Ta vir je delno objavljen tudi v latinskem jeziku.

Šime Peričić je prispeval Prilog poznavanju gospodarstva kninskog kraja u 19. stoljeću (str. 64–94). Nedavno so bila objavljena dela o demografskem razvoju Knina in njegovega območja v 19. stoletju, Peričić pa je s to razpravo dodal dopolnilo o gospodarskem stanju in razvoju. Knin je v tem času in tudi pozneje štel med najbolj pasivne predele Dalmacije. Gospodarstvo je temeljilo v glavnem na poljedelstvu in živinoreji, ki so ju zaradi slabih donosov morali dopolnjevati z domačo obrtjo, zlasti s pletarstvom in lončarstvom. Obrt je bila na zelo nizki ravni. Ukvarjali so se začeli s predelavo mleka, izdelavo pijač in zdravstvenih poživil, delno so pripravljali tudi surovine za izdelavo cementa. Kar razvito je bilo mlinarstvo. Ker je Knin postajal kar pomembno križišče, se je začela razvijati tudi trgovina.

Ivan Erceg objavlja referat Salzpächter und Salzkaufleute an den ostadriatischen Küsten (str. 95–105), ki ga je imel l. 1995 na 3. mednarodnem kongresu o soli v Granadi. V njem so obdelani začetki najprej zbiranja soli nato pa njenega pridobivanja, južnodalmatinsko območje in Dubrovniška republika in trgovskemu prometu s soljo ter pridobivanje in prodaja soli v Splitu in ob srednjedalmatinski obali. Nekajkrat sta omenjena tudi Koper in Piran.

Saša Haberle je napisala prispevek Osiguravajuća zadruga "Croatia" prvih 50 godina (1884–1933) (str. 106–119). Omenjena zadruga je bila prva domača zavarovalniška družba, najprej za zavarovanje proti požaru, pozneje je razširila svojo dejavnost tudi na druge zavarovalniške panoge in po l. 1919 tudi na druge pokrajine. Delovala je prav uspešno, vendar jo je gospodarska kriza v tridesetih letih precej prizadela.

Ivan Erceg objavlja Dandolo v omanji prilogi za upoznavanje stanovništva Dalmacije (1808) (str. 120–127). Pisec je obdelal stanje in število prebivalstva v štirih okrajih in sicer: Zadru, Šibeniku, Splitu in Makarski. Obravnava tudiavarne in družbene razmere in predlaga, da bi država (Ilirske province oz. Napoleon) vsestransko pomagala temu območju.

Mira Kolar-Dimitrijević objavlja razpravo Mnogostruka djelatnost Maksa Mautnera u gospodarstvu Hrvatske od 1908. do 1941. godine (str. 128–145). Mautner je bil žid, rojen 1882 na Madžarskem, ki pa se je šolal na Hrvaškem in je od 1908 naprej vse svoje življenje namenil izboljševanju gospodarstva, zlasti trgovine v Zagrebu. Služboval je kot tajnik in spiritus agens v najrazličnejših gospodarskih združenjih. Med NDH je, enako kot vsa njegova družina, izginil v koncentracijskem taborišču. Pred tem ga ni rešila niti starost, niti dejstvo, da ni bil premožen.

Zanimiv je sestavek Ivana Ercega z naslovom Pisanje o nacionalnoj ekonomskoj povijesti (R. Bičanić novije doba) (str. 146–155). V njem je ponatisnjen prikaz knjige N. Vuča, Privredna istorija naroda FNRJ do Prvog svetskog rata, ki ga je R. Bičanić objavil v Historijskem zborniku, 2. knjigi, Zagreb, 1949, str. 261–269). R. Bičanića, kot neke vrste teoretika ekonomske zgodovine, naši starejši zgodovinarji poznajo po njegovi polemiki o tej panogi zgodovine s prof. F. Zwitterjem v ZČ. V tem prikazu Vučeve knjige pa avtor dokazuje številne napake, načelne in strukturne pomanjkljivosti, ki ne opravičujejo, da bi se njegova knjiga lahko štela kot prikaz gospodarske zgodovine jugoslovanskih narodov, ker Makedonije sploh ni obravnaval, gospodarsko pomembne Vojvodine tudi skoraj ne, Slovenijo in Hrvatsko pa neustrezno in pomanjkljivo. Erceg je to besedilo objavil zato, da bi spomnil na Bičanićeve zahteve, kako naj bi bile vse zgodovinske razprave prežete z gospodarskim ozadjem, kar pa se ni uresničilo. Zdi se tudi, da zanimanje za gospodarsko zgodovino in njen pomen pojema, kar sklepa iz tega, da na novo ustanovljenih eko-

nomskih fakultetah v Osijeku, na Reki, v Splitu in Dubrovniku tega predmeta ni več. Spet enkrat Slovenci prednjačimo. Na Ekonomski fakulteti v Ljubljani so ta predmet ukinili že pred približno štiridesetimi leti.

Sabine Florence Fabijanec objavlja Bibliografijo Acta Historico-Oeconomica, Vol. XI–XX (1984–1993) (str. 156–164). V njej so žal povzete tudi vse napake v prevodih v tuje jezike, ki so bile že v osnovnih besedilih.

Sledijo še ocene in prikazi treh publikacij, med drugim izčrpni prikaz švicarske gospodarske zgodovine Francoisa Bergiera iz l. 1983.

Jože Maček

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994. – 1.000 SIT

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko-avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995. – 1.500 SIT

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996. – 1.000 SIT

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996. – 500 SIT

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996. – 1.500 SIT

Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998. Ljubljana 1998. – 2.000 SIT

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Temeljne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov s 30- zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Rogla 2000. – Ljubljana 2001. – 2000 SIT

Zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200). Člani ZZDS imajo 25 odstotni popust, študentje pa 50 odstotni popust.

<p style="text-align: right;">UDK 908:63(65/497.13-13)"16/17"</p> <p>DAROVEC Darko, dr., višji znanstveni sodalavec, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, SI-6000 Koper, Garbaldjeva 18</p> <p>Gospodarsko stanje v beneški Istri 17. in 18. stoletja</p> <p><i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 54/2000, št. 1 (118), str. 49–67, 16 cit.</p> <p>1.01 izvorni znanstveni članek, jezik: Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: gospodarska zgodovina, Istra</p> <p>Za obdobje od sredje 16. do začetka 19. stoletja sta za Istro pod beneško nadoblastjo značilna stagnacija in upad gospodarskega razvoja. Eden od vzrokov za takšno stanje je bil dvig tržškega in deloma reškega prisilniška. Posledica je bila, da so se tradicionalne trgovske poti, ki so vodile iz kontinentalnega zaledja v beneško Istro, preusmerile v habsburški prisilniški. Poleg neugodnih demografskih dejavnikov je bila za takšno stanje istrskega gospodarstva v nemajhni meri odgovorna tudi beneška davčna politika. Ne le da so morali vsi izdelki, namenjeni prekomorskemu trgovanju, najprej v Benetke, kjer so se plačevali razni daci, ampak je nenastita državna blagajna od sredje 17. stoletja nalagala vse višje davke na skoraj vse proizvode, ki so prinašali kakršenkoli dohodek. Okladčija pa je tudi pridelke za domačo uporabo. Pri tem so jo zvesto posemale lokalne oblasti. Odziv na te ukrepe je bil pri prebivalstvu pričakovani. Še bolj se je razvilo tihotapstvo, ki ga ni mogla zajeziti nobena še tako ustrahovalna kazenska politika.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izveček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 711.4(091)(1-924.5)</p> <p>STEINDORFF Ludwig, prof. dr., Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Osteuropäische Geschichte Abteilung des Historischen Seminars, D-24098 Kiel, Olshausenstr. 40</p> <p>Glavno mesto kot simbol nacionalne države v vzhodni srednji Evropi</p> <p><i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 54/2000, št. 1 (118), str. 77–87, 43 cit.</p> <p>1.06 objavljeno vadbeno predavanje, jezik: (Sn. (De., Sn., De.))</p> <p>Ključne besede: glavno mesto, nacionalna država, vzhodna srednja Evropa</p> <p>Razmišljanja o glavnem mestu kot simbolu nacionalne države avtor razvija v treh korakih: po uvodu, ki pokaže primer Budimpešte, je razvoj glavnega mesta prikazal kot del procesa modernizacije; nato obravnaval simbolno funkcijo objektov glavnega mesta in se nazadnje posvetil specifični glavnih mest vzhodne srednje Evrope.</p> <p style="text-align: right;">Ur.</p>
<p style="text-align: right;">UDK 929 Erik Hister:871"8"</p> <p>ZLOBEC Barbara, mag., univ. asistent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>Erik Hister in njegova Kozmografija</p> <p><i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 54/2000, št. 1 (118), str. 5–13, 39 cit.</p> <p>1.01 izvorni znanstveni članek, jezik: Sn. (Lt., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: Erik Hister, Kozmografija, srednjeveška književnost</p> <p>Erik Hister ostaja ena izmed najzagonetnejših figur latinske srednjeveške književnosti: njegovo obsežno Kozmografijo uvirška kritika med fantogeografske romane s satirčno-noralistično ponato. Glede strukture dela velja izpostaviti tudi avtorjevo navezovanje na antično zemljepisno tradicijo. <i>Ethicus</i> pomeni po vsej verjetnosti <i>philosophus</i>, na podlagi spleta <i>Hister</i> pa so hierarhi kritiki in zgodovinarji sklaščali ugotoviti izvor skrivnostnega pisca, ki naj bi izhajal iz Istre. Iste, širše pojmovane donavske regije ali z obal Crnega morja. To vprašanje ostaja sicer odprto, neizpodbitno pa je Erikovo poznavanje severnega ladranja, ki se kaže zlasti v ekskurzu o bojih krvoločnega Romula proti Franku in Vassu.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izveček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 323(497.4-14)"1848/1918"</p> <p>MARUŠIČ Branko, dr., znanstveni svetnik, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, SI-5000 Nova Gorica, Trg E. Kardelja 1</p> <p>Slovenci na Primorskem med političnimi izbrani (1848-1918)</p> <p><i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 54/2000, št. 1 (118), str. 69–76, 28 cit.</p> <p>1.01 izvorni znanstveni članek, jezik: Sn. (Lt., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: Avstro-Ogrska, politični programi, Slovenci, Italijani</p> <p>Članek je dopolnjeno predavanje na sestanku slovenskih in avstrijskih zgodovinarjev (Ljubljana 1999). Opozarja na nekatere temeljne probleme političnega razvoja Slovencev v Avstrijskem primorju. Ta politični razvoj označuje v prvi vrsti sosedstvo Slovencev z Italijani in razhajanje slovenskega in italijanskega političnega programa. Razlike so na tem ozemlju ustvarjale narodnosne napetosti.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izveček</p>

<p style="text-align: center;">UDC 711.4(091)(1-924.5)</p> <p>STEINDORFF Ludwig, Ph.D., Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Osteuropäische Geschichte Abteilung des Historischen Seminars, D-24098 Kiel, Olshausenstr. 40</p> <p>Capital City as a Symbol of National State in Eastern Central Europe</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 54/2000, št. 1 (118), pp 77–87, 43 notes.</p> <p>Language: Sn. (De., Sn., De.)</p> <p>Key Words: capital, national state, eastern central Europe</p> <p>The paper is divided into three chapters: the initial description of Budapest as a case capital is followed by an analysis of the development of a capital as part of the modernization process, a discussion of the symbolic function of objects found in a capital, and a description of specific features of capitals in eastern central Europe.</p> <p style="text-align: right;">E.</p>	<p style="text-align: center;">UDC 908:63/65(497.13-13)“16/17”</p> <p>DAROVEC Darko, Ph.D., Senior Science Fellow, Science and Research Centre of the Republic of Slovenia, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 18</p> <p>Economic Situation of the Venetian Istria in the 17th and 18th Centuries</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 54/2000, No. 1 (118), pp. 49–67, 16 notes</p> <p>Language: Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Key words: economic history, Istria</p> <p>The period between the 16th and the beginning of the 19th centuries, when Istria was governed by the Venetians, was marked by stagnation and economic decline. One of the reasons for this was the new, central role of the Trieste, and partly also the Rijeka, harbors. The old, traditional merchant routes, once leading from the continental hinterland to Venetian Istria, were thus rerouted to both Hapsburg harbors. Aside from unfavorable demographic factors this sorry state of the Istrian economy was also the result of the Venetian tax policy. Before being shipped overseas, every product had to be sent to Venice for tax purposes; furthermore, from the middle of the 17th century the insatiable treasury steadily increased taxes on most products which brought in any kind of profit; the produce for home consumption were not exempt either. This policy gave rise to contraband activities which could not be stopped by any, however intimidating, punishments.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>
<p style="text-align: center;">UDC 323(497.4-14)“1848/1918”</p> <p>MARUŠIČ Branko, Ph.D., Scientific Councillor, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, SI-5000, Nova Gorica, Trg E. Kardelja 1</p> <p>Littoral Slovenes amidst Political Choices (1848-1918)</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 54/2000, No. 1 (118), pp , 28 notes</p> <p>Language: Sn. (It., Sn., En.)</p> <p>Key words: Austria-Hungary, political programs, Slovenes, Italians</p> <p>The article, in a shorter form, was originally presented as a lecture at a meeting of historians from Slovenia and Austria in Ljubljana in 1999. It examines some basic problems of the political development of Slovenes living in the littoral part of Austria-Hungary. The differences between the political program of Slovenes and that of the neighboring Italians created frequent ethnic conflicts and disputes.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: center;">UDC 929 Etik Hister:871"8"</p> <p>ZLOBEC Barbara, MA, Univ. Assistant, University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>Eticus Hister and his Cosmographia</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 54/2000, No. 1 (118), pp. 5–13, 39 notes</p> <p>Language: Sn. (It., Sn., En.)</p> <p>Key words: Eticus Hister, Cosmographia, Medieval Literature</p> <p><i>Eticus Hister</i> remains one of the most enigmatic figures in Latin medieval literature. His vast <i>Cosmographia</i> has been classified by critics as a novel about fictional geography with emphasis on satire and moralising. With regard to the structure of the work, there should also be highlighted the author's referring to the ancient geographical tradition. In all likelihood, <i>Eticus</i> means <i>philosophus</i>; on the basis of the epithet <i>Hister</i> critics and historians have tried to find out the origin of the mysterious writer: he may have come from Istria, Ireland, the Danube basin, or the coasts of the Black Sea. While this question remains open, <i>Eticus</i>'s knowledge of the Northern Adriatic is incontestable, as is evident especially in the excursus on the fights of the bloodthirsty Romulus against Francus and Vassus.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>

<p style="text-align: right;">UDK 821.163.6.09:940.3/4</p> <p style="text-align: center;">VOGRIČ Ivan, dipl. pol., Veleposlanstvo Italije, Snežniška 8, SI-1000 Ljubljana</p> <p>Slovenski književniki in 1. svetovna vojna</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 2 (119), str. 197–232, 146 cit.</p> <p>1.01. Izvirni znanstveni članek, jezik Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: Slovenski pisatelji, 1. svetovna vojna</p> <p>V prispevku skuša avtor pogledati odnos, ki so ga imeli slovenski književniki do pojava vojne med prvo svetovno vojno. Ugotoviti skuša, ali je bila vojna "veliki ventl, skozi katerega se izlije smrad in gniloba stoletja" (kot so na začetku spopada trdili nekateri, tudi med književniki) ali pa nekaj, kar prinaša "največje robsivo, ki ga je kdaj poznal svet".</p> <p>Opredivitev proti vojni ni bila nekaj samoumevnega med razumniki. Med njimi je bila četica taktih, ki so imeli dosledno stališče do tega vprašanja, medtem ko je bilo pri ostalih čutili premočan vpliv izrednih razmer, nikdar presežane ideološke spore, ipd. V njihovi drži je bilo zato tudi veliko nihanj, kar ni niti tako presenetljivo, saj je bilo vojno obdobje čas velikih preobratov in negotovosti, ki so imeli izrazit vpliv tudi na književnike.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 929.7 Turjaški "13/14"</p> <p style="text-align: center;">KOMAC Andrej, dipl. zgrad., mladi raziskovalec, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana</p> <p>Vzpon Turjaških v srednjem veku</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 1 (118), str. 15–48, 54/2000, št. 2 (119), str. 151–178, 413 cit.</p> <p>1.01. Izvirni znanstveni članek, jezik Sn. (Ne., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: Turjaški gospodje, deželno plemstvo</p> <p>Se sredi 13. stol. so bili gospodje Turjaški precej nepomembna krajiška plemiška rodnina, ki ji je sodolovanje z deželnim knezom prinašalo kontinuirano korist. Postopoma so se uspeli prebiti v vrh nastajajočega deželnega plemstva na Krajiškem. Ugléd rodbine je rasel premo-sorazmerno s kopičenjem posesti, ki so jo v dvestoletnem obdobju uspeli pomnožiti za več kot desetkrat. Tako so postali tudi eni izmed največjih zemljiških posestnikov na Krajiškem v drugii polovici 15. stol.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvleček</p>
<p style="text-align: right;">UDK 94(450.365)</p> <p style="text-align: center;">CVIRN Janez, dr., izredni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>Nacionalne in politične razmere v Kanalski dolini pred in med prvo svetovno vojno. Primer Ukve.</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 2 (119), str. 179–195, 114 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek, jezik Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: Kanalska dolina, Ukve, koroški Slovenci, nacionalni boji, Jožef Kakačka, preganjanje Slovencev</p> <p>Na začetku 20. stoletja je nemško-nacionalna stranka na južnem Koroškem politično obvladovala tudi tiste občine, ki so sicer imele večinsko slovensko prebivalstvo. Tipičen primer političnih in nacionalnih razmerij, kakršne so na začetku 20. stoletja prevladovale v Kanalski dolini in drugod na južnem Koroškem, nam nudijo Ukve, ki so bile tudi po rezultatih ljudskih štetij po občevalnem jeziku vseskozi večinsko slovenska občina. Tudi v Ukvah so bili najbolj radikalni ekspozentni nacionalnega boja na eni strani slovensko čuteči lokalni župnik (sicer po rodu Čeh Jožef Kakačka) in na drugi strani tenak sloj vaških mogočcev (od župana, sicer lokalnega gosliničarja, do učitelja). Nasprotja so se do skrajnosti zaostrila v teku prve svetovne vojne, ko so posvete in vojaške oblasti začele z načrtnim preganjanjem narodno zavodnih Slovencev, zlasti slovenske duhovščine.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski članek</p>	<p style="text-align: right;">UDK 94(450.365)</p> <p style="text-align: center;">CVIRN Janez, dr., izredni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>Nacionalne in politične razmere v Kanalski dolini pred in med prvo svetovno vojno. Primer Ukve.</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 2 (119), str. 179–195, 114 cit.</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek, jezik Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: Kanalska dolina, Ukve, koroški Slovenci, nacionalni boji, Jožef Kakačka, preganjanje Slovencev</p> <p>Na začetku 20. stoletja je nemško-nacionalna stranka na južnem Koroškem politično obvladovala tudi tiste občine, ki so sicer imele večinsko slovensko prebivalstvo. Tipičen primer političnih in nacionalnih razmerij, kakršne so na začetku 20. stoletja prevladovale v Kanalski dolini in drugod na južnem Koroškem, nam nudijo Ukve, ki so bile tudi po rezultatih ljudskih štetij po občevalnem jeziku vseskozi večinsko slovenska občina. Tudi v Ukvah so bili najbolj radikalni ekspozentni nacionalnega boja na eni strani slovensko čuteči lokalni župnik (sicer po rodu Čeh Jožef Kakačka) in na drugi strani tenak sloj vaških mogočcev (od župana, sicer lokalnega gosliničarja, do učitelja). Nasprotja so se do skrajnosti zaostrila v teku prve svetovne vojne, ko so posvete in vojaške oblasti začele z načrtnim preganjanjem narodno zavodnih Slovencev, zlasti slovenske duhovščine.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski članek</p>

UDC 821.163.6.09:940.3/4
VOGRRIČ Ivan, B. A. in Political Sciences, Italian Embassy, Snežniška 8, SI-1000 Ljubljana
Slovene Writers and WWI

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 54/2000 No. 2 (119), pp. 197–232,
146 notes

Language: Sn., (En., Sn., En.)

Key words: Slovene writers, World War I

The paper explores the attitude of Slovene writers toward WWI. The author tries to answer the question whether this war represented a "giant valve leaking the stench and the rotteness of the century," (as some people, and also some of the writers, cited at the onset of war), or maybe something which brings "the greatest servitude ever known to the world."

Slovene intellectuals did not declare to be against the war as a matter of course. There was a small group whose opinion on this matter was decided and firm, but, on the other hand, there were also those who were influenced by the rather special circumstances, by the unresolved ideological disputes, etc. Their opinions also periodically wavered, which is hardly surprising since the period of war was the time of sudden political changes and uncertainty, all of which understandably influenced Slovene writers as well.

Author's Abstract

UDC 94(450.365)
CVIRN Janez, Ph.D., Associate Professor, Faculty of Philosophy, Ljubljana University,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

National and Political Circumstances in Val Canale (Kanalska dolina) in Italy before and during WWI; the Case of Ugovizza (Ukve)

Zgodovinski časopis (Historical Review), 54/2000, No. 2, (119), pp. 179–195, 114 notes
Language: Sn. (De., Sn., En.)

Key Words: Val Canale/Kanalska dolina, Ugovizza/Ukve, Slovenes in Austrian Carinthia, national struggle, Jožef Kukačka, persecution of Slovenes

At the beginning of the 20th century the German National Party in southern Carinthia in Austria politically dominated even the municipal areas with the predominantly Slovene population. A typical example of the prevailing political and national circumstances in Val Canale (Kanalska dolina) and elsewhere in Austrian southern Carinthia was the area of Ugovizza (Ukve), a municipality in which, according to population censuses, the majority of its predominantly Slovene population had always used Slovene as the colloquial language. The most radical exponents of the national struggle in Ugovizza were local priest Jožef Kukačka who, although Czech by birth, was strongly in favor of Slovenes, and on the other hand a thin layer of village magnates such as the local innkeeper (who was also the mayor of Ugovizza), or the local teacher. The differences between them became extremely pronounced during the First World War when secular and military authorities started a planned persecution of nationally conscious Slovenes, especially the clergy.

Author's Abstract

UDC 929.7 Turjaški "13/14"
KOMAC Andrej, B.A. in History, Junior Researcher, Faculty of Philosophy, Department of
History, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana

The Rise of the Turjak (Auersperg) Lords in the Middle-Ages

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 54/2000, No. 1 (118), pp. 15–48,
54/2000 No. 2 (119), pp. 151–178, 413 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key words: The Turjak (Auersperg) Lords, provincial, noblement

In the middle of the 13th century the Turjak lords were still a rather insignificant family of noblemen from Kranj. Their cooperation with the provincial duke, however, proved very profitable. The family gradually managed to climb to the top of the emerging provincial noblemen of Carniola. The family's reputation grew in direct proportion to their accumulated wealth which multiplied tenfold in a period of two hundred years. In the second half of the 15th century the Turjak lords thus became one of the wealthiest land-owners in Carniola.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

osrednja slovenska historična revija glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I (tel: 061/1769-210, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si) lahko dobite naslednje zvezke **Zgodovinskega časopisa (ZČ)**:

1/1947 (pon. 1977) – 720 SIT	33/1979, št. 1 – 640 SIT	44/1990, št. 4 – 620 SIT
2-3/1948-49 (1988) – 940 SIT	33/1979, št. 2 – 580 SIT	45/1991, št. 1 – 620 SIT
4/1950 (1987) – 860 SIT	33/1979, št. 3 – 540 SIT	45/1991, št. 2 – 620 SIT
5/1951 (1987) – 1100 SIT	33/1979, št. 4 – 460 SIT	45/1991, št. 3 – 580 SIT
6-7/1952-53 (1986) – 1400 SIT	34/1980, št. 1-2 – 800 SIT	45/1991, št. 4 – 620 SIT
8/1954 (1990) – 1000 SIT	34/1980, št. 3 – 400 SIT	46/1992, št. 1 – 540 SIT
9/1955 (1989) – 940 SIT	34/1980, št. 4 – 400 SIT	46/1992, št. 2 – 540 SIT
10-11/1956-57 (1990) – 1000 SIT	35/1981, št. 1-2 – 640 SIT	46/1992, št. 3 – 460 SIT
12-13/1958-59 (1991) – 1000 SIT	35/1981, št. 3 – 440 SIT	46/1992, št. 4 – 540 SIT
14/1960 (1993) – 940 SIT	35/1981, št. 4 – 360 SIT	47/1993, št. 1 – 620 SIT
15/1961 (1989) – 760 SIT	36/1982, št. 1-2 – 620 SIT	47/1993, št. 2 – 600 SIT
16/1962 (1991) – 820 SIT	36/1982, št. 3 – 400 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
17/1963 (1978) – 940 SIT	36/1982, št. 4 – 360 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
18/1964 (1980) – 900 SIT	37/1983, št. 1-2 – 540 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
19-20/1965-66 (1985) – 1000 SIT	37/1983, št. 3 – 360 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
21/1967 (1992) – 900 SIT	37/1983, št. 4 – 400 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) – 580 SIT	38/1984, št. 1-2 – 540 SIT	48/1994, št. 4 – 960 SIT
22/1968, št. 3-4 (1994) – 840 SIT	38/1984, št. 3 – 360 SIT	49/1995, št. 1 – 960 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) – 640 SIT	38/1984, št. 4 – 400 SIT	49/1995, št. 2 – 1080 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) – 540 SIT	39/1985, št. 1-2 – 580 SIT	49/1995, št. 3 – 1080 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) – 540 SIT	39/1985, št. 3 – 500 SIT	49/1995, št. 4 – 1080 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) – 620 SIT	39/1985, št. 4 – 400 SIT	50/1996, št. 1 – 1160 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) – 640 SIT	40/1986, št. 1-2 – 680 SIT	50/1996, št. 2 – 1200 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) – 620 SIT	40/1986, št. 3 – 540 SIT	50/1996, št. 3 – 1200 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) – 760 SIT	40/1986, št. 4 – 620 SIT	50/1996, št. 4 – 1280 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) – 680 SIT	41/1987, št. 1 – 680 SIT	51/1997, št. 1 – 1280 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) – 640 SIT	41/1987, št. 2 – 640 SIT	51/1997, št. 2 – 1280 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) – 680 SIT	41/1987, št. 3 – razprodan	51/1997, št. 3 – 1280 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) – 680 SIT	41/1987, št. 4 – 620 SIT	51/1997, št. 4 – 1400 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) – 720 SIT	42/1988, št. 1 – 540 SIT	52/1998, št. 1 – 1400 SIT
29/1975, št. 1-2 (1994) – 960 SIT	42/1988, št. 2 – 540 SIT	52/1998, št. 2 – 1400 SIT
29/1975, št. 3-4 (1995) – 960 SIT	42/1988, št. 3 – 580 SIT	52/1998, št. 3 – 1480 SIT
30/1976, št. 1-2 (1999) – 1800 SIT	42/1988, št. 4 – 540 SIT	52/1998, št. 4 – 1560 SIT
30/1976, št. 3-4 – 800 SIT	43/1989, št. 1 – 540 SIT	53/1999, št. 1 – 1600 SIT
31/1977, št. 1-2 (1999) – 2000 SIT	43/1989, št. 2 – 540 SIT	53/1999, št. 2 – 1600 SIT
31/1977, št. 3 (1995) – 1040 SIT	43/1989, št. 3 – 580 SIT	53/1999, št. 3 – 1680 SIT
31/1977, št. 4 – 640 SIT	43/1989, št. 4 – 580 SIT	53/1999, št. 4 – 1800 SIT
32/1978, št. 1-2 – 680 SIT	44/1990, št. 1 – 540 SIT	54/2000, št. 1 – 1800 SIT
32/1978, št. 3 – 540 SIT	44/1990, št. 2 – 580 SIT	
32/1978, št. 4 – 580 SIT	44/1990, št. 3 – 580 SIT	

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 5000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 5000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 40-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 100 SIT zaračunamo dejanske poštno stroške.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.